

ЎТКИР ҲОШИМОВ
САЙЛАНМА

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2002

ЎТКИР ҲОШИМОВ
САЙЛАНМА
ИККИ ЖИЛДЛИК

ҲАДИКЛИ ТУШЛАР

ИККИНЧИ ЖИЛД

Роман
Ҳикоялар
Саҳна асарлари
Ҳажвий ҳикоялар
Ҳайлар

Ўз2
X71

84(55)6-4

ЎЗБЕКИСТОН Республикаси

Адабиёт ва санъат назари

Ўзбекистон Республикаси

№ 30820

381

Ҳошимов Ўткир.

Сайланма: Икки жилдлик. — Т.:Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2002. —

Жилд 2. Ҳадикли тушлар: Роман. Ҳикоялар. Саҳна асарлари. Ҳажвий ҳикоялар. Ҳилар. 408 б.

Ўз асарлари билан аллақачон минглаб китобхонларнинг сеvimли адибига айланган Ўткир Ҳошимовнинг роман ва қиссаларини, ҳикоя ва ҳажвияларини, жонкуярлик билан ёзилган публицистик асарларини ҳаяжон билан ўқигансиз. Саҳна асарларини, телефильмларини томоша қилгансиз. Бир вақтлар адиб бундай деб ёзган эди: «Шундай асар ёзсангки, уни ўқиган китобхон ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни ақалли бир кеча ухлолмай тўлганиб чиқса. Вақти келиб ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса... Орзум шу...»

Ўткир Ҳошимов кўп асарларида шу орзусига етган. Унинг турли йилларда яратилган ва ушбу Сайланмага кирган асарлари Сиз — азиз китобхонни қайтадан ларзага солишига ишонамиз.

Ўз2

X 4702620201 - 107 режа -2001
M352/04/ -2002

©Ўткир Ҳошимов, Фафур
Фулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 2002 й.

ISBN5-635-02023-2

РОМАН

ТУШДА КЕЧГАН УМРЛАР

Ватаним Истиқдолга эришмаса,
бу асар дунё юзини кўрмас эди...

Муаллиф

РУСТАМНИНГ ОХИРГИ КУНДАЛИГИДАН

Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди... Эрта баҳордан бўтана бўлиб, шоша-пиша, қирғоғига сиғмай оққан ариқлар тиниқлашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маъюс боқади... Энди сув тубида шодон чайқалган майсалар эмас, хазон кўмилиб ётади... Еру кўкни кафандек оппоқ туман чулғайди. Оқ зулмат орасидан қарғаларнинг хосиятсиз фиғони эшитилади.

...Эрта-индин осмонга мотам либосини кийган булутлар чиқади. Ер устида узоқ чарх уради-да, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўкади. Сим-сим ёмғир ёғади: тўрт кунлик умрида дунёга сиғмаган, охир-оқибат жон таслим этган табиатга аза очиб, унсиз йиғлайди...

Мен неча ёшга чиқдим ўзи? Йигирма иккига?! Йўғ-э, ахир мен етмиш иккидаман-ку! Балки саксон иккидадир? Нима фарқи бор?! «Донолар ҳаётни кузатурлар жим...»

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ҲАР КУНГИ ТАШВИШЛАРИ

Биқини ачишиб уйғонди. «Худойим, ўзингнинг раҳминг келсин», — деди пичирлаб. Эски дарди яна кўзғади шекилли. Тўрт йилдирки, аҳвол шу. Сал оғирроқ иш қилса, ёқмасроқ овқат еса, тамом: ўнг кўкрагининг таги симиллаб оғрийди.

Бодрингдек бир нарса биқинига ботиб, тусатдан санчиқ киради. Охири оғзи тахирланиб, кўнгли беҳузур бўлади. Қайт қилади.

Умида уч-тўрт марта кўлидан судрагудек бўлиб дўхтир-хонага олиб чиқди. Дўхтир хотин: «Меъдангиз айниган, хола, гастрит бўлгансиз», деб қўя қолди. Баннисага ётқизишга ордер керак экан. Ордер йўқ эмиш... Ёзда касали зўриқиб кетди. Шунақанги азоб бердики, худоё тавба, бундан кўра ўнта туққан афзал. Умида у ёққа югуриб, бу ёққа югуриб ордер топди. Ўн олтинчи баннисага, олти кишили палатага жойлаштирди.

Дўхтирлар ҳам ўлмасин! Хўп антиқа асбоблар ўйлаб чиқарибдими, барака топгурлар! Чалқанча ётқизиб қўйди-да, қорнига мой суриб, қўлидаги асбобини у ёққа юргизди, бу ёққа юргизди. Икки кўзи телевизорда. «Ошқозонингизда касал йўқ, хола. — деди ниҳоят. — Ўтқопчангизда тош бор. Фиж-ғиж тош». Худойимдан ўргилай! Бандасига атаган дардиям кўп экан-да! Тош қаёқдан келади? Атайлаб тош емагандир, ахир! «Операция қилиш керак, хола, — деди дўхтир. — Бошқа иложи йўқ».

Апарайса қилармиш! Айтишга осон. Аслида-ку, ҳар кимнинг жони Худонинг омонати. Эртами-кечми олади омонатини. Боринг ана тигнинг тагидан омон-эсон қутулиб чиқди ҳам... Бир йилгача яримжон бўлиб юрадими? Кўчани ким супуради? Бир эмас, иккита тўрт қаватли «дўм»нинг зинасини ким ювади? Тагин нима дейди, денг? «Сизга энгашиш мумкин эмас, хола. Ишингизни ўзгартиринг», эмиш. Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи биларкан-да.

Қурбоной хола бўйнидан ачом қилиб ётган неварасини уйғотиб юбормаслик учун секин қадини ростлади. Уй ичи шам ҳидига тўлган эди. Кеча чироқ ўчиб қолгани, янги кўшни — Шаҳнозадан шам олиб чиққани эсига тушди. Нимқоронғида пайпаслаб, боланинг бутига қўл юборди: куп-куруқ. Мана, сийиб қўймабди-ку! Шу... Умидаям хў-ўп тепса-табранмас чиқди-да. Кап-катта бола ҳар куни сийиб қўяди, деб нолигандан кўра ётар чоғи қовугини жиндай ёглаб қўйса-ку, олам гулистон!

Нариги девор тагидаги каравот фирчиллади. Қизчасини қучоқлаб ётган Умида овоз берди:

— Чой қўйиб кетинг, ойи! — Шундай деди-ю, бошига кўрпа тортди.

Қурбоной хола индамай ошхонага чиқди. Ўлсин! Чироқ ҳалиям келмабди. Ваннахонага ўтиб шошилмай таҳорат олди. Газга чой қўйиб, уйга қайтиб кирди. Бомдодни ўқиди. Ўтганларга Аллоҳнинг раҳматини, қолганларга имон тилади.

Ўт балоси, сув балоси, тухмат балосидан асрашни сўраб. юзига фотиҳа тортди.

Қоронғи ошхонада бир бурда нон кавшаб, чой ичган бўлди. Йўлакдаги илгакда осиеғлиқ турган пахтали чопонини кийиб, бошига пахмоқ рўмол ўради. Биқини тағин ачишиб оғриди. Бирпас иккиланиб турди-да, чопонини ечди. Тағин уйга кирди. Тимирскиланиб сандиқ очди.

Китир-китирдан Умида қайта уйғониб кетди шекилли, норози тўнғиллади:

— Ҳеч тинчимас экансиз-да!

— Болаларни вақтида олиб бормасанг, боғча опаси киргизмийди, — деди Қурбоной хола ўзини оқлаган оҳангда.

Сандиқнинг бир бурчидан эски шарф топди. Тўркўйлаги устидан кўкрагига танғиди. Йўлакка чиқиб тағин чопонини кийди. Рўмол ўради. Ваннахонада турган пақирни тарақлатиб юбормаслик учун ҳалқасидан оҳиста кўтарди. Бандига узун таёқ тиқилган супургини қўлтиққа қистириб, қоронғи зиналардан пастга тушди.

Ойнаси синган ташқари эшикни очиши билан юзига муздек ҳаво урилди. Қор ёғяпти шекилли! Йўқ, туман тушибди. Куюқ туман. Еру осмон оқини, хира пардага ўраб ташлангандек. Қизиқ, ҳамма нарса телба-тескари кўринади. Ўн қадам наридаги бақатеракдан кўра икки четидаги симёғочларда чироқлар ёниб турган кўча яқинроқ туюлади. Кўчадан ўтаётган сийрак машиналар нур елпигичи билан туманни ёриб имиллайди. Қурбоной хола бир қўлида пақир, қўлтиғида супурги билан уйни айланиб ўтаётганида «дўм» чеккасидаги бақатерак тагида шарпа кўрингандек бўлди. Тўхтаб, ўша томонга қараган эди, шарпа терак орқасидан силжиб ажралди-да, шатир-шутур хазон босиб, туманлик қўйнига сингиб кетди. Қурбоной хола шарпа бошига ёш болаларникига ўхшаган чўққисимон телпак кийганини ёрашира илғади-ю, йўлида давом этди. Аввал магазин томондаги йўлкани супуриш керак. Жекдаги хўжайин қаттиқ тайинлаган: «Бу — катта гастроном, хола, ҳар хил одам келади, тағин битта-яримта катталар бу «дўм» кимга қарашли, деса, бизга гап тегиб қолмасин, тушундингизми?»

Тушунади. Нега тушунмасин!

Пастак нон дўконининг деразасида чироқ бор. Қизғиш нур тушиб турибди. Аммо нон машинаси кўринмайди. Бундан чиқди ҳали соат етти бўлмабди. Дўкон ёнбошида дарвоза. У ёғи гастроном. Унинг ҳам деразаларида чироқ ёниқ. Лекин гастроном соат саккизда очилади. Эшиги тепасидаги қизил чироқ кулга тушган чўғдек хира йилтирайди.

Қурбоной хола пақирини бақатерак тагига қўйди-да, «бисмилло», деб йўлкани супуришга тушди. Худойлигини айтганда, иши оғирмас. Аввал иккита «дўм»нинг атрофини супуриб чиқади. Кейин зиналарни ювади. Пешингача ишини битириб келади-да, уйдаги юмушларга қарайди. Овқат қилади. Невараларининг кийимини чаяди.

Биринчи кунлари аввал зиналарни ювиб, кейин кўча супураётган эди. Бўлмади: «дўм»дагилар жекка шикоят ёзишибди. «Эрталабдан тарақ-туруқ қилиб уйқумизни бузади», дейишибди. Қурбоной хола қўшнилари безовта қилмасликка сўз берди. Ишни супуришдан бошлайдиган бўлди. Нима қипти: хаёл суре-еб супураверади. Супурги «шиғ-шиғ» қилади. Бир йўлкани бошидан охиригача супуриб бўлгач, ахлатни тўдалайди. Шунақа-ку, манави бақатерак дегани ўлгур ёмон. Баҳорда гуллайдими, нима бало, ҳаммаёқни попилтириқ босиб кетади. Осмондан қордек ёғади-я, қирғин келгур! Сув сепсанг, ерга ёпишиб қолади. Сепмасанг, супурги уришинг билан тўзғаб, бетингга сапчийди... Кузда ундан баттар. Ҳазонни тўдалаб ёқсанг, балога қоласан. Ҳавони заҳарлаяпсан, дейди. Ахлат машина олмайди... Ким ўйлаб топганин бу бақатерак жониворни!..

Бир замонлар Қатортол қандоқ жойлар эди! Ўрикзорлар, узумзорлар, нокзорлар... Ҳар нашватилар бўлардики, шираси чак-чак томиб ётарди...

Қурбоной хола енгил қадам товушини эшитиб, супуришдан тўхтади. Ортига бурилиб қаради. Эгнига «олимпийка», бошига чўққисимон тўқима қалпоқча кийган икки киши шитоб билан югуриб, ёнидан шарпадек ўтиб кетди. Аввал ихчамроғи, кетидан қорин қўйган, ҳансираб нафас олаётгани...

Қурбоной хола икковиниям танийди. Қорин қўйгани — праписир. Униси — ўғли. Эслади: ҳали дарахт панасида турган одам шу йигит бўлиши керак... Ота-бола қишин-ёзин канда қилмай, ҳар кун эрталаб югуришади. Кўчанинг нариги бетидаги катта дарвозали участка праписирники. Праписир отасига йил оши берганда Қурбоной хола бориб хизмат қилган... Ота-бола ҳар сафар унинг ёнидан югуриб ўтишади. Саломлашмайдиям, гаплашмайдиям... Майли, ҳар бандани мўмин ўзидан тинсин...

Яна шигиллатиб супуришга тушди. Биқинида оғриқ қучайганига парво қилмади. Бибиблаб нон машина келди. Ичкаридан дўкончи чиқди. Машинанинг орқа кажавасини очишди. Туман тарқамади-ю, кун бир қадар ёришгандек бўлди. Бир маҳал орқа томондан йўғон овоз келди:

– Супуряпсанми?

Курбоной хола овоз эгасини таниди: Комиссар.

«Ўйнапман!» – деб ўйлади эгаси қотиб. Ҳар куни «супуряпсанми», деб сўрайди.

Ишдан тўхтаб, бурилиб қаради. Салом берди.

Комиссар беш-олти қадам нарида турар, бошида қора шляпа, эгнида қора плаш, қўлида сут билон бор эди.

– Невараларинг омонми? – деди Комиссар ёшига ярашмаган ўктам товушда.

– Худога шукр, юришибди. Юмалаб-сумалаб.

– Ўзинг аҳмоқсан! – деди Комиссар зарда билан. – Неча марта айтдим: куёвингни судга бер! Моягини бир бураса. қизингга дом олиб беради. Ё участкасининг ярмини кесиб беради.

«Бир камим қизимнинг кундош билан бир ҳовлида туриши қолувди, болаларини ўкситиб», – деб ўйлади Курбоной хола дили оғриб.

– Майли, – деди секин. – Худога солдим.

Комиссар кулди. Кулиши ғалати. Худди одамни майна қилгандек «хэх-хэх-хэх», дейди.

– Худонинг сандан бошқа иши йўқ! Фалончи бандамнинг арзи ҳолини эшитаман, деб кўзи учиб турибди.

«Э-э! Тезроқ даф бўлсанг-чи! Сен билан гаплашиб юракни қон қилгандан кўра...»

Курбоной хола атай гапни бошқа ёққа бурди:

– Сутга кетяпсизми?

– Бориб келдим. Бугун сут келмас экан. Дўкон кеча байрамда ишлагани учун бугун оддих қипти.

Курбоной хола супургисини чангаллаб, ишни давом эттирмоқчи эди, Комиссар маъноли йўталиб қўйди. Чамаси яна гаплашгиси бор эди.

– Эрталаб каша пишириб емасам, меъдам оғрийди.

– Кексалик-да! – деди Курбоной хола.

– Мени қари деяпсанми, хэх!

Курбоной хола жавоб бермади. Шахт билан супуришни давом эттираётган эди, қулоғига яна Комиссарнинг овози кирди:

– Анави ким?

Курбоной хола Комиссар қўлини бигиз қилиб кўрсатган томонга қаради. Уй ертўласининг зинасида бир одам гужанак бўлиб ётарди.

– Қаёқдан билай? – деди Курбоной хола бепарволик билан. – Анави ёқдан келганлардан биттасидир-да. Биласиз-ку, қиш

келса қаланғи-қасанғилар кўпаяди. Кеча байрам қилиб бўкиб ичган бўлса...

— Йўқ, унақага ўхшамайди. — Комиссар шахдам қадамлар билан ўша томон юрди. — Ётиши бежо-ку!

Қурбоной холанинг кўнглига мубҳам хавотир тушди. Супургисини судраб Комиссарга эргашиди.

— Ҳой, кимсан? — Комиссар энгашиб, елкасига туртган эди, гавда қимирламади.

Қурбоной хола яқин бориб гавда устига эгилди-ю, даҳшат ичида ўзини орқага ташлади.

— Вой! Вой ўлмасам! — деди оёқ-қўлидан мадор кетиб. — Рустамжон-ку! Куёв-ку! Кечагина ўйнаб-кулиб ўтирувди-я!

Рустам ертўланинг семон зинаси устида гайритабиий ёнбошлаб ётар, бошидан оққан қон ҳалқоб бўлиб қолган, ички кийимда, бир оёғида латта шиппак, иккинчи шиппаги пастки зинада тўнкарилиб ётар эди. Ўнг қўли тағида қолган, негадир мушт бўлиб тугилган чап қўли зинага осилиб турар, гўё ўша ердан бир нарса олмоқчи бўлгану, шу алпозда қотиб қолганга ўхшарди. Комиссар сут бидонини ерга қўйиб чўккалади. Елкасидан тортиб секин ағдарган эди, Рустамнинг оғзидан қон сизиб чиқиб, бўйнига оқди. Шунда, Қурбоной хола унинг билаги ҳам тилиниб кетганини, тирсагидан кафтининг орқасигача қора қонга беланганини кўрди.

— Войдод! Ким бор! — деб жонҳолатда дод сола бошлади. — Ёрдам беринглар! Хотинини чақиринглар! Шаҳнозани чақиринглар!

Бир зумда одам тўпланди.

— Қаранглар, дераза синибди! — деди кимдир ҳаяжонли қичқириб.

Қурбоной хола аланг-жалам бўлиб тепага қаради. Тўртинчи қаватдаги деразанинг бир тавақаси очиқ турар, ерда, Рустамдан нарироқда катта-кичик ойна парчалари сочилиб ётарди.

— Дўхтир чақирсаларинг-чи! — деди Қурбоной хола изиллаб. — Хотини қаёқда, хотини!

— Шунақа бўлишини билардим, — деди кимдир беписанд оҳангда.

Қурбоной хола бу совуқ гап кимдан чиққанини англамай аланглаган эди, праписир ўғлининг елкасига мушт туширди.

— Ўчир овозингни, аҳмоқ!

Ота-бола ҳамон ўша кийимда эди: бошида чўққисимон қалпоқ, эгнида олимпийка.

— Дўхтир қани, дўхтир? — деди Қурбоной хола илтижо билан. — Инсофларинг борми, чақиринглар ахир!

Комиссар Рустамнинг биллагини ушлаб, томирини текширди.
— Докторнинг кераги йўқ, — деди совуққонлик билан. —
Милицияга қўнғироқ қилиш керак.

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

*Шоматова Шаҳноза. Йигирма бир ёшда. Олийгоҳнинг
тўртинчи курс талабаси. Миллати — узбек. Турмуш қурган.
Аввал судланмаган. Қатортол мавзеи, 9-уй, 23-хонадонда
истиқомат қилади.*

— Сиз марҳум Шоматов Рустамнинг хотини эканли-
гингизни тасдиқлайсизми?

— Ҳа.

— Тўйинглар қачон бўлган?

— Шу йили ёзда.

— Аниқроғи?

— Саккизинчи август куни.

— Ҳозир турган уйлариңга қачон кўчиб келгансизлар?

— Сентябрнинг охирида.

— Унгача қаерда тургансизлар?

— Қайнонамникида. Пскентда.

— Ҳовлинглар каттамини?

— Нима десам экан... Эл қатори ҳовли...

— Гражданка Шоматова, айтинг-чи, нима учун Пскент-
даги ҳовлида турмай, Тошкентга кўчиб келдингизлар?
Қайнонангиз билан орангиз бузилдими?

— Ойимлар билан аҳил эдик.

— Овсинингиз билан-чи?

— У киши билан ҳам.

— Бўлмаса нега...

— Ҳар куни олтмиш чақиримга қатнашимиз керакмиди?

— Бир нарсага келишиб олсак, гражданка Шоматова...

Саволни мен берман! Олтмиш чақиримга қатнаш оғирлик
қилган бўлса, нега талабалар ётоғидан жой олмадинглар?

— Рустам акам хоҳламадилар. Алоҳида уй олиш учун ҳаракат
қилдилар.

— Шоматов бир вақтлар судда ишлаганидан хабарингиз
борми?..

— Айтгандек бўлувдилар.

— Ишдан нега кетган экан?

— Анигини билмайман.

— Сиз тўртинчи курсда ўқийсиз. Эрингиз иккинчи курсда бўлган...

– Агар Афғонистонга олиб бориб, урушга солишмаса, Рустам акам ҳам тўртинчи курсда бўлардилар.

– Тушунарли... Эрингиз Афғонистонда хизмат қилган, байналмилал жангчи сифатида ўзига берилган имтиёзлардан фойдаланган... Навбатсиз уй олган...

– Рустам акам у ёққа борганларини дастак қилганларидан менинг хабарим йўқ.

– Бўлиши мумкин... Айтинг-чи, эрингизнинг асаби жойи-дамиди? Контузия бўлган, яраланган экан... Йиғлашнинг ҳожати йўқ.

– Жаҳллари ёмон эди... Аммо «у ёқ»даги гапларни ҳеч гапирмасдилар! Ярадор бўлганлариниям тасодифан билганман. Белларига ўқ теккан экан. «Ойимга айтма, шунчаки, дайди ўқ ялаб ўтди», деганлар.

– Йиғламанг... Марҳум эрингиз билан кўпдан танишми-дингиз?

– Биринчи курсдан бери...

«СОВУҚНИ ЁМОН КЎРАДИЛАР»

Шаҳноза мелисахонанинг файзсиз йўлақларидан ўтиб бораркан, ҳеч кимни кўрмас, ҳеч нимани эшитмас эди. Гувоҳ сифатида «повуска» олганидан бери аяси нуқул қулоғига қуяди: «Гапингни билиб гапир, жон болам, тагин сениям оёғингдан тортиб юрмасин!» Дадаси хавотирда. Кеча «начальник»ка кўнғироқ қилмоқчи эди, аяси бобиллаб берди: «Нима қиласиз подадан олдин чанг кўтариб! Мелиса «гуноҳи бўйнида эканки, типирчилаб қопти», демайдими! Нима, Шаҳноза зрини бўғиб ўлдирибдими?!»

Шаҳноза зиналардан тушиб бораркан, вужудиди аллақандай лоқайдлик, карахтлик сезди. Дунёларингга ўт тушиб кетмайдими Рустам ака бўлмаганидан кейин!

Эшик олдида турган мелисага рухсат қоғозини топшириб, ташқарига чиқди-ю, бир лаҳза туриб қолди.

Қор ёғяпти. Биринчи қор... Эрталабдан бери эзиб ёққан ёмғир охири қорга айланибди. Еру кўкни кафанга ўраб ташлашга ҳасд қилгандек, шунақанги шиддат билан ёғяптики, кўча четидаги дарахтлар табиатнинг муқаррар ҳукми олдида ночор таъзим бажо қилгандек энқайиб қолибди. Юпун кийинган одамлар сирпана-сирпана жонсарақ югургилайди. Машиналар филдираги остидан лой аралаш қор сачрайди...

Рустам акаси қорни ёмон кўради. Девдек гавдали, Алпомишдек бақувват одам совуқ тушар-тушмас бўйнига шарф

ўраб олар, Шаҳноза: «Вой-бў, қорбобо бўп кетинг-э!» — деса, «Ҳайронман, Шаҳноз, шу қор деган нарса ёғмаса кимнинг кўнгли қоларкин?» — деб гапни ҳазилга бурарди. «Мозори устини бир қарич қор босгандир? Қандоқ ётганин Рустам акам? Бечора Рустам акам! Нега кетдим? Нега кетдим ўша куни!» Шаҳноза тойғона-тойғона шошқин юриб кетди. Унсиз йиғлаб борар, оёғидан зах ўтиб кетганини, муздек қамчиси билан аёвсиз савалаётган қор орасидан лабларига шўртанг кўз ёши сизиб кираётганини ҳис этиб турар, бироқ ҳеч нимани ўйлагиси келмас, хаёлида қатъий бир аҳд қасамдек чарх урарди. Боради! Пиёда боради Қозиробод мазорига! Рустам акасининг бошига ёққан қорни сидириб ташлайди. Мана шу қўллари билан! Бу дунёда роҳат кўрмади, ақалли у ёқда тинч ётсин шўрлик! Ўшанда, биринчи курсда ўзининг бошига қор ёққанида кураб ташлаган, жонини асраб қолган Рустам акаси эди-ку!

* * *

Шаҳноза шаҳар мактабида ўқигани учун умрида пахтага бормаган эди. Институтда «Эртага пахтага кетилади», деган эълонни эшитиб, шошиб қолди. Барвақт бормаса, қолиб кетадигандек, кечаси билан ивир-ғавир бўлиб чиқди. Талабаларнинг пахта ҳашаридаги романтик саргузаштларини кўп ўқиган, телевизорда мунтазам кўрсатиладиган манзаралар кўз ўнгида намоён бўлар, тезроқ далага боргиси, пахта тергиси келарди.

Аяси бўғирсоқ, печенье пиширди, худди Шаҳноза оч қоладигандай каттакон сумкага қуюлтирилган сут. консервалар тиқиштирди.

Кўрпа-тўшагини буклама каравот орқасига тиқиб адасининг машинасида институт олдига келишса, ҳали одам тўпланмаган экан. Ҳатто икки қадам наридаги ётоқда турадиган талабалар ҳам тушмабди. Шаҳноза кўча четидаги чинор тагида турган Диля — Дилфузани кўриб, югуриб борди. Миттигина гавдали Дилфуза ҳам шаҳарлик эди. У ҳам биринчи марта пахтага бораётгани учунми, саҳарлаб келиб олибди...

Автобуслар карвони тушга яқин йўлга тушди. Имиллаб, узоқ юрдилар. Рақам билан номланадиган совхозлардан бирининг марказида тақсимот бўлди. Шаҳнозаларнинг автобуси яна анча юрди. Ниҳоят чўл-биёбоннинг қоқ ўртасида, бостирмага ўхшаган аллақандай пастак, узун бино олдида тўхташди. Бинонинг бетон деворлари шўрлаб кетган. деразаларнинг ойнаси синган эди. Сал нарироқда атрофи қора қоғоз билан

ўралган ҳожатхона қўнқайиб турарди. Юз қадамча олисда эса оплоқ попилтириқлари шамолда силкинаётган қамишзор шовуллар эди.

Юкларни туширишди. Шаҳноза қўрқа-писа ичкарига бош суқди-ю, дарров қайтиб чиқди. Бостирманинг қорайиб кетган пастак шифтида олмадеккина лампочка осилиб турарди. Бор-йўқ жиҳоз шу.

Юзлари офтобда қорайган, норғул гавдали, қошлари қалин Рустам ака (курсдагилар ёши каттароқ бўлгани учунми уни шундай деб чақиришарди) дарров болаларни ишга солди.

— Бор, бурган юлиб кел! — деди йигитлардан бирига. — Қизлар, баракни супуриб чиқасизлар!

Бирпасда иш қизиб кетди. Диля баракни супурди. Шаҳноза пақир кўтариб, сувга кетаётган эди, Рустам йигитлардан бирига буюрди:

— Сувга сен бор! Эҳтиёт бўл, қудуққа энгашма...

Қудуқ дегани семон қувурни тик қилиб ерга кўмилган нарса экан. Машинада сув олиб келиб, хлор аралаштириб, шу «қудуқ»қа қуйишаркан.

Рустам, эҳтиёт бўл, деб бежиз айтмаган экан. Бултур қай-сидир совхозда талабалардан бири сирғаниб, қудуққа тушиб кетибди. Ўртоқлари тортиб олгунча тамом бўпти...

Баракнинг ўртасига брезент парда осиб, иккига бўлдилар. Бир томонга болалар жойлашди, бир томонга — қизлар.

Ўша оқшом нон-чой қилиб ётиб қолишди. Кечқурун Шаҳноза Диля билан ташқарига чиққан эди, қамишзор томондан чақалоқ йиғиси эшитилди.

— Нима бу, Диля? — деди қўрқиб.

— Чақалоқ йиғлаяпти, шекилли...

Икковлари баракка югуриб кирдилар.

— Қизлар, анави қамишзор ичида чақалоқ йиғлаяпти! — деди Диля овози титраб.

Парда — тўсиқнинг нариги томонидан Рустамнинг овози келди.

— Чақалоқмас, шоқол! — деди вазминлик билан. — Чиябўри... Қўрқманглар. — Бирпас жим турди-да, қўшиб қўйди: — Ташқарига ёлғиз чиқманглар...

Шаҳноза анчагача ухлолмай ётди. Парданинг нариги томонида чироқ ёниқ турар, болалар, чамаси, қарта ўйнар эди... Бир маҳал кўзи илинган экан, бўйнидан аллақандай совуқ, юмшоқ нарса ўрмалаб ўтаётганини ҳис қилди. Жонҳолатда чинқириб юборди. Қўли билан силтаб ташлаган эди, бояги нарса ерга тушганини идрок этди. Қизлар уйғониб, ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Кимдир

чироқни ёқди. Шаҳноза қўрқувдан кўзлари олайганча йиғма каравотда ўтирар, нуқул бир гапни такрорлар эди:

— Аннақа... юмшоқ нарса...

Нариги томондан Рустам чиқиб келди. Эғнида эски жинси шим, кўйлакчан.

— Сичқон-ку! — деди кулиб. (Кулганда чеҳрасида нур порлаб кетгандек бўлди.) — Қўрқманг. Ҳадемай ўрганиб кетасиз...

Тўғри айтган экан. Бир ҳафта-ўн кун ўтиб, қизлар тўшаги устида ўрмалаб юрган сичқонни кўрса қўрқмайдиган бўлишди.

... Учинчи куни куллийет комсомоли раҳбари — оппоқ, думалоқ юзли, мўйлови ўзига ярашган Санжар ака мажлис қилди. Айтишига қараганда, норма қатъий экан. Пахта — етмиш кило, подбор — юз эллик кило. Ким нормани бажармаса — ўқишдан ҳайдалади!

«Санжар ака» гапиряпти-ю, Дилия нуқул тирсаги билан Шаҳнозанинг биқинига туртади. «Ҳа?» — деб жеркиб берган эди, Дилия кулимсиради. «Чиройли йигит-а?»

Шаҳноза энсаси қотиб, юзини ўгирди. Чиройлими, баломи. етмиш кило пахтани қандай теради? Кун бўйи бели сингудек бўлиб зўрға ўттиз килога олиб боряпти-ку!

Вилоятлардан келган қизлар-ку нормани бемалол бажаради. Аввал ҳам қилиб юрган иши. Шаҳноза билан Дилияга қийин. Бир этакни тўлдиргунча пешин бўлади. Йўқ! Файрат қилмаса бўлмайди... Бир куни жон-жаҳди билан ишлашга қасд қилди. Биринчи этак анча тез тўлди. Иккинчисига келганда бели қақшаб оғрий бошлади. Теради. Барибир теради! Нима, бошқалардан кам жойи борми? Тушга яқин иккинчи этак ҳам тўлди. Юк оғирлик қилганидан икки букланиб қолди. Этакни бўйнидан тушириб, бирпас дам олди. Осмонда қат-қат булутлар оҳиста сузиб борар, баланд-баланддан турналарнинг ҳорғин ноласи эшитилар, аммо ўзи кўринмасди.

Орқа томондан гурсиллаган қадам товуши эшитилди. Шиббалаб пахта босилган этакни орқалаганча эгат оралаб Рустам келар эди. Кўйлакчан бўлиб, енгини шимариб олган. оёғида этик...

— Ҳорманг! — деди кулимсираб.

Шаҳноза ҳорғин жавоб қилди:

— Саломат...

— Беринг, пахтангизни топшириб келаман.

Шаҳноза иккиланиб қолди. Нима қилади бировни койитиб. Ўзи камида эллик килоча юк орқалаб кетяпти-ку...

— Бераверинг, — Рустам Шаҳнозанинг пахта тўла этагига қўл чўзди. — Бирпас дамнгизни олинг.

— Анави ёқда яна бор, — деди Шаҳноза ийманиб.

Рустам елкасидаги этакни ерга қўйди. Икковлари Шаҳноза териб, марзага тўкиб қўйган пахта уюми тепасига боришди. Рустам чаққон ҳаракатлар билан пахтани Шаҳнозанинг этагига зичлаб жойлади. Қайтиб келиб ўзининг пахтасини ҳам енгилгина кўтарди-да, йўл четида турган тележка томон тез-тез юриб кетди.

— Зурсиз-ку! — деди қайтиб келиб. — Эллик икки кило чиқди.

Шаҳноза терган пахтаси қандай қилиб «эллик икки» кило чиққанини тушунди. Рустам ўзиникидан қўшган...

...Бир ойга деб олиб келишган эди. Икки ой ўтди. Шаҳнозанинг дадаси билан аяси тўрт марта келиб кетишди. Иссиқ тўркўйлак, кирза этик олиб келишди.

Одамни қон қилиб юборадиган куз ёмғирлари бошланди. Баракнинг шифер тоmidан чакка ўтиб, ҳаммаёқ захлаб кетди. Пахта тугул подбор ҳам қолмаган, аммо ёмғир тиниши билан уларни далага ҳайдашар, талабалар бийдек пахтазорда тентираб юришар, ҳар қадамда этикка ботмон-ботмон лой ёпишиб, марзаларнинг у ер-бу ерида тўкилиб қолган кўрак аралаш кир пахтани лойдан ажратиб этакка тиқишар эди.

Аллақаердан чўян печка, занглаб кетган тунука карнайлар топиб келишди.

Рустам печкани қизларнинг «бўлма»сига ўрнатди. Кўмир йўқлиги учун ўтин ёқишар, ёмғирда қолган ўтин то ёнгунча баракни аччиқ тутунга тўлдириб юборарди.

Домлалар икки ҳафтада алмашиб турар эди. Энг кейин келган Муҳтабар опа деган ёш домла талабаларнинг аҳволини кўриб, йиғламоқдан бери бўлар, қайтишга рухсат йўқ эди. Жумҳурият олти миллион тоннали режани бажармагунча пахтазор фронт майдони деб эълон қилинибди.

... Қор ёғди. Шаҳноза биринчи қорнинг шу қадар шиддат билан ёғишини энди кўриши эди. Қандайдир бирон соат ичида барак томини бир қарич қор босди. Ҳамма мунгайиб қолди. Пахтазор ҳам, барак ҳам, талабалар ҳам...

Ўша кеча болалар ётган томонда аллаким туни билан қув-қув йўталиб чиқди. Шаҳноза эрталаб қараса, Рустам бўйнига қалин шарф ўраб олибди. Нукул йўталади. Юзлари бўғриқиб кетган.

— Шу... қор деган нарсани ким ўйлаб топганийкин? — деди ҳазилга олиб. — Совуқни ёмон кўраман. Шаҳноза...

Шаҳноза аяси олиб келган бир банка қуюлтирилган сутни берди.

— Иссиқ чойга қушиб ичсангиз ўтиб кетади.

Шунақа деди-ю, ўзининг ҳам оёқ-қўллари қақшаб оғриётганини, боши гувуллаб бораётганини сезиб турарди...

Кечга бориб иситмаси кўтарилиб кетди. Диля олиб келган макарон шўрвани кўриб кўнгли ағдарилди. Кечаси билан алаҳлаб чиқди. Худди осмонда учиб юрганга ўхшар, тўсатдан чуқурга тушиб кетаётгандек бўлар, чўчиб уйғонар, «Ая, аяжон!» — деб инграр эди.

Бир маҳал кўзини очса, тепасида Муҳтабар опа, Диля, Рустам туришибди.

— Ма, ичгин, асал чой! — деди Диля унинг бошига эгилиб.

Шаҳноза кўзларини ҳорғин юмиб юзини ўгирди. Қуруқ йўтал тутди. Энтикиб нафас ола бошлади. Ташқарида трактор тариллади. Шаҳнозанинг кулоғи шанғиллар, биров унинг миясига кириб олиб, муттасил тўқмоқ билан ураётганга ўхшар эди.

Ўша томондан шовқин-сурон эшитилди.

— Туш! — деди кимдир бақириб. — Туш бу ёққа!

Бирпасдан кейин Муҳтабар опа баракка қайтиб кирди:

— Рустам трактор миниб совхоз марказига кетди, — деди ўйланиб. — Қайсар йигит экан, бир балони бошламаса гургайди.

... Шаҳноза кимнингдир муздек кафти пешонасига текканини сезиб сесканиб кўзини очди. Шифтдаги лампочка ўлимтик нур сочар, ёнида оқ халат кийган семиз хотин ўтирар, оёқ томонида Муҳтабар опа, қизлар тўдалашиб туришар, ялангбош сочи, елкаларига қор кўнган Рустам эшикка яқинроқ жойда турганча Шаҳнозадан кўз узмас эди.

Дўхтир Шаҳнозанинг ўпкасини эшитаётганда Рустам чиқиб кетди. Кейин тагин қайтиб кирди.

— Пневмония! — деди дўхтир негадир Рустамга юзланиб. — Ўнг ўпкаси шамоллаган. Касалхонага олиб бориш керак. — Шундай деб ўрнидан тураётган эди, Рустам қатъий бош чайқади:

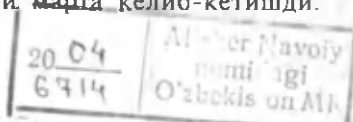
— Йўқ, опа! Сиз кетмайсиз!

— Қизиқ йигит экан-ку, бу! — Дўхтир нажот кутгандек атрофига аланглади. — Ярим кеча бўлди. Ўн беш чақиримга тракторга босиб олкелгани етмагандек... Бу нимаси? Мен ҳам бола-чақали одамман!

— Кетмайсиз! — деди Рустам кўзлари ёниб. — Машина топиб келаман. Шаҳнозани касалхонага ўзингиз олиб борасиз...

Дўхтир жавоб қилиб улгурмасдан шитоб билан чиқиб кетди. Ташқарида трактор гуриллади:

... Шаҳнозани «Нива»га ўтқазашаётганида тонг ёришиб қолган эди. Бир ёнига дўхтир ўтирди, бир ёнига Рустам... Иситмаси саккиз кундан кейин тушди... Шу орада Диля, Рустам туман касалхонасига икки марта келиб-кетишди.

Шаҳноза Рустамнинг соқоли ўсиб кетганини, кўзлари кирта-йиб, ранги бир ҳолатга тушиб қолганини кўрди.

Ўша воқеадан кейин баракда мажлис бўлганини, Рустамни ўқишдан ҳайдашларига бир баҳя қолганини Дилядан эшитди. Рустам учинчи марта кўргани борганида қўлини анча вақт ушлаб турди-да, пичирлади:

— Раҳмат, Рустам ака...

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

— Гражданка Шоматова, еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси қаерда эдингиз?

— Мана шу... ўзимизнинг уйда.

— Кечаси биланми?

— Ҳа...

— Эрингиз, мабодо, кечаси ташқарига чиқмадими?

— Йўқ.

— Уйингизга бирон шубҳали одам келмадими?

— Йўқ.

— Ўша ҳодиса рўй берганида сиз қаерда эдингиз?

— Эрталаб сутга чиқдим. Узоқ кутиб қолдим. Сут етмади.

Қайтиб келсам...

— Йиғламанг... Йиғидан наф йўқ.

— Келсам... Бу аҳвол. Рустам акамни олиб кетишган экан.

Уй тўла одам. Мелисалар...

— Ўйлаб кўринг-чи, гражданка Шоматова, эрингиз билан қасдлашган одамлар бормиди?

— Билмайман...

— «Эримнинг жаҳли ёмон эди», дедингиз. Айтинг-чи, масалан, қанақа пайтда жаҳли ёмонлиги билинарди?

— ...

— Қулоғим сизда!

— Рустам ака ноҳақликни кўрсалар, чидаб туrolмасдилар.

— Масалан...

— Умуман-да...

— Бизга умумий гап эмас, аниқ далил керак. Айтинг-чи, кўшнилари билан муносабатингиз қандай эди? Хусусан, эрингизнинг?

— Янги одаммиз. Кўни-кўшнилари билан кириш-чиқишимиз йўқ ҳисоб. Фақат Қурбоной холани танирдик.

— Ким у, Қурбоной хола?

— Бир уйда тураммиз, фаррош хотин. Яхши аёл.

— Биронта кўшни билан сан-манга бормаганмисизлар?

— Йўқ.

— Яхшилаб эслаб кўринг?
— Йўқ, дедим-ку!
— Менга қаранг, гражданка Шоматова! Биз ҳақиқатни аниқлашимиз, эрингизнинг қотилларини топишимиз керак. Тушунарлими?

— Кўни-қўшнилар орасида марҳум Шоматов Рустамга қасд қилганлар йўқ, деб тасдиқлайсизми?

— Бўлмаса, манави протоколни эшитинг:
Шу йил йигирма иккинчи октябрь куни кеч соат 23 дан 40 минут ўтганида Шоматов Рустам 10-уй, 35-квартирада яшовчи гражданин Васильев Григорий Степановичнинг эшигини тақиллатган. Васильев эшикни очиши билан каратэ усулини қўллаб, уни ерга ағдарган ва бундан кейин жим юрмасанг, сўйиб ташлайман, деб дағдаға қилган. Васильев милицияга шикоят ёзган. Аммо эртасига даъвосидан кечиб аризасини қайтариб олган. Бу ҳангомадан хабарингиз йўқмиди?

— Нега хабарим бўлмасин! Ўз кўзим билан кўрганман! Васильев дедингизми? Ўша кундаги қилиғи учун тошбўрон қилса арзийди! Ишонмасангиз ўзини чақириб сўраб кўринг.

— Бу ёғи сизнинг ишингиз эмас, гражданка Шоматова... Айтинг-чи, мабодо эрингиз кейинги кунларда Васильев билан тўқнашмаганмиди?

- Йўқ... Менимча, йўқ.
- Марҳум Шоматов кўп ичармиди?
- Йўқ, баъзан ичардилар...

«ҲОЗИР КЕЧИРИМ СЎРАЙСАН!»

Рустам билан Шаҳноза ўша куни рўпарадаги уйда тўй бўлаётганидан беҳабар эдилар. Домда ит эгасини танимайди. Улар-ку, янги кўшни. Эскилари ҳам бир-бири билан ҳушига келса саломлашади, бўлмаса серрайиб, ўтиб кетаверади. Рости, тўйга чиққилари ҳам йўқ эди. Қурбоной хола кўймади. «Вой, Худо урди-кетди! Кўздек кўшнининг тўйига чиқмасанглар, уят бўлмайми? Эрта-индин сизлар ҳам фарзанд кўрасизлар. Тўй қиласизлар», деб дашном берди.

Тўй ширингина бўлди. Икки уй ўртасидаги майдончага дастурхон ёзилган. Тўрда келин-куёв... Ортига илиб қўйилган гиламга қўшалоқ никоҳ ҳалқасининг тасвирини солиб, пахта билан «Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!» деб ёзилган. Ҳаммаёқда

гул... Хурсандчилик... Шаҳноза Рустам акаси билан этакроқ томонда – кўшни уй девори тагида ўтиришарди.. Шаҳноза ўзларининг тўйи бошқачароқ, фойзлироқ бўлганини, ашулачилар янаям шўхроқ кўшиқ айтганини, ёшлар янаям шодонроқ рақсга тушганини эслар, Рустам акасига дам-бадам жилмайиб қараб кўярди. Фақат бир нарсадан кўнгли ғаш эди. Рустам акаси бугун негадир кўп ичяпти...

Навбатдаги кўшиқ тугаб, бир лаҳза жимлик чўкди. Кайвони микрофонни «пүф-пүфлаб», «Энди табрик учун сўз келинимиз Зебохоннинг дугонаси...» — деб гап бошлаган эди, юқорида, худди Шаҳноза билан Рустам акасининг боши устида дераза шарақлаб, ғазабнок ҳайқирик эшитилди:

– Эй! Шовқин-суронингни тўхтатасанми-йўқми?

Тўйхона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Келиннинг дугонасига тантанавор алпозда сўз бераётган тўйбошининг дами ичига тушиб кетди.

Шаҳноза бошини кўтариб қаради-ю, шундоқ тепасида, тўртинчи қаватнинг очиқ деразасидан энгашиб турган майкачан барзангини кўрди.

– Ухлашга кўясанларми-йўқми? – деди барзанги қаҳр билан.

Шаҳноза Рустам акаси ўрнидан туриб кетганини, ўша томонга қараб, кўзларида ғазаб тўла ўт ёнаётганини энди кўрди.

– Ўтиринг! – деди билагига ёпишиб. – Илтимос, ўтиринг, Рустам ака!

Дераза тарақлаб ёпилгани қулоғига чалинди. Рустам жойига ўтирди. Шаҳноза эрининг қўллари асабий қалтираётганини сезиб турарди.

Тўйдан файз кетди. Ҳамма мунғайиб қолган, оппоқ рўмол остидаги келин бошини қуйи солиб ўтирар, эгнига зарбоф тўн, бошига дўппи кийган кўёв унинг қулоғига шивирлаб, алланимани тушунтирар эди.

– Вой онангни!... – Рустам рўпарасида ўтирган ингичка мўйловли йигитга пиёла узатди. – Қуй! – деди бақириб. – Тўлатиб қуй!

Дам олмай сипқарди-да, отилиб даврага чиқди. Торини ғилофга тика бошлаган созанданинг олдига югуриб борди.

– Чал! – деди ғайритабиий тантана билан. – Чал дейман! «Лазги»ни чал!

Микрофон яна гүмбурлай бошлади. Шаҳноза Рустам акасининг рақс тушишини биринчи кўриши эди. Бугун вужуди ўйнаяпти! Шиддат билан, ғайрат билан... Давра ёшларга тўлиб кетди. Шаҳноза яна... шуни сездик... Рустам акаси рақс

тушаётгани йўқ... нола чекапти... Аламли, изтиробли нола! Фақат ўзию Шаҳноза тушунадиган нола...

Шу пайт кутилмаган ҳодиса рўй берди. Шаҳноза бошига, елкасига ёғилган муздек сувдан сесканиб, ўрнидан сапчиб турди. «Вой!» деб қичқириб юборди. Нима бўлганини тушунолмамай аланг-жалаң қараса, атрофида ўтирганлар ҳам ўрнидан туриб кетибди. Биров жиққа сув бўлган сочини силайди, биров баданига ёпишган кўйлагини сийпалайди. Оппоқ дастурхон устида парча-парча сув доғлари ялтираб кўринар, лаганлардаги газаклар ҳам ҳўл эди.

Шаҳноза Рустам акасининг адл қомати тўйхона чироғи ёритиб турган нур остидан отилиб чиқиб бораётганини кўрдию жонҳолатда қичқирди:

– Рустам ака! Қайтинг, Рустам ака!

Ўша заҳоти эрининг кетидан қоронғиликка шўнғиди.

Юраги қинидан чиққудек бўлиб зинадан кўтарилди. Тўртинчи қаватда, зина рўпарасидаги очиқ эшик олдида Рустам акаси майкачан айиқбашара барзанги билан рўпарама-рўпара турар эди.

– Сен сув сепдингми?

– Мен! – деди барзанги хотиржам оҳангда. – Ярим кеча бўлди. Тўхтат бозорингни!

Шундай деб эшикни ёпмоқчи эди, Рустам оёғини тираб қолди.

– Йўқол! – деди айиқбашара таҳдид билан. – Ҳозир милиция чақираман!

– Чақир!

– Рустам ака, олишманг! – Шаҳноза эрининг елкасига осилди.

– Нар и тур! Чақир ўша милициянгни!

Барзанги эшик ортига бир энгашди-ю, қўлида арақми, виноми шишаси пайдо бўлди. Шишани Рустамнинг боши устида кўтарди. Шаҳноза нима бўлганини пайқамай қолди. Бир маҳал қараса барзанги ерда чўзилиб ётибди. Шиша бир четга учиб кетган. Рустам акаси унинг кўкрагига тиззасини ботирганча, бўйнидан бўғяпти. Бир зумда барзангининг оғзидан кўпик кела бошлади.

– Рустам ака! Нима қиляпсиз! Ўлдириб қўясиз! – Шаҳноза чирқиллаб эрининг елкасидан тортқилашга тушди. Қани кучи етса! – Рустам ака! Қамаб қўяди! – деди йиғлаб.

Рустам ҳушини йиғиб олди чоғи, қўлини бўшатди. Айиқбашара барзанги хириллаб нафас ола бошлади. Ўзини ўнгламоқчи эди, Рустам оёғи билан елкасидан босди.

— Менга қара! — деди ҳар сўзини таъкидлаб. — Мен сенинг хуторингга бориб тўй қиляпманми?

Барзанги типирчилаб, Рустамнинг оёғини суриб ташлашга уринган эди, Рустам қаттиқроқ босди.

— Гапир! — деди таҳдид билан. — Тўй қаерда бўляпти?

Барзанги кўзини олайтириб сўкинди.

— Шунақами? — Рустам кўлини тагин бўғзига тақаша билан барзанги ювош тортиб қолди.

— Билиб қўй! — деди Рустам тишлари гижирлаб. — Одамлар хоҳлаганча тўй қилади. Хоҳласа эрталабгача карнай чалади. Тушундингми?

Шаҳноза шундагина йўлакка одам тўлиб кетганини пайқайди. Ҳеч кимдан садо чиқмас, ҳамма у ёғи нима бўлишини кутиб турганга ўхшар эди.

— Кечирим сўра! — деди Рустам таҳдид билан.

Барзанги қаддини ростламоқчи бўлганида Рустам елкасидан қаттиқроқ босди.

— Кечирим сўра!

— Кечирасан... — Барзанги хириллаб, юзини ўтирди.

Шаҳнозанинг қулоғи остида гулдиракдек кўрқинчли овоз янгради.

— Нега миллатчилик қиласан, ўв?!

Йўқ, бу овоз баланд эмас, асабий эмас эди. Жуда осойишта, ишончли ва шунинг учун ҳам хатарли эди. Ким ўзи бу одам?

Зинадагилар орасидан арвоҳдек озгин, заҳил юзли чол ажралиб чиқди. Бошида қора шляпа, эгнида қора плаш, оёғида яп-янги ялтироқ туфли.

— Миллатчилик қилма! — деди чол тошбақаникига ўхшаш ингичка бўйнини чўзиб. — Миллатчилик қилма, бола!

Рустам калтакесакни кўриб жиркангандек юзини бурди.

Барзанги қаддини ростлаб, майка-иштонининг чангини қоқди.

— Барибир сени қаматаман!

— Қамата қол! — Рустам негадир кулди. — Эшитиб қўй, — деди таъкидлаб. — Ҳамманинг олдида айтяпман. Ернинг тагидан бўлсаям топаман-да, сўйиб кетаман!

— Оғзингга қараб гапир, бола! — Бояги «арвоҳ» кўлини пахса қилди. — Умринг турмада чирийди, аҳмоқ!

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Ғаниев Соат Ғаниевич. Етмиш беш ёшда. Иттифоқ миқёсидаги пенсионер. Миллати — йўқ. Сўққабош. Аввал

судланмаган. Қатортол мавзеи, 40-уй, 41-хонадонда истиқомат қилади. 1941 йилдан бери партия аъзоси. Қизил Юлдуз, Жанговар Қизил Байроқ орденлари, олти та медаль нишондари.

— Гражданин Фаниев! Еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга утар кечаси қаерда эдингиз?

— Биринчидан, ўртоқ терговчи, мен «гражданин Фаниев» эмас, истеъфодаги полковник, ўртоқ Фаниевман! Марҳамат қилиб, ўртоқ полковник, деб мурожаат этишингизни сўрайман. Ўртоқ Комиссар, десангиз ҳам розиман. Мени таниганлар «ўртоқ Комиссар», дейишади.

— Биз сизни гувоҳ сифатида повестка билан...

— Повесткангизни пишириб енг! Хождасам, генералнинг ўзи билан гаплашиб қўя қоламан!

— Марҳум Шоматовни биринчи бўлиб сиз...

— Ҳа-я, мен кўрганман! Такрор айтаман. Мени сўроққа чақирган бўлсангиз, адашасиз. Шунчаки коллега сифатида маслаҳат сўрасангиз бошқа гап.

— Сиз кўрганингизда Шоматов ўлганмиди?

— Бадани совуб бўлганди. Замоनावий экспертизангиз Шоматов қачон ўлганини аниқлай олмадимиз?

— Саволни мен...

— Йиғиштиринг демагогияни! Сўроқ қилишни билмас экансиз. Умуман, системангиз айниб кетган. Тартиб йўқ. Тартиб бўлса, Шоматовни органга ишга олмас эдинглар.

— Кечирасиз, гражданин... ўртоқ Комиссар... Бу гапларни сиз қаёқдан биласиз?

— Мен ҳамма нарсани биламан. Бу соҳада иш бошлаганимда сизнинг отангиз ҳам туғилмаган эди.

— Шоматов милицияда эмас, судда ишлаган. Оддий курьер бўлиб.

— Фарқи йўқ! Милиция ҳам, суд ҳам — орган! Пайти келиб ҳайдаладиган одамни органга ишга олмаслик керак.

— Шоматов ҳайдалган эмас, ўз ихтиёри билан бўшаган.

— Аҳамияти йўқ.

— Айтинг-чи, гражданин... ўртоқ Комиссар... сизнинг тахминингизча, марҳум Шоматов билан рўй берган ҳодисада қайси тахмин ҳақиқатга яқинроқ туради: қотилликми? Бахтсиз ҳодисами ё ўз жонига қасд қилишми?

— Гапни шундан бошлаш керак эди!.. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Менга қолса биронтаси аввал ўлдириб, кейин деразадан ташлаб юборган.

– Экспертизанинг аниқлашича, марҳумга биров пичоқ урмаган. Боши ёрилган, бўйин умуртқалари синган. Марҳум баланд жойдан боши билан тушсагина бўйин умуртқалари шу қадар эзгиланиб кетиши мумкин.

– Демак, Шоматов ўз жонига қасд қилган, демоқчими экспертизангиз?

– Бу – аниқ хулоса эмас.

– Унақа бўлса, марҳамат қилиб, битта саволга жавоб берсангиз. Шоматовнинг атрофида ойна синиқлари сочилиб ётган эди. Экспертизангиз ойна бўлаклари тўртинчи қаватдаги, Шоматов квартирасининг деразасидаги ойнага мос келиш-келмаслигини аниқладими, ё шунга ям ақли етмадими?

– Бизни камситяпсиз, ўртоқ Комиссар! Ерда сочилиб ётган ойна синиқлари ўша деразадан тушган. Марҳумнинг биллагини ҳам ойна синиғи тилиб юборган.

– Хэх! Бўлмаса айтинг-чи, Шоматов жонига қасд қилиб, ўзини ерга ташлаган бўлса, уйдаги жиҳозларни ким синдирди? Қайси аҳмоқ ўлишидан олдин ойнани синдириб, ўз биллагини ўзи кесиб ўтиради? Шунчаки, деразани очиб, ерга сакраб қўя қолмайдими?

– Демак, сиз қотиллик рўй берган деб тасдиқлайсизми?

– Мен ҳеч нима деганим йўқ, коллега. Илантиришга уринмай қўя қолинг.

– Йўқ, мен бошқа маънода... Яъни... биронтасидан гумонингиз бўлса...

– Гумонми? Гумоним – ҳаммадан! Эшитдингизми? Ҳаммадан! Сизга ҳам шуни маслаҳат бераман! Юз фоиз ҳаммадан, ҳатто ўзининг хотинидан, боласидан гумон қилмайдиган одамдан ҳақиқий чекист чиқмайди! Аввало Шоматовнинг ўзидан гумон қилиш керак!

– Яъни... Қайси маънода?

– Балониям билмайсанлар! Ҳайронман, институтларингда нимани ўргатади сенларга? Ўша боланинг тили бир қарич эди! Тушунарлими?

– Кечирасиз-ку, қандай қилиб марҳумнинг ўзидан...

– Ўртоқ Сталин билан тиш дўхтир ҳангомасини эшитганмисан? Дарвоқе, нечанчи йилда туғилгансан? Тушунарли... Сенлар ўртоқ Сталинни ёмонлаб ўрганиб қолгансан! Агар ўша замон бўлса... Хэх! Бир ойдан бери арзимаган ишни очолмай тимирскиланиб юрибсанлар. Хафа бўлдингми? Хафа бўлсанг ундан нари! Кейинги ишингда фойдаси тегади. Шундай қилиб, ўртоқ Сталиннинг тиши оғриб қолибди... Дўхтир чақирибди. Дўхтир доҳийнинг тишини кавлаштириб даволашга киришибди.

Бир кун ўтибди, икки кун ўтибди... Дўхтир нукул тишнинг тузилиши, неча қатлам бўлиши, илдизи нечта бўлишини айтиб, вайсармиш... Охири доҳий дўхтирдан сўрабди: «Тиш қаттиқми, тил қаттиқми?» — «Ҳазиллашяпсизми, ўртоқ Сталин, — дебди дўхтир. — Тишнинг эмал қатлами шунақанги қаттиқки, пўлатни кесиб ташлайди. Тил нима? Бир парча юмшоқ мускул-да», — дебди. «Шунақами?» — дебди ўртоқ Сталин. Ўша куни ўртоқ Берияга буюрибди. «Лаврентий Павлович, — дебди. — Манави дўхтирнинг тили жуда юмшоқ экан. Эртага мен Сталиннинг тишини даволадим деб вайсаб юради, жавобини беринглар», — дебди. Ярим соатдан кейин дўхтирнинг «жавобини» беришибди. Чаккасидан отишаётганда ҳам дўхтир тўхтовсиз вайсармиш: «Ўртоқ Сталиннинг тишини даволашга улгурмадим-да, номим тарихда қоларди», — дермиш.

— Бу гапни марҳум Шоматовга нима дахли бор?

— Хэх! Боядан бери танбур чертяпман экан-да! Шоматов ҳам тарихда қолгиси келадиганлардан эди! Қачон қараса масала талашади. Ўзича ҳақиқат ўрнатмоқчи бўлади. Кўрганмиз, бунақаларни!.. Мен ўн беш ёшимдан комиссар бўлганман!

— Ўн беш ёшдан?

— Ҳа, ўн беш ёшдан! Сенлар нима? Амаллаб ўқишга кирасан... Амаллаб битирасан. Биламан, коллега, ҳаммасини биламан! Гапингиз ёлгон деб кўр-чи! Хэх! Чекист — чекист бўлиб туғилиши керак! Вот масала қаерда! Ҳай, майли, Шоматовнинг хотинини тергов қилдингми?

— Албатта!

— Гумони кимданмиш?

— Унисини айтмади-ку, қўшнинг тўйи куни бўлган воқеани гапириб берди.

— Хабарим бор! Менга қолса, айб Шоматовнинг ўзида эди. Айтяпман-ку, бурнини суқмаган жойи йўқ эди бу боланинг! Сен, коллега, Шоматовнинг хотинини сиқувга ол, уқдингми? Нима бало, елкасига қоқиб чиқариб юбордингми?

— Қизик одам экансиз. Қамоққа тиқишим керакмиди, сизнингча!

— Бўлмаса-чи! Эзиш керак буларни. Эзиш! Шунақанги бурагинки, дунёни бошига кўтариб дод солсин!

— Айби исботланмаган одамни-я?!

— Хэх! Шу кетишинг бўлса икки дунёда ҳеч кимнинг айбини бўйнига қўёлмайсан!

— Жудаям унчалик эмас, ўртоқ Комиссар... Бизнинг ҳам усулларимиз кўп...

— Кўрамиз, қаёққача бораркансан ўша усулларинг билан!

ОҚИМГА ҚАРШИ СУЗГАНИМ БЎЛСИН!

Сўтаг-ей! Жўжахўроз-ей! Қўйиб берса мени сўроқ қилмоқчи! Мени-я! Жанговар Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз орденлари кавалери, кимсан Комиссарни-я! Аввал бурнингни артиб ол, мишиқи! Совет органининг куни шуларга қолдими энди? Қаёққа қараб кетяпмиз ўзи? Хўп замонлар ўтган экан-да? Эгнингда чарм пальто. Бошингда шапка. Ёнингда наган. Қайси эшикни тақиллатсанг кўради-ю, тахта бўлади-қолади. «Гражданин фалончи сизми?» — десанг, тили калимага келмайди, унсурнинг!..

Хрущев дегани чиқиб ўртоқ Сталинга ёпишиб кўрди. Жасадини мавзолейдан чиқариб ташлади! Ўзи нима бўлди! Хор-зор бўлиб ўлди-ку! Ўз кўнгилларида халққа озодлик бердилар. Озодлик эмиш! Ким кўйибди тизгинсиз оломонга озодликни! Кейин бошқаси келди... Қоғозга қарамасдан гапирса, отини айтолмайди-ю, тагин бу киши маршал эмиш! «Генералиссимус» деган сўзни айтишга тили келишса, оларди шу юксак унвониям! Нуқул орден улашиш билан овора! Охири нима бўлди? Ҳаммасида орден. Ҳаммаси порахўр!

Амбарцумян — маладес! Каллаварам ўзбекнинг нозик жойидан маҳкам ушлади! Манаман деган обкомлару райкомларни, раислару буғалтирларни гиппа ёқасидан олди! «Марҳамат қилиб, тўплаган миллионларни чўзиб қўй! Очиғини айт! Кимдан олдингу кимга чўздинг? Қачон? Қанча?» Мана буни ҳақиқий сталинча метод деса бўлади! Отанга раҳмат-э, шоввоз!

Қани шунақалардан ўн минги, боринг, ана мингтаси бўлса! Ҳаммаёқда тартиб қарор топарди!

Замон айниб кетди, замон! Ҳамма «демократия» деб чинқиради. «Перестройка», дейди! Ошкоралик дейди!

Ҳамма озод. Ҳамманинг тили бир қарич! Оғзига келганини вайсайди. Кўрамиз, ҳали нима бўларкин...

Эртага демократия диктатураси бошланади. Ҳаммаси анархияга айланиб кетади. Халқ нима? Пода-ку, мол-ку! Қамчинингни қарсиллатсанг-чи!

Нима деди анави гўдак терговчи? «Биздаям яхши усуллар бор», эмиш. Биламиз усулингни! Уйига бир чимдим наша ташлаб кўярсан, саратонда бир ҳафта сув ичирмассан. Ёки, аксинча, совуқ хонага олиб кириб, миясидан муздек сув томизарсан. Камерага қамаб, рецидивистларга дўппослатарсан. «Қани, йигитлар, манави сенларга совға, хоҳлаган ишингни қил», деб шипшитиб кўярсан. Шуми? Ҳаммаси алмисоқдан

қолган методлар! Мендан сўрамайсанми? Айтиб бермайманми, бир чеккадан! Энг жўнидан энг антиқасигача!

Дўхтирлар нима учун қон олганда тўртинчи бармоқни тешади? Биласанми шуни? Билмайсан! Нега деганда тўртинчи бармоқнинг нерв толалари нозик бўлмайди. Энг ёмон оғрийдигани қайси бармоқ? Биласанми? Билмайсан. Бош бармоқ, нодон. Бош бармоқ! Маҳбуснинг бош бармоғини эшик тирқишига тикасан-да, секи-ин, ҳафсала билан қисаверасан. Дод демагунча! Кейин кўйиб юборасан. Ундан кейин қайтадан бошлайсан. Майли, тирноғи кўчиб, майдаланиб кетсин! Суяги қисирлаб синаётганини ўзи эшитсин! Шикоят қиладими? Кимга? Ўзига ўзи тан жароҳати етказган, деб протокол тузиб қўясан. Гуноҳи янаям оғирлашади. Тамом!

Буниси энг оддий усул. Йўғ-э, бундан ҳам осони бор. Жўнгина. Маҳбуснинг бирон жойи тирналмайди. Прокурорга шикоят ҳам қилолмайди. Қирқ саккизинчи йилда бир адабиётшунос олим қўлга олинган эди. Қиззиғарнинг иккита китоби чиқибди-ю, ўртоқ Сталин ҳақида бир оғиз сўз йўқ. Нуқул Навоий... Нуқул Бобур... Пошшолар. Вазирлар.

Бобур деган пошшо ёзганмиш: «Жамолинг ишқида, ёрим, бир ойдирки, бедорман!» Қаранг-а, Ҳиндистонни босиб олган золим пошшонинг гаплари ихтиро эмиш! Пошшойинг-ку, ўлиб кетган! Сен-чи? Профессор деган унвони бор аҳмоқ. Ёлғон-яшиқ шиғирларни мақташинг шартми? Ўтмишни идеаллаштириш эмасми бу! Кўрайлик-чи, ўша Бобур деганингни ёзганлари ростми-ёлғонми? Қани, бурчакка тур! Бир ой эмас, ақалли уч кун ухламай кўр-чи!

Чироқни кўзига тўғрилаб, саволингни бераверасан. Оч кўйиш, сув бермаслик шарт эмас. Сувниям ичади. Мискадаги ювиндиниям вақтида бериб турасан. Фақат ухлатмайсан. Шеригинг билан алмашиб турасан, холос. Бир кеча-кундуз мижжа қоқмай тик оёқда турсин-чи, ҳоли нима кечаркин? Тагидан арра солинган теракдек гуп этиб ағдарилади. Сувга ҳам қарамай кўяди, иблис! Икки кўзи қизариб, милки осилиб кетади. Йиқилдими, бошидан сув қуйиб, уйғотасан-да, тагин сўроқ қилаверасан. Керак бўлса, гугурт чўпидан «тиргович» ясаб, милкига тиқиб қўясан. Икки кечада сулайиб қолади. Яхши! Бизнинг шошадиган жойимиз йўқ. Ҳушингга келтириб, ҳаммасини қайтадан бошлайвераимиз. Ўртоқ Ленин толиб айтган: «Интеллигентлар бориб турган вайсақи бўлади». Профессор дегани шу бўлса, хэх! Бўйи бир қарич. Лилипутнинг ўзгинаси. Аммо чидамли экан, унсур! Оёқлари ипдек, пуф десанг учиб кетадиган ҳоли бор-ку, миқ этмайди, эшшак!

Начора, бошқа усулни қўллашга тўғри келди. Иккита каллакесар ётган камерага тиқиб қўйган эди, бир соат ўтмасдан эшикни муштраб дод солиб қолди-ку! Боласи тушмагурлар-ей! Парашадаги нажасни ейсан деб бошини пақирга тиқишибди. Ўша заҳоти ўз қўли билан ёзиб берди: «Мен профессор фалончи пистончиев Совет жамиятига ичдан зарба беришни режалаштирган яширин ташкилот аъзосиман. Шунинг учун ўтмишни улуғлаганман. Мен Ўзбекистон мустақил бўлишини хоҳлаганман. Англия разведкасининг агенти бўлганимни тан оламан. Туркияга қочиб ўтиб, ундан Лондонга бормоқчи эдим... Гуноҳимни тўлиқ бўйнимга оламан».

Албатта, баъзи муҳим нуқталарни эслатиб туришга тўғри келди. Қизиғи бу эмас. Қизиғи шундаки, тўрт кун уйқу-сизликка чидаган одам нажас ейишдан ор қилибдилар. Хэх! Бу киши Ўзбекистон мустақил бўлишини хоҳлаб қоптилар! Пантуркист! Шпион! Сени деб тўрт кун уйга боролмадим. Кетдинг энди қия бўлиб! Йигирма беш йилга! Музлаб ётган ўрмонда қарағай кессанг, эс-хушингни йиғиб оласан.

Ўйлаб туриб тутақиб кетасан-да, чорт возьми! Анави сўтак терговчига қўйиб берса, бир ҳафтада ҳал бўладиган терговни йиллаб чўзади. Тувакка ўтқазмайсанми Шоматовнинг хотинини! Сайрамайдими булбулигўё бўлиб!

Тўғри, «горшок» операцияси хотинлардан кўра эркак кишида яхши эффект беради. Лекин бу усулни хотин кишига ҳам бемалол қўлласа бўлаверади.

Бунисиям оддий метод. Яқинда қулоғига чалинди: интернационалист жангчилар асирга тушиб қолса, афғонлар ҳам ишлатаётганмиш бу усулни. Ажаб қилади. Яхши жангчи асир тушмайди!

Хуллас, «горшок» операцияси жуда қулай. Сўроқ бераётган жиноятчини қип-яланғоч қилиб ечинтирасан. Ёрдамчиларинг усти берк тувакни олиб киради. Жиноятчини ўшанга ўтқазасан. Ёрдамчиларинг унинг ичидаги каламушга кўз-қулоқ бўлиб турса – бас. Бундан ташқари, тувакни жиноятчининг орқасига шундай ёпиштириш керакки, мояги унинг ичига кирсин. Беш минутдан кейин каламуш нафас ололмай димиқиб қолади. Ташқари чиқиш учун сакрайверади. Ҳар сакраганда моякни тишлайди. Дунёда каламушнинг тишидан ўткир нарса йўқ. Эркак кишининг энг нозик жойи – мояк. Каламуш ҳар тишлаганда жиноятчи ҳайвондек ўкиради. Манаман дегани ҳам ярим соатда хушидан кетади. Қарасанг, тувак тўла қон... Каламушлар ҳам одам қонини ичишга ўрганиб қоларкан. Бора-бора тувак ичида «зиёфат»ни пойлаб жимгина ётадиган бўлиб қолади...

Ана шунақа усуллар бор, коллега! Сен, бола, нимани бирдинг! Ҳалиям бўлса қўйиб бер бизларга! Любой жинотчининг айбини уч кунда бўйнига қўйиб бермасак, туф де!

* * *

... Ҳаво совуқ, осмонда захардек аччиқ қор учқунлари эринчоқ кезади. Кўчаларни ойнадек муз босган, машиналар эмаклагудек қўрқа-писа имиллайди. Нафас олсанг, оғзингга совуқ олов кираётгандек бўғзингни ачиштиради. Одамлар тайғоноқда йиқилиб майиб бўлмаслик учун эҳтиётлаб қадам босади. Жуда соз-да! Қадамингни билиб бос! Қанча қўрқсанг шунча яхши! Тартиб бўлади, интизом бўлади...

Комиссарнинг ёнидан қуён теллакли киши шитоб билан ўтиб кетди. Икки қўлини пальтосининг чўнтагига суқиб олган... Қўлтиғида — арча... Ҳовлиқ-а, ҳовлиқ! Битта йиқилсанг, арчанг беш қулоч нарига отилиб кетади. Янги йилни баннисада кутиб оласан. Хотининг байрамга «передача» олиб боради.

...Анави терговчи Комиссарнинг гапига ишонмади. Хэх! Ўн беш ёшимдан комиссарман, деса, ростданми, дейди. Албатта ишонмайди-да! Буларда на касбига меҳр бор, на эътиқод!

... Тепақўрғон катта қишлоқ эди... Чор-атроф боғ-роғлар, узумзорлар... Соат баҳор палласи хирмонтепага чиқиб варрак учирар, бутун қишлоқ кафтда тургандек кўринар, ер-кўк ўриклару шафтолилар гулига кўмилиб кетганга ўхшар эди. Ҳар йили сомоншувоқ қилинавериб қалин тортиб кетган томлар устида қип-қизил лолақизғалдоқлар, мунис чучмомалар очилар, қишлоқ этагида ёйилиб оқаётган Қонкус олисдан жигаранг илондек тўлғанаётгани кўзга ташланарди. Қишлоқ ўртасида мезанали мачит. Обидхон эшоннинг тўрт пахса деворли қўрғони билан Юнусбойнинг тунука томли қадди баланд уйи олдида Соатларнинг кулбаси бостирмадек ғариб кўринарди. Ҳолбуки, Соатнинг дадаси унча-мунча одам эмас, Комиссар Фаниев эди! Эгнига чарм тужурка, бошига айвонли шапка кийиб, биқинига браунинг тақиб юрар, кўча-қўйда дуч келиб қолса, Юнусбой ҳам, қозондек саллали Эшон ҳам икки букилиб таъзим қилишарди.

Шунақа-ку... Соат бир нарсага ҳеч тушунмасди. Ҳайит арафасида, Наврўз байрамида Эшоннинг қўрғони олдида от-аравалар қаторлашиб кетар, юзлаб одамлар «пири»нинг дуосини олиб қолишга ошиқар эди.

Ҳеч ёдидан чиқмайди. Бир куни Соат браунингини мойлаб ўтирган дадасидан сўради:

– Нега Эшоннинг девори бизникидан баланд?

Дадаси кулди.

– Эшон ўзининг қора қилмишларини элдан яшириш учун кўрғонини баланд девор билан ўраб олган, ўғлим! Яқинда ҳаммасига қирон келтирамиз, Эшон ҳам бўлмайди, бой ҳам... Умуман, девор деганнинг ўзи бўлмайди. Бутун дунёда пролетариат ғалаба қозонади.

Соат отасининг гапига яхши тушунмаса ҳам, бир нарсани англади. Яқинда Эшоннинг девори бузилади. Юнусбойнинг ту누ка томли уйи қўприб ташланади. Кейин ҳамма тенг бўлади...

Дадаси орзусига етолмади. Куз кунларининг бирида ўлигини аравага ортиб келишди. Тепақўрғонда қиёмат кўпди. Қизил чойхонада катта митинг бўлди. Шаҳардан «катталар» келди. Милтиқ кўтарган саллотлар ҳаммаёқни ўраб олди. «Инқилоб душманларига ўлим!», «Йўқолсин текинхўр бой ва эшонлар!» деган хитоблар янгради.

Соат дадасининг катта одам эканини ўшанда аниқ ҳис этди. Отасини кўмишаётганида саллотлар гумбурлатиб ўқ узди.

Эртаси қама-қама бошланди. Тепақўрғонда бир-бирдан ваҳимали мишмишлар тарқалди. «Комиссарни Юнусбойнинг одамлари пичоқлаган экан. Бойни отиб ташлашибди», «Комиссарни ўлдиришга Обидхон эшон фатво берган экан. Эшон совет халқининг душмани экан. Аввал ҳам мачитда «советский влас — очиздан ўлас», деб каромат қилганини эшитганлар бормиш... Эшонни йигирма беш йилга кесишибди. Уйдан олиб чиқиб кетишаётганида Эшон Куръонни кўзига суртиб, қасам ичибди. «Каломулло урсин, мен бир бандай мўминнинг жонига қасд қилишдан кўрқаман, яратган Танграмнинг ўзи гувоҳ», — деб йиғлабди.

Бир ҳафтада Тепақўрғон ўлат оралагандек ҳувиллаб қолди. Йигирмага яқин одам қамалди.. Мачит бузиб ташланди...

Тўғри, отасини Тепақўрғонда эмас, Бешёғоч яқинида, Сиймонкўприкда пичоқлашган экан... Нима фарқи бор? Комиссар Фаниев йигирма беш мингчилардан эди. Демак, уни шу ерлик ички душманлар ўлдирган!

Соат бир нарсани тушунмас, тушунишни хоҳлагиси ҳам келмасди: қизиқ, ўша воқеалардан кейин онаси... тўсатдан намозхон бўлиб қолди. Жойнамоз устида юзига фотиҳа тортаётиб, баралла тавалло қилади:

– Эй поки парвардигор!.. Яккаю ягона болам ҳаққи, илтижо қиламан. Отасининг гуноҳидан ўт. Маҳшар кунда дўзах азобидан ўзинг халос эт! Эшон ота! Биламан, сизда

гуноҳ йўқ. Қаерда бўлсангиз ҳам умр-жонингизга баракот ато этсин!

Охири Соат чидолмади. Жойнамоз устида ўтирган онасининг бошига ўдағайлаб борди:

— Ўчиринг-е! Унсурлар дадамни ўлдирсин-да, сиз уларни дуо қилинг?!

Онаси илтижоларини айтиб бўлиб, юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди.

— Мени онам десанг, — деди қатъият билан, — отангни йўлидан бормайсан! Борсанг, оқ сутимни кўкка совураман. Ўлсам гўримда тик тураман!

Соат бирпас серрайиб турди-да, уйдан чиқиб кетди. Жинни бўлиб қолганми онаси?!

У тенгқур болаларнинг муносабати ўзгариб қолганини аввал пайқамади. Бора-бора тушундики, ўртоқлари ундан кўрқар экан. Тўрттаси гаплашиб турган бўлса, Соат яқин бориши билан келишиб олгандек жимиб қолади. Йўқ, гаплашишади у билан. Гаплашади-ю, бегоналиги сезилиб туради. Ҳалати ҳолат. Соат ҳам ғурурланади, ҳам кўнгли ўксийди.

Ҳеч эсидан чиқмайди. Қиш офтоби чарақлаб турар эди. Аллақанча болалар ёнғоқзор четигаги майдонда қорбўрон ўйнаётган экан. Соат ҳам келиб қўшилди. Кафтида қор зичлаб бир отган эди, бахмал камзул кийган қизалоқ юзини чангаллаган кўйи чирқиллаб қолди. Тўғриси, Соат уни урмоқчи эмасди. Шунчаки, қорни дуч келган томонга отганди.

Соат югуриб борди. Қараса, қизалоқ кафти билан юзини беркитиб, қорда чўккалаб ўтирибди. Қизалоқнинг билагидан тортган эди, бир кўзи шишиб кетганини кўрди.

— Йиғлама, — деди раҳми келиб. — Атайлаб қилмадим-ку, жинни! Отинг нима?

— Отимни айтсам нима қилардинг! — деди қизалоқ ҳамон йиғлаб. — Мениям қаматмоқчимисан? — Тағин ўкиниб-ўкиниб йиғлашга тушди.

— Ўв, зўравон! Нега урдинг Потмани?

Соат қулоғи остида янграган чийилдоқ овозни эшитиб бурилиб қаради. Ёнида ўзидан беш-олти ёш кичик Ҳусан чақчайиб турарди. Соат шундагина тушунди. Булар — Эшоннинг арзанда эгизаклари: Фотима-Ҳусанлар.

Индамай бурилиб кетаётган эди, Ҳусан кутилмаганда унинг ёқасига ёпишди.

— Нима ёмонлик қилди сенга? — деди биғиллаб.

Соатнинг гаши келди.

— Ўт-э, эшонвачча! — деди Хусаннинг қўлини ёқасидан олиб ташлашга уриниб. Хусан чиллакдек қўллари билан маҳкам тирмашиб олган, кўзлари мушукдек ёнарди.

Соат бир мушт солган эди, Хусан қорга чалқанча йиқилди. Лаби қонаб, қорга туфлади. Шундагина Соат қий-чув тинчиб қолганини, атрофини катта-кичик болалару қизлар ҳалқадек ўраб, ўшшайиб турганини кўрди. Дадил бориб, ҳалқани ёриб ўтди. Кулоғига раста бўлган йигитчаларга хос ғўлдираган овоз кирди:

— Менга қара, ўв Комиссар! Агар Хусанни яна бир марта урсанг...

Соат ортига бурилиб қаради. Ҳаким тегирмончининг ўғли — ўзи билан тенгдош Тўлаган кўзини олайтириб турибди. Бунинг ҳам отаси сургун бўлган! Тўлаган бояги гапини яна қайтарди:

— Бир марта урсанг...

Соат бир зум иккиланиб турди-да, нари кетди.

* * *

Ёзда яна бир воқеа бўлди. Айни саратон эди. Соат Қонқусга чўмилишга борди. Анҳор четида тупроққа беланиб ётган қора-қура болалар орасида тўрт-бешта тенгқурлари ҳам борлигини узоқдан кўрди. Тупроққа дум тушиб ётган болалар бир нималарни гаплашиб қийқириб кулишар, ҳар кулганида завқланиб, товонини уриштириб қўярди. Бир чеккада, ўрик тагида ётган Хусанхўжанинг ингичка кулгуси, айниқса, жаранглаб чиқар эди.

Соат яқин келиши билан ҳаммаси жимиб қолди.

— Чўмиляпсанларми? — деди Соат бошқа гап тополмай.

Болалар орасида кимдир тўнғиллади:

— Қайиш уқалаяпмиз!..

Қийқириқ кулги кўтарилди. Соат Хусанхўжанинг айрича завқланиб кулганини эшитди.

— Сув қанақа? — деди бепарво гапиришга уриниб.

— Тушсанг биласан.

Соат жаҳл билан кўйлагини ечиб, ўрик шохига илди-да, Қонқусга калла ташлади. Сув совуқ эди. Шўнғиб чиқиб, оқимга қарши суза бошлади. Ҳов анави мажнунтолга етмагунча кўймайди! Сузишга уста эди. Қизик, уввало уринадики, қани ақалли бир қулоч сурилса! Илгари оқимга қарши ҳеч сузмаган экан. Қанақа анҳор ўзи бу лаънати? Юзаси қилт этмайди. Ҳовузга ўхшаб жимирлаб турибди-ю, таги шиддат билан оқади. У олдинга интилади, сув орқага тортади! Оёқ-қўлини тапиллатиб жон-жаҳди билан сузаверади. Етади! Мажнунтолга

етмагунча қўймайди. Охири ҳансираб кетди. Бир маҳал қараса, анҳор соҳилида болалар қалдирғочдек тизилиб ўтирибди. Қорни, тиззаси тупроққа беланган.

— Ҳа-а, Комиссар! Қани, бир ғайрат қил-чи, кўрамиз сувга тескари сузиш қанақа бўларкан? Бунинг отини Қонқус деб қўйибди, ўв!

Соат Тўлаганнинг овозини таниди. Шу гапинг учун ҳам сузади, ўлиб қолгунча сузаверади!

Бўлмади... Ҳолдан тойди. Қараса, оқим орқага — ўрамага суриб кетяпти. Қўркув ичида қирғоққа талпинди. Қамишларни чангаллаб сирпана-сирпана юқори чиқиб олди. Ҳансираб нафас олар, оёқ-қўли титрарди. Соҳилга чиқиши билан болалар бараварига қийқириб кулишди.

«Душман! Ҳаммаси душман! Илоннинг боласи — илон, чаённинг боласи — чаён!..» — Соат дафъатан хаёлига келган гапдан кўнглида алам ва айни пайтда алланечук енгиллик туйди. Офтобнинг бинафшаранг ҳалқачаларидан қамашган кўзларини юмиб, узоқ ётди. Бир маҳал қараса, қўйлаги осиглиқ ўрик шохда сап-сарик мевалар ялтираб турибди. Пастда эмас, қир учида. Хаёлига ғалати ўй келди.

— Ҳусанхўжа! Ҳусанхўжа!

— Нима? — деган ингичка овоз келди.

— Ўрик олиб туш. Ҳов, юқори шохдан. Тез бўл!

— Йиқилиб тушаман-да.

— Йиқилмайсан.

Ҳусанхўжа узун иштонини шалоплатиб яқин келди.

— Кесак отақолай?

— Майли, — деди Соат лоқайдлик билан.

Ўрик баландда эди. Ҳусанхўжа мўлжаллаб нуқул кесак отар, кесаги тепа шохга етмас эди. Терлаб кетди. Бошқа болалар индамай томоша қилиб ётибди. Охири, битта кесак ўрикли шохга тегди. Учта ўрик тўпиллаб тупроққа тушди. Ҳусанхўжа югургилаб олиб келди.

— Манг, Соат ака!

— Ювмайсанми, аҳмоқ! — Соат кўзини ола-кула қилди. — Тупроққа қўшиб емайман-ку!

Ҳусанхўжа анҳор соҳилига қорни билан ётиб, ўрикни чайиб келди.

— Манг, ака!

— Ёрилибди-ку, эшшак! Менга бутуни керак! — Соат ўрикларни анҳорга улоқтирди. — Чиқ шохга! — деди ўлағайлаб. — Бутунидан узиб туш!

Ҳусанхўжа бирпас анграйиб турди-да, алам билан чийиллади:

— Эй, бор! Мен сенинг малайингманми?

— Нима? — Соат сапчиб ўрнидан турди. — Нима дединг? — тарсакилаб юборган эди, Ҳусанхўжа ағдарилиб тушди.

Шунда... кутилмаган ҳодиса рўй берди. Овози дўриллаб қолган тенгдошлари қуюндек ёпирилиб келди. Тўртгаси бараваар ёпишди. Бири қўлтиғидан олди, бири оёғидан... Сувга улоқтириб юборишди. Соат Қонқуснинг қоқ ўртасига шалоплаб тушди. Худди қурбақадек. Соҳилга сузай деса, рақиблари тизилиб турибди: ҳаммаси завқланиб кулади. Ҳусанхўжа тупроқ чангитиб маймундек иргишлайди. Нариги қирғоқ — тик. Анҳор четида ўсган маймунжонлар, найзасини қайраб турган наъматаклар сувга эгилиб ётибди. Соат тагин оқимга қарши сузишга тушди. Мажнунтолга етса, нариги бетга чиқиб олади... Бора-бора қўлларидан мадор кетганини, оёқлари увишиб қолганини сизди. Оғзига сув кириб ўқчий бошлади. Қонқус билан ҳазиллашиб бўлмаслигини, ўз йўлига оқиб ётган сувга тескари сузиш яхши эмаслигини идрок этди. Аммо бошқа чораси йўқ эди. Сув яна озгина оқизиб борса бас. Қонқус кескин бурилади-да, ўрамага тортиб кетади.

Бир лаҳза тин олди. Шунда соҳилдаги болалар ҳам жимиб қолганини ҳис қилди. Кулоғига Ҳусанхўжанинг чинқироқ овози кирди:

— Тўлаган ака! Чўкиб кетади, шох синдириш керак, Тўлаган ака!

Соат бутун кучини тўплаб тагин оқимга қарши сузди. Бирок энди мадори қуриб битган, қўллари ожиз шалоплар эди. Дафъатан тумшуғи тагида турган шохга кўзи тушди.

— Соат! — деди соҳилда ўрик шохининг бир учидан тутиб турган Тўлаган. — Ушла! Чўкиб кетасан, жинни!

Соат ҳолдан тойган қўлларини ожиз типирлатаркан, қирғоқ томонга нафрат билан қаради.

— Йўқол! — деди нафаси қайтиб. — Менга сенинг ёрдамнинг керак эмас!

Бурилиб, нариги соҳил томон сузди... Ниҳоят, наъматак шохига чанг солди. Кафтига тикан кирганини ҳам, оғриқни ҳам сезмади. Энтикиб-энтикиб нафас ростлади. Наъматаклар чангалзори оралаб тик соҳилга чиққунча тиканлар аъзойи баданини қонатиб ташлади. Қараса, болалар нариги қирғоқда қаторлашиб турибди.

— Эшитиб қўйларинг! — деди Соат алам аралаш ғазаб билан. — Мен Комиссар бўламан! Албатта бўламан! Ҳаммангни отаман! Битта-биттадан отаман!

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Васильев Григорий Степанович. Йигирма саккиз ёшда. Макарон заводининг ишчиси. Миллати — рус. Сўққабаш. Аввал судланмаган. Қатортол мавзеи, 10-уй, 35-хонадонда истиқомат қилади. Партиясиз.

- Тошкентга қачон кўчиб келгансиз?
- Бултур. Май ойида.
- Қаердан?
- Смоленскдан.
- Бир ўзингиз яшайсизми?
- Бўлмаса ким билан туришим керак?
- Саволга жавоб беринг!
- Бир ўзим.
- Нима мақсадда келгансиз?
- Нима мақсадда бўларди. Яшаш, ишлаш учун. Камёб мутахассис сифатида таклиф қилишган.
- Заводда нима иш қиласиз?
- Автопогрузчик ҳайдайман. Умуман, мени Алгоритм заводида таклиф этишган. Яқинда ўша ёққа ўтаман.
- Программаловчи инженермисиз?
- У нима деганингиз?
- Касбингизни сўраяпман?
- Айтдим-ку, автопогрузчик ҳайдайман.
- Шу камёб касбми?
- Демак, камёб экан-да.
- Смоленскда нима иш қилардингиз?
- Заводда ишлардим.
- Оилангиз бормиди?
- Бор эди.
- Ким билан турардингиз?
- Хотиним, қайнонам, мен...
- Яна?
- Ҳа-а, гап бу ёқда денг?!
- Яна ким?
- Лариса шикоят ёзибдими? Овора бўлади! Қизи аввалги эридан бўлган. Мендан алимент олишга ҳаққи йўқ.
- Хотинингиз билан расман ажрашмаган экансиз-ку.
- Тўғри, ажрашган эмасмиз, аммо у билан турмайман. Ажрашишга тайёрман.
- Йигирма иккинчи октябрдан йигирма учинчи октябрга ўтар кечаси нима воқеа бўлганди?

- Эсимда йўқ.
- Эслатишим мумкин. Ўша оқшом тўй бўлган. Домнинг пастида.
- Э, уми? Шунга мени айбдор санаяпсизми?
- Саволга жавоб беринг! Нима бўлувди?
- Тинчлик бермаса нима қилай? Ярим кечагача ғат-ғут! Кулоқни қоматга келтиради. Қийқиради, ёввойига ўхшаб!
- Кейин-чи?
- Нима, «Кейин?»...
- Сиз нима қилдингиз?
- Уч-тўрт марта огоҳлантирдим. Кейин, деразани очиб, сув сепдим. Сал боши совусин, дедим.
- Қилган ишингиз жиноят эканини биласизми?
- Нега жиноят бўларкан? Рабочий класс дам олиши керакми ахир? Горисполкомнинг қарори бор. Соат 23 дан кейин шовқин-сурон солиш мумкин эмас.
- Горисполкомнинг тўй қилинмасин, деган қарори йўқ. Нега одамларнинг бошидан сув сепасиз?
- Хўп, ана, ҳазиллашдим, деб ҳисоблай қолинг. Нега мени тергов қиласиз-да, уйимга бостириб кирган безорига индамайсиз? Тепиб, оёғимни синдирай деди. Оз бўлса, бўғиб ўлдириб қўярди. Бу ҳақда милицияга хабар берганман. Суриштириб кўришингиз мумкин.
- Бўлмаса нега аризангизни қайтариб олдингиз? Нима учун экспертизага бормадингиз?
- Клавдия Сергеевна айтди. «Бекор қиялсан шу ишни, ундан кўра тўйда меҳмон бўлсанг, ҳеч ким сени ҳайдамасди», деди.
- Ким у Клавдия Сергеевна?
- Пенсионер. Биринчи қаватда туради. Тошкентга уруш пайтида келган экан.
- Шунинг учун қайтиб олдингизми аризангизни?
- Шу...
- Ўша куни ўзингиз қанча ичгандингиз?
- Менми? Тухмат! Нега ичарканман?
- Эшигингизни тақиллатган гражданин Шоматовнинг бошига арақ шишаси билан урмоқчи бўлгансизми ахир?
- Гражданин терговчи, миллатчилик қиялпсиз. Устингиздан арз қиламан!
- Марҳамат! Бу – сизнинг ҳуқуқингиз. Ўша куни ғирт маст бўлгансиз. Эртасига милицияга ариза олиб борганингизда ҳам кайфингиз тарқамаган. Экспертизага боришдан қочгансиз. Кечқурун даъвойингиздан воз кечиш тўғрисида бошқа ариза ёзиб келгансиз.

— Тўғри, ёзиб келганман. Нима бўпти шу билан? Ҳаққим бор.

— Гражданин Шоматовни ҳозир кўрсангиз, танийсизми?

— Мени аҳмоқ деб ўйлаяпсиз шекилли, гражданин терговчи? Уни ўлдириб кетишганини мендан яхши биласиз.

— Нега энди айнан «ўлдириб кетишган» деяпсиз? Ўлдириб кетишганини сиз қаёқдан биласиз?

— Кўшни домда бировни ўлдириб кетади-ю, қулоққа чалинмайдими?

— Еттинчидан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси қаерда эдингиз?

— Ҳ-ҳ-ҳа! Бу ишни менга ёпиштирмоқчимисиз? Овора бўласиз, гражданин терговчи! Худди ўша кеча мен жонажон милиция паноҳида эди! Ҳушёрхонада! Туман ҳушёрхонасига телефон қилсангиз, ҳамма справкани оласиз.

«ЁВВОЙИЛАР»

Руснинг ажойиб мақоли бор: «Бахтинг чопмас эди-ку, бахтсизлик жонингга ора кирди-да». Ўша куни яхшиям ҳушёрхонага тушгани. Бўлмаса тинч қўймасди булар!

Гриша байрам куни боши ғум бўлиб уйғонди. Кеча анчагина «олган» эди. Пастга тушса, нариги подъездда яшайдиган дўстлари турган экан. Лёва билан Миша. Эсида йўқ, қайси биридан яхши таклиф чиқди: «Юринглар, аччиқ лағмон еймиз. Эски шаҳарнинг лағмони зўр бўлади. Анавиндан ҳам топилади». Чорсуми-Морсуми, деган жойга боришди. Лёва бу ердаги жинкўчаларни яхши биларкан. Исқиртгина ҳовлига киришди. Дастурхон ўрнига газета ёзилган, қўполдан-қўпол стол ёнига келиб ўтиришди. Овқат чиндан ҳам мазали экан. Аччиққина. «Русская водка»дан ҳам топилди. Қимматроқ экан-ку, чидаса бўлади.

Жинкўчаларни айланиб бозорга тушишди. Тарвуз егилари келди. Тўн устидан белбоғ боғлаган сийрак соқолли чолнинг тарвузига харидор бўлишди.

— Уч сўм бераман, бобой! — деди Лёва каттакон тарвузни танлаб.

— Тарозига қўй, болам, — деди чол русчани чайнаб гапириб. — Килоси етмиш тийин.

— Етмиш тийин? — Лёва ажабланди. — Калланг ишлайдими, бобой! Уялмайсанми?

Чол индамасдан тарвузни Лёванинг қўлидан олди-да, тарозига қўйди.

– Ўн икки кило, – деди оғзидаги кўкимтир нарсани туфлаб. – Саккиз сўм қирқ тийин... Майли, саккиз сўм берақол.

– Галини қара, Гриша! – деди Лёва аччиқланиб. – Битта тарвузни саккиз сўм дейди, спекулянт!

Разм солиб қараса, тарвузлар тоғдек уйилиб ётибди. Ҳар биттасини саккиз сўмдан сотса, миллионер бўлиб кетмайдими бу?

– Эй бобой! – деди Гриша энсаси қотиб. – Спекуляция учун статья бор. Биласан-а?

– Мен испикулон эмасман! – деди чол тагин русчани расво қилиб. – Сам, сам экканман! Сладкий арбуз... Хоҳламасанг, ана, бошқа жойдан олавер.

Эҳтимол, шу билан гап-сўз тугаса – олам гулистон эди. Боядан бери нарироқда турган бошяланг, плаш кийган йигитча кутилмаганда савдога аралашди.

– Бу оқсоқол спекулянт эмас, – деди қандайдир асабий оҳангда. – Меҳнат қилганидан кейин сотади-да молини! Яхшироқ қара, спекулянтга ўхшайдими шу одам?

Аллақандай бир талабанинг гапга қўшилиши Гришанинг гашини келтирди.

– Қулоқ сол, – деди гижиниб. – Нега мени сенлайсан?

Талаба пинагини бузмади.

– Бўлмаса, нега сен отанг тенги одамни сенлайсан?! Сенинг юртингда тарвузнинг бир тишлами саккиз сўм. Ўқиганман ўша ёқларда! Ҳаммасини биламан.

Боядан бери индамай турган Миша гапга энди қўшилди:

– Жуда ақлли бўп кетибсанми? Бултур тарвузнинг kilosи йигирма тийин эди!

– Униси бултур эди, – деди талаба. – Бу йил бошқача. Ўша томондан келадиган тракторнинг запчастии ўн баравар ошди. Нима қилсин деҳқон!

Гришанинг қони қайнаб кетди.

– Нарн тур... Сендақа «академикни!»

Бир тепган эди, тарвуз паққа ёрилиб, шимининг почасига кип-қизил шарбат сачради. Бирпасда ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди.

– Қоч! – деди Лёва. – Ўлдирати булар!

Чуриллаган ҳуштак товуши ҳавони титратди. Қомати нимаси биландир тарвузга ўхшаб кетадиган милиционер пайдо бўлди.

Камида ўн беш сутка нақд эди-ку, эртасига Гриша дежур йигитга ялиниб-ёлбориб, «бир жойга» телефон қилишга рухсат олди.

Яхшиям Дима ишда экан. Аввалига қалаштириб сўкди. «Сен махлуқ қачон ичишни ташлайсан», деб бақирди. «Шу ниятда Тошкентга олиб келганмидим?» деди. Барибир, горисполком — горисполком-да! Кечга томон учовидан тилхат олиб, кўйиб юборишди.

Худди ўша куни ҳушёрхонага тушгани хўп иш бўлган экан-да. Бўлмаса, терговчи «хўл иш»ни шилқ этиб бўйнига илмоқчи эди.

Тўй куни сув сепганини гапиради! Тўғри, сепди. Сенларнинг шовқин-суронингга кўзим учиб турибдими! Пулинг кўп-да сенларни! Миллионерлар! Заводда эртадан кечгача ҳўкиздек ишлаб, уч юз сўм маош олиб кўр-чи, минг кишини тўплаб тўй қила олармикансан.

Буларнинг тўйи ғалати бўларкан. Бир кун олдиндан домнинг тагида кечаси билан ғовур-ғувир. Шовир-шувир... Терак шохига мингинчи лампочка осилган. Бирови ғўшт чопяпти. Бирови сабзи тозалаяпти. Яна биттаси кетмон билан ер ковлаб ётибди. Нарироқда қозон! Шунақанги каттаки, борш пиширсанг, бутун бошли полкка етади. Кечаси билан димоғига аллақандай нотаниш ҳидлар кириб, мижжа қоқмай чиқди.

Энди кўзи илинган экан, аллақандай даҳшатли товушдан уйғониб кетди. Фарт-ғурт! Зум ўтмай, Африка қабилаларининг там-тамига ўхшаган товуш ҳам қўшилди. Нуқул банғиллайди!

Ғриша юраги гупиллаб, дераза олдига борди. Очиб қараса, чироқлар машғал. Устига оппоқ дастурхон ёзилган узун-узун столлар қўйилган. Шундоқ дераза тагида биттаси икки қулоч келадиган мис трубани ғартиллаяпти. Дўппи кийган тағин бири думалоқ патнисга ўхшаган барабанни боши устида кўтарганча қарсиллатиб уриб ётибди. Кечаги қозон ўрнатилган чуқур атрофида уч киши. Повар бўлса керак, биттаси оқ халат кийиб олибди. Ёнидаги пастак столда чинни лаганлар тахлаб қўйилган. Оқ халатлиси қозон устидаги лаганларни олган эди, осмонга қуюқ буғ кўтарилди. Қозон тўла сап-сарик палов кўринди. Оқ халатлиси катта-катта ғўштарни узун бандли лапатка учига илиб, ёнидаги тоғорага ташлай бошлади.

Ҳали дераза шарақлаб очилганида кўзи тушган эканми, қозон тепасида турганлардан биттаси қўл силкиб, шанғиллади: — Тушавер, сосед! Палов тайёр!

Саҳар-мардонлаб кўзи учиб турибди-да, паловингга!

Ғриша бошини секин ичкари тортди. Уйқусизликдан ачишган кўзларини ишқалаб, энди ваннахонага кирмоқчи

эди, пастдан машинанинг кучаниб гуриллагани эшитилди. Кўнглида қизиқиш уйғониб, деразага қайтиб келди. Қараса, кўча четида бир эмас, иккита ЛАЗ турибди. Автобусларнинг эшиги вошиллаб очилди-да, узун тўн кийган, бошига салла ўраганлар туша бошлади. Мункиллаб қолган, ҳасса таянган чоллар, айниқса, кўп... Ораларида Будённий қиличидан бир амаллаб жон сақлаб қолгани қанчайкин?

Дастурхон бирпасда ноз-неъматларга тўлиб кетибди. Олма-анорлар. Каҳрабодек узумлар...

Столда ўтиришини томоша қилсанг буларнинг! Худо ҳаққи, қошиқ ушлашни билмайди! Ошни қўлда ейди. Қўлда! Чоллар-ку, майли, бошқалар-чи? Бошларида шляпа, бўйниларида галстук, ошни қўли билан ейдилар. Эрталабдан бир лаган паловни уриб қорни ёрилиб кетмагани! Ош еб бўлиб, юзига фотиҳаям тортади. Нақ кинонинг ўзи. Худо ҳаққи: декорация керакмас!

... Кўни бўйи Гришанинг боши гаранг бўлиб юрди. Тушлик овқат ҳам татимади. Кечқурун ҳориб-чарчаб уйига келса, яна ўша шовқин!

Ҳой инсон! Эрталаб-ку, уйқўни ҳаром қилишга қилдинг! Мис карнайнинг билан там-тамнингни чалиб, бутун квартални уйғотдинг! Паловингни ейишга — единг! Бўлди-да, энди! Бу азоб ҳам бормиди ҳали?

Кўн ботмасидан ҳаммаси қайтадан бошланди. Столлар безатилган. У ёқда коньяк, бу ёқда арақ. Шампань... Ичкиликка қарши кураш деган қонун йўқ экан-да буларга! Гастрономга кирсанг бир шиша арақ учун икки соат очередь турасан. Булар бўлса, қаторлаштириб ташлабди.

Яна бошланди. Фарт-ғурт. Айниқса, бир асбоби бор экан. Вой-вой овозининг хунуклиги! Ғийт-ғийт қилади. Худди йиғлаётган хотиндек. Асабни пармалаб юборади.

Бир маҳал қий-чув бўлиб қолди. Ялтир-юлтир кўйлак кийган хотинлар, қора-қура, иркит болалар кўча томон югургилади. Шунчаси қаёқдан пайдо бўлди? «Местныйлар» кам эди-ку бу уйда? Маҳалласи кўчиб келдими, нима бало? Ҳа-а! Келинни олиб келишибди. Бир эмас, бешта енгил машина. Иккита автобус! Қаранг, «Чайка»ям бор! Миллионер бўлмаса, «Чайка»ни қаердан олади булар! Ана, кўёв йигит кутиб олдилар келинни. Бошидан танга сочишдимиз-ей! Комедия! Кўёвнинг бошида салла, эгнида ялтироқ чопон. (Камида икки минг турар?) Келин оқ либосда. Бошида фата. Ҳақиқий комедия! Бири — Европа, бири — Осиё. Нима қияпти анави кампир? Олов ёқяптими? Бир нарсани тутатиб юборди-ку!

Бошланди яна! Гийт-гийт. Данғир-дунғир. Қийқириқни қаранг, қийқириқни!

Гриша деразани ёлдиямки, қулоғи тинчиса қани? Холодильникда «Чашма» бор эди шекилли? Чорт! Қурибди буям, янғисини очишга тўғри келади. Ўл-а, консерва ҳам тамом бўлган экан-ку. Майли, тузланган бодринг ҳам тешиб чиқмайди!

Кечаси деярли ухламагани учунми, бир зумда боши ғувиллаб кетди. Иккинчи қадаҳдан кейин пастдан келаётган шовқин-сурон баттар асабини қақшата бошлади. Микрофони бунча баланд!

Бўлмади. Гриша деразани шаҳд билан очиб қаради. Келин-куёв тўрда ўтирибди. Орқа томонида гилам. Ёнбошида артистлар. Ашулани ванг қўяпти. Ўртада йигирма-ўттиз чоғлиси ўйин тушяпти. Нуқул сакрайди...

Гриша шовқин-сурон босилишини кутиб турди. Ашула тугаши билан овози борича ҳайқирди:

— Эй! Тинчлик борми-йўқми? Ярим кеча бўляпти. Эрталаб одамлар ишга боради.

Тўйхонага жимлик чўкди. Ўн-ўн бештаси барабар бошини кўтариб, дераза томонга қаради. Рақс тушаётганлар пилдирпис бўлиб, жой-жойига тарқала бошлади.

«Кўрқмас экансан-а!» деб ўйлади Гриша мамнун бўлиб. Қани, айт гапинг бўлса, дегандек очиқ дераза олдида пойлаб турди. Шунда, худди дераза тагида ўтирган бир йигит шошилмай ўрнидан турди-да, давра ўртасига чиқди. Бошланг, гавдали. Худди кинодаги ҳиндулар саркардасига ўхшайди. Тепага — Гришанинг деразасига бир зум қараб турди-да, ҳокимона овозда бир нима деб қичқирди. Артистлар аллақандай шўх куй чала бошлади. Бояги «ҳинду» ёввойилардек сакраб ўйинга туша кетди. Қийқириқ, қарсақ авжига чиқди. Бир зумда давра тўлиб кетди. Музыка боягидан баттар гумбурлашга тушди.

— Шунақами! — деди Гриша таҳдид билан. — Кўрамиз ҳали! Ҳушингни жойига келтириб қўймасам, юрган эканман! Муздеккина душ олсанг ўзингга келасан ҳамманг!

Қадаҳни тўлатиб ичди. Фарчиллатиб бодринг чайнаркан, хаёлига аламли ўй келди. Мен заводда саккиз соат ҳўкиздек ишлаб, бодринг ғажиб ўтирай-да, сен — текинхўрлар, шашлик еб, коньякни урларинг!

Югуриб ваннахонага кирди. Пақирга лиммо-лим сув тўлатди. Дераза олдида бориб, пастга энгашди-да, секиб юборди. Яхши-и! Девор яқинида ўтирган беш-ўнтаси қийчув солганча сапчиб ўрнидан туриб кетди. Хах-ха-а!!! Қанақа бўларкан! Овозинг ўчмас экан-а!

Зум ўтмай эшик жиринглади. Э-ҳа, тепишга тушди-ку! Бутилка қаерда эди, бўшаган бутилка? Қани, бир гаплашиб қўяйлик-чи! «Менинг уйим — менинг қалъам!», «Остонамдан қадам босиб кўр-чи? Ҳа, сенмисан, ҳиндулар сардори?»

— Қани, туёғингни шиқиллат-чи! — деди Гриша тишини ғижирлатиб. — Ҳозир милиция чақираман!

Парво қилмайди, сурбет! Шунақами? Мана бўлмаса! Каратэчи, шекилли, сволочь, оёқни синдиндинг, аблаҳ! Кўйвор!

Бир маҳал ҳушига келиб қараса, ёш аёл «ҳинду»нинг билагидан тортқилаб, алланималар деб чирқиллаяпти. Йўлак тўла одам.

— Хўп, узр сўрайман, — деди Гриша нафаси бўғзига тикилиб.

Хайрият, битта одамбашараси ҳам бор экан. «Ҳинду»га дашном берди.

— Миллатчилик қилма! — деди.

Ниҳоят, ҳаммаси даф бўлди.

— Адабингни бериб қўймасам, — деди Гриша аламдан титраб.

Анчадан кейин эшик яна жиринглади. Яқин боришга юраги дов бермай индамай ўтираверди. Эшик эса тўхтовсиз жиринглар эди.

— Нима керак сенга? — деди ўтирган жойидан.

Ўша томондан журъатсиз овоз келди:

— Ташвиш қилманг, қўшни... Мен Аҳмадалиевман. Учинчи квартирада турадиган.

— Ҳеч кимни танимайман! — деди Гриша. — Галингиз бўлса, эртага келинг.

— Кўрқманг! — деди эшик ортидаги одам. — Сизга ёмонлигим йўқ. Узр, бир минутли маслаҳат бор эди.

Гриша иккиланиброқ ўрnidан турди. Ёмон тепибди, аблаҳ! Чўлоқланиб эшик томон юраркан, хаёлига интиқомли ўй келди. Бўйним ҳам кўкариб кетгандир? Яхши! Эрталаб, албатта, милицияга бораман.

Эшик олдига келганида иккиланиб қолди. Оқсоқланганча ошхонага кирди-да, газ плита тагида ётган болтани қўлига олди. «Финг деса чопиб ташлайман!»

Эҳтиёткорлик билан калитни буради. Остонада бошига дўппи, эгнига кўк тўн кийган қария турар эди. Қўлида қаппайган целлофан халта. Қизиқ, Гришанинг қўлидаги болтага қайрилиб ҳам қарамади.

— Хўш? — деди Гриша «гапни чўзма!» деган маънода.

— Гап бундай, қўшни... — Қария вазминлик билан муқаддимани узоқдан бошлади. — Мен Аҳмадалиевман. Бугунги тўйнинг эгаси. Ўғлимни уйлантирдим.

Гриша зинада биронтаси турмаганмикин, деган хавотирда ярим очик эшикдан бўйнини чўзиб, пастга қаради. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, истеҳзоли жилмайди.

— Табриклайман!

— Тўйхонага тушиб табрикласангиз ҳам бўларди, — деди қария соф рус тилида. — Уч кун аввал тўйга айтиб чиқсам, йўқ экансиз.

— Мақсад?

— Бошимда биттаю битта ўғлим бор. — Қария гапни яна бурди. — Ҳўқитувчиман. Рус мактабида ўзбек тилидан дарс берман.

Гришанинг хаёлидан истеҳзоли ўй кечди: «Сенинг тилингда кўзим учиб турувди!» Дафъатан кайфи бутунлай тарқалиб кетганини ҳис этди.

— Шу боланинг тўйини ўтказай, деб йигирма беш йил йиғиб-тердим.

— Қисқароқ! — деди Гриша жеркиб.

— Яхши... — Қария негадир хўрсинди. — Ёмон иш қилдингиз, кўшни. Мен болаларни интернационализм руҳида тарбиялашга умримни бағишладим. Сиз бўлсангиз...

Гришанинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Мен сизнинг ўқувчингиз эмасман! — деди эзмачурук қариянинг гапини кесиб.

Қария хафа бўлмади.

— Сиз — янги одамсиз, — деди вазминлик билан.

— Мақсад! — деди Гриша таҳдид билан.

— Мақсад шуки, халқнинг миллий удумларини ҳақорат қилманг! — Қария қўлидаги целофан қопчасини узатди. — Бу — сизнинг насибангиз!

Гриша эсканкираб қолди.

— Пора, денг! — деди ҳушини тўплаб. — Нима, мени сотиб олмоқчимисиз?

Қария алланечук осойишта кулди.

— Ўзбекда кўшни ҳақи деган гап бор. Сиз тўйда қатнашмадингиз.

Гришанинг иккиланиб турганини кўриб, қопчиқни осто-нага қўйди.

— Хоҳласангиз, олинг, хоҳламасангиз, ташлаб юборинг, — деди-да, секин-секин юриб, зиналардан тушиб кетди.

— Мени сотиб ололмайсан! — деди Гриша қўлини пахса қилиб. Эшикни қарсиллатиб ёпиб, диванга бориб ётди.

«Дима тўғри айтган экан, — деб ўйлади ижирганиб. — Биз — жанг қилгани боряпмиз. Ўзбекистон — иккинчи

Афғонистон! Ҳаммаёқни порахўрлар эгаллаб олган! Қаранг-а, итдек савалашади-да, кетидан пора бериб, оғзини мойламоқчи бўлади! Топибсан аҳмоқни! Милицияга бунисини ҳам ёзаман!»

У ёққа ағдарилди, бу ёққа ағдарилди. Қани уйқу келса! Хаёлан дунёнинг у бурчидан кириб, бу бурчидан чиқди. Кўзини юмган эди, шовуллаб турган ўрмонзорга бориб қолгандек бўлди.

* * *

Болалик субҳидамга ўхшайди. Тонгдек тиниқ, эртақдек гўзал. Ҳамма нарса сеҳрли эди. Ёз палласи чўмиладиган турнанинг кўзидек кўллар ҳам. Ўрмонда қўзиқорин териб юришганида тўсатдан гумбурлаб қоладиган момақалди роқлару азамат эманлар япроғини шатирлатиб қуйиб берадиган жалалар ҳам... Худо қарғаган бу юртларда ойлаб бир томчи ёмғирга зор бўласан. У ёқларда эса ёз бўйи ёмғир ёғади. Шовв этади-ю, бир зумда оламини яшнатиб юборади. Кетидан қуёш чарақлаб чиқади. Ёмғир томчилари марвариддек ялтираб турган ям-яшил ўрмонларда югургинг, ўмбалоқ ошиб яйрагинг келади. Куз ёмғири эса бошқача бўлади. Худди шу паллада, октябрнинг ўрталаридан бошлаб ўрмон четида жойлашган Берёзовка хутори мунғайиб қолади. Йўлларнинг аталаси чиқиб кетади. На машина юради, на бричка. Хутор бутун дунёдан ажралгандек, жунжиккан кўйи рўпарасидаги зах босган ўрмонга хавотир аралаш маъюс термулади. Кечалари хаталар деразасида хира милтиллаган нур тун зулматига ҳадиксираб мўралайди. Итингни кўчага чиқаришни раво кўрмайдиган ҳаво деб шунини айтадилар. Берёзовканинг итлари ҳам бунақа матални эшитгандек ин-инига кириб кетади. Ҳар бир хаталан моғор исига аралаш тузланган карам ҳиди анқиб турганга ўхшайди. Одамлар тезроқ қор ёғишини, олам тезроқ ёришиб кетишини Худодан илтижо қилади.

Ниҳоят, қор ёғади. Аввал ёмғир аралаш яккам-дуккам учкунлаб туради-да, тўсатдан заптига олади. Олам оппоқ нурга беланади. Қор остида ўйчан мудроққа кетган ўрмон сирли ва жозибали кўринади. Ҳақиқий рус қиши бошланади. Совуқ ва жозибали рус қиши!

Нари-бериси билан бир кеча-кундузда харилардан қурилган хаталарнинг ярми белигача қор остида қолади. Яхшиям, қор бошланишидан олдин теварагига зичлаб похол босилгани. Бўлмаса ичигача муз уриб кетади. Албатта, совуқ заптига

олган кезлари баъзи ноқулайликлар ҳам пайдо бўлади. Шундоқ ётоқхонанинг ўзига олиб кирилган мегажин «хурқ-хурқ» қилиб, кечаси билан уйқу бермайди. Печ устида ётсанг, ачимсиқ ҳид димогингни ёради. Зиёни йўқ: ўрганиб кетади одам. Ўрмонда бир соат чанги учсанг, муздек, мусаффо ҳаво ўпкангдаги бор губорни сугуриб олади.

Акаси чанги учишга уста эди. Ҳар сафар Дима ўрмонга отланса, Гриша ҳам албатта кетидан эргашарди. Чанги остида қор ғирчиллайди. Ҳаво очиқ кунлари қуёш кўзни қамаштириб чарақлайди. Ер оппоқ, совуқ. Осмон зангори, ундан ҳам совуқ. Гўё шишадан ясалгану чанги таёғи бехосдан тегиб кетса, синиб қоладигандек... Бошига оқ телпак кийган қарағайлар устидан дув этиб қор тўкилдими, билинги, жонсарақ олмахон шохдан шохга сакради. Ҳали Рождествога анча бор. Бироқ хаталардан гармоннинг шодон товуши, мастона қийқириқлар эшитилади.

Колхоз-ку, бўларича бўлган. Номига хўжалик. Хуторнинг ярми ҳувиллаб қолган. Ёшлар «бахт излаб» ўзини шаҳарга урган. Эркаклар йўқ ҳисоби. Борлариям кўзини ишқалаб уйғонадию қишлоқ марказидаги дўконга йўл олади. Ҳаммаси келишиб олгандек, саҳармардондан дўкон олдига тўп-ланишади. Қишин-ёзин шу! Соқоллар ўсган, асабий... Тушдан кейин келадиган «борматуха»га очирид кутишади. Нарироқдаги харракнинг қорини сидириб ташлайдилар-да, тизилиб ўтириб, домино ўйнашга тушадилар. Ютқазганни «така» қилиб харрак тагидан ўтказадилар. («Вақтни ўлдириш» керакми ахир?) На раис инсофга келтиради, на милиция йўлга солади. (Аслида ҳаммаси — улфат, ҳаммаси — ҳамшиша!) Тушдан кейин маст-аласт кўшиқлар яна авжига чиқади. Орачора муштлашувлар ҳам бўлиб туради. Лекин бугун муштлашганлар эртага эрталаб апоқ-чапоқ бўлиб кетаверади. Бағри кенг одамлар-да!

Гришанинг онаси тadbирли аёл эди. Бошқаларнинг карами муштдек бўлгунча, буларники чойнакдек бўлиб «қайнаб кетади». «Бабье лето» бошланмасидан туриб, уларнинг хатаси ёнида тоғдек пичан уюми пайдо бўлади. Қишлик ўтинни ҳаммадан аввал ғамлаб қўйишади.

Гришанинг эсида. Бир йили ярмаркага бориб, сигир сотиб олишди. Янги туғилган бузоғи билан.

— Эшитиб қўйинглар! — деди онаси ака-укага. — Мана шу сигир оғир кунларда сенга асқотади... Яйлов тўла ўт бўлса. Қишлоқда яшаб туриб, мол боқмаслик — гуноҳ-ку!

Сигирни етаклаб ўтиб кетишаётганида дўкон олдида домино қарсиллатиб ўтирган мужиклардан бири гап отди:

— Табриклайман, Марья, сигир олибсан-да!

Индамай кетаверишди. Бошқаси хириллаб кулди.

— Қаранглар, мужиклар! Марья сигирли бўпти! Ҳар куни қаймоқ билан сийларкан-да бизни!

Сигир етаклаб кетаётган онаси таққа тўхтади.

— Қаймоқни нима кераги бор сенга! Борматуха ичиб ётавер!

Мужиклар «томоқни ҳўллаб олишга» улгурган шекилли, қийқириқ кулги эшитилди.

— Сигиринг ўзингга буюрсин!

— Қаймоғингга кўзимиз учиб тургани йўқ!

— Заҳарсан-да, Марья, заҳарсан! Чақиб-чақиб эрингни ўлдирдинг!

Дима йигитча бўлиб қолганди. Ўша томонга ғазаб билан чақчайиб қараган эди, онаси юпатди:

— Парво қилма, ўғлим! Булар—тамом бўлган одамлар.

Соқол-мўйлови тиканак бўлиб кетган тагин бир мужик муросоомуз насиҳат қилди:

— Яхшиямас, Марья Сергеевна, яхшиямас! Ёш авлодни хусусий мулкчилик руҳида тарбияляяпсан.

Онаси, ранги қув ўчиб, тагин тўхтади. Етовда келаётган сигир тумшуғи билан унинг елкасига урилгудек бўлиб пишқирди.

— Сен ҳам одам бўлдинг-у! — деди онаси алам билан. Яна нимадир демоқчи бўлди-ю, шаштидан қайтди: сигирнинг арқонидан тортди. — Юринглар, болаларим, парво қилманглар буларга...

Онаси тўғри айтган экан. Сигирни қўйиб юборасан. Ўзи ўтлаб келаверади. Хатадан бир қадам чиқсанг, белинг баравар ўт! Хоҳласанг даладан пичан ўр, хоҳласанг ўрмондан! Бир эмас ўнта сигирга етади!

— Бунақанги ишёқмасларни Худо урмаганига ҳайронман! — деди онаси бир куни куюниб. — Колхозга-ку беш тийинлик нафи йўқ. Ақалли ўзининг томорқасини эпласачи! Йў-ў-ўқ! Буларга тайёри керак! Биров нақдлаб қўйса-да, булар молдек бўкиб, еб ётаверса!

Онаси колхоз фермасида ишлар, ниҳоятда ўқимишли хотин эди. Узоқ қиш кечалари ажойиб шеърлар ўқирди. Пушкиндан, Лермонтовдан... Блокдан... Гришанинг эсидан чиқмайди. Ташқарида бўрон увиллар, пастак деразани қор учқунлари аёвсиз савалар, онаси эса шеър ўқир эди. Гриша акаси билан печ устида ётишарди.

— Дима, Гриша! — деди онаси бир маҳал қўлидаги китобни ёпиб. — Иккаланг ҳам катта бўлиб қолдинг. Кўриб турибсанлар: ҳамма қишлоқдан қочяпти. Одамларнинг ердан меҳри

совиди. Ҳеч кимнинг ишлагиси келмайди... Сенлар ишлашинг керак. Ишламасанг — очингдан ўласан! Шаҳарга борасанми, ундан наригами, ҳеч ерда текин нон йўқ. Қулоқларингга илиб оллариинг. Одам бўламан десанг, ичкиликка яқин йўлама!

Дима-ку, йўлини топиб кетди. Шаҳарга бориб, ўқишга кирди. (Аълочи эди ўзиям.) Гриша колхозда бричка ҳайдай бошлади. Пичан ташийди. Чўчқахона гўнгини тозалайди. «Кормовой» лавлаги олиб келади... Бора-бора ўзи ҳам қишлоқ марказидаги дўкон олдида навбат кутадиган, мужиклар билан домино ўйнайдиган одат чиқарди.

...Бир куни яна гандираклаб келган эди, онаси саржин ўтин билан ҳолдан тойгунча савалади.

Эртасига эрталаб ўзи йиғлай-йиғлай Гришанинг дабдала бўлиб кетган юзини силаб илтижо қилди:

— Бу юришингда хароб бўласан! Ҳозироқ шаҳарга жўна! Димага учраш. Ялингин-ёлборгин... Агар... — деди кўзларида газабли учқун сачраб. — Қайтиб келсанг, уриб, оёгингни синдираман!

Начора! Жўнади поездга ўтириб. Акаси ўқишни битириб, горком комсомолда ишлар эди. Ёрдам берди. Ёрдами шу бўлдики, заводга ишга жойлаб қўйди. Завод ётоқхонасидан ҳужра ҳам топиб беришди.

Лариса билан шу баҳона танишдилар. Лариса кранчи бўлиб ишларкан. Уч ой ўқиб ўзи ҳам автопогрузчик ҳайдашни ўрганди. Гриша Ларисани бир кўришдаёқ севиб қолган, эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, Ларисани кўрса, нуқул кўзини олиб қочар, тилига бирон жўяли гап келмас эди. Лариса ҳаммасини сезиб юрган экан. Саккизинчи март куни ўтириш бўлди.

Завод клубида танца ташкил этилди. Уни Ларисанинг ўзи рақсга таклиф қилди.

— Тентак! — деди танца тушишаётганда. — Мен сендан тўққиз ёш каттаман. Қизим бор. Нима қиласан, ўзингни қийнаб!

Гриша яхшигина ичиб олгани учунми, кўнгли бузилиб кетдими, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Сендан бошқаси керакмас! Ўзимни ўлдираман, — деди ҳиқиллаб.

Ўзини ўлдиришга ҳожат қолмади. Тўйни Ларисаларнинг уйида ўтказишди. Саккиз киши йиғилди. Ларисанинг онаси — Нина Ивановна, тўртта дугонаси, куёв томондан — Дима... Тўй рисоладагидек ўтди. Меҳмонлар тўйиб ичди. Аввал арақ. Кейин самогон... Тузланган карам, мариновка қилинган қўзиқорин билан газак қилишди. Нина Ивановна пазанда

экан. Духовкада бутун бошли ғоз пишириб келди. Оғзингда эриб кетади! Меҳмонлар ёшларга бахт тилашди. «Горько, горько!» деб қийқиришди...

...Турмуши яхши эди. Саккиз яшар Светочка ҳам ундан бегонасирамади. Тўғри, «ота», деб эмас, «Григорий Степанович», деб чақирарди. Нима қипти? «Дада», деди нима-ю, исми шарифини айтиб чақирди нима?

Ҳамма ғалва Нина Ивановнадан чиқди. Балки, Гриша аввалига эътибор бермагандир. Аммо кейинчалик қайнонасини ўйласа, нукул елинлари осилган сигир кўз ўнгига келадиган бўлиб қолди. Қайнонаси уйда олди ярим очиқ халат кийиб юрар, лорсиллаган кўкракларини кўз-кўз қилгандек лапанглаб қадам босар, қалин, ёғли лаблари ҳамиша истеҳзоли қийшайиб турарди. Овози ярим кечалари Березовкадан уч чақирим нарида жойлашган станциядаги тепловоз гудоги сингари гулдираб чиқарди.

— Оёғингни артсанг-чи, оёғингни — дерди Гриша эшикдан кириб келиши билан. — Манави нарсанинг оти — латта бўлади, куй! Бу сенинг хуторинг эмас, буқага ўхшаб кириб кетаверадиган! Ардингми! Хайрият! Энди йўлакка чиққин-да, шапкангнинг қорини қоқ! Елканг-чи, елканг! Эрталаб эриб тушган сувни ким тозалайди, қишлоқи!.. Уни қара, тагин кириб келяпти бу, молга ўхшаб! Оёғингни арт, дедим-ку!..

Овқат устида Гришадан янги иллат топарди:

— Кўлингдаги нарсанинг оти нима дейилади, биласанми? Вой, Худойим-эй, неча марта тушунтириш керак бунга, а? Вилка деган матоҳ чап кўлда тутилади, қишлоқи! Қайси гўрдан кавлаб чиқардинг бу плебейни, Лариса!

...Бир куни эрталаб Гриша ошхонага кирса, музлатгич устида хўқача тўла сут турибди. Қишлоқда ўрганган одатига амал қилиб, силкитиб кўрди. Ичига қурвақа ташлаб қўйилган бўлса, тумшуғини чиқаради. (Қишлоқда сут айнимасин деб ичига қурвақа солиб қўйишарди.) Йўқ, қурвақа кўринмади.

Тагин силкитиб кўрди. Сут кўпириб, қаймоғи юзига тепди. Гриша бир кўтаришда хўқачани яримлатди. Сутнинг таъми ғалати эканини шунда билди. Хўқачани жойига қўйиб, лабини кафти билан артиб турганининг устига лапанглаб қайнонаси кириб келди. Гришани биринчи марта кўраётгандек, кўзларини ола-кула қилиб бирпас қараб турди-да, тепловоз гудогидек чинқирди:

— Лари-и-и-и-са-а-а!

Ярим яланғоч хотини югуриб ошхонага кирди.

— Манавини қара! — деди Нина Ивановна семиз бармогини Гришага бигиз қилиб. — Манавининг жинни бўп қопти. Крахмал ичиб қўйди. Чойшабни крахмаллайман деб ивитиб қўювдим!

Гриша ваннахонага югурди. Варақлаб қуса бошлади. Энкайиб турган жойида Лариса гарданига хўқача билан туширди. Қолган-қутган крахмал Гришанинг юз-қўзига сачради.

— Ҳайвон! — деди Лариса бақириб. — Қачон одам бўласан, чўчқа!

...Ўша куни ойнанинг иккинчи числоси — маош куни эди. Гриша заводдаги улфатлари билан тўйибгина ичди. Фирашира эсида. Ёмғир ёғиб турганди. Тўғриси, йўлда бир-икки йиқилдиям. Нима қипти, йигитчилик-да.

Эшикни, одатдагидек, қайнонаси очди.

— Лариса! — деди қулоқни қоматга келтириб. — Бу ёққа қара! Томоша қил манавининг аҳволини!

Дилида тўпланиб ётган алам Гришанинг миясига урди-ю, қайнонасининг боши устида мушт кўтарди.

— Ўлдираман! — деди қутуриб. — Ҳаммангни ўлдираман!

Қий-чув, бақириқ-чинқириқ авжига чиқди. Бир томондан қайнонаси, бир томондан Лариса юмдалаб ташлашди.

Гриша болари уясини кавлаб қўйиб, арига таланган айиқдек лапанглаб қочди.

— Милиция! — Қайнонасининг ўкириги ёмғирли ҳавони титратди. — Милиция! Ўлдирмоқчи! Ёрдам беринглар!

...Гриша жонҳолатда югуриб кетди. Узоқ югурди. Аллақандай арча панасига яшириниб, чўнқайиб ўтириб қолди. Ҳамон ёмғир ёғар, оёғидан зах ўтиб кетган, паралон куртқасининг ёқасидан сизиб кираётган совуқ томчилар гарданини музлатиб юбораётганини ҳис этиб турарди... Лой ерга ёнбошлаб, қўзини юмди. Атроф сокин, қоронғи... Олисда кўчадан ўтиб бораётган машиналарнинг бўғиқ гувиллаши эшитилиб турарди. Негадир хаёлига онаси келди. Икки йилдан бери хабар олмагани, ҳатто хат ёзмагани эсига тушиб, йиғлагиси келди...

Фираширада уйғонди. Бирпас гарангсиб турди-да, тушунди. Заводга бориб бўлмади. Лариса милиция чақиради. Горком комсомолга — акасининг олдига боради. Бошқа илож йўқ. Ҳар қалай, Диманинг қўли узун! Тўғри, ўзидан ҳам ўтди. Дима сўкади... Майли, урса ҳам майли. Бошқа чора йўқ.

Пастдаги милиционердан-ку, ялиниб-ёлбориб ўтди. Учинчи қават, тўқсон биринчи хонани тақиллатган эди, садо чиқмади. Эшик тепасидаги ёзувни қайта ўқиди. «Васильев Д.С.» Тутқичдан ушлаб тортиб кўрди. Эшик қулф эди.

— Ким керак сизга, ўртоқ!

Паркет полда қарс-курс қадам товуши эшитилди. Гриша ёнбошига бурилди. Пошнаси бир қарич туфли кийган хуш-рўйгина қиз ипдек қошини чимириб рўпарасида турарди.

— Ким керак сизга? — деди қиз расмий оҳангда.

— Дмитрий Степанович, — деди Гриша ғўлдираб.

Қиз унинг лой босган курткасига, тимдаланган юзига шубҳали қараб қўйди.

— Нима иш билан келдингиз?

— Шахсий иш билан! — деди Гриша ижирғаниб.

— Қаерга келганингизни биласизми? — Қиз ипдек қошини зардали чимирди. — Бу ер горком комсомол бўлади, ўртоқ! Бу ерда шахсий ишлар кўрилмайди.

— Мен Диманинг укасиман! — Гриша қўлини пахса қилди. — Акам билан гаплашишга ҳаққим борми?

Қиз тагин унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Дмитрий Степанович секретариатдалар, — деди юз ифодаси ўзгармай. — Укаси бўлсангиз, уйига боринг!

— Буниси — менинг ишим!

Қиз бирпас ўйланиб турди-да, раҳми келди шекилли, йўл кўрсатди.

— Йўлак бошида холл бор. Ўша ерда ўтириб туринг.

Гриша қиз имо қилган томон йўл олди. Холлда журнал столи, стол ёнида иккита курси бор экан. Ўтирди... Минг лаънат! Папироси ҳам қолмабди. Гарангсиб, атрофни томоша қила бошлади.

Деворда авлодлар босиб ўтган шонли йўлни ифодаловчи плакатлар. Ундан пастда ҳар хил эълонлар... Йирик-йирик босма ҳарфлар билан ёзилган эълон алоҳида ажралиб турарди. Гриша беихтиёр ўрнидан турди. Яқин бориб ўқиди: «Ўзбекистон ССРда вужудга келган танг аҳволни тузатиш учун раҳбар лавозимларга ишга бориш ниятида бўлганлар 98-хонага мурожаат қилиши мумкин. Қалб даъвати билан борганларга барча шароит яратиб бериллади».

Ҳеч балога тушунмади. Қайтиб келиб жойига ўтирди. Ҳар эснаганда кўзидан мўлдир-мўлдир ёш оқиб, пинакка кетди.

Бир маҳал гангур-гунгур овозлар, қадам товушларидан уйғонди. Йўлакка одам тўлиб кетган, ҳаммаси зина томон сурилар эди. Зипиллаб борса, тўқсон биринчи хона эшиги гира очиқ турибди.

— Мумкинми? — деди мўралаб.

Дима сигарет тутатиб, аллақандай қоғозларни титкилаб ўтирган экан.

— Нима гап? — деди зарда билан.

Укасини кўриб дафъатан танимадими ё танимаганга олдим, қайта сўради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ, — деди Гриша сунъий илжайиб. — Мен уйдан кетдим...

Дима сигаретини чуқур-чуқур сўриб, кулдонга улоқтирди.

— Табриклайман!

— Яшолмайман! — деди Гриша йиғламсираб. — Туролмайман ўша уйда! Жонимга тегди хотиним ҳам, қайно-нам ҳам. Мана бундай жонимга тегди.

— Хўш? — Дима унга ўқрайиб қаради. — Мендан нима хоҳлайсан?

— Кетаман! Туролмайман бу шаҳарда!

— Қаёққа?

— Билмайман! — Гриша ростини айтди. — Билмайман! Аммо яшолмайман бу ерда! Ўзимни ўлдираман! Машина тагига ташлайман. Осаман. Заҳар ичаман!

— Истерики қилма хотинга ўхшаб! — Дима қайтадан сигарет олди. — Гапимни диққат билан эшит. Сен ёш бола эмассан. Бундан бу ёғи елкамда ортмоқлаб юролмайман... — Бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди: — Эртадан бу ерда йўқман. Оилам билан кўчиб кетяпман.

Гриша кулоқларига ишонмади. «Алдаяпти. Баҳона қиляпти!»

— Қаёққа? — деди талмовсираб.

— Ўзбекистонга! — Дима гугурт чақди. — Нима фарқи бор сенга!

— Олиб кет! — Гриша астойдил ялиниб илтижо қилди. — Олиб кет мениям! Ваъда бераман! Бошқа қилмайман. Одам бўламан!

Дима шошилмай ўрнидан турди, секин-секин юриб тепа-сига келди.

— Аҳмоқ! — деди нафрат билан. — Мен ўйнагани кетаётганим йўқ! Биласанми, Ўзбекистон — ҳозир иккинчи Афғонистонга айланган! Кураш кетяпти! Ҳақиқий жанг! Ҳаммаёқ порахўрлар. Ҳаммаёқ қўшиб ёзувчилар! Босмачилар! Тушундингми?

— Майли! — Гриша ростмана йиглаб юборди. — Бу ерда тургандан кўра босмачилар қўлида ўлганим яхши!

— Кўлингдан нима келади, аблаҳ! — Дима қичқириб юборди. — Ўзбекистонни сақлаб қолиш учун раҳбар кадрлар керак, тушундингми! Принципиал одамлар. Сен кимсан ўзи?

— Дима! — деди Гриша бурнини тортиб. — Вокзалда юк ортсам ҳам майли. Обкет, Дима, обкет! Бўлмаса, ўзимни ўлдираман! Барибир ўлдираман!

...Поездда икки суткадан ортиқ юришган бўлса, илондек заҳар янгаси Гриша билан бир оғиз гаплашмади. Акаси ҳам хомуш эди. Гриша бегона юртда ўзларини нималар кутаётганини тасаввур қиларди. Ака-укани ёввойи тоғлар орасига юборишади. Ҳар бир қоя орқасида биттадан босмачи милтиқ ўқталиб туради... Гриша ўзи ўлса ўладики, акасини ҳимоя қилади. Сўнгги томчи қони қолгунча. Заҳар-заққум янгаси билиб қўйсин: Гриша акаси қилган яхшиликларни унута-диганлардан эмас!

Тошкент вокзалига келиб тушишса, ҳаммаёқ осойишта. Одамларнинг чеҳраси очиқ... Биронта «босмачи» рўпарасидан чиқиб, «Сен кимсан, нега келдинг?» — демади...

Диманинг бахти бор экан. Олис қишлоққа юборишмади. Қоқ марказда — Тошкентнинг ўзида қолди. Тагин горисполкомга зампред қилиб «сайлашди». Қаранг, Гришани ҳам «камёб мутахассис» сифатида дарров ишга олишди. Уй беришди...

Гриша аввалига эҳтиёт бўлиб юрди. Кейин ўзини тамом эркин ҳис этди. Кўча кезадиган, бозор айланадиган бўлди. Смоленск билан солиштирганда бу ер ҳақиқий жаннат эканини тушунди: «Тошкент — нон шаҳри», деганлари рост экан! Ҳар қадамда нон! Ҳар қадамда мева-чева! Магазинларда узун «дум»ли навбат йўқ...

Бора-бора ўзини хўжайиндек ҳис эта бошлади. Смоленскда бир кило узум — йигирма беш сўм. Бу ерда икки сўм! У ёқда қовуннинг килоси — ўн сўм. Бу ерда — эллик тийин. Нега шунақа? Ўйлай-ўйлай бир ҳақиқатга тушуниб етди: бу юртнинг одамлари қаллоб. Чайқовчилар мевасини Смоленскка обориб ўн бараварига пуллайди! Ана сизга текин даромад!

...Бугун ўғлини уйлантирган анави чол ўқитувчиман, деди-ми? Ўқитувчи эмиш! Оддий педагог бунақа тўй қилолмайди. Демак, бу ҳам қаллоб! Қаранг, пора бермоқчи бўлди-я!

...У стол устидаги соатга қараб қўйди. Иккидан ошибди.

Эриниб ўрнидан турди. «Ухлаш керак». Чироқни ўчираётганида хаёлига ғалати фикр келди: «Нимакин, анави қопчиқдаги? Нима қипти очиб кўрса, биров бир нима дермиди? Яхшиси, милицияга олиб боради. Ашёвий далил сифатида».

Иккиланиб бориб, эшикни очди. Йўлак нимқоронғи, ҳеч зор кўринмас, қопчиқ остонада қийшайиб ётарди. Гриша ўғирлик қилаётган одамдек олазарак бўлиб, қопчиқни юлқиб олди-да, шоша-пиша эшикни ёпди. Қопчиқни очса, ичида бир шиша «Столичний» арақ, пишган гўшт бўлаклари, тўртта нон, беш-олтита олма-анор чиқди.

— Яхши! — деди у ўзига-ўзи пичирлаб. — Арағингни ичаман. Анорингни сйман... Кейин милицияга шикоят ёзаман. Менга пора таклиф қилди, дейман!

...Гриша шикоят аризасини ёзиб бўлганида тонг отиб қолган, мияси гум эди. Аризани ич чўнтагига солиб, зинадан тушаётганда чайқалиб кетди.

«Минг лаънат! — деб ўйлади ўзини сўкиб. — Арақни охиригача ичиш шартмиди?»

Пастга тушса, аксига олиб йўлак рўпарасидаги харракда Клава хола ўтирган экан. Гриша уни ёқтирмас эди. Ўлгудек эзма кампир!

— Салом, Клавдия Сергеевна! — деди қаддини фоз тутишга уриниб.

Клава хола энсаси қотиб, юзини ўгирди.

— Кеча қанақа «қахрамонлик» кўрсатганингни биласанми? — деди қаҳр билан.

— Нима қипман?!

— Аҳмоқ! — Клава хола олмадек мушти билан харракни урди. — Нима ҳаққинг бор бировнинг тўйини бузишга!

— Мен? Мен бузибманми! — Гриша астойдил ҳайратланди. — Анавининг ўзи урди-ку мени! Милицияга шикоят қиламан! — Бурилиб кетаётган эди, лаънати оёғи панд берди. Мункиб тушди.

— Борақол, — деди Клава хола ачитиб. — Кўрамиз, қўлингдан нима келаркин? Одамларга ўхшаб тўйда меҳмон бўлиб ўтирсанг, ўлармидинг? Қирқ беш йилдан бери шулар орасида яшайман, аҳмоқ! Бунақа бағри кенг халқ йўқ дунёда. Мен биламан-ку!

— Э-э! — Гриша асабий қўл силтади. — Насихатингизни неварангизга қилинг!

...Милицияда хайрихоҳлик билан қарши олишди. Протокол тўлдира туриб мулойимлик билан таклиф этишди:

— Экспертизага боришга тўғри келади, гражданин Васильев! Оёгингизни, бўйнингизни текшириб кўриш керак.

Гриша ўрнидан туриб кетди.

— Кечирасиз! — деди саросимага тушиб. — Мен ишга боришим керак...

•ҚУЛОҒИНГНИ ДИНГ ҚИЛГИН-У, ТИЛИНГНИ ТИЙ!•

Комиссар сут бидонни кўтариб пастга тушганда тонг отмаган, ҳаво совуқ эди. Бақатераклар шохи қорнинг оғир юки остида эгилиб, шу туришда музлаб қолгандек. Бир-икки

кун эрувгарчилик бўлиб, тўсатдан яна совуқ тушди. Шунинг учун шекилли, том чеккасида узун-узун сумалаклар таҳдидли осилиб ётибди. Комиссар икки букланганча йўлканинг қорини кураётган Курбонойни узоқдан кўрди. Қор қотиб қолгани учун курак ҳар текканида ғашни келтириб қартиллайди. Эгнига қалин пахталик чопон кийган, бошига жун рўмол ўраган Курбоной кучана-кучана қорни йўлка четидаги ариққа суриб туширишга уринади.

Шу ҳам одамман, деб яшаб юрибди-да! Сахармардонлаб кўча супуради. Қишда қор курайди. Беш вақт энкайиб намоз ўқийди. Бошига кулфат тушса, курашиш, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш ўрнига Худога солдим, дейди-да, бўзрайиб тураверади. Начора, ота-бобосидан қолган мерос... Эшонлар эшак бўлади, дегани шу бўлса керак-да!

Яна қор бошлади шекилли! Тошкентга Россия қиши кўчиб келдими, нима бало... Москва атрофларида ҳам қор кўп бўлади. Бир ҳафсала қилса, ҳафталаб ёғади. Қирқ биринчи йил декабрида шундай бўлганди. Совуқ! Гапирган гапинг оғзингдан муз бўлиб тушаётгандек... Фашист Москва остонасига келиб қолган, қочоқлар, ваҳимачилар кўпайган... СМЕРШчилар жасорат кўрсатмаса, ким билсин, нима бўларди бу ёғи! СМЕРШнинг олдий лейтенантини кўрса, унча-мунча полковникнинг қути ўчиб кетарди... Ҳеч эсидан чиқмайди. Қор уриб турибди. Бутун полкни сафга тизишди. Окопни ташлаб қочган иккитасини тутиб келишган экан. Ўша ернинг ўзида дала трибунали бўлди.

Бир маҳал капитан Захаров чақириб қолди:

— Лейтенант Фаниев. Анави биттаси осиеликларданга ўхшайди. Билмайман, ўзбекми, тожикми... Биттаям гапига тушуниб бўлмапти. Ўзинг тиллаш.

Ўрмон четидаги яйдоқ майдонда саф тортган аскарлар рўпарасида иккитаси безрайиб турар эди. Иккаласи ҳам бошьяланг, шинели ечиб олинган, яланг оёқлари қорда гўштдек қизариб кетган... Соат шахдам қадам ташлаб бориб берироқда тўхғади.

— Кимсан? — деб сўради қора сочлигидан. — Қаердан келгансан?

Қочоқ ўзбекча сўз эшитиб, жонланди.

— Ўзбекман, ака! — деди йиғламсираб. — Менда гуноҳ йўқ. Тепамда Худо турибди. Гуноҳим йўқ, жон ака!

— Саволга жавоб бер. Нега жанговар постингни ташлаб қочдинг, хоин?!

— Мен хоин эмасман... — Қочоқ шундай деди-ю, бир зум Соатнинг юзига тикилиб туриб, шодон хитоб қилди: — Соат

ака! Мени танимадингизми, Соат ака? Мен-ку, бу мен! Ҳусанман, Ҳусан! Тепақўрғондан... Яратганга минг қатла шукр! Худо етказди сизни, Соат ака! — У ҳўнграб йўглаб юборди... — Тушунтиринг буларга, менда гуноҳ йўқ! — Илтижо билан икки қўлини осмонга чўзди. — Илоё дунё тургунча туринг, жон ака! Ота-буваларимнинг арвоҳи қўлласин! — Ялангоёқ қор кечиб яқин кела бошлади.

— Нарн тур, эшонвачча! — деди Соат нафрат билан. — Нега қочдинг? Нега қуролингни ташладинг?

— Қурол? Қанақа қурол? — Ҳусан иркит қўли билан кўз ёшларини артди. — Ёғоч милтиқ берганди. Устимга танк бостириб келди. Қўрқиб кетдим.

— Нима деб алжираяпти, Ғаниев?

Соат ярқ этиб қаради-ю, капитаннинг шубҳа билан чақчайиб турган кўзига кўзи тушди. Юраги музлаб кетгандек бўлди. Особист учун Ватан хойинини ҳимоя қилишга уринди, деган битта тамғанинг ўзи кифоя!

— Орқамизда Москва турганини унутдингми, илонвачча! — деди Соат ғазаб билан. — Шахсан ўртоқ Сталиннинг ўзи Кремлдан жилмай ўтирибди-ю, сенинг жонинг ширинлик қилиб қолдим! — Шундай деб пистолетини чиқарди.

— Отманг, жон ака! — Ҳусан тиз чўкди. Қорда тошбақадек судралиб келди-да, оёғини қучоқлади. — Тавба қилдим. Жон ака, тавба қилдим! Ака-а-а!

Соат унинг бошини мўлжаллаб ўқ узди. Ҳусан чаккасидан тепки егандек ёнбоши билан қорга ағанади. Оғзи ланг очиқ қолган, ҳамон «ака-а-а!» деб чинқираётганга ўхшарди.

— Ўртоқ капитан! — деди Соат қаддини ростлаб. — Халқ душманининг ўғли экан. Отаси эшон экан. Сибирга сургун қилинган. Жанг қилишни хоҳламай, атайлаб қочибди. Ўзи тан олди.

...Ўз қўли билан биринчи марта одам ўлдиргани учунми, Ҳусан анчагача Соатнинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Нуқул «ака-а-а» деб дод солаётганга ўхшайди. Баъзан кечалари «ака-а-а» деган чинқироқ овоздан уйғониб кетади...

Ҳар нарсанинг бошланиши қийин бўларкан. Кейин-кейин ўрганиб кетди.

...Иши оғир эди. Урушда жасорат билан кўрқоқлик, фидоийлик билан хойнлик кўпинча ёнма-ён юради. Фронтни бунақа маразлардан тозаламасанг, ёмон ярага ўхшаб, маддалаб кетади...

Ўзбекча хат ўқийдиганлар йўқ ҳисоб эди. Соат кечалари ухламай хат титкилаб чиқар, ўзбек аскарларининг гапига зимдан

қулоқ солиб юрарди. Ўзбеклар уни кўрса, ўз жигаргўшасини топиб олгандек, яйраб кетади. Оғзига келганини қайтармай вайсайди. Соатнинг вазифаси хоин ва қўрқоқларни фош этиш... Факт эса етарли...

— Хэх! Жанг қилиш ёқмай қолдимиз? Хотинингни соғиндингни!.. Ҳа-а, гап бу ёқда дегин! Немиснинг кучи кўп эканми? Яхши-и-и! Қани, марш «штрафной»га! Немиснинг кучини яқиндан кўрасан. Олдинга юрсанг, фашист отади, орқага чекинсанг, ўзимизникилар. Керак бўлса, ижтимоий келиб чиқишингни ҳам текшириб кўрамиз. Битта сен ўлганинг билан аскар камайиб қолармиди! Хотининг бир кун йиғлайди. Икки кун йиғлайди. Чўлоқми, маймоқми, топиб олади ўзига муносибини!

Эҳ-ҳе! Беш йил урушда юриб нималарни кўрмади бу бош!

...Яна бир воқеа ҳеч эсидан чиқмайди. Айтсанг биров ишонмайди. Биттаси немис билан картошка кавлаганини вайсаб юрганмиш, деган сигнал келди. Борса, сийрак мўйловли қозоқ. Элликлардан ошган. Соат секин гапга солди:

— Немис билан картошка қазидингни?

Солдагина солдат экан. Устига-устак атрофида кўпдан бери на қозоқча, на ўзбекча гаплашадиган одам бўлмагани учунми, севиниб кетди.

— Ўй-бай! — деди офицер билан гаплашаётгани ҳам эсидан чиқиб. — Немис-де, одам экан-ғўй!

— Қара-я! Немис одам эканми, қани бир бошдан айтиб бер-чи!

...Солдат ҳаммасини гапириб берди. Олдинги линияга бир ҳафтача кухня келмабди. Нейтрал зонада картошка полизи бор экан. Кечаси Бондаренко иккаласини картошка кавлаб келишга юборишибди. Қуюқ туман экан. Картошка қазисаётганда ўн қадамча нарида немисча шивир-шивирни эшитиб қолишибди. Немислар ҳам оч қолиб, иккитасини картошка кавлашга юборган экан. Бондаренко энди отмоқчи бўлганида немислардан биттаси «не штрлай, не штрлай», дебди. Русчани унча-мунча биларкан. Буни қарангки, гапдан-гап чиқиб, гурунглашиб қолишибди. Русчани биладиган бояги немис уруш жонига текканини, уйини, учта боласини соғинганини айтибди. Қозоқ ҳам саккизта боласи борлигини, колхозда «молши» бўлиб ишлашини айтибди. Бондаренко онасини соғиниб кетганини гапирибди. Кейин улар у ёққа — булар бу ёққа кетаверишибди.

— Улар-де кетди. Биз-де кетдик! Жахси немис экан, шорт возми! — деди қозоқ илжайиб.

– Қачон қочиб ўтадиган бўлдинг немис томонга?

Солдат сийрак киприкларини пирпиратди.

– Не дейсин?

– Қачон қочмоқчисан, аблаҳ?

– Мен қошмаймин, жўлдас нашайник!

Соат сапчиб ўрнидан турди.

– Бондаренкони ҳибсга олинглар. Тез!

Буниси ёш бўлса ҳам қув экан. Командирнинг буйруғини бажариб, икки пақир музлаган картошка кавлаб келдик, ҳеч қанақа немисни кўрганимиз йўқ, бу бобой туш кўряпти, деб туриб олди.

– Ротадан яна неча кишини қочишга кўндирдиларинг? Қачон асирга тушмоқчисанлар? – деди Соат қистовга олиб.

Бондаренко «Ўламан саттор немисни кўрганимиз йўқ», дейди. Содда қозоқ бўлса нуқул бир гапни такрорлайди:

– Биз-де атпадиқ, немис-де атпади. Атпаса жағсиғўй!..

Соат батальонни сафга тиздирди. Трибунал ҳукмини ўқиб эшиттирди: «Аскарларни фашист томонга қочиб ўтишга даъват қилгани учун...»

...Урушда орттирган тажрибаси кейин ҳам қўл келди. Кўп марта қўл келди...

Баъзилар орган деганда нуқул жазо берувчи ташкилотни тушунади. Унақа эмас! Орган жамиятни ёт-унсурлардан ҳимоя қилади. Шундай экан, унинг қўлигина эмас, «қулоғи» ҳам яхши ишлаши шарт. Ҳар қандай ташкилотда, ҳатто ямоқчининг дўконида ҳам «қулоқ» бўлса зиён қилмайди. Тўғрида! Вақти-вақти билан «тозалаш» ўтказиб турмаса эплаб бўладими бу турфа жамиятни!

Урушдан кейинги «тозалаш» ҳам бежиз қилингани йўқ. Айниқса, олифта интеллигентлар ҳаддидан ошиб кетди. Газета-журналларда совет жамиятини масхара қиладиган нарсалар пайдо бўла бошлади. Мактаб ўқитувчисидан тортиб олимп-гача – ҳаммаси «доно!» Ҳаммаси – «даҳо!» Хэх!

* * *

Аниқ эсида бор. Қирқ олтинчи йил эди. Тошкентда Навоий театри қурилаётган кезлар... Тепақўрғондаги етти йиллик мактабдан сигнал тушди.

Математика ўқитувчиси Ҳакимов катта танаффусда оғзидан бол томиб японларни мақтабди. Эмишки, Ҳакимов Пиёнбозорга олма сотгани борган. Қараса, қурилиш кетаётган жойда, симтўсиқ ортида оёғига ёғоч кавуш кийган япон асири

мўлтираб турганмиш. Ҳақимов гўё асирга раҳми келган. Тўрт-бешта олмани симтўсиқдан узатган. Гўё асир рус тилини билармиш. «Мен сизнинг молингизни текинга ололмайман, сиз уни етиштириш учун меҳнат қилгансиз», деган. Қоровулхонада турган соқчи кўриб қолиб, японни ҳайдаб юборган. Ҳақимовнинг айтишича, гўё япон жилмайиб таъзим қилган. «Раҳмат сизга, яхши одам экансиз», деган. Ҳақимов оғиз кўпиртириб, японни улуғлаган. «Бунақанги маданиятли одамни биринчи кўришим, ҳамма халқ орасида ҳам яхшилар бўларканда!» деган.

Шунақами ҳали? Самурай ёқиб қолдими сизга? Биласизми, жаноб Ҳақимов! Бунинг отини камида КРА дейдилар! Контрреволюцион ташвиқот! Қани, бир текшириб кўрайликчи чиққан жойингизни! Ҳақимов... Ким бўлди бу қушча? Тепақўрғонликларнинг ҳаммаси таниш эди-ку. Ким билсин тагин... Қишлоқдан чиқиб кетганига, эҳ-ҳе, қанча бўлди! Тошкентдаги ўқиш... Москвадаги олий мактаб... Онасининг таъзиясига ҳам келолмади. Айни имтиҳон пайтлари эди. Аслида гап бунда ҳам эмас. Соат онаси Тепақўрғондан Тошкентга кўчиб келганидан хабардор эди. Бироқ онасидан келган ҳар бир мактубни ўқиганида юзига совуқ нафас урилаётгандек бўларди. Онаси ҳеч кимга зуғум қилмасликни, ҳеч бир банданинг бурнини қонатмасликни илтимос қилар, унга сайин Соатнинг гаши келарди. Мамлакат ички душманларга тўлиб ётибди-ю, саводсиз бу хотин насиҳатгўйлик қилади... Орада фин уруши бошланди... Кейин яна уруш...

Хў-ўш... Ҳақимов... Ҳақимов... Отаси инқилобдан аввал тегирмончи бўлган... Э-ҳа! Тўлаган-ку бу! Уни Қонқусга чўктириб юбормоқчи бўлган оғайниси. Хэх! Ўшанда «ҳаммангни отаман!» деган ваъда бўлганмиди? Биттанг Ватан хоини сифатида насибангни олдинг. Энди — сенга навбат... Хў-ўш... Хотини—Обидхонова Фотима. Отаси эшон бўлган. Сибирга сургун қилинган... Ҳақимов ҳозир ўша эшоннинг кўрғонида яшайди. Бу ёғи неча пулдан тушди? Демак, сен Эшонга ичкүёв бўлган экансан-да! Фотимага уйланганман, дегин! Ана, ҳаммаси аниқланди-қолди. Қисматнинг ҳазилини қаранг: тагин эшонзодалар билан рўпара келди. Хэх!

Японга олма бергинг келиб қолдими? Олма баҳона — дийдор ғанимат, дегин! Самурай ими-жимидан узатган қоғозни япон резидентига беришга улгурдингни-йўқми? Балки резидент ўзингдирсан!

Шошилиш керак! Сен шохидан юрсанг, биз баргида юрамиз, эшоннинг ичкүёви!

Ярим кечада йўлга тушдилар. Қора машина Тепақўрғонга етиб боргунча тонг ёришай деб қолди. Кўройдин. Қишлоқ деярли ўзгармаган. Ўша пастак уйлар, пахса деворлар. Фақат бузиб ташланган мачит ўрнида клуб қурилибди. Тунука томли клуб. Девори оқариб турибди... Куз салқини сезилиб қолган. Тун осуда... Машина ортидан итлар кўксов бўлгандек бўғиқ акиллаб югуради. Чанг-тўзон кўтарилади. Қонқус бўйидаги толлар қоронғида ҳурпайиб турибди.

Соат мийиғида кулиб қўйди. Уни анави ерда чўктириб юбормоқчи бўлишган эди... Ўзларининг уйи ҳов нарида, жинқўчанинг охиридайди. Турганмикин ҳозир? Турган бўлса нима? Бу ерлар энди унга бегона... Аллақачон бегона бўлган...

Соат ҳайдовчига буюрди:

— Чапга бур. Ёнғоқзор томонга... Йигитлар, чаққонроқ ҳаракат қилинглар! Тонг отяпти...

«Операция»ни саҳарга яқин бажаришда маъно бор. Биринчидан, «объект» хотинининг қучоғида мириқиб ухлаётган бўлади. Иккинчидан, қўни-қўшнилари ёпирилиб чиқмайди. Чиққанида қўлидан нима келарди-ку, ҳар қалай бегона кўздан холироқ бўлган яхши-да!

Дарвозани узоқ қоқдилар. Ўлиб қолганми бу! Ойнани тикиллагай деса, ташқарига қараган деразанинг ўзи йўқ. Эшоннинг қўрғони-да! Бир замонлар дадаси айтган гап Соатнинг эсига тушди: «Эшон қора қилмишларини яшириш учун баланд девор орқасига беркиниб олган». Тўлаган ҳам шуларнинг биттаси-да! Эшонзода Фотиманинг эри! Бу деворлар орасида бутун бошли антисовет ташкилот штаби жойлашмаган деб ким кафолат беради!

Ниҳоят, йўлак томонда шошқин қадам товуши эшитилди. Уйқусираган эркак овози келди.

— Кимди? — деди ҳуркиб.

— Очинг! Райондан хабар бор.

Тамба сурилди.

Соат орадан шунча йиллар ўтиб кетган бўлса ҳам фонус тутиб турган Тўлаганни дарров таниди. Кўзидан таниди! Йиллар ўтиб, одамнинг қиёфаси, гавдаси, ҳатто гапириш оҳанги ҳам ўзгариб кетиши мумкин. Фақат кўзи ўзгармайди. Соатнинг рўпарасида айнан Тўлаганнинг ўзи турар эди. Улғайибди. Соч қўйибди. Вой илон-ей! Мактабда интеллигент бўлиб юрасан-да, уйингда аксилинқилобий фаолият олиб борасан! Хэх!

Тўлаган рўпарасида турган бир эмас, уч нафар нотаниш одамни кўриб тахта бўлиб қолди.

— Кечирасизлар, к-к-ким керак сизларга? — деди дудуқланиб.

— Овозингни чиқарма! — Соат плашининг чўнтагидаги пистолет бандини маҳкам қисиб буюрди. — Бошла!

Тўлаган талмовсираб орқага чекинди. Қоронғи йўлакдан ўтиб, ҳовлига чиқишди. Тонг ёришиб келар, ҳовли ўртасидаги бир туп тут шохида чумчуқлар уйқусираб чирқиллар эди.

— Сизларга ким керак? — деди Тўлаган ҳаммага бир-бир қараб. У елкасига авра тўн ташлаб олган, бошьяланг, сарпойчан оёғига калиш илган эди. Шу аснода Соатга узоқ тикилиб турди-да, чеҳраси ёришди.

— Ие, ўзингмисан, ўртоқ? — деди дадилланиб. — Марҳамат, қани ичкарига! Одамнинг капалагини учириб юбординг-ку, оғайни?

Айвон томонга қараб «аяси», деб чақирган эди, Соат паст, таҳдидли оҳангда таъкидлади:

— Мен сенга оғайни эмасман! Қонун номи билан қамоққа олиндинг!

— Эсинг жойидами, Соат?

— Соат эмас, Комиссар Ғаниев бўламан! Хатни топ, унсур! — деди Соат гижиниб.

Тўлаганнинг ранги бўзариб кетди.

— Қ-қанақа хат? — деди баттар дудуқланиб.

— Японнинг хати, ҳайвон! Японнинг хати! Қаёққа тикдинг, самурайдан олган хатни?

— Нима деяпсан, Соат? — Тўлаган кўзини ола-кула қилди. — Ё қуруқ туҳматингдан! Ўлимдан хабарим бор, бунақа гапдан...

— Майли, керакли жойда эсингга солиб қўямиз. Тезроқ, йигитлар! Қани, фонусни бер бу ёққа!

Зум ўтмай ичкаридан аёл кишининг «Нима қияпсизлар?» деган қўрқинч тўла хитоби эшитилди. Кимдир «ая, ая», деб йиғлаб юборди. Тўлаган ўша томонга юра бошлаган эди, Соат қўлидан тутди.

— Қимирлама! Биқинингдан дарча очиб қўяман.

Айвонга аввал ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги кўйлакчан қиз, кетидан нимча кийган дўмбоққина аёл югуриб чиқди. Иккаласининг ҳам сочлари тўзғиб кетган, қиз қўрқиб йиғларди.

— Нима гап? Кимсизлар? — деди аёл кўзлари ваҳимадан катталашиб.

— Сиз, хоним, тек тулинг! — деди Соат вазминлик билан. — Керак бўлса, сизниям чақиртирамиз.

Йўқ, Фотима уни танимади.

Йигитлар бирпасда уйнинг тит-питини чиқариб юборишди.

Ҳовлининг бурчак-бурчакларига кириб чиқишди. Китоблару қоғоз-дафтарларни айвонга уйиб қўйишди.

Фотима гап нимадалигини тушунди шекилли, қизини бағрига босган қўйи ҳайкалдек қотиб қолди. Тажрибаси бор-да! Обиск дегани нима эканини билади! Тўлаган ҳам миқ этмай безрайиб турар, фақат қизалоқ қўрқувдан дағ-дағ титраб, йиғлар эди.

— Мана, ўртоқ полковник, — йигитлардан бири айвон пешида туриб Соатга ихчам Қуръонни узатди.

— Болаларга математика ўрнига Қуръон ўқитяпман дегин! — Соат Тўлаганга қараб истеҳзоли кулди. — Хэх, хэх, хэх!

— Уларникимас! — Фотима куюндек учиб келиб, Қуръонга ёпишди. — Меники, отамдан қолган ёдгорлик. Беринг бу ёққа!

— Нарн тур, илонвачча! — Соат тирсаги билан бир туртган эди, Фотима тисарилиб бориб, айвон пешига ўтириб қолди. Икки ўрим узун сочи кўксига ёйилиб тушди. Этаги кўтарилиб, жиякли узун иштон остидаги бўлиқ сонлари лорсиллаб кетди. Соат Фотиманинг юзлари оппоқ, силлиқ эканини идрок этди. «Шунақа чиройли жувон бўпти-да!» деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди.

— Хэх! — деди кулиб, Қуръонни шошилинич варақлади. Орасида ортиқча қоғоз йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, китобни парча-парча қилиб йиртди. Ерга улоқтирди-да, тепкилай бошлади. — Мана сенга ёдгорлик! Мана!

Шаҳдам юриб борди-да, Фотиманинг нимчасини тортқилаб еча бошлади. Фотима жонҳолатда нимчасини чангаллаб Соатга ҳам қўрқув, ҳам ҳайрат билан термилди. Кўзлари катта-катта, чиройли эди. Бир вақтлар Соат бехосдан қор отганда йиғлаган кўзлар.

Орқа томондан Тўлаганнинг таҳдидли овози келди:

— Нима қиялпсан, Соат?

Соат ижирганиб бурилди. Тўлаган кўзлари ғазабдан ёниб шу томонга талпинди, йигитлардан бири рўпарасида тўппонча ўқталиб турар эди.

— Қўйвор! Қўйвор аямни! — Айвон бурчагида қунишиб турган қизалоқ куюндек учиб келиб, Фотиманинг елкасидан кучоқлаб олди. — Дадажон! Айтинг, аямга тегмасин!

Фотима Соатни энди таниди. Кўзидаги қўрқув ўрнини нафрат эгаллади.

— Чўнтагингни кўрсат! — деди Соат совуқ қатъият билан.

Фотима елкасига осилган қизини кифти билан нари итарди. Нимчасини ечаётганда кўкраклари диркиллаб кетди. «Керак бўлса, олақол!» дегандек нимчани ерга улоқтирди. Нимча чўнтагида ҳеч нима йўқ экан. Соат Тўлаганга ўгирилди.

— Олдимга туш!

Тўлаган бир қадам юриб тўхтади.

— Фотима, — деди видолашгандек оҳангда. — Қурбонийни эҳтиёт қил. Сени Худога, Қурбонийни сенга топширдим.

«Қурбоний эмиш! Хўп топибсанми, қизингни отини! Демак, Қурбон ҳайитида туғилган. Мактабда ўқитувчилик қиласан, уйингда Қуръон ўқийсан... Илон! Мунофиқ!» Қизалоқ ҳамон онасини кучоқлаб турар, чамаси, дадасининг олдига учиб бориб бўйнига осилгиси келар, аммо нотаниш «амаки»дан қўрқар эди.

— Марш! — деди Соат. — Бизни куч ишлатишга мажбур қилма!

Шу пайт Фотима ўтирган жойида у ёқдан-бу ёққа тебрана бошлади.

— Эй, поки-парвардигор! — деди икки қўлини осмонга чўзиб.—Бу золимларгаям боққан бало борми, Худо!

— Ая, туринг, аяжон! — Қизалоқ йиғлаб Фотиманинг қўлидан торта бошлади. — Дада, айтинг, аям йиғламасинлар!

— Илоё Қуръон урсин сени, билдингми? — Фотима кўзлари ўтдек ёниб Соатга чақчайди-да, тиззаларига шалатилаб, фарёд солди: — Қуръон урмаса, розимасман. Отамнинг арвоҳи урмаса, розимасман! Болаларинг етим бўлиб, чирқиллаб қолмаса, розимасман! Мунча шўрпешона бўлмасам, Худойим!

Ҳаммаси бир гўр. Ўрмон четида укаси ҳам шунақа саннаган эди. Ҳаммасини отиш керак, битта қўймай!

Соат йўлакка етганида беихтиёр бурилиб қаради. Фотима айвон пешида ўтириб ҳамон айюҳаннос солар, қизи эса бўйнидан қучиб йиғларди. Фотима шу ўтиришда ҳам қандайдир... жозибали эди.

Соат мийиғида кулиб қўйди.

«Хэх. Майли, қарғайвер-чи! Кўрамиз ҳали, қандай сай-раркинсан? Мана шу қўлларинг билан елкамни силаб, мана шу тилларинг билан «Соат акажон», деб эркаламасанг, отимни бошқа қўяман!»

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

— Хў-ўш, коллега, ишлар қалай?

— Саломатмисиз, ўртоқ Комиссар? Марҳамат!

— Васильевнинг сўроғидан бирон наф чиқдимми?

— Васильевнинг юз фоиз алибиси бор, ўртоқ Комиссар. Жиноят содир бўлган кун у ҳушёрхонада ётган.

— Ҳм... Хўш? Хотини-чи? Шоматовнинг хотини нима дейди?

– Нима дерди? Ўша гап. Эрталаб сутга чиққан. Қайтиб келиб, рўй берган ҳодисани кўрган. Чиндан ҳам ўша куни оператив группа етиб борганида Шоматова уйида эди.

– Уйида дегин? Хэх! Кечаси қаерда тунаган экан ойимча?

– Гувоҳлик беришича, тун билан уйида бўлган.

– Хотин кишининг мақри қирқ эшакка юк бўлади! Эрталаб сутга чиққан эмиш! Ўша куни сутга чиқмаган! Чикса, мен кўрардим, мен!

– Аниқми шу гап?

– Мен ноаниқ гапирмайман, коллега! Бундан ташқари... Суриштириб кўрдингми? Шоматов уйни қандай қилиб олди экан?

– Ўртоқ Комиссар... Ўлган одамни маломат қилиш...

– Мен учун ўлик-тирикнинг аҳамияти йўқ. Сенга ҳам шуни маслаҳат бераман.

– Шоматов Афғонистонда жанг қилган. Навбатсиз уй олишга ҳаққи бор!

– Жанг қилганмиш! Эътиборингиз учун, ўртоқ терговчи, горисполкомнинг уй тақсимоти комиссиясида камина ҳам борлар! Бир мажлисда бу боланинг ўзини тутишини кўриб, аниқ хулосага келганман. Уй нари турсин, молхонани ҳам раво кўриб бўлмасди унга...

– Ўртоқ Комиссар. Шоматов ҳалол жанг қилган. Контузия бўлган, жароҳатланган. «Жасорати учун» медали бор...

– Жасорат эмиш! Кўрганмиз бунақаларни! Ҳозирги особистларга ҳайрон қоласан киши! Бир-биридан ландовур! Бўпти... Муваффақият тилайман! Маслаҳатим шуки, Шоматовани қаттиқроқ сиқувга ол. Ҳа, айтганча, Қурбоной деган хотин бор. Тўлаганова Қурбоной. Фаррош... Кирмаган эшиги йўқ. Ҳақиқий наводчица! Ўшаниям... бир обработка қилиш керак.

РУСТАМНИНГ БИРИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

...Кундалик ёзиш – қизларнинг иши. Қизларда бунақа «касал», шоирлар айтмоқчи, «шудринг томчисидек мусаффо қалбига илк муҳаббат чўғи тушгач» пайдо бўлади. Ўз хаёлида муҳаббат деб аталмиш қасрни бунёд этади. Хаёлий Малика хаёлий Шаҳзодасига айтолмаган гапларини қоғозга туширади... Ёзаверади... Ёзаверади... Бир куни кўз ёшларидан суйкалиб кетган дафтарни сирдош дугонасига ўқиб беради. Икковлари бир хонага кириб олиб, тонготар пичир-пичир қилишади...

Шуям машғулот бўлди-ю! Тажаннинг қум барханларида устингдан қора комбинезон, ичингдан ўн саккиз килоли ўқ

ўтмас нимча кийиб югуришнинг ўзи бўладими? Фақат бир нарсани орзу қиласан: тўйиб сув ичсанг-да, ётиб ухласанг... Қоғоз қоралашни ким қўйибди сенга, солдат!

Шунақа-ку, барибир ёзишим керак. Эрта-индин Афғонистонга «ташлашлари» аниқ. Худо насиб этиб, уйга омон-эсон қайтсам, эсдалик бўлиб қолади. Бир нарсани аниқ биламан. Дафтарни ҳеч ким кўрмайди. Ҳеч ким! Ойим ҳам, дадамнинг вақти йўқ, акам ҳам... Шаҳноза ҳам. Умуман, ҳеч ким! Мен уни ҳеч кимга кўрсатмайман! Нима кераги бор?!

Май ойининг йигирма учинчи куни

Военкомат дегани қассобхонадек гап. Қайси молни қачон сўяди, қандоқ сўяди — қассобнинг иши. Дўхтирлари ҳам баайни мол дўхтири!

Болаларни трусиқан қилиб қўяди-да, худди молнинг қанча тош босишини чамалагандек, тортиб кўради. Кейин бўйингни ўлчайди. Бошингни, белингни, оёгингни... Турнақатор турасан.

Бир томонда дўхтирлар. Бир томонда ярим яланғоч «призывник»лар.

Энди сенлар одам эмас, ҳамманг бир хилда «призывник»сан.

Қулоқ солиб турсанг, антиқа савол-жавобларни эшитасан...

— Шикоятинг борми?

— Бор. Бошим оғрийди. Кечалари ухламай чиқаман, дўхтир!

— Менинг бошим ёрилиб кетай деяпти! Ўт! Яроқли!

— Сен нима дейсан?

— Жигарим касал. Сариқ бўлганман...

— Қачон?

— Уч йил аввал.

— Мен яқинда гепатит бўлиб, госпиталдан чиқдим. Яроқли!

Следующий!

— Бир касалим бору... айтишга уялиб турибман, дўхтир...

— Гапиравер! Бу ер сенга хотинлар монастири эмас.

— Шу... кечаси... тагимни ҳўллаб чиқадиган одатим бор.

Болалигимдан бери шу... Ҳеч тузалмаяпти.

— Зарари йўқ! Мен кун ора «каттасини» қилиб чиқаман.

Ўт! Яроқли! Сен-чи! Сен нима дейсан?

— Тутқаноғим бор, дўхтир. Рост айтялман. Ишонмасангиз, госпиталга ётқизиб текшириб кўринг.

— Шуям касал бўпти-ю! Мен кеча жиннихонадан қочиб чиқдим. Следующий!

...Қараб туриб ҳам кулгинг келади, ҳам йиғлагинг. Булар-гаям осонмас. Ҳамма жойда план бор. Пахта плани, пилла

плани, газлама плани... Военкоматники—одам плани! Бажариш керакми ахир? Европа томонларда хотинлар кам туғадиган бўлиб қолган. Бундан чиқди, Ватан ҳимоячиларининг ўрнини Ўрта Осиёлик болалар билан тўлдириш керак! План — қонун дегани! Бажармай кўрсин-чи?

— Шикоятинг борми?

— Йўқ!

Дўхтир қалин гардишли кўзойнаги устидан менга олайиб қаради.

— Ҳеч касал бўлмаганмисан?

— Йўқ!

— Маладес! Спорт билан шуғулланасанми?

— Ҳа!

— Қайси тури билан?

— Каратэ. Сарик белбоғим бор.

— Маладес. Ўт!

Каталакдек хонага кирдим. Бояги «беморлар» тагин сўроққа тутилди.

— Ҳунаринг борми?

— Йўқ.

— Ўқийсанми?

— Ҳа!

— Нечанчи курсдасан?

— Биринчи.

— Сен-чи?

— Иккинчи.

— Имтиҳонларингни топширганмисан?

— Йўқ, ўртоқ капитан. Битта қарзим бор.

— Меники иккита.

Навбат менга келди.

— Ҳунаринг борми?

— Шўпирман. Курсни битирганман.

— Ўқийсанми?

— Ўқийман.

— Нечанчи курс?

— Биринчи.

— Имтиҳонларни топширганмисан?

— Топширганман.

Ранги заҳил капитан ҳужжатларим солинган папканинг тепасига қизил қалам билан йўғон қилиб «А — 20» деб ёзди.

Индамай турган эдим, тушунтирди:

— Боравер, бир ҳафтада повуска оласан.

— Айтинг-чи, — дедим кўнглим ғаш тортиб. — Мен қаерга боришим мумкин?

— ТуркВО ихтиёрига.

— Қанақа қисмга? Тахминан қаерга?

— Билмайман! — Капитан пашша кўригандек кўлини силкитди. — Следующий!

Юрагим шиф этди. Демак — Афғонистонга жўнатади.

Ташқарига чиқсам, бояги — мендан олдин навбатга турган талабалар гурунглашиб, сигарет тутатяпти.

— Бир эмас, учта имтиҳондан қарзим бор, деб қўя қолмадинг-да, Роберт! Бу — салдофонлар билиб ўтирибдими!

Индамай нари кетдим. Нуқул ўзимни сўкаман. «Аҳмоқ! Мақтанчоқ эшак! Каратэга бало бормиди! Ҳайдовчилик гувоҳноманг борлигини айтиб нима қиласан? Ақалли битта зачётдан қарзим бор, десанг-ку, кузги чақириққача тинч қуярди!»

Заҳил капитан «А — 20» деб ёздими? ТуркВО ихтиёрига ўтасан, дедими? Тамом!

Авваллари болаларни Ленинградга борасан, Литвага юборамиз, деб лақиллатган-да, шаппа босиб, Афғонга олиб кетган. Капитаннинг гапидан кўриниб турибдики, энди алдамай кўйишибди. «Афғонистон», демади-ку, ақлинг бўлса, тушуниб олавер, қабилада гапирди. «Бир ҳафтада повуска оласан», дедими? Бундан чиқди...

Соатга қарасам, тўртдан ошибди. Шаҳноза уйига келган бўлиши керак. Метродан кўнғироқ қилдим. Телефондан одатдагидек ингичка, эрка овоз эшитилди.

— Алё-ё-ё! Ким бу-у-у?

Овозидан танидим: Шаҳнозанинг синглиси. Опасини чақириб бергунча одамни қон қилиб юборади.

— Илтимос, Шаҳнозани чақиринг.

— Ким ўзи бу-у?

Авваллари қизалоқнинг эркалигига кулиб қўя қолардим. Бу гал ғашим келди. Ҳали Пскентга ҳам бориб келишим керак.

— Чақир Шаҳнозани!— дедим зарда билан.

Бахтимга Шаҳноза яқинроқ жойда экан шекилли, телефон қулоғидан «Бер бу ёққа, жинни!» деган товуш эшитилди.

— Шаҳноза, — дедим иложи борича вазминлик билан. — Бир соатдан кейин кўришсак... «Ўзимизнинг» жойда.

— Тинчликми? — Шаҳнозанинг овозида хавотир бор эди.

— Тинчлик! — дедим кулиб. — Жудаям кўргим келяпти сизни.

...Шаҳноза атлас кўйлак кийиб, сочини бежирим турмак-лаб олибди. Анҳор бўйида, наъматак тагидаги харракда ўти-

рибмиз. Нариги соҳилда калта иштони жиққа ҳўл қора-қура болалар қий-чув солиб чўмиляпти. Бошимиз устида ярим-ёрти гулини тўккан наъматак шоҳлари эгилиб турибди... Тиканлари ҳали қотмаган. Юзинга, бўйнингга урилса, огритмайди... Фақат қитиқлайди... Эрта-индин беозор бу тиканлар найзадек қайрилиб, ҳар биттаси ўққа айланиши мумкин... Қизиқ, ўк тегса қандай аҳволга тушаркин одам?..

— Нима гап? — деди Шаҳноза кўзимга термулиб.

Мунча чиройли бу кўзлар! Мунча ақлли! Мунча жозибали бу қайрилма киприклар! Ҳозир... Капалак қанотидек бир-икки силкинади-ю... айнан юракнинг ўзини сўраб турган кўзлардан ёш оқади...

— Ҳеч гап йўқ.. — дедим илжайиб. — Шунчаки, сизни соғиндим. Кўргим келди. Ёмонми шу?

Шаҳноза анойи экан-да! Кафтлари билан юзимдан беозор тутиб, ўзига қаратди.

— Ростини айтинг..

— Нимани?

— Рустам ака? — Шаҳноза кўзимга узоқ, синчков тикилди. — Ёлгон гапиришни эпложмайсиз. Айтинг, нима бўлди?

— Чақиришди... — дедим хушчақчақ гапиришга уриниб... — Бир ҳафтада кетсак керак.

Шаҳноза кафтини бўшатди.

— Қаёққа? — деди аламнок ўйчанлик билан.

Ярқ этиб қарасам, елкасини харрак суюнчиғига ташлаганча номаълум нуқтага, осмонга термилиб ўтирибди. Чеҳраси шу қадар хомуш, шу қадар аянчли эдики, қўрқиб кетдим.

— Билмайман, — дедим ростини айтиб. — Билмайман... Ҳар қалай, чет элга бўлса керак. Германиями, Мўғулистонми...

Шаҳноза қилт этмай ўтирар, ўзи ёнимда-ку, хаёллари узоқ-узоқларда кезаётганини ҳис этиб турардим.

— Кўй энди, Шаҳноз... — дедим умримда биринчи бор сенсираб. — Кўрасан, ҳаммаси яхши бўлади.

Анчадан кейин осойишта бурилиб қаради.

— Алдаманг! — деди овози титраб. — Алдаманг, Рустам ака! Афғонистонга юборади. — Тўсатдан ўкраб йиғлаганча бўйнимдан кучоқлаб олди. — Ўзингиз хоҳлагансиз! Ўзингиз айтгансиз! — деди чинқириб. — Аҳмоқсиз! Аҳмоқ! Мени ўйламадингизми?

— Жиннимисан? — дедим ҳансираб.

— Рустам ака! Нега унақа қиласиз, Рустам ака!

Кўз ёши оқиб турган юзларидан, ёш таъми анқиётган лабларидан ўпарканман, титрар эдим.

Бирин-кетин ёпирилиб келган аламли, аёвсиз саволлар юрагимни гижимлар, дод деб юборгим келарди. «Сен аҳмоқ, сен галварс, нега қадрига етмадинг шундай қизни! Эслаб кўр! Бирон марта, ақалли бирон марта айтдингми? «Сени яхши кўраман, сенсиз менга у дунёю бу дунё қоронғи», деддингми? Сенинг нимангни севади бу қиз?»

— Шаҳноза... — дедим ялиниб. — Қўй энди, Шаҳноз! Худо урсин! Рост айтяпман. Ҳали қаёққа боришимиз маълум эмас.

У эса ҳамон йиғлар, бўйнимдан, юз-кўзимдан, лабимдан тўхтовсиз ўпар эди. Вужудим таранг тортилиб кетган. Худо ҳаққи, бунақа паллада шайтон эркак кишини ҳар кўйга солиши мумкинлигини ҳис этиб турардим.

— Шаҳноз, — дедим энтикиб, — Шаҳноз... Илтимос. Жон Шаҳноз...

— Мен сизни кутаман, Рустам ака! Кутаман... — У илқис кучоғимдан чиқиб ёш тўла кўзлари билан илтижо қилди: — Э, Худо! Бизга раҳминг келсин. Караминг кенглиги рост бўлса, шафқат қил бизга!

Тўсатдан жимиб қолди-да, менга ўгирилди.

— Агар... — деди пичирлаб. — Агар... сизга бир нима бўлса... — Кўз ёши аралаш жилмайди. Эрқаланиб елкамга бошини ташлади. — Мен Худога ишонаман, — деди хўрсиниб. — Кўнглим сезиб турибди. Сиз соғ-саломат қайтиб келасиз. — Бирпас ўйлаб турди-да, кўшиб кўйди: — Рустам ака... Мен... кутаман. Келинг, бир нарсани келишиб оламиз. У ёқдан қайтган кунингиз мана шу ерда, худди шу ерда учрашамиз. Хўп?

Май ойининг охирлари

Энг совуқ жой — Оймакон, энг иссиқ нуқта — Кушка, дейишади. Билмадим! Менга қолса — энг иссиқ жой — Тажан! Ҳаммаёқ сахро. Қум барханлари... Кавушдек жагини осилтирган кўйи сўлак оқизиб юрган туяларни, рўпарангдан чиқиб қолса, икки лунжини шишириб одамни қўрқитиш учун вишиллаб кўядиган — «сахро тимсоҳлари» — эчкиэмарларни ҳисобга қўшмасанг, тирик жонзод йўқ ҳисоби! Шунақаям Худо қаргаган жой бўладими? Хаёлингда яккаш бир ўй чарх уради: «Сув!» «Сув!» Қани энди, Тошкентда кўча четида шовиллаб оқиб турган жўмракка шундоқ лабингни боссанг-да, тўйгунча, ёрилиб кетгунча ичсанг! Ёки Пскентдаги сойнинг ажриқлар қоплаб ётган соҳилига ётиб олсангу, юз-кўзингни сувга ботириб, ичаверсанг... Ичаверсанг...

Эрталаб томоғинг қақраб, кўзларинг ачишиб уйғонасан. Сув эмас, аллақандай тахир сарғиш нарса ичасан. Темур ака тушунтирди: бу ернинг сувини ичиб бўлмас экан. Аскарлар орасида сариқ касали тарқалганмиш. Шунинг учун сувга янтоқ қўшиб қайнатиб бераркан. Флягангдаги сув кун чиқмасдан қизиб кетади. Бурама қопқоғига бир қултум қуйиб ичсанг— томоғингни ачиштириб, баттар чанқатади. Кечкурун ётаётиб, тагин хаёлингда ўша гап чарх уради: «Сув! Бир қултум, ақалли бир қултум муздеккина сув бўлса-чи!»

Июнь ойининг бошлари

Туш кўрдим. Олма тагидаги сўрида ўтирган эмишман. Сўри остидан шарқираб сув оқаётганмиш. Ҳовучлаб ича-верибман-ичаверибман. Чанқоғим ҳеч босилмасмиш. Бир маҳал ойим коса олиб чиқибди. «Вой болам-ей! Ҳалиям ёш болага ўхшайсан-а! Косада ича қолмайсанми», дебди. Косани ботирсам, сув қумга айланиб қолибди.

Июнь ойининг ўрталари

Қумлар орасида «Душман шаҳарчаси» бор. Бўлажак «душман объекти» тахминан шунақа. Пахса деворли пастак уйларга «хужум» қиламиз. «Душман» бизни «ўққа тутади». Биз бостириб борамиз. Ҳаммаси ҳарбий тактикага мувофиқ қилинади. Разведгруппа... Сапёрлар. Зирҳли қисмлар: Т-62 танклари, БТРлар, кейин пиедалар...

Мактабда ўқиб юрганимда дадамнинг «Нива»сини ҳайдаб, права олганим яхши бўлган экан. Танқчиликка ўқитяпти. Темур аканинг айтишига қараганда, «у ёқда», айниқса, сапёрларга қийин бўлармиш. Темир кутида ўлиги келаётганларнинг кўпчилиги — сапёрлар эмиш.

Июнь ойининг охирлари

Замполит тагин мажлис қилди. Социализм душманлари Афғонистондаги Савр инқилобини бўғиб ташлашга жон-жаҳди билан уринаётганини, ўзининг интернационал бурчини адо этаётган совет жангчилари порлоқ ғалабаларга эришаётганини айтди. Афғонистон биз билан тарихда биринчи бўлиб дўстлик битимини тузган қардош мамлакат эканлигини, эрта-индин биз ҳам Афғон тупроғига кириб Ватан олдидаги йигитлик бурчимизни адо этажагимизни тушунтирди.

Июнь ойининг охирлари

Бир йўла иккита хат олдим. Биттаси — акамдан, биттаси — Шаҳноздан.

Акам дадамнинг, ойимнинг, келинойим, жиянларимнинг номидан қизғин дуойи саломлар йўллабди. «Мабодо у ёққа олиб кетишса Мўғулистонга тушдик, деб ёзавер, бўлмаса ойимлар Рустам борган шаҳарнинг адресини нега ёзмайди, деб шубҳаланадилар», дебди. Акамнинг гапи жўяли. Конвертга барибир «полевая почта» деб ёзилади-ку!

Шаҳнозанинг узундан-узоқ хатида қайта-қайта такрорланган бир илтижо бор эди: «Ўзингизни асранг! Мен сизни кутаман. Соғиниб-соғиниб кутаман!»

Июль ойининг бошлари

Экипажимиз тўрт киши. Мен — командир. Темур ака механик ҳайдовчи. Саша — отувчи. Хайриддин — ўқловчи.

Машқ лайти танкнинг ичи дўзахдек ёниб кетади. Люкни очсанг, кум тўзони ёпирилиб киради. Тўрт-бешта снаряд отмасингдан танк ичи порох исига, тутунга тўлиб бўғиб ташлаётгандек бўлади.

Биров йўталади, биров хириллайди... Фақат Темур ака — бепарво.

— Қўявер, ука! — дейди нуқул қўл силтаб. — Ҳали «у ёқда» шунақанги тутунларни кўрасанки...

Темур аканинг ёши ҳаммамиздан катта — бақувват, чайир йигит. Бир гал ечинганида кўрсам, кўкрагига нина билан ўйиб бургутнинг расми солинган экан. Чап билагида «Темур» деган кўкимтир ёзув.

— Нима бало, граждандакада рассом бўлганмисиз? — десам кулди.

— Ҳар бало бўлганман, ука! Сўрама!

Хайриддин — Темур аканинг акси — гавдаси муштдеккина. Қизларникига ўхшаган чиройли кўзлари ўйчан боқади. Айтишига қараганда Форишда туралиган онасидан бўлак ҳеч кими йўқ экан. Педагогика билим юртини битирган заҳоти армияга олибдилар. Хайриддин — художўй бола. Пайқашимча, намоз ўқигиси келади-ю, атрофидагиларга кулги бўлишдан истиҳола қилади. «Бандасининг боши — оллонинг тоши, — дейди чоллардек салмоқлаб. — Худо хоҳласа юртимизга омон-эсон қайтамиз, жўра... Кўнглим сезиб турибди».

«Ёғочнинг бўшини қурт ейди», деганлари рост экан. Танк экипажида энг «қора касб» — ўқловчи ҳисобланади. Хайриддин

ўрисчани яхши билмагани, ювошлиги учун ўқловчи бўлиб қолган. Бироқ ўз юмушини сидқидилдан бажаради. Баъзан муштдек жасади билан ҳар бири салкам қирқ килоли снарядларни кучаниб ташишини кўриб, раҳмим келади. Ёрдам берай, десам ийманиб рад этади... «Кўйинг, жўра, сиз — командирсиз...»

Июль ойининг ўрталари

Шаҳноза иккаламиз анҳор лабида, ўзимизнинг наъматак тагида ўтирган эмишмиз. Сув ичгим келармиш... «Шаҳноза, сув бергин, сув!» — десам, ҳовучида сув олиб узатармиш-у, оғзимга олиб келиши билан ҳовучи орасидан тўкилиб кетармиш... Чўчиб уйғондим. Томоғимда ўт ёнаётганга ўхшарди.

Август ойининг охирлари

Темур ака ғалати гап айтди:

— Фирт аҳмоқ экансан, Рустам! Масалан, мен эртага ўлиб кетсам, ачинадиган одамим йўқ. Етимхонада ўсганман. Мен-ку, майли! Афғонистонда пишириб қўйибдим сенга! Ана! Қанча солдатларнинг оталари ўртага тушиб, боласини бошқа қисмга ўтказаяпти. Бири «касал» бўляпти, бири бошқа баҳона топяпти... Отанг раис бўлса, депутат бўлса, йўлини қилолмайдими? Офицерда нафс йўқ деб ўйлайсанми?

Ўйлаб қарасам, Темур ака рост айтаяпти. Қанча болалар бошқа қисмга ўтиб кетди... Шунақа-ку, Афғонистонга боришимиз мумкинлигини фақат акамга айтганман. Башарти бу гапни акамдан эшитган тақдирда ҳам дадам бу ишга бош қўшмайди. Одатини биламан-ку!

Сентябрь ойининг ўрталари

Хайридин қизиқ гап айтди:

— Эрта-индин «у ёққа» кетамиз.

— Қаёқдан биласиз? — десам, маънос кулимсиради.

— Туш кўрдим, жўра... Кетяпган эмишман, йўлнинг охири кўринмасмиш.

29 сентябрь

«ИЛ-76» самолёти бунчалик катта бўлишини билмаган эканман. Қанор қопга туршак босгандек тикдилар. Биров тик

турибди, биров тўрвасининг устида ўтирибди. Самолётнинг темир «қорнида» чўккалаб ўтирган Хайриддин бир нималарни пичирляпти. Овози эшитилмайди-ю, лаби қимирлаётганини кўриб турибман. Моторнинг гувиллаши қулоқни қоматга келтиради.

Негадир ҳаммаёқ совиб кетди. Юрагимнинг туб-тубида кўрқув пайдо бўлди. «Худо, ўзинг паноҳингда асра!» дедим унсиз илтижо қилиб. Бир маҳал аллаким елкамга туртгандек бўлди. Темур ака! Ёнимда турган экан. Эътибор бермабман. Кулиб нимадир деган эди, эшитмадим. Қулоғимга эгилиб бақирди:

— Кўрқма! Бир бошга бир ўлим!

Анчадан кейин самолёт пасая бошлади. Қулоқларим шанғиллаб кетди. Ўша заҳоти дум томонда ғалати шувиллаган овоз эшитилди. Самолёт ортидан муттасил мушак отилиб чиқа бошлади. Қутимиз ўчиб, ҳаммамиз аланг-жаланг бўлиб қолдик. Хайрият, самолёт ҳамон учиб борар эди. Кейин тушундик: қўниш олдидан учувчилар самолётдан ракета чиқарар экан. Мақсад — душман «Стингер»ини чалғитиш: «Стингер» учиб боратуриб «иссиқ объект» томонга буриларкан. Агар самолётдан ракета отилса «Стингер» моторга эмас, ўша ракеталарга бориб уриларкан. Худога шукр, омон-эсон қўндик.

Ерга қадам босишим билан Хайриддин огоҳлантирди:

— «Бисмилло» денг, жўра! Бу тупроқда ажодларимиз ётибди.

Айтганини ихлос билан адо этдим.

Бунақанги қаттиқ шамолни энди кўришим. Кўйиб берсанг, думалатиб кетади. Ҳаммаёқ чанг-тўзон. Аэродромда самолётлар, вертолётлар қаторлашиб кетган. Худди пана-панада душманлар яшириниб олгандек, автоматини айнан менга ўқталиб тургандек, бошимни ичимга тортидим. Қарасам, бошқа болалар ҳам билаги билан шамолдан кўзини тўсганча олазарак аланглаб боряпти.

«Урал» машиналарига ўтқазишди. Карвон тизилиб йўлга тушди. Ипдек чўзилиб кетган иланг-биланг йўл гоҳ юқорига ўрма-лайди, гоҳ пастга шўнғийди. Ҳамон шамол гувиллайди. Бир томон яланғоч тоғлар, бир томон — чўл.

— Қаранг, жўра, қаранг!

Ёнимда ўтирган Хайриддин елкамга туртди.

Урушнинг изи қанақа бўлишини биринчи бор кўрдим. Шундоқ йўл четида мажақланган «КамАЗ»лар, портлаб, ёниб кетган бензавоз қолдиғи, танк занжири, дабдаласи чиққан, ёнбошлаб қолган БТРлар ётибди. Ҳов пастда, жарлик орасида

вертолёт бўлаклари кўзга ташланади. Парраклари гайритабий кийшайиб кетган...

Қисмимиз Фарах шаҳрига яқин жойда экан. Манзара деярли ўша-ўша. Бир томон — қизғиш қояли тоғлар, бир томон қумли саҳро. Пастда лойқаланиб оқаётган илонизи сой кўри-нади...

Кечаси ўқ товушидан уйғониб кетдим. Пастда, чамаси сой томонда вақти-вақти билан автомат тариллаб кўяр эди. Совуқ... Ухлашга кўрқдим.

Октябрь ойининг бошлари

Казармаларимиз ғалати: девори фанердан ясалган. Икки қават фанер орасига қумми, нима бало солинган. Эллик қадамча нарида офицерлар учун қурилган модул. Бу бино ҳам казармадан фарқ қилмайди... Аскар болаларга разм солиб, бир нарсани англадим. Ҳаммасининг ранги заъфарон. Ҳаммаси бадқовоқ...

Қисмда бемалол, ясан-тусан қилиб юрган аёлларни кўриб, кўнглимда таскин уйғонгандек бўлди. Бундан чиқди, душманнинг ҳужум қилиш хатари йўқ.

Октябрь ойининг ўнинчи куни

Темур ака «Охотничий» сигарет чекиб ўтирибди. Бир ўзи эмас. Уч киши. Булар биз билан келган «чижик»ларми, аввалдан хизмат қилаётган «қария»ларми, ажратолмадим: ҳаммамиз аралаш-қуралаш бўлиб кетганмиз. Учов бир сигаретни галма-гал чекапти.

- Тортасанми? — деди Темур ака негадир илжайиб.
- Мен сигарет чеккан эмасман, — деган эдим, яна кулди.
- Сигарет эмас бу, чарс!

Эртаси куни

Дунёда энг қудратли, энг енгилмас, энг иноқ... шонли Армия ҳақида телевизорда ҳафтада бир кўрсатув бўлишини биласиз. Менга қолса ўша томошада «дедовшина» қанақа бўлишини кўрсатган бўлардим. Янги келган «чурик»ларни хўрлашни, миллатчилик қилиб дўлпослашларни... Мен-ку, ўзимни ҳимоя қилиш кўлимдан келади. «Қариялар» Хайриддинни хўрлай бошлашди. Гоҳ халажой тозалатади. Гоҳ «бичок» теришга мажбур қилади. Темур ака биринчи кунларданоқ «қариялар» билан тил

топишиб олгани яхши булган экан. Кечқурун Хайриддинга зуғум қилаётганлардан иккитасини чақириб олди-да, «тушунтирди»:

— Эшитиб қўй, земляк! Мен «блатной»ларданман. Биринчи жангдаёқ отиб ташлайман! Иккалангниям!

Октябрь ойининг йигирманчи куни

Олизда юрган одамга юртидан келган ҳар бир хат — битта байрам! Шаҳнозадан хат олдим. Суратингизни юборинг, соғиндим, дебди.

Эртаси куни

— Ҳалиям бўлса, чарс тортишни ўрган! — деди Темура ака. — Ажойиб нарса-да, лаънати!

— Қўйинг, ака, — деди Хайридин ялиниб. — Ўргатманг шунга.

Чарс дегани — наша экан. Қисм атрофида ўралашган жулдурвоқи афгон болалар чарс олиб келиб, алюмин қошиқ-қами, керосин ёки дудама мушакками алишиб кетаркан.

Экипажимиз деярли ўзгармади. Хайридин — ўқловчи, Саша — отувчи... фақат Темура ака резведкачилар батальонига тушиб қолди.

Комбатга илтимос қилдим.

— Ўртоқ капитан, экипажимизда механик ҳайдовчи Жўраев Темура бор эди, — деб гап бошлаган эдим, офицер жеркиб берди:

— Бас қилинсин!

— Парво қилма! — деди Темура ака юпатиб. — Менга барибир.

Кейин ўйласам, капитан тўғри қилган экан. Экипажимизда жанг кўрган бирон киши бўлиши керак-ку, ахир!

Октябрь ойининг охири

Бугун илк бор ўлим шарпасини сездим. Постга келганимизга бир ҳафта бўлди. Танкимизни катта йўл муюлишидаги окопга жойлаштириб олганмиз. Атрофимизда қоялар сўппайиб турибди. Нарироқда снарядлар омбори. Юз йигирмата снаряд тахлаб қўйилган. Танкнинг ўзида қирқта снаряд. Гардез томон кетаётган «ип»ни қўриқлашимиз, хавфли муюлишдан омон-эсон ўтказиб юборишимиз керак. Вазифамиз — рўпарадаги қоялар орасидан снаряд отилиб қолса, объект координатларини аниқлаб, ўт очиш.

Танк люкидан бошимни чиқариб қараб турибман. Ёмғир ёғяпти. Олисда, иланг-биланг йўлда «ип» кўринди. (Карвонни «ип» дейишади.) Бирпасдан кейин рўпарадаги тоғдан гумбурлаган товуш эшитилди. Фира-шира кўринаётган қоя ортида тутун бурқсиди. Осмонда ғалати товуш эшитилди: машина сувдан ўтаётганида, филдирак қандай вошилласа, ўшанга ўхшаган овоз. Ракета снаряди карвон яқинига тушиб портлади. Чамамда, карвонга шикаст етказмади.

Люкни ёпишим билан шлемофондан командирнинг буйруғи эшитилди:

— Размах етмиш олти! Координат, — деди тушунтириб. — Иш бошла! Бешта снаряд.

Бу бешта снаряд от, деган маънони билдирарди.

— Бешта снаряддан ўт оч! — дедим бақариб.

Танк силкиниб, ҳаммаёқни порох ҳиди тутиб кетди. Тримплексдан қараб турибман. Бояги жойда тагин тутун бурқсиди. Атрофимизда кетма-кет снарядлар портлаб, қоятошлар ағдарила бошлади. Танк зирҳига осколкаларми, тошларми чарсиллаб урилаётганини ҳис этиб турардим. Улар худди бошимга ёғилаётганга ўхшар, терлаб кетгандим.

— Яна бешта снаряддан ўт оч!

«У ёқ» томонда ҳам тошлар ўпириляпти. Снаряд тушган жойда тутун аралаш олов осмонга сапчияпти. «Карвон» шиддат билан гувиллаган кўйи муюлишдан ўтиб, пастга шўнғиётганини тримплексдан кўриб турибман. Шу ердан ўтиб олса бас, тоғ панасига яшириниб хатарсиз жойга чиқади.

Механик Викторнинг ҳаяжонли хитоби эшитилди:

— Командир! Омборга ракета тушди!

Люкни очиш ниятида қўл чўзган эдим, Виктор сўкиб берди:

— Эсинг жойидами, командир! Снайпер Бур билан пойлаб турган бўлса пешонангдан дарча очиб қўяди.

Ёнбош томонда гумбурлаган портлаш эшитилди. Танк титраб кетди. Шу заҳоти хаёлимдан ваҳимали ўй лип этиб ўтди. «Тамом! Омборда бир юз йигирмата снаряд бор. Ҳозир портлайди-да, танкни ҳам, тўртталамизни ҳам майда-майда қилиб ташлайди». Бейхитёр комбинезон киссасидаги автомат гильзасини пайпаслаб кўйдим. Ҳамма бажариши шарт бўлган қоида бор: ўқ ўтмас нимча кийиш. Исми шарифи, шахсий қуролининг рақами ёзилган қоғозни гильзага тиқиб, бирон жойига яшириб қўйиш. Мабодо парчаланиб кетсанг ё куйиб кулга айлансанг ҳам гильза барибир ёнмайди. Отингни билиб, уйингга жасадингни юборишади. Бу гаплар хаёлимдан бир сонияда кечди.

Гумбурлаш тагин такрорланди. Шлемофон рациясидан взвод командирининг товуши эшитилди:

— Размах! Тирикмисан?

— Тирикман, ўртоқ командир!

— Нега ишламаяпсан?

Буйруқни беихтиёр такрорладим:

— Яна бешта снаряддан ўт оч!.. Ўртоқ командир, омборга ракета тушди. Снарядлар портлаяпти.

— Кўрқма! — деди командир тасалли бериб. — Ҳаммаси бирдан портламайди. Охири снаряд ёрилгунча кутасан. Танкдан чиқиш тақиқланади.

Карвон ўтиб бўлган, душман ҳам ўт очишдан тўхтаган, аммо биз ёнбошимизда портлаётган снарядларнинг гумбурлаши, танкнинг титраб-қақшашини кутиб ўтиришга мажбур эдик. Танк ичи порох ҳидига тўлиб, қизиб кетган, Хайриддин бўғилиб йўталар эди. Снарядлар эса шошилмай, битта-битта портлашда давом этарди.

— Қанча қолдйкин, Виктор? — дедим ички алоқада.

— Ким билади дейсан? — Виктор чарс чекди шекилли, димоғимга ўткир ҳид урилди.

Шлемофонда командирнинг овози эшитилди:

— Шошма, Размах етмиш олти! Кутиб тур...

... Ярим кунча кутдик. Сўнгги снаряд портлаб бўлганидан кейин ҳам йигирма дақиқалар пойлаб турдик.

Командирнинг буйруғи билан люкни очмоқчи эдим, кучим етмади. Елкамни титраб кўтарсам, қандайдир оғир юк нари сурилгандек бўлди. Люк қопқоғини харсанг босиб қолган экан. Юзимга муздек ҳаво, ёмғир урилди. Қарасам, снаряд омборининг ўрни ҳовузга айланиб қолибди. Замбаракнинг мис гильзалари бетартиб сочилиб, тутаб ётибди. Танкимиз тошлар уюми орасига кўмилиб кетибди.

Ноябрь ойининг боши

Хосиятсиз туш кўрдим. Отам ҳовлидаги сўрида ётганмиш. Тагида кўрпача ҳам йўқ, қуруқ тахта устида ётибди. Дада, кўрпача солиб берай, десам, индамайди. Нуқул йиғлайди. Дадамнинг йиғлашини ҳеч кўрган эмасдим. Кўрқиб кетибман. Ёнига югуриб борсам, дадам ғойиб бўлиб қопти.

Ярим кун хомуш бўлиб юрдим. Охири Хайридинга дардимни ёрдим.

— Қизиқмисиз, жўра! — деди Хайриддин кулимсираб. — Кўз ёши ёруғлик бўлади. Ниятни яхши қилинг, жўра! Яхши ниятгаям, ёмон ниятгаям фаришта омин дейди.

— Айтганингиз келсин, — дедим елкасидан кучиб. Ажойиб йигит-да Хайриддин! Кўзлари шунақа самимийки, ичида губор йўқлиги шундоқ кўриниб туради. Танк ўқлаш эмас, бошланғич синф болаларини ўқитиш ярангади Хайриддинга!

Ноябрь ойининг ўрталари

«Губба»га тушишимга бир баҳя қолди.

Худо ярлақаб қисмга келган эдим. Онда-сонда постдан қисмга келиб-кетишга рухсат бўлади. (Ўшанда ҳам «карвон»га қўшилишга ижозат тегса.) Постдагиларга почта, сигарет, лезвие, совун дегандек майда-чуйдаларни олиб келиш сенинг зимманга тушади. Менга хат йўқ экан. Рухим тушди. Шаҳнозадан-ку, ҳафтада хат келиб турибди. Қизиқ, уйдагилар нега ёзмайди? Тинчликмикан? Гарантсиз, магазинга кирдим. Магазин тушгача офицерларга, пешиндан кейин солдатларга хизмат қилади. Инсоф билан айтганда, дўконда одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса бор: Югославия сигаретидан тортиб, япон магнитофонларигача, ялтироқ «сим» рўмолдан тортиб, шода-шода дурларгача...

Солдатлар ўзига теккан маош — «чек»ларга нима харид қиларди? Сигарет, зажигалка... Хайриддин қуюлтирилган сут сўраган эди (нима қилсин, чўчқа консерваси емайди, нукул сутга ружу қўйган). Саша билан Виктор сигарет сўрашган...

Дўкон эшигидан киришим билан лабини беармон бўяган, совуқ бўлса ҳам кўксини ярим яланғоч очиб, бўйнидаги шода-шода дурни намоёишхорона ялтиратиб турган сотувчи бобиллаб берди:

— Магазин ёпиқ, чиқ!

— Ҳозир очилди-ку, — деган эдим, негадир жаҳли чиқиб кетди.

— Переучёт деб ёзиб қўйибди-ку, галварс! — деди бақириб. — Рус тилини биласанми ўзи? — Генераллардек қаддини ғоз тутиб буюрди. — Кругом марш!

— Эй, баба! — дедим ғазабдан титраб. — Сен ким бўпсанки, менга буйруқ берасан!

Кимдир билагимдан тутди.

— Юр, танкист, юр!

Жаҳл билан бурилиб қарасам, ёнимда бушлат кийган танкчи йигит турибди. Ўрис йигит. Танимадим-ку, ҳар қалай ўзимизнинг батальондан бўлиши керак.

— Юр, земляк, юр, — деб ташқари судради.

Беш-ўн қадам юришимиз билан рўпарадан келаётган майорга кўзим тушди. Ўлганимнинг кунидан честь бердим. Шилтиллашиб қор босганча нари кетдик.

— Эсинг жойидами, земляк! — деди танкчи овозини пасайтириб. — Олиша кўрма бу хотинлар билан. Эрига бир оғиз, «ҳақорат қилди», деб шипшиб қуйса, нақ трибуналга тушасан, тентак!

— Кимнинг хотини у? — дедим ҳамон ғижиниб.

— Қаёқдан билай! — танкчи елкасини қисди. — Биронта каттароқ офицернинг «прокат»га олган хотини-да! Бу ерда ҳамма катталарнинг «вақтинча» хотини бор: сотувчи, кир ювувчи, санитарка... — Нотаниш ҳамқасбим ғалати илжайиб кўйди.

— Тўғри-да! Ўлсинми, булар ҳам. — У елкамга дўстона қоқди. — Сен жангга кириб, ўлмай чиқсанг Ватан номидан раҳмат эшитасан, катта офицернинг «прокат»га олган хотини бўлса, Ватан олдидаги «хизматлари» учун орден олади! Билдингми!

Ниманидир англагандек бўлдим.

Янги келган кунларим кечалари офицерлар модули томонидан қулоғимга бот-бот кириб турган гармонь товуши, хотинларнинг қийқириғи, кулгиси эсимга тушди.

— Эҳ, танкист, танкист! — деди ҳамқасбим аламнок илжайиб. — Содда экансан. Солдат уйига тирик қайтса дипломатига бир пачка сақич солиб кетади. Ўшандаям таможняда олиб қўймаса! Офицер таътилга борса, чамадонларини самолётга чиқаргунча терлаб кетасан. Қаёқдан олади шунча нарсани? — Нотаниш танкчи овозини янаям пасайтирди: — Афғондан! Тушундингми? Афғондан.

Анграйиб қолганимни кўриб, тагин елкамга қоқди:

— Уруш ўз йўлига, ҳаёт ўз йўлига! Бизда нима кўп: дизтоплива, керосин, КамАЗ гилдираклари, алюмин қошиқлар... Афғонда нима кўп: радиотехника, япон соатлари, наркотик, латта-путта... Қарабсанки, савдо авжида. Воситачилар ҳам топилади, таржимонлар ҳам. Бир айтдим-қўйдим, танкист! Офицерни сен десанг ҳам, «прокат»га олган хотинини сиз дегин!

Ўша кеча

Ғалати туш кўрдим. Тўйимиз бўлаётганмиш. Ёнимда Шаҳноза ўтирганмиш. Эгнида атлас кўйлак, бўйнида шола-шола дур. Негадир лабини қизил бўёққа қуюқ чаплаб олганмиш. Тўйга

нукул солдатлар, офицерлар келганмиш. Тагин ҳаммаси бегона одамлар. Муттасил гармонь гийқиллармиш. Шаҳнозани бағримга тортсам, қаршилиқ қилмасмиш... Негадир ёмғир ёғаётган эмиш. Қарасам, ёнимда ҳеч ким йўқмиш. Бир ўзим қолибман. Ёлғиз ўзим. Вужудим титраб уйғондим. Совуқ эди. Анчагача қаердалигимни билмай қарахт бўлиб ётдим. Охири, постдаги «уйчамиз»ни танидим. Печка ўчиб қопти. Саша, Виктор, Хайриддин уйқуни уряпти...

Ноябрнинг охири

Бугун мен учун байрам бўлди. Бир йўла учта хат олдим. Акам уй ичилар тинчлигини, дадамдан асло хавотир олмаслигимни тайинлабди. Шаҳноза бўлса, ғалати гап айтибди: «Суратингиз жуда чиройли чиқибди... Пскентда Дилянинг холаси бор экан. Янги йил арафасида бориб келамиз, деб қўймаяпти. Майлими борсам?»

Учинчи хат устига «Жалилов Турсунбойдан» деб ёзилган экан. Хайрон бўлдим. Қайси Турсунбой бўлди бу? Э-ҳа! Мендан уч йил олдин мактабни битирган Турсунбой ака-ку! Айтмоқчи, у ҳам Афғонистонда эди шекилли? Бундан чиқди, соғ-саломат қайтибди-да. Хайрият!

Турсунбой аканинг хати оғир таассурот қолдирди.

«Жон укам, сенинг олдингда гуноҳқорман, — деб ёзибди у. — «У ёқда» хизмат қилаётганингни акангдан эшитган эдим. Холамлардан хабар олай деб кирибман-да, кўнгилларини кўтараман, деб қовун туширибман. «Хола, хафа бўлманг, ҳозир Афғонистон тинчиб қолди, мана, ўзим ҳам хизмат қилиб келдим-ку, ҳеч кўнглингизни бузманг, эрта-индин Рустамжон ҳам келиб қолади», дебман. Уйга келсам, онам қаттиқ койидилар. Эсинг борми, аҳмоқ, холанг Рустамжоним Мўғулистонда хизмат қиляпти, деб юрибдилар-ку, дедилар. Қайтиб чиқдим. Бир нарса ҳеч хаёлимдан кетмаяпти, жон ука... Ҳамон ўзимни гуноҳқор сезаман... Чиқсам, холам дарвоза олдида турибдилар. Офтоб ботаётган эди. Холам қиблага қараб узоқ илтижо қилдилар... Ростини, олдиларига боришга юзим чидамади. Рустам! Укажон! Холамларга кўпроқ хат ёз. Ўзимнинг бошимдан ўтган, биламан-ку! Мен уйингдагилардан тез-тез хабар олиб тураман... Яна бир гап, ука! Худо хоҳласа, эсон-омон қайтиб келсанг, тўйингда куёвжўра бўлмаган номард!»

Декабрь ойининг боши

Дадам яна тушимга кирди. Тоғли йўлдан «Нива» ҳайдаб бораётган эмишман. Бир қарасам, ўзимизнинг Тошкент —

Қўқон йўлига ўхшайди, бир қарасам, Афғонистонга... Дадам ясан-тусан қилиб олганмиш. Бошида янги дўппи... Эгнида қора костюм. Фақат оёғида доим кийиб юрадиган, оқариб кетган жигарранг этиги. Гаплашдикми, йўқми, эслолмайман. Бир маҳал осмонда вишиллаган овоз эшитилди. «Дада! Снаряд! Снаряд!» — дебман бақариб. Шундоқ машина ёнида снаряд портлабди. Дадам машина эшигидан отилиб кетибди. Қарасам, тошлар орасида йиқилиб ётибди. «Кетавер, ўғлим, кетавер», — дермиш қўл силтаб. «У ёқда духлар бор, дада», десам, нукул қўл силкитармиш. «Кет, болам, сен кетавер!» дермиш.

Чўчиб уйғониб кетдим... Акамга хат ёздим: «Дадам нега ёзмайдилар? Нима бўлди? Ўз қўллари билан хат ёзсинлар!»

Декабрь ойининг ўрталари

Қалин қор ёққан. Совуқ... Бу ернинг табиати ҳам, одатлари ҳам ғалати. Қиши ўлгудек совуқ. Ёзи ўлгудек иссиқ. Бошқа жиҳатлари ҳам бор. Масалан: афғон қишда кўп хужум қилмайди. Лекин йўлдан уларнинг машинаси ўтмай қолса, ҳушёр бўлиш керак: мина қўйган. Мабодо «улар» икки-уч кун катта йўлдан юрмаса, демак, отишма бўлади...

Одатдаги кунлардан бири эди. Кеча қор ёққан, бугун эса чиннидек тиниқ осмонда офтоб чарақлаб турибди. Тушга яқин пост рўпарасида иккита БМП тўхтади. «Шиндонга кетяпти», деб ўйладим танк ёнида турганча. Шу пайт БМПдан бушлат кийган гавдали одам сакраб тушди. Мен томонга узоқ қараб турди-да, қичқирди:

— Рустаммисан?

Овозидан танидим.

— Темур ака!

«Уйча»мизга отилиб кирдим.

— Хайриддин! Темур ака келди!

Қор босган сўқмоқдан сирғана-сирғана пастга, катта йўлга югурдик. Темур ака билан қучоқлашиб кўришарканман, димоғимга чарс ҳиди урилди.

— Бормисиз? — десам, Темур ака бош бармоғини диккайтирди.

— Чики-пики! Разведкачилар билан унча-мунча офицерларинг ҳам ўйлашиб гаплашади. Ўзинг қалайсан?

Ўша заҳоти югуриб келган Хайриддинни даст кўтарди-да, чирпирак қилиб айлантирди.

— Сен бола, ўзингни асра! — деди ясама пўписи қилиб.

Шунда... Темур аканинг ранги бир ҳолатга келиб қолганини, кўзларининг таги кўкариб кетганини пайқадим.

— Ҳамма жой-жойига! — деган асабий буйруқ янгради.

Темур ака яна менга қучоғини очди.

— Рустам,— деди шошқин пичирлаб. — Шу болани эҳтиёт қил! Биласан-а, имонли йигит!

— Ҳамма жой-жойига!

Темур ака ўрнидан жила бошлаган БМПга тирмашар экан, ҳайқирди:

— Хайриддин, — деди кулиб. — Эсингдан чиқмасин, укам... Мабодо менга бирон гап бўлса, бир калима Куръон...

Юрагим шув этди. БМПлар қорни тўзғитганча шиддат билан узоқлашди. Қарасам, Хайриддиннинг кўзлари жиққа ёш...

Декабрь ойининг ўттиз биринчи куни

Пост командири қисмга бориб келишни буюрди. «Точка»га хат-хабарлар, янги йил дастурхонига ўзимизга яраша ноз-неъматлар олиб келиш керак экан. Шиндон томон кетаётган колоннадаги БМПга чиқиб олдим. Постларнинг ораси йигирма-йигирма беш чақирим. Қор учқунлаб турар, совуқ эди. Қанча юрганимизни билмайман. Бир маҳал карвон тўхтаб қолди. Мен ўтирган БМП карвоннинг олдироғида эди. Нима гап бўлганини билолмай машинадан тушдим. Ўша томон юрган эдим, карвоннинг энг бошидаги танқдан эллик қадамча олдинда турган БТРни кўрдим. Ҳайрон бўлиб, яқин бордим. БТР томондан кимдир зарда билан бақирди:

— ...еб гўдайиб турибсанми, ёт!

БТР орқасида қорга дум тушиб ётган капитанга кўзим тушди.

— Ёт, аҳмоқ!— деди капитан ўдағайлаб.

Беихтиёр ўзимни панага олиб, қорга узала тушиб ётдим.

Шундагина йўл устида ғимирлаётган уч нафар солдат, уларнинг атрофида ғингшиб айланаётган овчарка итга эътибор бердим. Хаёлимга ўқдек хатарли фикр келди. «Мина бор экан!» Шунча пайтдан бери йўллар тинч эди. Бундан чиқди, «дух»лар шўравийларга «байрам совғаси» қилишни яхши кўради, деганлари тўғри экан.

Сапёрлар шошилмай ҳаракат қилар, кўринишидан осойишта эди. Иккитаси чўнқайиб ўтирибди. Биттаси — шуф ушлагани тик турибди. Ҳаммасининг ранги ўчиб кетганини, чўнқайиб ўтирганлар дам-бадам пешонасидан оқаётган терни билаги билан сидириб ташлаётганини кейин пайқадим.

— Ўртоқ капитан, — деди чўнқайиб ўтирганлардан бири минадан кўз узмай. — «Итальянка!»

— Зарарсизлантир! — БТР панасида ётган капитан бўйнини ичига тортиб букурди: — Зарарсизлантир!

Сапёрлар анча уринди. Атроф сокин, қор учқунлари юзимга урилаётганини аниқ эшитиб тургандек эдим. Ниҳоят, сапёр энгашган кўйи дадамнинг «Нива»сидаги ҳаво фильтрига ўхшаган, япасқи кастрюлькадек нарсани чуқурдан тортиб ола бошлади.

Тўсатган гумбурлаган овоз еру кўкни ларзага солди. Тик турган сапёр билан ит бир томонга, энгашиб ўтирганлар бошқа томонга учиб кетди.

Жонҳолатда югуриб бордим. Алланимага қоқилиб кетдим. Қарасам, қор устида қўл ётибди... Қўл билақдан чўрт узилиб кетган, қон оқаётган гўшт орасидан оппоқ суяк туртиб чиқиб турар, бармоқлар эса, нуқул қорни чангаллаб ғимирлар эди.

Даҳшат ичида ўзимни орқага ташладим. Оёғим остида одам боши думалаб ётарди. Кўзлари ола-кула, тилини ғарчча тишлаб олган... Бир қаричча сарғимтир кекиртак ҳамон нафас олаётгандек қорда биланглайди... Қандайдир ёвуз, бешафқат қўл шўрлик каллани кекиртаги билан узиб олгану улоқтириб юборгандек. Чучмал қон иси димоғимни ёриб юборгудек бўлди.

Кўз ўнгим қоронғилашиб, чўккалаб қолдим. Кўнглим ағдарилар, лекин қуса олмасдим.

Январь ойи

Бир ҳафта ухлолмадим. Кўзимни юмдим дегунча қорда думалаб ётган калла, биланглаётган сарғимтир кекиртакни кўраман... Хаёлимга мудҳиш ўй келади. Сен ҳам ўша боланинг ҳолига тушишинг мумкин.

Февраль ойининг ўрталари

Ниҳоят, дадамдан хат келди. Акам отамнинг хатини ўзиникига қўшиб жўнатибди.

«Рустамжон! Ўғлим! — дебди дадам. — Соғ-саломатмисан? Нега мендан хавотир оласан, болам! Худога минг қатла шукр, мен яхшиман. Биласан-ку, иш кўп. Годовой атчўт пайти... У ёқларга кетганинг учун мен ҳам айбдорман. Олиб қолишим керак эди. Ўша пайтда қўлимдан келарди... Майли, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади. Биламан, Рустамжон! Сен — азамат йигитсан... Онангни куйдирма. Тез-тез хат ёзгин. Онанг шўрлик бу дунёга келиб, нима рўшнолик кўрди!...»

Февраль ойининг ўрталари

Постада БТР тўхтади. Бир гуруҳ йигитлар постадаги «уйча»-мизга қора чопон кийган, салла ўраган эчкисоқол «дух»ни судраб киришди. Пост бошлиғи бир ёққа кетганмиди, атайлаб ғойиб бўлдими, билмайман. «Дух»ни суянчиқли курсига ўтқазиб оёқ-қўлини чандиб боғлашди. Аллақадан сим топиб, бир учини аккумуляторга улашди-да, бир учини «дух»нинг оғзига тиқишди. Афғон аъзойи бадани қалтираб, ўкириб юборди. Бошидан салласи учиб кетди... «Дух» қанча ўкирса, йигитлар шунча завқланиб хахолар эди. Афғон ҳушига келганида нуқул бир гапни қайтарарди: «Ман — дўст! Ман — дўст!»

— Дўст бўлсанг, автоматни қаёққа олиб кетаётганинг? Нега қочдинг? — Йигитлар шундай деб, симни яна оғзига тиқади. «Дух» кўзи косасидан чиқиб дод солади.

Хайриддин бунақа томошага тоқат қилолмади шекилли, югуриб ташқари чиқиб кетди. Биламан, Хайриддин пуштунчани озми-кўпми тушунади. Кетидан чиқсам, ранги ўчиб кетган, юзига қор ишқалаяпти.

— Нима гап? — деган эдим, тушунтирди.

— Йигитлар туяда қурол олиб кетаётган «дух»ни қўлга туширибди. — Хайриддин юзини бурди. — Одам боласини шунчалик қийнаш шартми, жўра!

Бир маҳал «уйча»дан Саша чиқиб келди.

— Парво қилма, командир! — деди елкамга кафтини босиб. — Аккумулятор токи одамни ўлдирмайди. Бирпас «танца» туширишади-да, «дух»ни сарандойларга топшириб юборишади...

Февраль ойининг охири

Кечаси билан тишим оғриб чиқди. Жағ тишим... Худди биров миямни эринмасдан пармалаётганга ўхшайди. Шунақанги азоб бердики, думалаб бўкиргим келарди. Хайриддин ҳам мижжа қоқмади. Гоҳ сочиқни печка дудбуронида иситиб, лунжимга босади, гоҳ илиқ сув ичириб кўради. Виктор тумшугимга чарс тиқиштиради... «Битта тортгин, ўтиб кетади», дейди. «Йўқот!» дейман...

Эрталаб туриб синиқ кўзгуга қарасам, чап лунжим оқиб тушган нонга ўхшаб қопти. Пост бошлиғи ҳазиллашди:

— Зиёни йўқ, сержант. Тўйинг бўлгунча тузалиб кетади.

«Тузалиб кетармиш! Ўзингни шунақа оғрисин, лунжимдан яраландим, деб медалга ёздирарсан!»

«Дард кетидан қувонч келади», деганлари рост экан. Уйдан хат олдим. Илҳом акам ойимнинг гапларини сўзма-сўз ёзиб юборибди:

«Рустамжон, жон болам. Мўғулистонда совуқ қаттиқ бўлади, дейишади. Қийналаётганинг йўқми? (Ойим маладес-да! Қаерда юрганимни мендан яхши билади-ку, ҳар хатимни «Қардош Мўғулистондан салом» деб бошлаганим учун мени ёлгончи қилгиси келмайди.) Худодан соғлигингни тилаб ўтирибман. Қаерда бўлсанг ҳам жонинг омон бўлсин... Янги йил арафаси уйимизга меҳмонлар келди: учта қиз... Бир-биридан чиройли, бир-биридан одобли. Айниқса, биттаси бошқача экан. Оти — Шаҳноза. Менга нима деди дегин? «Ойижон, — деди. — Ташвиш қилманг. Рустам ака эрта-индин келиб қоладилар», деди. Қанийди, менга шундоқ келин ато қилса. Насиб этса, келишинг билан тўйни бошлаймиз. Ўша қиз сен билан ўқийдими? Онам рози бўлсин десанг, ҳар кун хат ёз Шаҳнозага!»

Чехрам ёришиб, тишимнинг оғриғи ҳам эсимдан чиқиб кетди. Вой Шаҳноз тушмагур-эй! Вой шум-эй!

Март ойининг охирлари

Баҳор — барчага баравар! Шоҳона саройлар олдидаги гулзор нима, гўристонда маъюс дўппайган қабрлар нима — танлаб ўтирмайди. Ҳаммасини бир текис майсаларга буркайди. Барчасига баравар меҳр ила чечаклар улашади.

Кеча пастга, сув бўйига тушдим. Катта йўл четида қачондир узилиб кетган танк занжири занглаб ётибди. Худди аждар терисига ўхшайди. Қарасам, «аждар териси» орасида бир нима қизариб кўриняпти. Яқин бордим... Танк занжири орасидан майсалар гуркираб ўсиб чиқибди. Иккита қизғалдоқ баҳор шабадасида силкиниб турибди... Дўзах оловида ёнган занжирни ҳам, урушни ҳам, мениям масхара қилаётгандек... Ажиб ҳақиқатни англагандек бўлдим.

Баҳор учун барча баравар. Кўклам қуёши рўпарада, доvon томонда туриб бизларга реактив снаряд отаётган «дух»нинг бошидан қанча мўл-кўл нур сочса, душманни танкдан ўққа тутаётган бизнинг бошимиздан ҳам шунча нур сепаверади. Баҳор шабадаси бизнинг юзимизни қанчалик эркалаб сийпаласа, уларниям шунчалик сийлайверади...

Баҳор — урушни тан олмайди!

Апрель ойининг боши

Шаҳноза ўрисча, ўзбекча газеталардан қирқиб олинган мақолаларни хатига қўлиб юборибди. Деярли ҳаммасида қайта қуриш, ошкоралик деган сўзлар... Мақолалардан бирида Афғонистон уруши адолатсиз эканини ёзибди. Бу гапни жудаям аниқ қилиб айтмаган бўлса ҳам маъно шунга келиб тақалади. Хайрон бўлдим. Бу ёқда замполитлар қаҳрамонликка ундайди, савр инқилоби душманларига шафқат қилмасликка чорлайди. У ёқда...

Апрель ойи

Билмаган одам уруш деганда нукул отишмалару портлашларни тушунади. Тўғри, отишмалар ҳам бўлиб туради, портлашлар ҳам. Бироқ энг жонга тегадигани бу эмас. Энг ёмони — ҳаммиша кўнглинг гаш бўлиб юрасан. Негалигини ўзинг билмайсан. Янаям ёмони — зеркиш, ўлик сукунат. Снаряд қутиларию тошлардан наридандан-бери қўнқайтириб ясалган «уйча»дан туриб, ҳар куни бир хил манзарани кўрасан. Куну туну бир хил манзара. Шундан кўра тезроқ отишма бўлишини ёки экипажингни «точка»дан олиб, жангга ташлашларини хоҳлаб қоласан...

Ўша куни

Тушлик пайти Хайриддин кўринмай қолди. Кўрқиб кетдим. Югуриб «уйча»дан чиқсам, қоятошлар орасидаги сўқмоқдан битта-битта юриб тепага кўтариляпти. Қўлида лолақизгалдоқлар, чўл чучмомалари...

— Э, қаёқда юрибсиз? — десам, маъюс жилмайиб қўйди.

— Биласизми, жўра? — деди гул териб юрганидан ўзи хижолат бўлгандек кулимсираб. — Ўйлаб қарасам, уруш тескари ҳақиқат дегани экан. Одам бўлгинг келса, шафқатсиз бўл. Ўлгинг келмаса — ўлдир. Қизиқ-а, жўра...

Апрель ойининг ўрталари

Тагин тишим оғрий бошлади. Оғриқ кучайгандан-кучайиб, дод дейдиган аҳволга келдим. Нима қилай ахир! Бошимни деворга уриб ёрсам қутуламанми бу азобдан!..

— Хайриддин! Танқда омбур бор, олиб келинг, жон дўстим!

Хайриддин худди ўзининг жони оғриётгандек юзимни силади.

— Сабр қилинг, жўражон! Дардни берган Худо давосиниям беради.

Тажангганиб турганимни кўриб, юпатди:

— Хафа бўлманг, жўра, насиб этса, ҳаммаси изга тушиб кетади. Тиш оғриғи, кўз оғриғи — қутлуғ дард. Ухланг, жўра.

Уйқу келса, қани! Хаёл минг кўчага олиб киради. Уйимиз кўз ўнгимга келди. Ойим... Дадам... Шаҳноза... Ўзимизнинг анҳор... Ўзимизнинг наъматак...

Ўрнимдан турдим. Эшик ғийқиллаши билан Хайриддин уйғонди.

— Оғрияптими? — деди уйқу аралаш хавотирланиб.

— Йўқ, дўстим, ётаверинг!..

Ташқари чиқиб, харсанг қиррасига ўтирдим. Салқин шамол эсиб турибди. Чигирткалар мастона нағма чалади. Ҳаммаёқ сокин.

Бир маҳал Хайриддин ёнимга келиб ўтирди. Озгин елкаси билагимга тегиб турибди. Осмонда янги ойнанинг олтиндек тиниқ, нозик ўроғи ялтирайди. Ҳов нарида, рўпарадаги қад кериб турган тоғлар ғира-шира нур қўйнида мудраб ётибди. Гавҳар доналаридек йирик-йирик юлдузлар сирли порлайди. Ана, Олтин Қозиқ, Униси — Катта Айиқ... Ҳов ана, кунботар томонда Зухро юлдузи милтиллаб турибди. Бир вақтлар Хумсонга — Опоқтоғамникига борганимда кечаси худди шунақа манзарани кўрган эдим... Ҳаммаси таниш, ҳаммаси қадрдон. Ва ҳаммаси... сенга ёт...

— Ўна ой, ўша юлдузлар... — дедим ўзимга-ўзим. — Аммо барчаси бегона...

Хайриддин кулди. Елкалари силкиниб кетди.

— Шунақа денг?

Ҳайрон бўлиб бурилиб қарадим. Қизиқ, Хайриддин камдан-кам кулар эди.

Ҳозир бўлса, елкалари силкиниб-силкиниб куляпти.

— Бегона денг, жўра! — деди ҳамон кулиб. — Улар бизга бегона эмас, биз уларга бегонамиз!

Кейин тўсатдан кулгиси кесилди.

— «Донолар ҳаётни кузатурлар жим»... — деди ўйчанлик билан. — Ёзуғимизни қарангки, ҳаётни идрок этишга ҳам қўймадилар...

Бир ҳафтадан кейин

Бахтимга карвон ўтиб қолди. Пост бошлиғи карвонни бошқариб бораётган капитандан мени медсанбатга олиб боришни илтимос қилди.

— Навбатдаги «ип» билан қайтасан, — деди менга.

Қисмгача эллик чақиримдан кўп. Бир қўлим билан жағимни чангаллаб, бир қўлимда автоматим солинган сафар сумкасини ушлаган кўйи йўл-йўлакай инқиллаб бордим. (Қоида шунақа: ҳар қандай вазиятда ҳам қўлдан қуролни қўймаслик керак.)

Тиш дўхтир, мендан ҳам найнов, гавдали йигит экан. Пармаловчи машинасини кўришим билан оғриқ тақа-тақ қолса денг! Дўхтир дўмбира бўлиб кетган жағимни сийпалаб кўрди. Оғзимга ялтироқ темир тикиб, томоша қилди... Бир маҳал миямга биров миҳ ургандек ўкириб юбордим.

— Томоша қил! — деди дўхтир омбирга қисилиб турган, ярми кўкариб кетган тишимни бурним тагига тикиштириб. — Уч кун фурацилин билан оғзингни чайиб турасан!

... Батальонга етиб келганимда рухсат этилган муддат ўтиб бўлган эди. Бу ёғи «точка»га йигирма чақиримча бор. Танк батальони командирига шундоқ-шундоқ, деб аҳволни тушунтирдим.

— Бугун-эрта йўлга чиқадиган карвон йўқ, — деди капитан. — Майли, бир йўлини қиламиз, етгинчи постдан яна бир солдат бор.

«Яна бир солдат» дегани Хайридин экан. Минг йил кўришмагандек, кучоқлашиб кетдик.

— Тишингиз тузукми? — деди юзимга тикилиб.

— Қутулдим! Ўзиям лўмбоздек экан. Илдизи учта!

— Сизсиз жуда сиқилиб кетдим, — деди Хайридин маъжусланиб. У постагиларга почта олгани келган экан.

— Менга хат йўқми? — десам, айбдорона бош чайқади.

— Ташвиш қилманг, жўра, — деди юпатиб. — Янаги сафар, албатта, келади. — Бир зум ўйланиб турди-да, юзимга тезгина қараб олди. — Пост бошлиғи нега рухсат берганини биласизми? — деди сирли кулимсираб. — Бугун — менинг туғилган куним.

Қайтадан кучоқлаб, қутладим.

Бир маҳал комбат чақириб қолди.

— Зампотехдан илтимос қилдим. Сенларни йўлдан ташлаб кетади.

Сочларига оқ оралаган майор мен билан Хайридинга қараб қўйди-да, норози тўнғиллади:

— Қайси аҳмоқ бир экипаждан бира тўла икки кишига рухсат берди?

Бироқ комбат билан олишиб ўтиргиси келмади шекилли, бизларга буюрди:

— Чиқ иккалангам бортга!

Шоша-пиша «Урал» машинасига чиқиб олдик. Машинада юк йўқ эди ҳисоб. Иккита танк аккумулятори, битта эски баллон. Резина гилдиракка ёнма-ён ўтириб, гурунглашиб кетдик. Бугун Хайридин ҳар пайтдагидан шод эди, дам-бадам жилмайиб қўярди.

— Хат келди, — деди кулимсираб. — Онам туғилган куним билан табриклаб, суратини юборибди. Худди шу бугун келганини қаранг...

— Қани? — деб қўл чўзган эдим, хижолат чекиброқ суратни узатди.

Бошига гулдор рўмол ўраган аёл Хайридинникига ўхшаган ўйчан кўзлари билан маънос термулиб турарди.

Қизиқ, нимасинидир ойимга ўхшатдим... Ҳамма оналар бир-бирларига ўхшайди шекилли. Сурат орқасига нотекис ҳарфлар билан ёзилган сўзларга кўзим тушди... «Оллога топширдим, болам! Ўзингни эҳтиёт қил...»

Негадир машина тўхтади. Иккаламиз баравар ўрнимиздан туриб кетдик. Машинамиз адир тепасида тўхтаган, пастда, анча олисда қоя панасидаги муқолишда «Бурбухайка» (афғонларнинг юк машинасини шунақа деймиз) турар эди. Олисда, қонталаш уфқда қуёш оғиб боряпти. Қатъий қоида бор: афғон машиналари катта йўлдан қоронғида юриши тақиқланган. «Бурбухайка»нинг кечга томон йўлга чиққани шубҳали кўринганми, бир чеккада тўхтаб туришимиз, ҳар қалай кекса майор «Урал» кабинасининг зинасида турганча ўша томондан кўз узмас эди. «Бурбухайка»дан беш-ўн қадам нарида, йўл устида қора чопонли бир одам тик турар, яна биттаси чўнқайиб ўтирарди.

«Мина қўйяпти!» — Хаёлимга яшиндек урилган фикрдан сесканиб кетдим. Душманнинг куппа-кундузи мина қўйиши ақлга сиғмайдиган гап! Лекин улар ҳам айнан шунақа — шубҳадан холи пайтни танлаган бўлиши мумкин. Кейинги кунларда йўллар камқатнов бўлиб қолган, пасқам жой... Майор кабинага ўтириб, эшикни қарсиллатиб ёпди.

— Ҳайда!

Бояги одамлар мотор овозини эшитиб, шу томонга қарадию шоша-пиша машинасига югурди. «Урал» пастликка шўнғиди. «Бурбухайка» ўрнидан жадал жилиб, юриб кетди.

Бояги жойга етиб келганимизда янги кавланган чуқурга кўзим тушди. Хўл тупроқ қорайиб турарди. Майор кабина деразасидан бошини чиқариб, «Бурбухайка» томонга автоматдан ўқ узди. Трассаланувчи ўқлар оловли из қолдириб учиб бораётгани кўриниб турар, бу — тўхта, деган буйруқни билдирарди.

«Бурбухайка» тўхташ ўрнига шиддат билан елиб борарди. Хайриддин иккаламиз автоматларга ёпишдик. Афғон машинаси зум ўтмай тепалик ортига шўнғиб, кўздан йўқолди. «Урал» қир устига чиққанида «Бурбухайка» тагин кўринди. Йўлнинг чап томонида, бир чақиримча нарида қишлоқ кўзга ташланарди.

Энди ҳаммаси аён эди. «Дух»лар ими-жимида мина кўйиб қоронғи тушмасдан қишлоққа кириб олишни мўлжаллаган. Эрталаб ҳеч нима бўлмагандек, яна йўлига кетаверади.

Майор ўша томонга тагин ўқ узди. «Бурбухайка» катта йўлдан қишлоқ томонга бурилиб адир тепасига чиқа бошлади. Аммо йигирма-ўттиз қадам юрмасдан кечаги ёмғирдан кейин аталаси чиқиб кетган лойда тайғона-тайғона тўхтаб қолди. Кучаниб вағиллаганча ғилдиракларидан лой сачратишга тушди. Бизнинг машина рўпарага келиб тўхташи билан «Бурбухайка» кабинасида автомат тариллади. «Урал»нинг чап эшиги тарақлаб очилганини эшитдим. Ҳайдовчимиз бошини чангаллаган кўйи чинқирганча кабина зинасига йиқилганини кўрдиму ўзимни ерга ташладим. Қарасам, ёнимда Хайриддин ётибди. Ранги қув ўчиб кетган...

Майор ўнг эшикдан тушди. Оқсоқланиб кабина олдига ўтди-да, «Бурбухайка»га тўхтовсиз ўқ уза бошлади.

«Бурбухайка» эшиги ҳам очилди. Саллали бир одам лойда тайғониб тепаликка қоча бошлади. Аниқ кўриб турибман, «дух» бошини елкаси орасига тортиб, лойда сирғана-сирғана қочиб борар, қўлида қуроли йўқ эди. Ё отишмада қуроли ишдан чиққан, ё автомат шеригида қолган. Ҳозир буни ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

— Тўхта! — Хайриддиннинг овозида ҳаяжон, аниқроғи, кўрқув борлигини ҳис этдим.

— Тўхта! — деди Хайриддин адир томон югуриб. У қандайдир дақиқалар ичида «дух»га яқинлашиб борди. Орада беш-олти қадам қолди. Жонҳолатда кетидан югурдим.

— Қўлингни кўтар! — деди Хайриддин қичқариб. «Дух» тўхтади. Секин бурилиб қаради-да, қўлини кўтарди. Бошида салла, қоп-қора соқоли кўксига тушган, ранги қув ўчиб кетган эди. Хайриддин ҳамон югуриб борар, негадир автоматини ўқталиш ўрнига ҳадеб бир сўзни такрорларди:

— Кўлингни кўтар!

«Дух» ерга энгашгандек бўлди. Кўлида пичоқ ярақлади.

— Отинг, Хайриддин! От! — дедим нафасим бўғзимга тикилиб. Шунда кутилмаган иш бўлди. «Дух» бир ҳамла билан Хайриддиннинг автоматини кўлидан учириб юборди. Етиб борганимда Хайриддин чалқанчасига ағдарила бошлаган эди. «Дух» унинг автоматига энгашганида жағига тепдим. Салласи учиб кетиб, тақир боши яланғочланиб қолди. Қаддини ростламоқчи эди, яна тепдим. Томоғидан ғиппа олиб, қанча бўғиб турганим ёдимда йўқ. Хириллаб оғзидан кўпик келди. Типирчиламай кўйди. Шундагина ҳушим жойига келди. Йўқ, хириллаётган «дух» эмас, Хайриддин экан. У шундоқ ёнимда ётар, қонталаш уфққа тикилиб қолган кўзлари ўйчан ва сокин эди.

— Нега? — деди инграб. — Мен уни отмоқчи эмасдим-ку...

Оғзидан қон сизиб, лабининг четидан оқиб туша бошлади. Негадир йўталди. Оғзидан варақлаб қон келди.

— Хайриддин! Дўстим! — Ҳўнграб йиғлаб юбордим.

Қандайдир ички сезги билан «дух» ғимирлай бошлаганини ҳис этдим. Илкис қарасам, чўккалаб Хайриддиннинг ерда ётган автоматига кўл чўзаяпти. Ёқасидан бўғиб силкита бошладим.

— Нима қилдинг, мараз! Нима қилдинг! — дедим йиғлаб.

— Кўйиб юбор! — У ожиз типирчилаб биллагимга осилди. — Кўйиб юбор!

Шундагина бир нарса шууримга етди: «дух» ўзбекча гапираётган эди.

— Сен...— дедим ғазабдан қалтираб. — Сен...ўзбекмисан? Буям ўзбек-ку! — Башарасига кучим борича мушт туширдим. — Буям мусулмон боласи-ку, ит! Нима ёмонлик қилди сенга!

— Сенлар ўзбекми! — «Дух» ёрилган лаблари орасидан қон тупуриб, тишларини ғижирлатди. — Йўқ! Сенлар ўзбекмас! Сенлар мусулмонмас! — У эсдан оғандек хахолаб кулди. — Сенлар «шўравий!» Ким чақирди сени бу ерга! Ўз юртингни сотиб бўлиб, энди Афғонни ҳам ҳаром қилмоқчимисан? Тўнғиз!

Хайриддин қаттиқ хириллади. Бир лаҳза кўзим тушиб қолди. Ботиб бораётган куёшдан мадад олмоқчи бўлгандек ўша томонга кўл чўзиб, қаддини ростлашга уринган эди, йиртилиб кетган комбинезони остидан қонга беланган ичаклари қайнаб чиқди.

Қорасоқолнинг кўкрагини мўлжаллаб тепкини босдим. У ётган жойида бир сапчиди. Тепкини босиб туравердим. Бош чаноғи

ёрилиб миясининг қатиғи сачраб кетганини, гўштлири, суяк-лари парча-парча бўлиб атрофга отилаётганини кўриб турардим. «Магазин»даги ўқлар тугади шекилли, автоматнинг тариллаши эшитилмай қолди. Фақат «А-а-а-а! А-а-а-а!» деган ваҳший ҳайқириқ ҳамон ҳавони титратар эди. Кейин билсам... бақираётган ўзим эканман.

Бир маҳал ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Оёқ-қўлимдан мадор кетиб, Хайридиннинг ёнбошига чўккаладим. У ҳамон уфққа тикилиб ётар, очиқ кўзларида ҳайратми, ийманишми, шунга яқин ифода муҳрланиб қолган. Кўм-кўк ўтлар устида ичаклари айқаш-уйқаш бўлиб чўзилиб ётганидан уялгандек, уларни қорнига қайтиб солишга уринаётгандек, нозик бармоқ-лари билан чангаллаб олган эди.

— Бўлди, танкист, бас...

Бошимни кўтариб қарасам, ўн қадамча нарида кекса майор турибди. Бошланг, оқ оралаган сочлари ёйилиб чаккасига тушган...

— Тур, энди, ўғлим... — деди йиғлаб.

«Бурбухайка» кабинасида яна бир «дух» мук тушиб ётар, йўл устида тўхтаб қолган «Урал»нинг ойналари чил-чил бўлиб кетган, бизнинг ҳайдовчи қонга беланиб, зинада узала тушган кўйи қотиб қолган эди.

...Заставага келган заҳоти айтган биринчи гапим шу бўлди:

— Виктор! Чарсдан ол!

...Саша билан Виктор уч кунгача Хайридиннинг овқатини тўшаги бошига келтириб кўйиб юришди... Одат шу экан... Мен эса дўстимнинг руҳига ўзим билганча дуойи фотиҳа ўқидим...

...Хайридиннинг ўрнига бошқа ўқловчи юборишди: латиш бола экан. Қизиқ... Яхши йигит эди-ку, негадир ҳаммамиз бегонасираб турардик. Кейин билсам, Хайридинни бутун экипаж яхши кўриб қолган экан. Виктор ҳам, Саша ҳам...

Июнь ойи

Хайрият, постга бошқа экипаж юбориб, бизнинг танкни қисмга қайтариш ҳақида буйруқ бўлди. Албатта, қисм ҳам — жоннинг ҳузури эмас. Тез-тез йўлга чиқиш, колонналарни ҳимоя қилиб, «объект»ларга кузатиб кўйишга тўғри келади. Бошқаларни билмадим-у, менга «точка»да туришдан кўра шуниси кўпроқ ёқади. Ҳар қалай, қисмда одам кўп... Кунинг тезроқ ўтаётганга ўхшайди...

Барибир Хайридин хаёлимдан кетмайди. Қаёққа қарамай рўпарамга келиб, маъюс жилмайиб тураверади. Уруш

оламнинг дийдасини қотириб юборди дейишади. Бўлса бордир. Аммо келиб-келиб, фариштадек беозор йигитнинг ўлиши...

Ўйламай дейману, барибир хаёлимга келаверади. Ана, эс-хушини йўқотиб, телбаваш бўлиб қолган она темир тобутни қучоқлаб дод соляпти. Тобут ичида ётган қорақош, қоракўз ўғлини кўриб тургандек... Темир тобут нега бунчалик совуқлигини, формалин ҳиди қаёқдан келаётганини ўйлашга ҳоли йўқ. Билмайдики, қути ичида жондан азиз боласининг ичак-чавағи ағдарилиб ётибди...

Июнь ойининг йигирма иккинчи куни

Чақчаронга карвон олиб бордик... Ўқ-дори ортилган КамАЗлар, бензавозлар, ҳатто автокран ҳам. Карвонни кузатишнинг аниқ тартиби бор. Энг олдинда бошқарувчи танк, кетидан БТР, ундан кейин КамАЗлар, кейин тагин танк, кетидан бошқа КамАЗлар, бензавозлар, автокран... орқасидан яна БТР, уларнинг кетидан бизнинг танк, оптимиздан яна иккита БМП...

Одатда, бошқарувчи танкда минага дуч келса бешикаст портлатадиган мослама бўлади. «Тухум», дейди. Аммо мина дегани ҳам анойи эмас. Баъзан карвон энди ўтиб бўлди деганинда тўсатдан портлаб қолади. Механизми шунга мослаштирилган... Хуллас, йўл олис, хатарли эди. Энг хавфлиси қишлоқ яқинидан ёки чакалакзор орасидан ўтиш. Хайрият, манзилга омон-эсон етдик.

Қайтишда тагин ўша тартибда йўлга тушдик. Бошловчи танк, юкини бўшатган бензавозлар, БТР, юкини алмаштирган КамАЗлар, БМП, яна КамАЗлар, бизнинг танк, оптимизда иккита БМП...

Атроф бийдек чўл. Танк ичи чангга тўлиб кетган. Нафас олиб бўлмайди... Бунақа пайтда ўқ ўтмас нимча у ёқда турсин комбинезон ҳам ортиқчалик қилиб қолади. Икки кеча ухламаганмиз. Автоматим тасмасини люк қопқоғига илганча, туйнукдан бошимни чиқариб боряпман. Кўзим юмилиб кетяпти. Бир лаҳза, ақалли бир сония ухлаб олгим келади.

Викторнинг хавотирли овозидан чўчиб уйғонгандек бўлдим.

— Мой босими тушиб кетяпти, командир. Мотор қизиб кетди.

Бошловчи танкка хабар қилдим.

— Ўртоқ командир! Етмиш олтинчининг мотори қизиб кетяпти.

Шлемофонда капитаннинг ҳорғин овози эшитилди:

— Тушундим... Олтмиш бир! Ортингдаги «кутилар» сени кутади.

Демак, тўхташим керак: «олтмиш бир», дегани — тўхта, деган маънони англатади. «Кутилар» эса орқада келаётган БМПлар.

Карвон чанг кўтариб, йўлида давом этди. Бизлар бийдек чўлда тўхтаб қолдик. Орқамизда турган БМПдагилар хуноб бўлишар, ҳар лаҳзада «тезроқ бўл, броня», деб қисташар эди.

Йўлга тушдик. Уч-тўрт чақирим юрмасдан танк яна секинлади.

— Командир! — деди Виктор хавотирланиб. — Мотор қизиб кетди. Яна бир чақирим юрсак, двигатель ишдан чиқади.

Танк ичи чиндан ҳам дўзахдек қизиб борар эди.

Бошловчи танкни чақириб, вазиятни тушунтирдим. Шлемофондан капитаннинг норози тўнғиллагани эшитилди:

— Олтмиш бир. Сабр қил, шагакка олишади.

Люкдан бошимни чиқариб, атрофни кузатдим. Куёш аёвсиз қиздирар, кўз илғагунча кетган қумлар кўнгилда ғашлик уйғотар, олисда, йўлнинг ўнг томонида чакалакзор кўзга чалинар эди. Бехосият жой...

Бошқа танк келиши билан машинадаги сим арқонни унинг «думи»га уладик. Танк вағиллаганча орқасидан куюқ тутун, чанг-тўзон кўтариб судраб кетди. Ортимиздаги БМПлар ҳам йўлга тушди. Ҳамон люкдан бошимни чиқариб, кузатиб борардим.

Пинакка кетдим шекилли... Онамни тушимда кўрдимми — ўнгимдами, билмайман. Аммо овози қулоғимга ўқдек кирди:

— Кўзингга қара, болам, чуқур бор!

Даҳшатли гумбурлашдан танк силкиниб кетди. Бошим люк қопқоғига урилиб, ҳушимни йўқотдим. Хаёлим жойига келганида беихтиёр энгашиб, пастга қарадим. Ўнг томондаги занжир узилиб кетган, танк мина портлаганда пайдо бўлган чуқурга ёнбошлаб қолган эди. Нариги танк минадан қандай ўтиб олгани-ю, нега бизники портлаганига ақлим етмасди. Ўша заҳети чакалакзор томонда автомат тариллади. Бошим устидан ўқлар визиллаб ўтаётганини эшитиб беихтиёр люк қопқоғини ёпдим. Танк яна бир силкинди. Викторнинг ҳаяжонли хитоби эшитилди:

— Танк ёняпти, командир. Миномётдан отяпти!

Чиндан ҳам зум ўтмай машина ичини аччиқ тутун қоплаб, ҳеч нима кўринмай қолди.

— Эвакуация люкига! — дедим бақириб.

Экипаж тушиб бўлишини кутиб турдим-да, охири ўзим ҳам танк тубидаги туйнукдан эмаклаб ерга тушдим.

Танкимиз қуюқ тутун ичида қолган эди. Чакалакзордан муттасил автомат тариллар, орқадаги БМПлардан бири оёғи осмондан бўлиб ётар, атрофни дод-вой, сўқинишлар тутиб кетган, нариги танк эса, замбарагидан чакалакзор томонга кетма-кет ўқ отар эди.

Атрофда ўқлар чийилларди. «Ўқ чийилладими, демак, четга кетган бўлади, ўзингга тегадигани овоз чиқармайди», деган эски ақида хаёлимнинг бир чеккасида турган бўлса-да, танк панасидан чиқишга юрагим бетламас эди. БМПдагилар пишиқ йигитлар экан. Чакалакзор томонга муттасил ўқ узишарди. Тутаб ётган танк олдига эмаклаб чиқдим. Чакалакзор томонга автоматдан кетма-кет ўқ уздим. Белим жиз этгандек бўлди. Тўғриси, оғриқ ҳам, кўрқув ҳам сезганим йўқ. Автомат қўлимга ёпишиб қолганга ўхшар, ҳеч нимани ўйламай, нуқул отгим келарди. Ўша томон эмакларканман, ёнбош томонда биров гапиргандек бўлди. Беихтиёр бурилиб қарадим.

— Мама! Мама!

Димоғимга калла куйдирганда чиқадиган исга ўхшаган ҳид урилди. Қарасам, Сашанинг сочлари ёниб, жизганак бўлиб кетибди. Комбинезони куйиб, баданига ёпишиб қолган, юзлари қорайиб кетган...

— Мама... — деди алаҳсираб. — Мамочка...

Тўхтовсиз ўқ узганча, чакалакзорга югурдим...

Отишма қандай қутилмаганда бошланган бўлса, шундай тугади. Атрофга сукунат чўқди. Ҳамон офтоб чарақлаб турар, чакалакзор тутун ва оловга бурканган эди. Рўларамда Виктор пайдо бўлди.

— Командир! — деди қўрқувдан кўзлари олайиб. — Ҳамма-ёгинг қон-ку, Рустам!

Ажаб! Ҳамон оғриқ сезилмасди. Белимни ушлаб кўрсам, кафтимга илиқ, хўл нарса унади. Жон аччиғида уч-тўрт қадам юриб кўрдим. Кейин тўсатдан йиқилиб тушдим.

... Гувиллаган овоздан ўзимга келдим... БМПда кетаётганимни ғира-шира англадим. Йўқ, аввал димоғимга аччиқ ҳид урилди. Кўзимни очсам, шундоқ Сашанинг бошига юзимни қўйиб ётибман. Чамаси, Саша тамом бўлган, боши муздек, ҳамон куйинди ҳиди анқир эди. Қон аралаш куйинди иси... Кимдир қорнимга қўлини ташлаб олган... Белим чидаб бўлмас даражада оғрир, сув ичгим келарди... Жаҳл билан силтаб тортган эдим, ўша — кимнингдир қўли шилқ узилди-

да, худди саржин ўтиндек, лўп этиб олдимга тушди... Яна хушдан кетдим.

Кечаси

Медсанбат дўхтири — сочлари оқарган киши бошимда жилмайиб турибди.

— Омадинг бор экан, солдат! Ўқ танк зирҳидан сачраб, белинга тегибди. Агар аортага тегса борми, ҳозир яшиқда ётган бўлардинг... — Гўё мен жарроҳлик илмини сув қилиб ичиб юборгандек тушунтирди. — Умуртқа поғонасининг думғаза қисмидан иккита аорта томири ўтади. Тушундингми? Ўқ ўшанга тегса — тамом эдинг! Ё бир сантиметр ўнгроққа — умуртқага санчилса, бир умр инвалид бўлиб қолардинг.

Оғриқ баттар кучайган, аъзойи баданим ёниб борар, чанқаб кетган эдим.

— Маша! — деди дўхтир эшик томонга қараб. — Уролог қаёққа йўқолди?

Оппоқ халат кийган ёшгина, дўмбоққина жувон кириб келди.

— Текшир буни!—деди кекса дўхтир зарда билан. — Сенга тааллуқли жойи борга ўхшайди.

Қарасам, дўмбоқ жувон бемалол чойшабни очиб, белимдан пастини яланғочлаяпти. Бир камим шу қолувди!

— Доктор! — дедим ялиниб. — Керакмас. Мен соппа-соғман! Илтимос!

— Илтимос эмиш! — кекса дўхтир қалин қошини чимириди. — Булар ҳаммаси олифта! Бронжилет кийса ҳақи кетади! — деди қовоғини солиб. — Биламан, ўлмайсан! Аммо эшитиб қўй: уйингга борганингдан кейин ҳам урологдан маслаҳат олиб турасан! Англадингми? Урологдан!

Октябрнинг бошлари

Уч ойдан бери ҳеч нима ёзмадим. Умуман... Ҳеч ниманинг кизиғи йўқ менга. Ҳеч нимага ҳайрон ҳам қолмайман... Қисмда ҳар ҳафтада янги гап тарқалади. «Фалон жойда кўприк портлабди». Хўш, нима бўпти? Кўприк бўлганидан кейин портлайдида! «Битта «дух»ни тутиб олиб, танк замбарагига тросс билан осишибди». Нима қипти! «Дух» бўлганидан кейин осиш керакда! Хоҳласа дарахтга осадди, хоҳласа танк замбарагига!.. Бошимас, оёғидан осса, яна Яхши!

Ёлғиз қувончим юртимиздан келадиган хатлар...

Шаҳноза суратини юборибди. Калта енгли, оппоқ кўйлак кийиб жилмайиб турибди. Синчиклаб қарасам, суратдаги манзара таниш кўринди. Ахир бу... ўзимизнинг анҳор-ку! Ана ўша харрак, ўзимизнинг наъматак! Вой, Шаҳноза тушмагур-ей... Панага ўтиб суратини ўпдим...

Октябрнинг ўн еттинчи куни

Жанговар тревога эълон қилинди. Ҳаммаёқ югур-югур бўлиб кетди. Бундан чиқди, жанг бўлади! Ким билсин, душман бирон объектга ҳужум қилгандир. Йўлда бораётган колоннага шошилинич ёрдам керакдир. Ё бўлмаса, разведгруппа қамалда қолгандир... Ҳамма нарса бўлиши мумкин...

Катта куч ташланганига қараганда жанг ҳам катта бўладиган кўринади. Танклар, БТРлар, БМПлар елиб боряпти.

Кун пешиндан оған... Куз осмони тиниқ, сокин. Тримплексдан қизғиш тоғлар аниқ-таниқ кўринади. Олисда, йўлдан бир чақиримча чеккада қишлоқ кўзга ташланади. Узоқдан қараган одамга афғон қишлоқлари, нима десам экан, мозористонга ўхшаб кўринади. Пахса деворли уйларнинг томи Тошкент атрофидаги қишлоқларникига ўхшаб тунука ёки шифердан қиялатиб ёпилган эмас. Фарғона водийсидаги уйларникига ўхшаган текис том ҳам эмас... Қандайдир ғалати: ҳар бир уйнинг томи лойдан куббасимон қилиб ясалган. Ҳафсала билан суваб қўйилган қабрдек...

Танклар, БТРлар шиддат билан қишлоқ томонга бурилди. Ўша ёқда куюқ тутун, қизғиш аланга кўзга ташланар, портлаш садолари эшитилар эди. Демак, қишлоқда жанг боряпти. Йўл четида тўхтаб турган БМПга кўзим тушди. Маскахалат кийган йигитлар машина олдида уймалашиб турарди. Устав бўйича танкни тўхтатишга ҳаққим йўқ. Кўнглимдан нима кечганини ўзим билмайман. Механикка буйруқ бердим:

— Тўхта, Виктор! Бир минутга...

Люкдан бошимни чиқаришим билан қишлоқ томонда гумбураётган портлаш садолари, автоматларнинг муттасил тариллаши яна қаттиқроқ янграгандек бўлди. Димоғимга тутун, порох ҳиди кирди.

Маскахалатли йигитлар йўл четида тўхтаган БМПга ўлик ортишаётган экан. Ўликлар негадир яланғоч эди. Учта жасад машинага, плаш палатка устига қатор ётқизиб қўйилган. Ерда тагин иккитаси ётарди. Йигитлар портлаш овозларига, автоматларнинг тариллашига парво қилмай, ўз юмушларини қандайдир совуққонлик, ҳатто хотиржамлик билан адо эти-

шар, бири жасаднинг қўлтигидан, иккинчиси оёқларидан олиб, машинага ортар эди. Навбатдаги жасаднинг қоп-қора сочларини кўриб, беихтиёр ерга сакраб тушдим. Яқин бордим у сесканиб кетдим. Қип-яланғоч жасаднинг гавдаси оғир шекилли, машинага улик ортаётган йигитлардан яна бири югуриб келиб, унинг белидан кучоқлаганча дўстларига кўмаклашди. Шунда жасаднинг чап кўли шилқиллаб ерга осилди. Билагига татуировка билан қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган «Темур» деган сўзга кўзим тушди.

— Темур ака! — юрагим сирқиллаб, жасад бошига эгилдим. — Темур ака!

— Нарн тур, танкист! — деди йигитлардан бири ҳансираб. — Ундан кўра жангга кирсанг-чи!

— Темур ака! — дедим инграгудек бўлиб. Ҳарчанд тикилиб қарамай афтини таний олмадим. Жасаднинг юз-кўзи, аъзойи бадани қора қонга беланган эди. Шунда... Бир нарсани аниқ кўрдим! Темур аканинг қулоқлари, бурни... ва... олати кесиб олинган эди! Қанча фурсат туриб қолганимни билмайман.

Танк зирҳига қандай тармашдим, люкдан қандай кирдим, эсимда йўқ.

— Бос, Виктор! — дедим ҳайқариб.

Шлемофондан командирнинг баджаҳл товуши эшитилди:

— Размах Етмиш олти. Нега тўхтаб қолдинг?

— Кетяпман, — деди хириллаб.

— Объектни жануб томондан айланиб ўт. Эҳтиёт бўл, мина бўлиши мумкин...

«Мина эмиш! Мина тугул атом бомбаси бўлмайдами!»

— Бос, Виктор!

— Люкни ёп, командир...

— Ўчир овозингни! Бос!

Пастак девор ортида саллалаи бош кўринди. Елкасидаги гранатомётни деворга тираб мен томон рўпара қилди. Вужудимда ўлим шарпаси бир лаҳза ўрмалаб ўтгандек бўлди.

Қизик, негадир кўрқмадим. Тушунтириб беролмайман. Ажал билан рўпара келсанг-да, кўрқмасанг! Шуниси ёдимдаки, хотиржам буюрдим:

— Учта снаряддан ўт оч!

Одамнинг талқондек майда-майда бўлиб кетишини ўз кўзим билан кўрдим. Тутун тарқалгач, қарасам, девор ҳам йўқ, бояги саллалаи ҳам... Рўпарадаги куббасимон уй ичидан автомат товуши эшитилди. Ўқлар танк зирҳига урилиб чийиллаганча сакраб кетаётганини ҳис этиб турар, аммо люкни ёпиш хаёлимга келмас эди.

— Ўт оч!

Кубба томли уй хотинларнинг упадонидек оппоқ кукунга айланди. Эсдан оғиб қолганга ўхшардим.

— Виктор! Бос! Бос! — дердим нукул бақириб.

Танк қутурган буқадек ўкирар, пулемётидан тўхтовсиз ўқ узганча йўлда дуч келган нарсани пайҳон қилиб борар, куббасимон томли уйлар, толми, қайрағочми, қандайдир дарахтлар, узум токлари, думини хода қилиб, у ёқдан-бу ёққа югураётган сигир, қанотини жонсарак патирлатганча учиб-қўнаётган товуқлар кўзга чалиниб қоларди.

— Бос! Бос! — дердим бақириб, автоматдан муттасил ўқ ёғдирардим.

Бир маҳал ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Ҳолдан тойиб, жойимга ўтирдим. Тримплексга ўқ теккан шекилли, ойнаси дарз кетган, ташқари кўринмасди. Атрофда гумбур-гумбурлар тинган, ўқ овозлари эшитилмайди... Ҳатто танкнинг гувиллаши ҳам...

Танк жим. Автоматлар жим... Қишлоқ жим... Гўё ҳеч нима бўлмагандек.

Қаддимни ростлаб, атрофга қарадим. Ҳаммаёқ тутунга тўлган, осмонда чанг-тўзон муаллақ туриб қолган. Қишлоқда соғ уйнинг ўзи кўринмас, олисда қонга ботган калладек қипқизил қуёш уфққа чўкиб борарди.

Синчиклаб разм солсам, аллақандай ҳовли ўртасида турибмиз. Ипга илинган, ҳали қуриб улгурмаган чойшаблар, хотинларнинг кўйлаги тупроққа қоришиб ётибди. Томи ўпирилиб, девори қулаган уй ичидан тутун аралаш тўзон бурқсиб турибди. Ҳовли юзида қўй қумалоғига ўхшаш қора нарсалар тупроққа қоришиб, ер билан битта бўлиб ётибди. Гарангсиб, узоқ тикилиб қарадим-да, тушундим: майиз экан. Бир чеккада танк занжири эзгилаб, илма-тешик қилиб ташлаган гилам... Одам қонидек қип-қизил...

Аллақайси бурчакдан қулоқлари шалпайган, қўрқувдан кўзлари жавдираган олапар ит чиқиб келди. Танкка хавотирли назар ташлади-да, думини қисганча, сўриток томон юрди. Япроқларини чанг босган сўриток тагига бориб, алланимани ҳидлади. Дор узилганда аёлларнинг қизил кўйлаги чеккага отилиб кетган шекилли, сўриток тагидаги ариқ ичида беўхшов чўзилиб ётарди. Ит илтижо қилгандек, гингшиб қўйди-да, қўйлакни яна ҳидлади. Чўнқайиб ўтирган қўйи, осмонга қараб ғайритабиий овозда бир-икки вовиллади. Кейин вовиллаши ўз-ўзидан увлашга айланиб кетди... Бир дақиқа ўтди... Беш дақиқа... Умрим бино бўлиб бунақа нолани эшитган эмасдим.

Юрагимни тушунарсиз ваҳима гижимлаётганга ўхшарди. Сакраб ерга тушдим.

— Кет! — дедим овозим титраб.

Ит қайрилиб қарамади. Чўнқайиб ўтирганча нолали улайверди. Ердан кесак олиб отдим.

— Кет!

Ит увлашдан тўхтади. Мен томонга қараб қўйди. Назаримда, «ўз ҳолимга қўясанми-йўқми, нима гуноҳ қилдим сенга!» деган илтижо билан термилгандек бўлди.

— Йўқол! — дедим дағдаға билан.

Ит думини қисиб нарироққа борди, чўнқайиб ўтирганча, тумшуғини осмонга чўзиб қайтадан увлашга тушди.

Негадир қўрқиброқ яқин бордим. Сўриток тагида ётган нарса, кўйлак эмас, одам гавдаси экан. Хотин кишининг гавдаси. Сўритокнинг панасидан паноҳ топмоқчи бўлгандек, ёнбошлаб ётибди. Бошида шарфга ўхшаган рўмол, эгнида узун кўйлак. Аммо оёқяланг... Оёқлари сўриток тагидаги ариқча тушиб қолган... Бирпас икжиланиб туриб қолдим.

— Туринг, — дедим қўрқа-писа елкасига қоқиб. — Туринг, опа, қўрқманг.

Аёл қимир этмади. Худди гапимни тушунадигандек далда бердим:

— Туринг, биз сизга тегмаймиз.

Танк томондан Викторнинг овози келди:

— Қайтиш керак, командир!

Бурилиб қарасам, ҳайдовчи люкдан бошини чиқариб турибди.

— Қайтишга буйруқ бўлди, командир.

Ит эса ҳамон увлар, қулоғингни тешиб, юрагингни ўртаб юбормагунча тинчимаيمان, деб қасд қилгандек нола чекар эди.

Автомат затворининг шақир-шуқури эшитилди. Қарасам, Виктор итни мўлжалга оляпти.

— Отма! — дедим ўшқариб. Тағин аёлнинг бошига эгилдим.

— Опа! — Аёлнинг елкасидан тортган эдим, чалқанча ётиб қолди. Жонҳолатда ўзимни орқага ташладим. Ахир бу... Шаҳноза-ку! Оппоқ юзи, қоп-қора сочлари, қайрилма киприклари... Йўқ... Бу — Шаҳноза эмас. Шаҳнозанинг кўзлари қора. Буники — зангори... Барибир... Барибир Шаҳнозага ўхшайди. Юзининг тиниқлиги, катта-катта кўзларининг ҳайрат билан термилиши...

Бирон ерида жароҳат изи кўринмасди. Фақат кўйлагининг ёқаси очилиб, оппоқ, бўлиқ сийналари яланғочланиб қолган

эди. Гуноҳ иш қилиб қўйган одамдек яна орқага тисарилдим. Шундагина бўйнини тешиб ўтган ўқ ўрнига кўзим тушди. Тешикдан ипдек оқиб қон сиза бошлади. Кейин, тўсатдан, қон оқиши тезлашиб кетди. Аввал тўшига тушди, кейин сийнасига... Бирпасда сийнаси қип-қизил қонга беланди...

Даҳшат ичида гандираклагудек бўлиб, танк томон чекиндим. Шу пайт вайронага айланган, тутаб ётган уй ичидан бола йиғиси эшитилди. Зум ўтмай вайрона остонасида нимча кийган, аммо иштонсиз, бир ярим-икки ёшлардаги ўғил бола кўринди.

Қизиқ! Ит увлашни бас қилиб, боланинг олдига югуриб борди. Фингшиб, боланинг бурнини ялади. Бола дўмбоқ қўлчаси билан ит бошини нари итариб, баттар йиғлай бошлади. Ит кўзларида мутелик билан бир зум тикилиб турди-да, оҳиста бурилиб аёл томон лўкиллади. Бола ҳамон йиғлаганча ўз тилида ғужур-ғужур қилиб, итга эргашиди. Оёқяланг тупроқ кечиб, алпанг-талпанг юрган кўйи аёл тепасига келди. Бир зум туриб қолди: йиғлашдан тўхтади. Аммо ўпкасини тутолмай ҳиқиллаганча «мўржона-мўржона»*, деди. Аёлнинг ёнига чўккалади-да, ёш тўла кўзлари билан негадир ғудраниб кулди. Тупроққа беланган қўлчалари билан онасининг маммасини чангаллаганча эма бошлади. Бирпас эмди-да, илкис бошини кўтарди. Ҳайрон бўлиб, гоҳ онасига, гоҳ итга, гоҳ менга мўлтиради. Оғзини каппа-каппа очиб, чирқиллаб йиғлаб юборди. Гўдакнинг оғзидан сўлак аралаш қон оқар эди.

... Аввал ич-ичимдан титроқ келди. Кейин қўлимнинг бармоқлари музлай бошлаганини ҳис қилдим. Ундан кейин оёқларим қалтирай бошлади. Танкка қандай етиб бордим, эсимда йўқ.

— Отаман! — дедим ўкириб. — Ҳаммангни отаман! Ўзимниям отаман!

...Кейин нима бўлганини билмайман.

Ноябрь ойи

Уйдан хат келди. Акам ойимнинг гапларини сўзма-сўз ёзиб юборибди: «Худога шукр, Рустамжон, нурли тушлар кўряпман. Офтоб чарақлаб турган далада чопқиллаб юрибсан. Соғиниб кетдим-ку, болам, кел, битта бағримга босай, десам, югуриб олдимга келибсан. Ойижон, сут ичгим келяпти, сут беринг, дебсан. Мен сенга коса тўла сут бердим. Охиригача симириб,

* М ў р ж о н а — онажон.

ичиб олдинг... Сут—ёруғлик, жон болам. Худо хоҳласа, купи кетиб ози қолди...»

...Мени нега туғдингиз, ойи? Нега туғдингиз!!!

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Тўлаганова Қурбоной. Эллик беш ёшда. Тураржойлардан фойдаланиш бошқармасининг фарроши. Миллати — ўзбек. Оилали. Қатортол мавзеси, 9-уй, 44-хонадонда истиқомат қилади. Партиясиз.

— Гражданка Тўлаганова Қурбоной сиз бўласизми?

— Ҳа, мен бўламан. Нима гуноҳ қилдим, холанг айлансин!

— Ўтиринг!

— Ўзинг асра, Худойим... Гуноҳим нима? Унақа одамни кўрқитмагин, жон болам... Оёқ-қўлим титраб кетяпти.

— Биров сизни гуноҳкор деяптими, нега ваҳима қиласиз, гражданка Тўлаганова!

— Ана! Тагин «гражданка» деяпсан! Ман юрак олдириб кўйганман, холанг қоқиндиқ.

— Ўтиринг!

— Хўп, ўғлим, хўп. Бирпас ўзимга келиб олий, майлими? Илоё бола-чақангни роҳатини кўргин.

— Неча йилдан бери ЖЭКда ишлайсиз?

— ЖЭКда ишлайман, холанг ўргилсин, уборшисаман, кўча супураман. Икки «дўм»ни ажратиб берган. ЖЭКни хўжайини айтган. Хола, мана шу дўмлани атрофи тоза бўлсин, зиналари ярақлаб турсин, деган. Умридан барака топгур, хўжайин яхши одам. Инсофли. Байрамда пирмиялни берди— ўттиз сўм. Хола, деди, биз сизга ўхшаган пўристой одамларни ҳурмат қиламиз, деди.

— Кимлар билан турасиз?

— Нима?

— Квртирангизда кимлар туради?

— Ўзи бир ҳафтадан буён мазам йўқ. Совуқ тушганидан бери касалим ўлгур кўзиб қолди. Бўйра бўйи қорни курагунча ҳарсиллаб кетаман, болам. Шу савил қолгур ўт қопчасини олдириб ташлаб қутуламан, шекилли. Дўхтир айтди: кўрқманг, хола, деди, буям кўричакни кестиришдек гап, қийналиб юрасизми, бунақа қилиб, ундан кўра кестиринг-у, қутулинг, деди.

— Квртирангизда неча киши туради, деяпман?

— Одамни унақа кўрқитмагин-да, холанг айлансин. Мана,

хамма қоғозларни обкеганман. Уйни налугини вақтида тўлийман, ўғлим. Мана, ойма-ой тўлаганман.

— Уфф, неча киши турасизлар?

— Нима қилий, холагинанг айлансин. Биттаю битта қизимни жўжалариминан кўчага ҳайдаб қўяйми? Тор қорнимга сиққан кенг уйимга сиғмийдими?.. Бошида этгандим. Умида, жон қизим, эсингни йиг, бўладиган савдо эмас, бу боланинг кўзи бежо, дегандим. Ҳозирги ёшларни биласан-ку! «Ўламан саттор, шундан бошқасига тегмийман», деб туриб олди. Мана нима бўлди!

— Мен қизингизни сўраётганим йўқ, гражданка Тўлаганова! Ким билан турасиз, деяпман. Савол тушунарлими?

— Бўмаса нега учасковой кун ора кириб сиёсат қилади? Квартиранинг майдони тўрт кишига тўғри кемайди, дейди? Кечаям борди. Нўрмага тўғри кemasмиш. Бўмаса, уй оббер, уч хоналими, тўрт хоналими, десам, ман сизга квартир берадиган исполком эмасман, дейди. Комиссар неча марта айтди: куёвингни сўтга бер, қизинг билан невараларингга уй олиб беради, диди. Умида бир жаҳлга минганди, насихат қилдим. Қўй, болам, шайтонга ҳайф бер, пешонангдагини кўриб кетарсан, дидим. Нима қилади жанжал кўзгаб. Тўғрими? Куёвим яхшими-ёмонми, уям Худони бир бандаси-да! Иккинчи хотинидан боласи бор. Умида эрига жабр қилса, ўша боланинг ҳам кўнгли ўқсийдими, ахир?

— Миямни қоқиб, қўлимга бердингиз-ку, хола. Айтяпман-ку, мен бошқа нарсани сўрамоқчиман.

— Сўрайвер, болам, сўрайвер.

— Шоматов Рустамни танирмидингиз?

— Анави... куёвними? Албатта танирдим. Яхши бола эди, раҳматли. Ҳар кўрганда: «Ҳорманг, хола, чарчаб қолмадингизми?» деб сўрарди. «Сизни Пскентга олиб бориб, бир ўйнатиб келаман», дерди. Бу дунёга келиб нима кўрди, бола шўрлик! Қандоқ яхши йигит эди...

— Йиғлашнинг ҳожати йўқ. Шоматов билан киришчиқишинглар бормиди?

— Албатта, бор эди! Келин-куёв дўмга кўчиб келган кунлари энг аввал ман билан танишган...

— Шоматовнинг оиласи билан муносабати қандай эди?

— Келин биланми? Қўш каптардек иноқ эди. Қанийди, менинг куёвим ҳам Умидаминан шунақа тотув бўлса, деб орзу қилардим.

— Наҳотки, Шоматов хотини билан ҳеч уриш-жанжал қилмаган бўлса?

— Бегуноҳ бандасига тухмат қилиш — одам ўлдириш билан тенг, жон болам.

— Ҳар қалай-да! Турмушда нималар бўлмайди.

— Тавба! Худоё тавба! Ман кетсам бўладими? Ҳализамон невараларимни боғчадан олишим керак. Бу ҳафта Умида иккинчи исменда... Аनावи участкавойинга этиб қўясанми? Уйимдан ҳайдаб чиқармайдими?

— Ўтиринг, гражданка Тўлаганова! Соат энди тўрт ярим бўлди.

— Хўп дегин, умрингдан барака топгур. Асир намозим қазо бўлмасин...

— Намоз ўқийсизми?

— ...

— Намоз ўқийсизми, деб сўраяпман. Ҳозир диндорларга қарши қанақа кураш олиб борилаётганини биласизми?

— Ўқисам, ўзим учун ўқийман-да, болам. Комиссарга этмай қўя қол бу гапни.

— Қизиқ хотин экансиз-ку... Айтинг-чи, эрталаб барвақт турасизми?

— Албатта-да! Одамлар ишга кетгунча йўлкаларни супуриб қўйишим керак-ку!

— Шоматовнинг хотини эрталаблари кўчага чиққанини кўрганмисиз?

— Шаҳнозами? Кўрганман! Худойлигимни этаман, ҳар куни бўлмасаям кун ора бидон кўтариб сутга чиқарди. Сут дўкони — гастрономни ёнбошида. Тонг отмасдан турнақатор очирид бўлиб кетади. Қараб туриб ёқамни ушлайман. Сенга ёлғон, Худога чин. У ёғи Тепақўрғон, бу ёғи Қатортол қандоқ жойлар эди. Ҳаммаёқ — боғ, ҳаммаёқ — дала. Ҳар хонадонда ўлдим деганда биттадан сигир бўларди. Бешёғочга сут обориб сотардик. Энди-чи? Эрталабдан сутга очирид...

— Уфф! Келин ўша куни ҳам сутга чиқдимми?

— Қайси куни?

— Эри ўлган куни!

— Кўрмадим. Ёлғон гапиришга Худодан кўрқаман. Тагин билмадим. Туман эди. Куюқ туман. Худо билади-ку, ё ман пастга тушишимдан олдин, ё уйнинг орқа томонига ўтиб кетганимда сутга борган бўлишим мумкин.

— Эслаб кўринг-чи, уй атрофида биронта бегона одамни учратмадингизми?

— Йўқ!.. Тўғри, анча нарида бир шарпа кўрингандек бўлди. Назаримда, мани кўриб дарахт панасига ўтганга ўхшади... Тагин, билмадим. Туман эди.

— Бўй-бастини иллагандирсиз, ахир! Келбати қанақайди? Семизми, ориқми? Новчами?

— Назаримда, бошида тўқима қалпоқча бордек кўринди. Анавинақа, ёш болалар совуқда киядиган қалпоқча бўлади-ку...

— Ўша одамни ҳозир кўрсангиз танийсизми?

— Вой ўлмасам! Қаёқдан танирканман? Этдим-ку, туман эди. Ўн қадам нарини кўриб бўлмасди.

— Айтинг-чи, Шоматовни охирги марта қачон кўрган эдингиз? Яъни ўлмасдан олдин?

— Рустамжонними? Байрам куни кўрдим. Кечга томон дўкондан невараларимга кампут обкелаётгандим. Кичик неварам кампутга ўч. Ошгаям кампут қўшиб ейди...

— Рустам нима қилаётган экан?

— Рустамжонми? Кўча бўйида турган экан. Салом берди. «Келинни олиб уйга киринглар, Умида ош дамлавогитти», дигсам, «раҳмат», диди...

— Кейин-чи?

— Кейин... Умидага айтдим, «янги қўшнилари меҳмонга чиқиб қолиши мумкин, аччиқ-чучук қил, туруп тўғра», дидим.

Чиқишдими?

— Йўқ... Аксига олиб, чироқ ўлгур ўчиб қолса дегин... Уйингга буғдой тўлгур невараларим қоронғидан кўрқади. Чироқ ҳадеганда ёнавермади. Иккаласи хархаша қилишга тушди. Уйда шам қурмагур тамом бўлган экан. Пастга тушдим. Қарасам, тўртинчи қават деразасида нур бор. Янги қўшниларида.

— Шоматовларникидами?

— Ҳа. Чиқдим.

— Эшикни ким очди?

— Келин, Шаҳноза. Шунақа-шунақа, дидим. Биттагина шам бериб...

— Шошманг. Ичкарида ким бор экан?

— Ичкари кирмадим.

— Ҳеч қандай овоз ҳам эшитилмадимми?

— Йўқ... Назаримда эшикни тақиллатаётганимда ичкаридан Рустамжоннинг овози келгандек бўлувди.

— Нима деди Рустам?

— Тавба! Бировнинг гапига қулоқ солиш гуноҳ-ку, холанг айлансин!

— Келиннинг кайфияти қандай эди?

— Қоронғида кўриб ўтирибманми? Бинойидек эди шекилли.

- Уйқингиз зийракми?
- Билмасам... Баъзан кечалари ўт қопим оғриб, тўлганиб чиқаман.
- Ўша кеча Шоматовларнинг уйи томонидан шубҳали овоз, бақириқ-чақириқ эшитилмадими?
- Йўқ. Рустамжонлар икки йўлак нарида туради.
- Яхши... Билишимча, сиз ҳамма қўшнилари яхши танийсиз. Тўғрими?
- Йигирма беш йил бирга тургандан кейин...
- Одатлариниям биласизми?
- Бу нима деганинг?
- Яъни... масалан... Кимникига ким киради, ким чиқади. Ким ким билан яқин?
- Бировнинг турмушига аралашинг—шайтоннинг иши... Ҳадиси шарифда этганларки...
- Хўп. Ҳадисингизни қўя туринг. Ўша куни эрталаб Шоматовларнинг подъездидан биронтаси чиқмадими?
- Худо шоҳид: ҳеч кимни кўрмадим.
- Ўша томондан шовқин-сурон, дейлик, дераза сингани эшитилдими?
- Йўқ.
- Шоматовнинг жасадини биринчи бўлиб сиз кўрдигизми?
- Ертўла зинасида ётган Рустамжон эканини қаёқдан билибман? Эсимга тушса, юрагим туздек ачийди! Қандоқ яхши бола эди! Ўн гулидан бир гули очилмаган ёшгина йигит нима қилувди санларга, Худо беҳабарлар! Бировнинг жонига қасд қилишдан оғир гуноҳ борми? У ёқда бола бечоранинг ёш жони кетди. Бу ёқда келин шўрлик чирқиллаб қолди...
- Жасад устига биринчи бўлиб отставкадаги полковник Ғаниев бордими?
- Комиссарни айтяпсанми?
- Ҳа, ўша кишини!
- Тўғри, худойлигимни айтаман. Аввал Комиссар борди, кейин ман...
- Айтинг-чи, хола... Комиссарни яхши танийсизми?
- Танийман, ўғлим. Яхши танийман. Ҳаммамиз тепақўрғонлик бўлганимиздан кейин...
- Нима учун намоз ўқишимни Комиссарга айтма, дедигиз?
- ...
- Сизнингча Комиссар қанақа одам?
- ...

- Нега индамайсиз?
- Нима дей, болам. Уям Худонинг бир бандаси...
- Қизиқ экансиз... Майли, сизга рухсат. Бориб, намозингизни ўқийверинг. Фақат... Бу гапни мен айтмадим, сиз эшитмадингиз. Тушунарлими? Манави пропускни эшикдаги дежурнийга берасиз... Бормайсизми, ахир?
- Бир нарса сўрасам, майлими, болам? Отинг нима?
- Бу ёғи қизиқ бўлди-ку! Терговчи менми, сизми?
- Этақол, жон болам.
- Ана! Повесткага ёзилган-ку: «Старший терговчи Сайдалиев С.» деб. Фамилиям Сайдалиев, отим — Саидаъзам.
- Бундан чиқди, саидлар авлодидан экансан.
- Ғалати гапларни гапирасиз, хола! Бунинг нима аҳамияти бор?
- Яна битта гап этсам, кўнглингга келмайдими?
- Оббо! Боринг энди!
- Кетаман, болам. Ҳозир кетаман. Худо ҳаққи, эшигингдан кириб келганимда кўрққан эдим. Кейин... қарасам, юзингда нур бор. Мана энди тушундим. Палагинг тоза экан.
- Жа-а, бошни айлантириб юбордингиз-да, хола?
- Билдимки, руҳинг тоза, болам! Бировга ёмонлик қилиш кўлингдан келмайди. Аждодларингни арвоҳи йўл қўймийди.
- Бўпти, хайр, гражданка Тўлаганова!
- Яна битта гап этсам майлими?
- Уфф! Боринг, дедим-ку!
- Бу ҳунар санга ярашмийди, холанг айлансин! Бўлак тирикчилик қил... Бунақа ҳунарнинг нонини ейдиганлар бошқача бўлади.
- Терговчилар ёмон одам деб ким айтди сизга?
- Бошимдан ўтган, болажоним! Бошимдан ўтган...

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ЭРТАКЛАРИДАН

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда етти иқлимни сўрайдиган пошшо ўтган экан. Пошшонинг Худодан тилаб-тилаб олган якка-ёлғиз ўғли бор экан. Бола — барибир болада! Бир куни шўхлик қилиб, дарахтга чиқибди. Йиқилиб боши ёрилибди. Пошшо чопиб бориб, ўғлини ердан кўтариб олибди. Қараса, боласининг ёрилган пешонасида «Никоҳ куни бўри ейди» деган ёзув бормиш. Пошшо бу синоатни ҳеч кимга айтмабди. Табиблар болани тез кунда тузатиб юборишибди. Аммо ўғли катта бўлган сайин пошшонинг кўнглига ғулғула тушаверибди. Юртидаги жамики бўриларни қириб ташлашга фармон берибди.

Орадан ой ўтибди, йил ўтибди. Пошшо шаҳзодани уйлан-тирадиган бўпти. Ой деса юзи, кун деса кўзи бор келин топишибди. Тўй куни пошшо саройнинг атрофига мингта соқчи қўйибди. Куёв билан келин қўшиладиган куни остонада ўзи пойлаб ўтирибди. Бир маҳал ичкаридан дод-фарёд эшитилибди. Пошшо қиличини яланғочлаб кирса, келин куёвнинг бўғзини ғажиб турганмиш. Пошшо бу нима қилганинг, деб келиннинг боши устида қилич кўтарса, келин: «Нима бўлганини ўзим билмайман, осмондан «сен бўрисуан, ёнингдаги қўзичоқни ейишинг керак», деган нидо келди», дебди.

АЛЛОҲ ҲАР НАРСАНИ КЎРГУВЧИДИР

Қора плаш кийган сўхтаси совуқ кишилар дадасини олиб кетганида Қурбоной ўн тўрт-ўн беш ёшларга бориб, бўйи чўзилиб қолган эди. Олиб чиқиб кетишаётганда дадаси йўлак бошида туриб, «Қизимни эҳтиёт қил», дегани Қурбонойнинг қулоғидан кетмас, кечалари маъюс кулимсираб турган отаси тушларига кириб чиқар, аясига билинтирмай бурчак-бурчакка бориб юм-юм йиғлар эди.

Аяси бир гапни қайта-қайта такрорларди:

— Даданга гуноҳ йўқ, болам! Даданг — фариштадек тоза одам. Нима қилайлик: ёзигимиз шу экан. Буванг қамалди, тоғанг урушда бедарак кетди. Дадангни қисмати бу бўлди... Майли, яратган Эгам суйган бандасининг бошига шунақа синовлар солар экан.

Сентябрь ойида одатдагидек ўқиш бошланди. Қурбоной еттинчига кўчган эди. Одатдагидек, мактабга борди. Ўқитувчиларнинг муомаласи ўзгариб қолганига, синфдошларининг бири ачиниб, бири хавотирланиб қараётганига эътибор бермасликка ҳаракат қилар, дадасидан эса на хат, на хабар бор эди. Қурбоной иложи борича яхши ўқишга уринар, дадаси қулоғига қайта-қайта қуйган гап эсидан чиқмас эди. «Сен, шунчаки ўқувчи эмас, муаллимнинг қизисан, болам, аъло ўқишга, ўртоқларингга намуна бўлишга мажбурсан... Бирон фандан «тўрт» баҳо олсанг, хафа бўламан. Фаол бўл, жамоатчилик топшириғини сидқидилдан бажар!»

Кеч куз кунларидан бирида ғалати воқеа рўй берди. Қурбоной синф бўйича навбатчи эди. Катта танаффусдан кейин латтани ҳўллаб келиб, доскани ҳафсала билан артди. Кейин... дугоналари билан ўйнаб кетди... Дарсга қўнғироқ бўлганида югуриб синфхонага кирса, синфдош болалардан қай биридир

шумлик қилиб доскага бўр билан чизма-чизиқ тортиб ташлабди. Қурбоной, зир югуриб, латта излайдики, топса қани?

Бир маҳал гиштин «плита-печка» дудбуронининг қир учига илиб қўйилган латтага кўзи тушди. (Кўтармадаги Сталин номли мактаб «энг катта», «энг намунали» ҳисобланар, бу даргоҳда синфхоналар жўн тунука печкалар билан эмас, гиштин «плита-печ» билан иситилар эди.) Жонҳолатда платага тармашди. Оёғини печка қиррасига тираб, энди латтага қўл чўзган эди, «плита» чегидаги гишт кўчиб кетди-ю, Қурбоной ёнбошига йиқилди. Бир амаллаб қаддини ростлади. Кўнгли беҳузур, чап тўпиғи сирқиллаб оғрир эди.

Бир маҳал қараса, бошида рус тили муаллими Хайруллин турибди.

— Сволиш! Чуждий элемент! — деди дағдаға билан. — Ни қилдинг, враг народа?! Совет печкасини специально ломать иттин!

Қизиқ... Қурбоной йиғлагиси келди-ю, йиғламади. Йиғлай олмас эди...

Кейин... мажлис бўлди... Уч кеча... Дарсдан кейин... Айнан, дарсдан кейин... РайОНОдан одамлар келди.

«Номи айтиб бўлмайдиган» ташкилотдан вакил иштирок этди. Уч кун мажлис қилиб, бир қарорга келдилар. Еттинчи синф ўқувчиси Тўлаганова Қурбоной совет мактабининг печкасини атайлаб синдирди. Эрта-индин совуқ тушса, ўқувчилар ўртасида норозилик кайфиятини туғдириш учун қасддан шундай қилди. Бобоси — эшон бўлган. Сибирга сургун қилинган. Онаси — Фотима ашаддий халқ душманининг қизи. Отаси — Ҳакимов Тўлаган шу мактабда математикадан дарс берган. Афсуски, мактаб педагогика жамоаси Ҳакимовнинг япон разведкаси билан алоқаси борлигини ўз вақтида тушуниб етмаган. «Тегишли ташкилот»ларнинг ҳушёрлиги билан Ҳакимов керакли жазосини олган. Аммо шунда ҳам мактаб педагогика жамоаси сиёсий ҳушёрлик кўрсатмаган. Яъни, ўқувчиларга собиқ математика ўқитувчиси Ҳакимов Тўлаган халқ душмани эканини тушунтирмаган...

Эртасига мактабда умумий «сбор» бўлди. Юқори синф ўқувчиларини сафга тизиб қўйиб, аввал Ҳакимов Тўлаганнинг жиноятини бирма-бир «исботладилар». Кейин ўша душмanning қизи — бузғунчи Қурбонойнинг қисмати ҳал этилди. Хулоса шу бўлдики, Тўлаганова Қурбонойга совет мактабида ўрин йўқ. Ҳушёр бўлиб турилмаса, бу қиз эртага мактабни портлатиб юборишдан ҳам тоймайди...

Ажаб! Онаси ҳам, ўзи ҳам бу нарсани оддий ҳақиқат деб қабул қилишди. Қўни-қўшнилари у ёқда турсин, қариндош-

ларинг ҳам қадамини тортиб қўйганда, мактабдаги муаллимлар халқ душманининг қизини жиноят устида қўлга тушириб, ўқишдан ҳайдаса, нима бўлти!

...Буни қарангки, «улуғ доҳий» мактаб муаллимларидан бошқачароқ фикрлар экан. «Ота учун бола айбдор эмас!» деган шиор бор экан. Бундан чиқди — Қурбоной гуноҳкор эмас! Тўғри, бобоси — эшон, яъни душман, отаси — япон разведкаси агенти, у ҳам душман. Бироқ Қурбоной душман эмас. Унсур бўлсаям онгсиз, тасодифий унсур. Башарти совет печкасини қасддан бузган тақдирда ҳам уни тарбиялаш керак. Устига-устак етти йиллик мажбурий таълим деган қонун бор. Бундан чиқди, Кўтармадаги Сталин номли намунали мактаб ўқувчиси Тўлаганова Қурбоной етти йиллик тўлиқсиз ўрта маълумотни олиши — мажбурий!

Барибир, Қурбоной мактабга бормади. Ўқишдан кўнгли муз бўлиб кетган эди.

Қурбоной аясига қўшилиб дўппи тикишни ўрганди. Намоз ўқийдиган, рўза тутадиган бўлди. Ҳайҳотдай ҳовлида она-бола шумшайиб қолишган, аммо аяси ҳеч қачон ҳеч кимга ҳасрат қилмас, дўппи тикиб топган чақаларига амаллаб рўзғор тебратиб туришарди.

Эшон бувадан қолган қўрғоннинг деворлари баланд, ҳовли саҳни кенг эди. Ўртадаги бир туп азамат тут ҳовлига салқин бериб турар, этакдаги отхоналар, бостирмалар ҳувиллаб ётарди. Аясининг айтишича, бир замонлар отхоналару қўралар назр-ниёзга тўлиб кетаркан. Аммо Эшон бува элдан тушган назрларни элнинг ўзи билан баҳам кўрар, етим-есирларга хайр қиларкан. Шунинг учун ҳам муридлар Эшон бувага айрича ихлос қўйишар экан.

Қурбоной аясининг гаплари ростлигига шубҳа қилмасди. Буvasи шундоқ машҳур эшон бўлса ҳам мол-дунё тўпламагани аниқ. Дунёга ҳирс қўйса атиги бир уй, бир айвонга қаноат қилмай, қўша-қўша иморатлар солдирган бўларди.

Қурбонойнинг эсидан чиқмайди. Дадаси қамалган йили киш қаттиқ келди. Кетма-кет қор ёғиб, совуқ заптига олди. Ҳовлидаги тут шоҳлари қор залвари остида эгилиб турар, мусичалар айвонда пилдираб нон-ушоқ излар, она-бола илимилик танчага тиқилиб, кечалари алламаҳалгача ухлолмай ётишарди.

Шундай кечалардан бирида кўча эшик қаттиқ гурсиллади. Қурбоной сандалнинг нариги томонида ётган онаси «Астаф-фирулло, ўзинг паноҳингда асра, Худойим», деб ўрнидан турганини кўрди. Онаси тоқчадаги еттинчи лампани ёқди.

Курбонойнинг юраги гупиллаб урар, ўрнидан туришга мажоли йўқ эди.

— Ким, ая? — деди қўрқувдан титраб.

Кўча эшик ҳамон гурсиллар эди.

— Билмасам... — Онаси эгнига эски камзулини кия туриб тагин Аллоҳга тавалло қилди: — Ўзинг асра, яратган Эгам!

Курбоной лампани кафти билан пана қилган кўйи айвонга йўл олган аясига эргашди. Ҳовлини қалин қор босиб ётар, аммо ҳаво очиқ, совуқ эди. Она-бола калишни пойма-пой кийганча, катагига мушук оралаган каптардек типирчилаб, эшик олдига боришди.

— Кимди? — деди онаси овози қалтираб.

Дарвоза ортидан эркак кишининг дағдағали буйруғи эшитилди:

— Очинг!

Онаси баттар титраб-қақшаган кўйи қайта сўради:

— Кимсиз ўзи?

— Қонун номи билан буюраман! Оч!

Буйруқ шу қадар қатъий эдики, онасининг қўли қалтираб, лампанинг шишаси жиринглаб кетди. Беҳуш бир тарзда тамбани сура бошлади.

— Очманг, ая! — деди Курбоной йиғламсираб. — Очманг, ёмон одамлар!

— Бўласанми-йўқми? — Нариги томондан янаям дағдағали товуш келди. — Буйруққа бўйсунмасанг, қонун олдида жавоб берасан!

— Мана, ҳозир... — Онаси титроқ қўли билан амаллаб тамбани сурди.

Ўша заҳоти эшик очилиб қора чарм плаш, шапка кийган одам остона ҳатлаб кирди.

— Ўлиб қолганмисан?! — деди ғазабдан тиши гижирлаб.

Курбоной чироқ ёруғида таниди: бу ўша! Дадасини олиб кетган одам. Соқоли қиртишлаб олинган. Шапкасини куюқ қоши устига бостириб кийган, кўзлари ёниб турибди.

— Ким бор уйингда? — деди атрофга аланглаб.

— Ўзимиз... — онаси шапкалининг кетидан бошқалари ҳам келиши муқаррардек тагин бир лаҳза туриб қолди. Ҳамон қўллари қалтирар, лампа шишаси нола чеккандек ожиз жирингларди.

— Бошла! — деди шапкали ияги билан имо қилиб.

Аввал онаси, кетидан шапкали, унинг кетидан Курбоной қори куралган сўқмоқдан тизилишиб айвонга чиқишди. Онаси калишини ечмай кавшандозда туриб қолди.

— Бошла!

Онаси каловланиб уйга кирди. Шапкали унинг кетидан эргашди. Аммо ичкари кирмади. Кавшандозда тўхтаб қолди.

— Чироқни қўй! — деди сандалга имо қилиб.

Қурбоной айвон ўртасида тўхтаб қолган, шапкалининг нияти нималигига ақли етмас, ҳамон қўрқувдан юраги гурсиллаб урар, фақат бир нарсани аниқ билар эди: бу ёмон одам. Дадасини олиб кетган!

Онаси талмовсираб, ичкари кирди. Чироқни сандал устига қўйди шекилли, айвонни ярим зулмат чулғади. Фақат очиқ эшикдан чироқнинг қизғиш нури тушиб турарди.

Шапкали этигини ечмай, шиддат билан уйга отилиб кирди. Қурбоной нима гаплигига ҳамон тушунолмай, кавшандозга келди. Онаси сандал ёнида қўрқувдан кўзларини катта-катта очганча кўнишиб турарди. Шапкали негадир ўнг қўлини чарм пальтосининг чўнтагига суқиб, уй тўрига борди. Чап қўллаб кирпеч, дорпечларни шарт-шарт узиб туширди. Кўрпа-тўшак йиғилган тахмонларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди. Кўрпача устига этикли оёғи билан чўккалаганча сандал кўрпасини ҳам кўтариб кўрди. Қизиқ, ўнг қўли ҳамон чўнтагида эди.

Охири, кўнгли бир қадар жойига тушди шекилли, қаддини ростлади.

— Кўтар! — деди чироққа имо қилиб.

Қурбоной аждар сеҳрига дуч келган қуёндай ҳамон қотиб турган онасига қаради-ю, дод солиб йиғлагиси келди. Ажаб, негадир йиғлай олмади. Ич-ичидан отилиб келган фарёд томоғида тикилиб қолганга ўхшарди.

— Кимни қидиряпсиз? — деди ниҳоят онаси тилга кириб. — Ким керак ўзи сизга?

Шапкалининг кўзлари тагин чақнади.

— Кўтар! — деди таҳдид билан.

Онаси чироқни кўтариб кавшандозга чиққанида Қурбоной беихтиёр четлаб, йўл берди. Шапкали унга қайрилиб ҳам қарамади. Гўё қадами остида пайдо бўлган чувалчангни кўрмагандек.

Қурбоной сарпойчан калиш кийган онасининг чироқ тутганча фарч-ғурч қор босиб бораётганини кўриб турар, ачинар, аммо нима қилишини билмас эди. Шапкали эса унинг кетидан эргашиб борарди.

Бостирмага, молхонага, ҳатто ҳовли бурчагидаги ҳожатхонага ҳам кириб-чиқишди. Қурбоной айвон устунига суяниб турар, эски калишидан зах ўтиб, оёқлари музлаб кетганини ҳис этар, жойидан жилишга қўрқар эди. Ҳовлининг бурчак-бурчакларини айланиб чиқишди. Олдинда чироқ тутган онаси,

орқасида чарм пальтосининг ўнг чўнтагига қўл солган, мушукдек эҳтиёткорлик билан қадам босаётган шапкали...

Ниҳоят, айвонга қайтиб келишди. Онасининг эс-ҳуши энди жойига келдими, ё қизи совуқда дилдираб кетганини ҳис этдими, хийла дадил, меҳрибон оҳангда койиди:

— Уйга кирмайсанми, жон қизим! Музлаб кетдинг-ку!

Шапкали Курбонойга тезгина қараб олди-ю, ҳеч нима демади. Кавшандозда энгашиб, этигини ечди. Лекин ўнг қўлини ҳамон чўнтагидан олмади.

Сандалга оёғини тиққанидан кейингина Курбоной совуқ жон-жонидан ўтиб кетганини сизди. Елкалари силкинар, аъзойи бадани титрар, негадир нафас олишга қийналарди.

Қизиқ, шапкали ҳам сандалнинг бир томонига чўкди. Оёғини сандалга тиқиб, бир зум кўзларини юмиб турди-да, буюрди:

— Ўтиринг! Нега қаққайиб турибсиз?

Ажаб, бу сафар негадир сизлаб гапирди.

Токча олдида турган онаси бош чайқади.

— Зиёни йўқ, мен туравераман...

— Ўзингиз биласиз... — Шапкали бошидан шапкасини ечиб, сандал устига тўнкариб қўйди. Икки чаккасидаги сочлари ёйилиб, қулогига тушди. Уч ой олдин дадасини олиб кетаётганида бу одам Курбонойнинг кўзига Азроилдек ваҳимали кўринган эди. Йўқ, ҳаммага ўхшаган одам экан. Қалин қошли, юзлари қорамағиз. Лаблари юпқа... Фақат сояси девга, сочлари пахмайган алвастига ўхшайди.

— Сандал — жоннинг роҳати-да, — деди тўсатдан. — Бир-пасда баданинг яйрайди.

Шундай деб, жилмайди. Қаранг! Жилмайиши ҳам одамга ўхшаркан! Юпқа лаблари ёйилиб, кўзлари сузилиб кетаркан.

— Э, ўтирсангиз-чи, Фотимахон! — деди бир қадар самимият билан.

Курбоной онасига илтижо аралаш термилди. Ўтирса-чи аяси! Нима қилади жаҳлини чиқариб!

Онаси бир нуқтадан кўз узмай турар, сарпойчан оёғи гўштдек қизариб кетган эди.

— Дадаси тирикмилар? — деди ниҳоят тилга кириб. — Жонлари омонми?

— Буниси сизга боғлиқ! — Шапкасини ечиб қўйган «шапкали» тагин кулимсиради.

— Хат-хабар борми?

— Бунисиям сизга боғлиқ! — «шапкасиз шапкали» сандалдан қўлларини чиқариб, кафтларини ғайрат билан

ишқалади. — Бизга бир хатни топишда ёрдам берсангиз, эрингиздан хат олишга рухсат этамиз.

— Нима деганингиз бу? Қанақа хат? — Онаси кўзлари хайратдан кенгайиб сўради: — Тўлаган акамнинг ҳамма нарсаларини олиб кетдинглар-ку, яна нима керак?..

«Шапкасиз шапкали» қаҳ-қаҳ уриб кулди. Курбонойнинг юраги зирқираб кетди. Умрида бунақа совуқ қаҳқаҳани эшитмаганди. Йўқ, бу кулги эмас, калтакесакнинг хонишига ўхшаган мудҳиш бир товуш эди.

— Вой Фотима-ей! Вой муғамбир-ей! — «Шапкасиз шапкали» тагин калтакесакдек чирқиллади: — Сен бизни шунчалик содда деб ўйлайсанми? Хат қани, хат? — тўсатдан вожоҳати ўзгариб, шу қадар ғазаб билан сандалга муштладики, лампа пилиги лопиллаб кетди. — Эринг япон разведкачисидан олган хатни қаёққа тикдинг?

Курбоной кўрқув ичида ўрнидан туриб кетди. Онаси мадори қуригандек сандал четига чўккалаб қолди.

— Соат ака! — деди илтижо қилиб. — Бандаси билмаса, Худойи таоло кўриб турибди-ку! Бир жойдаги одаммиз-ку! Аллоҳ шоҳид, эримнинг гуноҳи йўқ! — У алам билан сандал четидаги кўрпачани чангаллади. — Йўқ! Йўқ! — деди бутун гавдаси билан тебраниб. — Нега бунча қийнайсиз одамни, барака толгур! — Тиззаси билан судралиб келди-да, кўзидан дув-дув ёш оқиб ёлворди. — Илоё мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин. У дунё-бу дунё ғам кўрманг! Дадасини чиқариб юборинг, Соат ака! Биттагина боламини етим қилманг!

— Нар и тур-э! — «Соат ака» ҳазар қилгандек, ўзини четга олди. — Хат қани, хат? — деди ўкириб.

«Соат ака»нинг вожоҳати шу қадар таҳдидли эдики, Курбоной онасига ёпишди.

— Туринг, ая! — деди чирқиллаб. — Йиғламанг, аяжон!

Шунда... онасининг ҳам қиёфаси бирдан қаҳрли тус олди. Курбоной аясини бунақа алпозда биринчи кўриши эди.

— Қачон қонга тўясан, одамхўрлар! — деди ўтирган жойида намати муштлаб. — Отамини ўлдирдиларинг, укамни бедарак йўқотдиларинг. Энди боламиниям етим қилмоқчимисан, Худо беҳабар!

— Ая! — Курбоной онасининг қўлтигидан кўтаришга уринар, аммо кучи етмасди. — Бўлди, аяжон!

— Эрим билан бирга ўқигандинг-ку, имонсиз! — Онаси сочлари ёйилганча фарёд чекди. — Душман эмаслигини билардинг-ку, виждонсиз! Обкеб бер! Обкеб бер боламининг отасини! — Шундай деб «Соат ака»нинг ёқасига ёпишди.

«Соат ака»нинг ранги гезариб кетди. Кучи борича тарсаки туширган эди, онаси Қурбонойнинг оёғи остига шилқиллаб йиқилди.

— Мана сенга, унсурвачча! — «Соат ака» тагин мушт қўтарган эди, Қурбоной чирқиллаб қўлига ёпишди.

— Урманг! Жон амаки, урманг аямни! Аяжон! Кўзингизни очинг, аяжон!

— Обке, сув-пув! — «Соат ака» кўзи олайиб Қурбонойга дағдаға қилди.

Қурбоной калиш билан қор кечганча қоронғи бостирмага югурди. Пақирдаги сув музлаб қолган экан. Ёғлоқ билан уриб, музни синдиргунча талай фурсат ўтди. Ниҳоят, титроқ қўллари билан тўкиб-сочиб ёғлоқда сув олиб келди.

Онаси кўзини очган, ўнг юзи моматалоқ бўлиб кетган эди. Сандал четида худ-бехуд чайқалиб ўтирар, «Соат ака» бир нималарни гапирарди. Қурбоной унинг сўнгги сўзларини эшитиб қолди:

— Гапинг тўғри, Фотима! Бир жойдаги одаммиз... Лекин нима қилай, мен ҳам давлатнинг одамиман-да...

Онаси Қурбоной тутқизган сувдан бир қултум ичиб, ёғлоқни кафти билан нари сурди. Кўзидан шашқатор ёш оқиб ялинди:

— Соат ака! Тўлаган акам туҳматга қолганини бошқалар билмаса, сиз биласиз-ку, барака топгур!

«Соат ака» бир зум ўйланиб турди-да, чарчаб кетгандек хўрсинди:

— Болам етим бўлмасин, десанг, хатни топ!

— Қанақа хат, туҳмат қилмай, туҳмат балосига йўлиққур, қанақа хат! — Онасининг чеҳрасида яна чексиз алам, қайсар қатъият пайдо бўлди. Қўшқўллаб тиззасига шапатилай кетди: — Нима қилай ахир! Нима дей? Худога ишонмасанг! Қуръонга ишонмасанг! Биттаю битта боламни ўртага қўйиб онт ичсам ишонасанми? Ёлғон гапирсам илоё яккаю ёлғиз қизимнинг ўлигини устида ўтирай! Майлими! Агар сен туҳмат қилаётган бўлсанг, у дунёю бу дунё кун кўргин-у, куни рўшнолик кўрмагин! Хўпми? Болаларингнинг ўлиги устида ўтиргин, майлими?

«Соат ака» пинагини бузмади.

— Хат? — деди истеҳзоли кулимсираб. — Хат қани?

— Ана! Хоҳлаган жойингни қидир! — Онаси қатъий қарорга келди шекилли, Қурбонойга анчайин осойишта оҳангда буюрди: — Ёт, қизим, ухла!

Қурбоной ҳамон қўлида тутиб турган ёғлоқни токчага қўйди. Энди сандал четига ўтирмоқчи эди, «Соат ака» гудранди:

— Қизингга айт, чиқиб кетсин. Обиск қиламан. Кўлимда ордер бор!

— Қизим сенга халақит бермайди, — деди онаси алланечук вазминлик билан. — Хоҳлаган жойингни текширавер.

— Чиқсин! — «Соат ака» тишларини гижирлатди. — Мен ёш авлодда совет органларига қарши кайфият уйғотишни хоҳламайман! Айт, чиқиб кетсин!

Онаси бир зум иккиланиб турди-да, эғнидаги камзулни ечиб Курбонойга узатди.

— Кий, болам... Майли, айвонга чиқиб тур.

Курбоной айвонга чиқиб, устунга суянди. Тиниқ осмонда етим ой ғариб мўлтирар, совуқ юлдузлар дийдирар эди. Ичкаридан садо чиқмас, фақат аҳён-аҳёнда қоғозларнинг шитир-шитири эшитилиб қоларди... Курбоной шу кўйи анча турди. Оёғидан ях ўтиб кетди. Ич-ичидан музлатиб юбораётган совуқ титроқни босиш учун чуқур-чуқур нафас олиб кўрди. Тишлари такиллаб ер тепинди. Охири, уйқу босди. Айвон бурчагига бориб, ғужанак бўлиб ўтирди. Кўчада қолган мушук боладек...

Бир маҳал эшик занжири шиқиллагандек бўлди. Умид билан ўша томонга қаради-ю, негадир ичкаридан нур тушмай қолганини кўрди. Нимадан қўрқаётганини ўзи англамай, оёқ учида эшик олдига борди.

Кулоғига ҳансираган овоз кирди:

— Ечин! Бўл тез!

— Йўқол! Қоч, ифлос! Ҳозир додлайман!

— Додла! Додлайвер, унсур! Обиск пайтида менга пичоқ ўқталди, дейман-да, отиб ташлайман!

— Бу қанақа бедодлик!

— Яхши кўраман сени, тентак! Эсинглами, ҳов ўшанда қор отганим? Ҳазиллашган эдим, жинни! Ёмон қарғагандинг... Мен сени... сени... ўшанда яхши кўриб қолганман.

— Қоч! Қоч, имонсиз! Ё Худо! Бу қандай шармандалик! Айвонда бўй етган қизим турибди!

Курбоной эшикни итарган эди, очилмади. Ичкаридан занжирлаб қўйилган экан.

— Ая! — деди чинқириб. — Аяжон! Очинг! Кўрқиб кет-япман!

Эшикни муштрай бошлади.

Ичкарида бир зум сукут чўкди. Кейин «Соат ака»нинг гўлдираган овози келди:

— Қизингнинг бўйи етиб қолганми?.. Яхши! Чақирақол, қизингни!

— Ая! — Курбоной эшикни тепкилади. — Аяжон!

— Давай! — «Соат ака» тагин гўлдиради. — Ўзинг ҳал қил. Ё сен, ё қизинг...

— Курбоной! — Бу онасининг овози эди. — Курбоной! Кет! Кет бу ердан! Тезроқ!

Курбоной кетиши кераклигини тушунди. Аммо қаёққа борсин ярим кечада? Кимникига боради? Эшик олдида тураверди.

Ичкаридан яна ҳансираган товуш келди:

— Сочинг мунча узун, Потти? Айб ўзингда. Халқ душманига бало бормиди? Менга тегсанг-ку... Менга қара, Потти... Йиғламагин... Ҳалиям бўлса кечмас... «Эрим халқ душмани эканини билмагандим, воз кечаман», деб битта тилхат ёзсанг, газетада чиқарамиз. Кейин... Қизингни энг яхши институтларда ўқитамиз, идрокли кўринади. Фотима, бўлди энди, йиғламагин...

Қизиқ, Курбоной ҳеч нимани ўйлагиси келмасди. Энди оёқларидан муз ўтмас, совуқдан елкалари титрамас, фақат уйқуси келарди. Шуурсиз бир алпозда айвон бурчагига борди. Бошини муздек деворга босган кўйи уйқуга кетди. Туш кўрибди. Гуллаган олмазор эмиш. Қор ёғиб турганмиш. Қорлар ёғиб-ёғиб олма шохларига қўнармиш-да, гулга айланиб қолармиш. Курбоной олма тагида ётган эмиш. Бир маҳал гуллаган олмазор орасидан дадаси чиқиб келибди. Бошида янги дўппи, эгнида жужунча халат, шим эмиш. «Курбоной, тур, жон қизим, сени соғиниб кетдим-ку», дермиш. Курбоной ўрнидан туриб дадасининг бағрига отилмоқчи бўлармиш-у, қаддини ростлай деса, оёқ-қўли қимирламасмиш.

— Курбоной! Турақол, жон қизим!

Билмайди, бу гапни тушида эшитдими, ўнгидами? Шуниси эсидаки, онаси — сочлари тўзғиб кетган онаси қўлтиғидан кўтарганича судраб уйга олиб кирди. Сандал четига ётқизиб оёқларини уқалади, устига кўрпа тортиди.

— Чой ич, жон болам, чой ич! — деди йиғлаб.

Курбоной кўзларини ярим-ёрти очди. Шунда аясининг қовоқлари шишиб кетганини ғира-шира кўрди. Тагин уйқу босди.

— Ухлайман, ая, — деди бемажол шивирлаб.

Онаси унинг бошини силади, узоқ силади. Кейин юзидан ўпди. Курбоной юзига иссиқ ёш томчилари ёғилаётганини элас-элас идрок этар, аммо кўзини очишга мадори йўқ эди.

Қанча ётганини билмайди. Бир маҳал эти жунжикиб уйғонди. Сандал совиб қолган, уй ичи нимқоронғи эди.

Хаёлига «ҳалиям тонг отмабди-да», деган ўй келди. Яна бирпас ухламоқчи эди, негадир кўнглига ғулғула тушди.

— Ая-я! — деди ётган жойида.

Ўй ичи жимжит. Токчадаги мушук кўзли соат шошқин чиқиллар, миллари олтини кўрсатиб турарди. Ҳеч нимага идроки етмади: эрталабми ҳозир, кечқурун?

— Ая! — деди тагин. Садо бўлмагач, сирғалиб кўрпа ичидан чиқди. Каловланиб айвон томон юрди. Вужудида мадор йўқ. Негадир оёғининг бармоқлари ачишиб оғриди.

— Ая-я! — товуши пастак айвоннинг шифтига урилиб қайтди. Ҳовли ўртасидаги тутнинг қор босган новдалари совуқ шамолда титрар, шохларнинг уч-учида оқшом шафағи ялтирарди. «Кун ботяпти, шекилли, кечгача ухлабманми?» деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди. Оёғига эски калиш кийиб, ҳовлига тушди. Яна онасини чақирди.

Кечаси бўлган воқеани эсламасликка ҳарчанд уринмасин аясининг зор қақшаб йиғлагани, анави «Соат ака»нинг дағдағалари ёдига тушиб, юрагига ваҳима ўрмалади. «Халича холаманкига чиққанлар», деди ўзини-ўзи юпатиш учун пичирлаб. Муздек калиш ичида оёғининг бармоқлари баттар санчиб оғрий бошлади. Айвон бурчагида ғужанак бўлиб ўтиргани, онасининг анави кишига ялинганлари яна эсига тушди. Йўлак томонга юрди.

Кўча эшик тақа-тақ берк, тамба бостирилган эди. Ваҳимаси кучайиб кетди. Оёғининг ачишгани ҳам ёдидан чиқиб, калиши қорга тўлганча ҳовли бурчагидаги молхона эшигига борди. Йиғламсираб чақирди:

— Ая-я!

Кўрқув ичида молхона эшигини очди. Нимқоронғи молхонадан чириган хазон, эски гўнг ҳиди келар эди. Қор кечи бостирма олдига борди. Пастак эшикни тортган эди, негадир очилмади. Эшик ҳалқасидан тутганича куч билан қўшқўллаб силтай бошлади. Занжир ичкаридан илиб қўйилган, асабий шиқирлар, аммо очилмасди.

— Очинг, ая! Кўрқиб кетяпман! — деди Курбоной баралла йиғлаб.

Жон-жаҳди билан тортган эди, занжир узилди чоғи, пастак эшик нолали ғийқиллаб очилди. Ичкаридан кўзлари йилтиллаб турган бир нима отилиб чиқди-да, шувиллаб ёнидан ўтиб кетди. Курбоной кўрққанидан додлаб юборди. Аммо овози чиқмаганини кейин пайқади. Қараса, муз босган остонада ўтирибди. «Мушук-ку!» — деди ўзига-ўзи далда бериб. Мушук айвон зинасида тўхтаб, унга ёвқараш қилиб қўйди. Қип-

қизил, юпқа тилини чиқариб лабини ялади-да, унсиз сакраб айвонга чиқди. Қурбоной қорга беланган этагини кафти билан тозалаган бўлди. Қоронғи бостирмага бош суқди. Ичкари киришга юраги бетламади, бир зум туриб қолди. Кейин, дадилланиб остона ҳатлади. Икки қадам босиши билан кўкраги аралаш юзига муздек нарса урилиб, лопиллаб кетди. У бошини кўтариб қаради-ю, шундоқ тумшуғи тагида икки оёқ шалвираб турганини кўрди. Сарпойчан оёқлар қоронғида саргимтир рангда кўринар, вазмин лопиллаб у ёқдан-бу ёққа бориб келарди.

Қурбоной даҳшат ичида орқасига тисарилар экан, васса-жуфтга илинган арқонни, арқонда осилиб ётган гавдани кўрди. Кўркувни ҳам унутиб, сарпойчан оёқларни чангаллади.

— Ая, аяжон! — деди чинқириб. Шундай қилса арқон узилиб, онаси халос бўладигандек оёқларини пастга торта бошлади.

— Унақа қилманг, аяжон! Жон, аяжон, унақа қилманг!
Онасининг оёқлари муздек совуқ, таёқдек қаттиқ эди.

ХУДО УРГАН ОДАМ

Қурбоной хола одатдагидек эрта уйғонди. Ачом қилиб ётган неварасини оҳиста бағридан чиқариб, устига кўрпа тортди. Таҳорат олди. Ошхонага кириб, газга чой кўйди. Бомдодни ўқиб бўлиб, ўтганларга имон, жумла-мўмин қатори Умидага, невараларига умр тилади. Куруқ тухматдан, бевакт ўлимдан сақлашни Тангридан илтижо қилди. Бир кўлида курак, бир кўлида супурги билан пастга тушди. Хайрият, ҳаво анча илибди.

Гастрономнинг эшиги тепасида қизил чироқ ёниб турибди... Нон дўкони олдига машина келиб тўхтади.

Қурбоной хола шошилмасдан қор курай бошлади. Бирпасда терлаб кетди. Орқа томондан Комиссарнинг йўғон овози келди:

— Ҳорма, қизим!

Қурбоной хола куракка суянган кўйи хотиржам бурилиб қаради.

— Саломат бўлинг, — деди салом бериб.

Комиссар қора пальто кийган, томоғини ола-була шарф билан ўраб олган, кўлида сут бидонча кўтариб турарди.

— Совқотмадингми? — деди меҳрибонлик билан.

— Йўқ! — Қурбоной хола жун рўмоли остида терлаб чаккасига ёпишиб қолган сочини кафти билан силади. — Кун ташлабди-ку, анча...

Комиссар томоқ қириб кўйди.

— Хабаринг йўқми, анави болани ўлдирганлар топилибдими?
— Билмасам, — Курбоной хола елка қисди. — Топилар...
— Топилади! — деди Комиссар ишонч билан. — Топилмай қаяққа борарди?

Курбоной хола индамади.

— Келин қалай, келин? — Комиссар тўртинчи қаватга, Рустамларнинг деразасига имо қилди.

— Жабр бўлди, бечорага! Қон йиғлаб ўтирибди, шўрлик...

— Оёқ олиши қалай? Олдига бегоналар келмаяптими?

— Вой, манов одамни! — Курбоной хола астойдил ажабланди. — Худодан қўрқмийсизми?

Комиссар бирпас қор тепкилаб турди-да, тўсатдан сўради:

— Қалай, намоз ўқиб турибсанми?

Курбоной холанинг юраги шиг этди. Кечаги терговчи айтган! Яхши болага ўхшовди-ку? Ким билсин, тагин...

— Ким айтди? — деди шошилиб. — Мен намоз ўқимийман.

— Ўқийса-а-а-н! — Комиссар бармоғи билан лўписа қилди. — Билама-а-ан! Мен ҳамма нарсани биламан.

— Сут бор эканми? — деди Курбоной хола гапни айлантириб.

— Бор экан, — Комиссар ўйланиб қолди. — Энди бориб манний каша пишираман.

— Болаларингиз хабар олмийдими? — деди Курбоной хола. — Ўғлингиз бор... Невараларингиз...

— Хэх! — Комиссар истехзоли кулди. — Ҳаммаси бир гўр!

— Унақа деманг, — деди Курбоной хола астойдил ранжиб. — Боланинг ёмони бўлмийди.

— Тфу! — Комиссар асабий қўл силтади. — Бола-чақа боқиб роҳат кўраман, деганнинг падарига лаънат!

Курбоной холанинг юраги сиқилди. Индамай қор курашга тушди. Бирпасдан кейин қулоғи остида тагин Комиссарнинг бўлдираган товуши эшитилди:

— Менга қара, Курбоной.

Курбоной хола қаддини ростлади. Комиссар сут бидонини қор устига қўйиб, алланечук қунишиб турар, заҳил юзи ўйчан эди.

— Ростингни айт! — деди кинояли илжайиб. — Жойнамоз устида ҳар куни қарғасанг керак мени? Ота-онанг учун, ўзинг учун... Фақат тўғрисини айт!

— Ўзимга нима қипти? — деди Курбоной хола дили оғриб.

— Хэх! — Комиссар калтакесакдек чирқиллаб кулди. — Ўзинг бўлмаса ота-онанг учун...

— Мен ҳеч кимни қарғамийман, — деди Курбоной хола ишонч билан. — Курбонда битилган: Аллоҳ ҳар нарсани қўрғувчидир. Тангрим ҳаммасини кўриб турибди.

Комиссар бирпас гезариб турди-да, бидон бандидан кўтарди. Индамай нари кетди.

Қурбоной хола куракнинг муздек дастасини чангаллаган кўйи узоқ туриб қолди.

Нима деса бўлади бу одамга?! Бутун аждодига қирон келтиришга келтирди. Бувасини ўлдирди, отасини ўлдирди, онасидан жудо қилди. Аммо ўзининг бахтсиз бўлишида бу одамнинг айби йўқ...

Қурбоной хола эридан ажрашгани учун ўкинмийди. Шунчаки, турмуши келишмади, холос.

... Онаси ўлганидан кейин амакилари ота ўрнида оталик қилди. Ўраб-чирмаб узатди. Эри яхши йигит эди. Ҳалол, меҳнаткаш... Фақат қайнота-қайнонаси Қурбонойни ҳеч иқи суймади. Келин бўлиб тушган оиласи замонавий экан. Қайнотаси — олим, қайнонаси — инженер. Қурбоной атеизм деган илм қанақа бўлишини билмас эди. Қайнотаси ўша илм бўйича олим экан. Қурбоной бурчак-бурчакда яшириб намоз ўқиб юрди-ю, рўза тутганда қўлга тушиб қолди. Ўшанда Умида икки ёшга чиққан эди. Қайнотаси бир коса суя келтириб, ҳозир ичасан, деб туриб олди. «Ўзим коммунист бўлатуриб, атеист бўлатуриб, оиламда диндорлик авж олишига йўл қўймайман», — деди. Орага куёв аралашган эди, «Феодализм давридан қолган бу махлуқни қаёқдан топгансан?» деб ўдағайлади...

Қурбоной қараса, ота-бола ёқалашиб кетадиган. Қизчасини кўтарди-ю, чикди-кетди. Эри сўроқлаб келган эди, тушунтирди: «Жон дадаси, мен сиздан мингдан-минг розиман. Хафа бўлманг, барибир турмушимиз тўғри келмайди. Ман сизга муносиб эмасман. Ўзингиз рози бўлиб, талоқ қўйинг...» Ўзуғи шу бўлса нима қилсин!

...Комиссар бўлса мени қарғайсанми, дейди.

Қурбоной хола ҳамон курак дастасидан тутиб тураркан, хўрсинди:

— Худонинг ўзи уриб қўйибди-ку сани, ман нимангни қарғай!

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ЭРТАКЛАРИДАН

Бир куни Ҳаж сафаридан қайтаётган қарвон шаҳарга яқин жойда тўхтаб, дам олибди. Ўша ерда булоқ бор экан. Сув ичишибди, салқинлаб, ҳордиқ чиқаришибди... Қарвонда учинчи марта Ҳаж қилган нуроний чол ҳам бор экан. Чол сафар бўйи ҳамманинг ҳожатини чиқарган, донишманд одам экан.

Бир маҳал шаҳар томондан битта отлиқ елиб келибди. Бўза ичиб олган, маст йигит одан сақраб тушибди-да, югура келиб, чолни тарсакилаб юборибди. Карвондагилар йигитни ўраб олишибди. «Бу одам сенга нима ёмонлик қилди?» — дейишса, маст йигит индамасмиш. Одамлар унинг адабини бермоқчи бўлиб шайланиб турган экан, чол уларни шаштидан қайтарибди. «Тегманглар, бу — менинг ўғлим бўлади», дебди. Одамлар баггар ғазабга минибди. «Бу қандай фарзандки, ўз отасига қўл кўтарса!» «Майли, — дебди чол шунда. — Бу болада айб йўқ. Менда ҳам гуноҳ йўқ. Отамнинг жазоси менга қайтди. Болалигимда қулоғимга чалинган эди: бир вақтлар отам ёшлиқ қилиб бувамни урган экан. Ўшанда бувам дуойибад қилган экан...»

ҲАЁТНИНГ БОШ МАЗМУНИ — ПРИНЦИПАЛЛИК

Курбонойга нега унақа деди? «Жойнамоз устида мени қаргайсанми?» эмиш! Шуям гап бўлди-ю! Қарғиш-парғиш, дуойибад... Ҳаммаси абсурд! Чепуха! Нега шу эшонвачча уборшица билан пачакилашди? У киму фаррош ким?

Комиссар сут бидонни кўтариб бораркан, ўзининг гапи ўзига нашта қилиб, ғижинар эди. Қарияпсан, биродар, қарияпсан. Кўп гапириш — кексалик белгиси, чекист эса кўп гапирмаслиги керак...

...Ўша ҳодисадан кейин уйланишга қарор қилди. Биографиясига доғ тушиб қолиши мумкин эди. Орган бунақа нарсаларни кечирмайди. Албатта, Фотима ўзини осиб қўйгани учун полковник Ғаниевни айблайдиган мард йўқ эди. Финг деб кўрсин-чи, «халқ душмани»ни ҳимоя қилган шубҳали шахс сифатида қия бўлиб кетади! Нима қипти, Ғаниев «халқ душмани»нинг уйида тинтув ўтказди. Ҳакимовнинг хотини ўзини осиб ўлдирди. Бунга Ғаниевнинг нима дахли бор? Эшонзода Фотима Обидхонованинг айби бўйнидадирки, ўзига ўзи сиртмоқ илгандир! Қизи масаласига келсак... Ёш қизалоқ нимани биларди? Оила аъзосининг гувоҳлиги инobatта ўтмайди. Факт шуки, Ғаниев Обидхоновага зуғум қилмади, тан жароҳати етказмади. Ҳар ким ўз жонига ўзи хўжайин. Обидхонова ўлгиси келган бўлса — марҳамат, ўлаверсин!

Комиссар, мабодо устидан шикоят тушгудек бўлса, далилларни қаторлаштириб қўйган эди. Ҳеч қандай шикоят тушмади. Бироқ Соат Ғаниевич энди уйланмаса бўлмаслигини ҳис этди. Ўйлаб қараса, ёши ҳам ўттиз бешга борибди... Ана, тенгдоши

Тўлаганнинг қизи бўйига етиб қолибди. Эрта-индин эрга тегса, болали бўлади. Душманми, баломи, ишқилиб уйланибди, ҳузур-ҳаловат кўрибди. Соат Фаниевич нима кўрди дунёга келиб?

Кўз очиб кўрган хотининг бошқача бўларкан-да! Назира ҳалиям тушларига киради. Ювошгина эди. Майингина... Тўғри, у пайтда «Қизил тўй» қилиш удум бўлмаганди. Назиранинг отаси «Бир камим қизимнинг шунча меҳмон олдида куёв билан ўтиришини томоша қилишим қолувди!» деб туриб олди. Куёв унча-мунча одам эмас, полковник эканини, НКВД билан ҳазиллашиб бўлмаслигини тушунтириб қўйишди шекилли, чол шаштидан қайтди. Эсида, тўй ниҳоятда хушчақчақ ўтди, ҳатто генералнинг ўзи ҳам келди. Соат оилавий бахт деганлари қанақа бўлишини илк бор тотиб кўрди. Ярим кечада келадими, тонготарми, ош-овқати тайёр. Формаси дазмолланган. Туфлиси ялтиратиб артиб қўйилган. Уйи — чинни-чиноқ...

Соат тўйнинг эртасига Назирага масалани кўндаланг қўйди:

— Уйдан чиқиб кетаётганимда қаёққа кетяпсиз, қачон келасиз, демайсан. Келганимда қаердан келдингиз, нега шунча йўқ бўлиб кетдингиз, демайсан. Ишим тўғрисида умуман сўрамайсан. Вазирам шунақа!

Назира эрининг ҳукмини кулоқ қоқмай бажарадиган аёллар тоифасидан экан. Соат нима деса — ҳаммасини ўрнига қўйди... Соат уйда кам бўлар, бор пайтида ҳам эр-хотин деярли гаплашишмас эди. Қизиқ, улар ўртасида қандайдир сирли, хатарли девор турганга ўхшар, иккови ҳам ўша деворга яқин келса, бирон кориҳол рўй беришидан ҳадиксираб туришарди.

Бир куни Назира «ёрилди». Соат кечаси уйғониб кетди. Қараса, чироқ ёниқ. Тепасида хотини термилиб ўтирибди. Юзини доғ босган, қорни катта. Пишиллаб нафас олади.

— Нима гап, Назира? — деди Соат.

Хотини индамади. Киприк қоқмай ўтираверди. Баайни ҳайкал! Кўзи унда-ю, хаёли бошқа жойда.

— Ҳой, — деди Соат туртиб, — кўзингни очиб ухляпсанми?

Хотини алланима деб пичирлади.

— Нима? — Соат унинг елкасига беозор қўл ташлади. Назира негадир ўзини четга олди.

— Кўрқаман... — деди пичирлаб.

Соат кулиб юборди.

— Нимадан кўрқасан, овсар!

— Кўрқаман... — Назира тагин пичирлади. — Сиздан кўрқаман!

— Мендан? — Соат унинг юзини силамоқчи эди, Назира тагин ўзини орқага ташлади.

— Сиз — кўрқинчли одамсиз! — деди юзини ўгириб. Соатнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Нима деяпсан, аҳмоқ! — деди зарда билан. Қаддини ростлаб иягидан тугганча хотинининг кўзига чақчайди. — Қаёқдан олдинг бу гапни?

Ажаб, Назира қилча ҳам чўчимади. Бир нуқтага тикилиб ўтираверди. Анчадан кейин ўйчан оҳангда сўради:

— Кўп қарғиш олганмисиз?

Соатнинг хаёлига лоп этиб Фотима келди. Юраги шувиллаб кетди. (Ажаб, ҳеч қачон бундай бўлмаган эди.) Ўзининг бир лаҳзалик ожизлигидан ўзи ғазабга минди.

— Ким айтди? — деди дағдаға билан.

— Ҳеч ким. — Назира юзини девор томон бурди.

— Йўқ, айтасан! — Соат муштини тугди. — Ким ўша игвогар?

— Ҳеч ким! — деди Назира унинг кўзига тик қараб. Кейин тўсатдан йиғлаб юборди. — Соат ака! — деди бўйнидан кучоқлаб. — Туғишдан кўрқяпман... Кўнглим сезиб турибди. Ўлиб қоламан!

Соат бир қадар енгил тортди: ҳа-а, гап бу ёқда экан-ку!

— Жиннимисан! — деди юпатиб. — Хотин киши туғади-да! Битта сенмисан?

— Соат ака! — Назира унинг бўйнига янаям қаттиқроқ тармашди. — Бўшанг ишингиздан, тезроқ бўшанг! Биладан, бу ишингизда гуноҳга ботасиз, жон Соат ака! Биттаси бўлмаса биттаси қарғайди. Ўзингдан қайтмаса, бола-чақангдан қайтсин, дейди. Барибир айтади.

Назира эс-ҳушини йўқотиб қўйганга ўхшар, нукул «Бўшанг! бўшанг!» деб ёлворарди.

— Э, ўчир-е! — деди Соат тоқати тоқ бўлиб. — Биринчидан, отставкага чиқишимга ҳали анча бор. Иккинчидан, мен совет офицериман, бурчимни бажаряпман. Тушунасанми шуни, аҳмоқ хотин!

Ўша кеча хотини тонггача ҳиқиллаб ётди. Эрталаб тўлғоқ бошланди. Назира бекорга кўрққан экан... Паҳлавондек ўғил туғди. Отини Маузер қўйишди.

Икки йил ўтиб, яна бир ўғил кўришди — Мэлс!

Соат тўнғич ўглига айрича меҳр қўйган эди. Маузер ўзига ўхшаган офицер бўлишини хоҳларди. Ҳарбий интизомга

ўрганса, юрганида ер титраса... Йўқ, Маузер ота йўлидан кетмади. Журналист бўлармишлар. Газетада ишлармишлар. Аҳмоқ! Колхозма-колхоз юриб хабар ёзишинг қолувди энди. Отанг кўрган бунақа «ёзувчи»лардан қанчасини! Ҳамма ерга бурнини суқади. Бировларнинг қабулхонасида соатлаб ўтиради...

...Йўқ! Маузер Соат Фаниевичнинг ўзига ўхшаган қайсар чиқди. Журналистликка ўқишга кирди. Бу пайтда Комиссар истеъфога чиққан эди. Ўғлининг раъйига кўнишдан ўзга чора тополмади. Маузер бешинчи курсни битираётганида уйлантиришди. Келин инсофли эди. Хушрўйгина, одоблигина. Энг муҳими — камгап... Назира икки гапнинг бирида келинни мақтар, ўғлининг пешонаси ярақлаганидан хурсанд эди... Маузер ўқишни битириб республика газетасида ишлай бошлади...

...Бир куни уйни меҳмон босди: Маузернинг ўртоқлари. Ярим соат ўтмай квартирада қадаҳлар жаранги, қийқириқ кулгу авжига чиқди. Комиссарнинг гаши келди. Бу хонадонда ҳеч ким, ҳеч қачон қийқириб кулган эмасди.

— Нима бу, ҳайвонот боғининг эшиги очилиб кетдими? — деб ўдағайлаган эди, Назира имлаб, ошхонага чақирди.

— Одамни шарманда қилманг, жон дадаси! — деди ялиниб. — Ўғлингиз ўртоқлари билан гап еган. Бугун Маузернинг навбати...

Орага Мэлс кўшилди:

— Қизиқсиз, дада! Акам уйимизга меҳмон чақирса ёмонми?

Нимани биледи булар? Нимани тушунади? Ўтгизинчи йилларда худди шунақа «гап» туфайли қанчаси қармоққа илинган!

Киши билмас қулоқ солди. Бири латифа айтади, бошқаси сиёсатдан олади. Сиёсатдан! Комиссар Фаниевнинг ўғли аллақандай қинғир-қийшиқ улфатлари билан сиёсат сўқияпти!

Зиёфат тугагунча тишини тишига қўйиб чидади. Меҳмонлар кетгач, Маузерни сиқувга олди.

— Ким булар?

— Дўстларим, — деди ўғли ҳайрон бўлиб.

— Қаерда ишлайди? Фамилияси нима?

Маузер ичган эди. Кўзлари сузилиб, илжайди.

— Ҳаммасининг анкетаси керакми?

Орага яна Назира кўшилди.

— Жон дадаси, — деди ёлвориб. — Ухланглар. Кеч бўлди. Эрталаб гаплашасизлар.

Соат Фаниевич қараса, ўғлидан тузук-қуруқ гап чиқадиган эмас. Эрталабгача кутишга қарор қилди. Тонг-саҳарда Маузерни қайтадан сўроққа тутди:

— Кечагилар ким эди?

— Ўртоқларим, — деди Маузер оромкурсида ўтирган кўйи хотиржам сигарет тутатиб.

— Нега сиёсатга аралашади?

— Ижтимоий ҳаётга аралашмаган журналист йўқ, — деди Маузер ғўлдираб.

— Сен ҳам аралашасанми ижтимоий ҳаётга?

— Албатта!

Комиссар уриб юборишдан ўзини аранг тийиб, ўйланиб қолди. Хаёлига ғалати фикр келди.

— Майли, — деди ён бериб. — Гапга қўшилишингга қарши эмасман. Биламан, йигит кишининг улфати бўлиши керак. Фақат... — У ёғини иложи борица ботмайдиган қилиб, осойишта тушунтирди. — Биласанми, ўғлим... Сенлар ёшсан, ҳаётни яхши билмайсан... Ораларингда системамизнинг душманлари бўлиши мумкин... — Шундай деб, ўғлининг кўзига қаттиқ тикилди.

Маузер бўзрайиб қолган, киприкларини овсарларча пирпиратар эди.

— Яхши! — Комиссар унинг елкасига қоқди. — Бемалол гапга қатнайвер. Ҳаммасининг гапини эшит... Биронтаси жамиятимизга душман эканини пайқаб қолсанг...

Маузернинг оғзи ланг очилиб, башараси янаям аҳмоқона тусга кирди.

— Нима? — деди ниҳоят. — Сиз мени... мени... агент қилмоқчимисиз? — Ўша заҳоти ранги гезариб кетди. — Овора бўласиз! — деди бақариб. Шахт билан турди-да, хонадан чиқиб кетди.

Комиссар умрида бундай аянчли аҳволга тушмаган эди. «Аҳмоқ!» — деди ижирғаниб.

Икки ҳафтагача уйлари сув қуйгандек сукутга чўмди. Ота-бола гаплашмай юришди. Мэлс бўлса, умуман камгап йигит. Шарқшунослик куллиётининг урду бўлимида ўқийди. Эрта кетади, кеч келади.

Икки ҳафталик сукунатдан сўнг портлаш рўй берди. Маузер навбатдаги гапдан ғирт маст бўлиб келди. Оёқда туролмади. Келин қўлтиғидан олиб, ётоққа бошлаётган эди, Маузер нари итарди.

— Шошма! Д-д-дадам билан г-гаплашиб олишим к-к-ерак!

Назира келиннинг ёнига кирди. Айланиб-ўргилиб, ўғлини инсофга чақирди.

— Куй, болам, ҳар қанча гапинг бўлса, эртага гаплашасан.
— Йўқққ! — деди Маузер оғзидан кўпик сачратиб. —
Ё ҳоз-з-зир, ё ҳ-ҳ-ҳеч қачон!

— Аҳволини қара, бу молнинг! Кўйиб берса Гамлет моно-
логиниям ўқиб беради, мишиқи интеллигент! Қани, бу ёққа
юр-чи!

— Дадаси, жон дадаси. — Назира полапонини кўриқлаган
она чумчукдек чирқиллаб қолди. — Кўриб турибсиз-ку, ҳоли-
ни, дадажониси!

— Маузер ака, кўйинг, — деди келин кўрқиб. — Юринг,
дамингизни олинг.

— Сиз нари туринг, келин, — Соат Фаниевич газабини
тийиб, осойишта тушунтирди. — Қани, нима гапи бор экан?
Эштайлик-чи.

Ота-бола рўбарў ўтиришди. Бири столнинг у томонида,
бири бу томонида.

— Хўш, гапир. Қулоғим сенда! — деди Комиссар.

— Йў-ўқ, — деди Маузер. — Аввал булар чиқиб кетсин.
Ойи, чиқиб туринг, ил-л-лтимос. Гуля, сен ҳам чиқ-қ-қиб
тургин. Ж-жон Гуля... Ўз-з-зинг ақл-лисан-ку!

— Бўлдими? Гапир энди!

Маузер негадир кулди — оғзидан сўлак оқизиб, жуда
хунук кулди.

— Дад-д-да! — деди илжайиб. — Н-н-нега менинг отимни
Маузер кўйгансиз? Н-н-нима? М-м-мен тўп-п-п-ончаманми?

Комиссар дафъатан эсанкираб қолди. Чиндан нега Мау-
зер? Иккинчи ўғлига-ку, улуг доҳийлар исмини кўйган. Бун-
га-чи?

— Шу проблема қизиқтириб қолдими? — деди қовоғини
солиб.

— Қ-қ-қизиқтиради. Д-д-доим қизиқтиради. — Маузер
шимининг чўнтагидан ғижимланган сигарет олиб тутатди. —
Н-н-нима? — деди ҳамон илжайиб. — Мен билан б-б-бировни
от-т-моқчимисиз?

— Аҳмоқ! — деди Комиссар беозор койиб. — Мен сенинг
куролдек кучли бўлишингни хоҳлайман, билдингми?

— Ш-шунақа денг! — Ўғли кўзлари юмилиб-юмилиб
сигарет тортди. — Ўз-з-зига ишонган одам, — деди дудуқ-
ланиб, — бир-р-ровга тўп-п-понча ўқталмайди. С-с-сиз ўзин-
гизга ишонмайсиз! — Шундай деди-да, тагин кулди. —
Танийсизми? — деди тўсатдан. — Фақат р-р-ростини айтинг.
Ҳамидов деган ак-к-академикни танийсизми?

— Қанақа Ҳамидов?

— Танийси-и-из! — Маузер бош чайқаб бармоғи билан пўписа қилди. — Ёлғон гапирма-а-анг! Танийсиз.

— Мен ҳеч қанақа академик Ҳамидовни танимамайман.

— Бўлмаса... — Маузер мастона кўзлари билан қаттиқ тикилиб таъкидлади. — Бўлмаса... у сизни танийди. Билдизми! У мендан с-сўради. С-с-сиз ўша Комиссар Фаниевнинг ўғлимисиз, деди.

— Мен ҳеч қанақа Ҳамидовни танимамайман! — деди Комиссар гижиниб.

— Алдамант! Уни с-с-сиз сўр-р-роқ қилгансиз. Т-тарихни бузиб кўрсатдинг, деб с-с-сиз қамагансиз! — Маузер қўлини бигиз қилиб чўзди. — С-сиз юборгансиз К-к-курил орол-ларига! Йигирма беш йилга с-с-сиз жўнатгансиз.

— Мана сенга Ҳамидов! — Комиссар кучи борича мушт солган эди, Маузер ўтирган стули билан қўшилиб ағдарилиб тушди. Бурнидан шариллаб қон келди.

Хонага Назира билан келин учиб киришди.

— Вой ўлай! Вой ўлмасам! — Назира титраб-қақшаб Маузерни бошидан кўтарди. — Гулнора! Сув обкелинг! Тезроқ!

Маузер кафтининг орқаси билан оғиз-бурнини артди. Қизиқ, бирпасда кайфи тарқадими, бурро-бурро гапира бошлади.

— Билиб қўйинг! — деди таҳдид билан. — Сиз ўша академикнинг тирноғига арзимайсиз!

— Учир овозингни! — Комиссар столни бор кучи билан муштлади. Гулдон ағдарилиб, сиренлар сочилиб кетди. Дастурхон устига жилдираб сув оқди.

— Урмоқчимисиз? — Маузер хотини келтирган сувга ўтирган жойида чала-чулпа юз чайқади. — Уринг! — деди аччиқ илжайиб. — Сиз уришга устасиз, Комиссар Фаниев! Аммо, билиб қўйинг, эрта-индин ҳаммангни сиринг очилади.

Комиссар столни шитоб билан айланиб ўтди. Ўғлининг елкасига тепиб ерга михлаб қўймоқчи эди, Назира дод солиб, йўлини тўсди:

— Вой ўлмасам! Бу қандай кўргилик!

— Қўяверинг, ойи, ураверсин! — деди Маузер. Сўнг отасига тик қаради-да, дона-дона қилиб айтди: — Сиз — қотилсиз! Ҳамманг қотилсан! Йигирма миллион одамни гумдон қилган жаллодсан!

— Йўқол кўзимдан!

— Отлан, Гуля! — Маузер чайқалиб ўрнидан турди. — Бу уйда тургандан кўра ваҳший ҳайвонлар билан яшаган яхши. — Отасидан жиркангандек четлаб ўтди-да, эшик томон йўл олди.

Онаси ўкраб йиғлаганча этагига осилди.

— Унақа дема, болам. Отанинг юзига тик қараб бўлмайди, Маузержон! Эсингни йиғ, жон болам.

Маузер онасининг қўлтигидан кўтарди.

— Туринг, ойи, кетамиз. Юринг биз билан. — Тўсатдан йиғлаб юборди. — Ойи! Мен бу одамнинг ўғли бўлганимдан уялиб кетяпман, ойи!

Комиссар кечаси билан тўлганиб чиқди. Уйда бир ўзи қолган.

Мэлс негадир келмаган. Назира эса ўғли билан келинининг кетидан ҳайҳайлаб югурганича аллақайси гурга ғойиб бўлган эди.

Қаранг, бу олифта интеллигентни! Ўз отангни тергашни ким қўйибди сенга! Замон қанақа бўлганини сен қаёқдан биласан! Инқилоб ғалабаларини ҳимоя қилиш керакмиди? Мамлакатни ички душманлардан тозалаш керакмиди? Бундан ташқари ҳарбий қасамёдга садоқат, офицерлик бурчи, деган гаплар бор! Нега шунча йил писиб юрган экан ўша академигини! Замон ўзгариб, энди тиллари чиқиб қолибдими? Курилга жўнатилганми, ундан наригами, итдек ўлиб кетмаганига шукур қилмайдими! Кўрамиз! Ҳали чархи гардуннинг ғилдираги қаёққа қараб айланаркин? Ер юзида коммунизм тўла ғалаба қозонмагунча душманлар бўлаверади. Демак, қора кучларга қарши курашадиган ташкилот ҳам бўлаверади!

...Назира эртаси кечқурун қайтиб келди. Бир кунда чаккасидаги сочларининг оқи кўпайганга ўхшар эди. Унинг айтишича, Маузер Юнусободдаги сўққабош кампирникидан ижарага бир хона олганмиш.

— Баттар бўлсин! — деди Комиссар энсаси қотиб. — Бурнига озгина сув кирсин, вайсамайдиган бўлади.

— Дадаси, жон дадаси! — Назира унинг оёғига йиқилди. — Хафа бўлманг, ўғлингиз ёшлик қилди. Кайф устида алжирани-қўйди, гуноҳидан ўтинг!

Маузернинг кечаги гаплари эсига тушиб Комиссарнинг вужуди ёниб кетгандек бўлди.

— Йўқ! — деди қатъий қилиб. — Бу — принципал масала! Менинг Маузер деган ўғлим йўқ! Бу мавзуда бошқа гаплашмаймиз!

...Икки орада Назиранинг касалга чалиниб қолгани чатоқ бўлди. Ёши эллиқдан ўтиб-ўтмай қон босими кўтариладиган одат чиқарди. Комиссар ўзини юпатди. Майли, Маузердан кўрмаганини Мэлсдан кўради. Мэлс — эсли бола. Камгап, мулоҳазали. Мактабни олтин медаль билан битирди... Ўшанда Назира ғалати гап айтган эди.

— Болаларингиз антиқа чиқди-да, дадаси! Маузер уз киндигини ўзи кесган хилидан. Қиламан деган ишини қилмай қўймайди. Кичиги бўлса ичимдагини топ дейди. Яккаш ўй ўйлайди. Минг ерига пичоқ урса бир еридан қон чиқмайди. Хайронман...

Хотин киши хотинча ўйлайди-да! Мэлс кам гапириб, кўп ўйласа ёмонми? Ўқиши аъло, мана, урдудан ташқари инглиз тилини ҳам мукамал ўрганиб олди. Институтни битирса, чет элларга бориб ишлайди. Жамият равнақига ҳисса қўшади. Анави телба акасига ўхшаб кўча-кўйда вайсаб юрмайди. Комиссар Фаниевнинг ўгли қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди.

Она — барибир она экан-да! Назира кунора Маузернинг олдига қатнар, ҳар гал янги гап топиб келар эди. Ишхонасида Маузернинг ҳурмати зўр эмиш. Бир йил ичида уй беришармиш. Гулноранинг анор егиси келаётганмиш... Аммо бирон марта «Ўғлингиз қилмишидан пушаймон, узр сўради», деган гап бўлгани йўқ...

...Комиссар ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келди: Мэлсни уйлантириш керак. Шунда онасининг кўнгли жойига тушади. Анави аҳмоқнинг олдига камроқ югурадиган бўлади...

Мэлс ювош кўрингани билан бало экан. Тўй ҳақида гап очилганида онасига Лоланикига совчи бўлиб боришни тайинлабди. Лола дегани автодорожний институтида ўқиркан...

Тўй рисоладагидек ўтди. Айни меҳмонлар тўпланаётган пайтда Назира югургилаб келиб қолди.

— Дадаси! — деди яйраб-яшнаб. — Ўғлингиз келди! Чикинг, сўрашинг мундоқ!

Комиссар гарансиб турган эди, тушунтирди:

— Маузер келди! Қаранг, укасига қанча нарса обкепти!

Комиссар энсаси қотиб, ҳовлига тушди. Бир четда юк машинаси тўхтаб турар, Маузер тўйхонадаги йигитларга кўмаклашиб, машинадан қутига солинган телевизор, музлатгич туширар эди. Ёнида қорни дўппайиб қолган Гулнора турарди.

Эр-хотин баравар ярқ этиб шу томонга қарадилар. Гулнора ийманиб, салом берди. Маузер илжайиб яқин келаётган эди, Комиссар юзини чириллатиб ўгирди-да, бурилиб кетди...

...Ростини айтганда, Лола Комиссарга маъқул тушди. Хушчақчақ, чаққон. Ишниям боплайди, гапниям! Бир ой ўтмасдан ҳаммага лақаб қўйиб улгурибди. Назира айтиб қолди:

— Эшитдингизми, дадаси, менинг отим амортизатор эмиш.

— Нима дегани у?

— Уй ичимизнинг тинчини тутиб турган эмишман. Мен бўлмасам, ҳаммаёқ алғов-далғов бўлиб кетармиш.

Комиссар ўйлаб туриб, келиннинг мулоҳазаси жўяли эканига тан берди.

— Ўғлингниям лақаби бордир?

— Бор! — Назира кулди. — Домкрат!

— Нега энди домкрат?

Назира нечундир қизариб, елка қисди.

— Билмасам...

— Ўзи-чи? Ўзигаям от қўйганми?

— Бўлмасам-чи? Лолахон тушмагур биринчи бўлиб ўзига лақаб топган-да! Ойна тозалагич эмиш. Дворник.

Комиссарга нашъа қилди.

— Дворник? Буни қара-я! Биров уни чўри қилиб қўйгани йўқ шекилли?

— Мен ҳам шуни сўрадим. Йўқ, дейди. Мен чўри эмасман, шунчаки ойна тозалагичман, мен бўлмасам, бу хонадонга нур кирмасди, дейди.

Бу гаплар Комиссарнинг эсидан чиқиб кетган эди-ку, бир куни хаёлига галати ўй келди. «Менгаям лақаб қўйган бўлса-чи, бу маҳмадона!» Назирадан шуни сўраган эди, бош чайқади:

— Ўлибдими? Сиздан қаттиқ ҳайиқади келин!

Йўқ, бирон ҳафталардан кейин Назира кулиб-кулиб айтиб берди:

— Сизникиям бор экан: глушитель!

— Рул десин, мотор десин... Глушителли нимаси?

— Машинанинг тутун чиқарадиган жойи бор-ку, ўшанақа нарса экан.

— Мен шунақа эканманми? — деди Комиссар аzza-базза ранжиб. — Ким қўйибди бу жиблажибонга...

— Йў-ўқ, даласи, — Назира тушунтирди. — Гап тутундамас. Сиз овоз ўчирадиган аппарат эмишсиз. Бу хонадонда фақат шивирлаб гаплашиш мумкинмиш.

...Айни қиш чилласида Назира эшикдан ҳовлиқиб кирди:

— Суюнчи беринг, даласи, неварали бўлдингиз! Гулнора ўғил туғди!

Комиссарнинг кўнглини мубҳам бир илиқлик силаб ўтгандек бўлди. Бироқ, Маузернинг маст бўлиб айтган гаплари тагин эсига тушиб, юрагидаги муз янаям қалинлашди.

— Хотин бўлгандан кейин туғади-да, — деди совуққина қилиб.

Назира каттакон сумкани диванга қўйиб, ичидан бир кучоқ латта-путталар чиқарди: йўрғаклар, қўйлак-иштончалар, халатчалар...

— Жон дадаси, — деди ёлбориб. — Эртага чақалоқни туғруқхонадан олиб чиқишади. Умрим бино бўлиб сиздан ҳеч нима сўрадимми? Илтимос, бир марта ҳўп денг, борайлик... Майли, кўпмас, беш минутга... Бир оғиз, табриклаб чиқинг. Бува бўлдингиз ахир.

Комиссар хотиржам қўл силтади:

— Ўзинг боравер!

Назиранинг кўзида ёш ғилтиллади.

— Одаммасиз ўзи, нимасиз?! — деди илтижо қилиб. — Бир оғиз гап учун ўз пуштикамарингиздан бўлган фарзандингиздан кечасизми?

— Кечаман! — Комиссар ҳар сўзини чертиб таъкидлади. — Мен принцип учун онасидан кечган одамман!

...Диалектика қонунлари қизиқ экан. Бугун йўқотасан, эртага топасан... Маузернинг хотини битта ўғил туққан бўлса, Мэлснинг хотини бир йўла иккита — эгизак туғиб берди: Ҳасан-Ҳусан! Бирпасда уйлари тўлди-қолди...

Болакайларнинг бижир-бижир тили чиқди, йўлга кирди. Бора-бора Назира ҳам неваралари билан андармон бўлиб, Маузерни кўп гапирмай қўйди. Невара яхши бўларкан. Хонадонга алланечук файз кирди. Ҳасан-Ҳусанлар ясли ёшига етгач, «дедушка»га ҳам иш топилди. Иккаласини икки ёнига олиб, эрталаб яслига элтади, кечкурун олиб келади.

...Мэлсни аспирантурада олиб қолишди. Комиссар бунга асло ажабланмади. Билими чуқур, ҳар томонлама етук... Бошқаларга ўхшаб домлаларга пул тиқиштириб ўқимади.

Бир йилдан кейин ўғли маслаҳат солди:

— Покистонга стажировкага юборишмоқчи. Уч ойга.

— Бориб кел! — деди Комиссар. — Тилни тағинам мукамал ўрганасан. Ҳаётни кўрасан...

— Шунақа-ку... — Мэлс кўзойнагини йилтиратиб, хижолатли жилмайди. — Баъзи ташкилотлар...

Комиссар дарҳол тушунди. Хэх! Булар Комиссар Фаниевнинг фарзандига ишонмаса...

— Чамадонингни тайёрлайвер, — деди ишонч билан.

...Бирон ойлardan кейин «у ёқ»дан телефон бўлди. Эртага эрталаб соат ўнда «Тошкент» меҳмонхонасининг фалон номерида кўришсак, деб илтимос қилишди.

Комиссар ажабланмади. Отставкага чиққан бўлса ҳам тажрибали ходим сифатида маслаҳатга ва умуман... «баъзи юмуш»ларга чақириб туришарди.

Фуқаро кийимидаги ходим очиқ чехра билан кутиб олди. Комиссар уни биринчи кўриши эди. Ходим комиссарни

орқаворатдан яхши танишини, ҳурмат қилишини айтди. Соғлигини суриштирди, фарзандлари, невараларининг кайфиятини сўради...

Даромад чўзилиб кетганидан Комиссарнинг кўнгли ғаш тортди. Хаёлига лоп эчиб Маузер келди. «Яна бир қилиқ қилган бу эшшак! Ким билсин, газетада қалтис мақола чиқарганми? Қачонгача отасини шарманда қилади, аҳмоқ!»

— Бўпти, ўртоқ, — деди лўнда қилиб. — Мақсадга ўтайлик!

— Яхши, ўртоқ полковник! — ходим тортмани очиб, унинг олдига бир тўп газета ташлади. — Қараб кўринг-чи, шулар орасида биронтасини танийсизми?

Комиссар ҳайрон бўлиб инглизча газеталарни варақлай бошлади. Деярли ҳар биттасида Мэлсининг кўзойнак ортидан илжайиб турган сурати босилган эди.

— Нима бу? — деди оёқ-қўлидан мадор қочганини ҳис этиб.

— Нима эмас, ким денг? — ходим истехзоли кулди. — Танимаётган бўлсангиз, эслатиб қўйишим мумкин: бу кимса собиқ совет фуқароси Мэлс Соатович Фаниев бўлади! Сизнинг ўғлингиз!

Комиссар бошидан ҳуши учиб бораётганини, ҳозир йиқилиб тушиши муқаррарлигини сезиб турар, тили калимага келмас эди.

— Тухмат! — деди ниҳоят бутун иродасини йиғиб. — Бўхтон! Менинг ўғлим унақа бўлиши мумкин эмас!

— Мумкин экан-да! — Ходим алланечук хотиржам жилмайди. — Мэлс Соатович Фаниев Карачидаги Англия консулхонасига сиёсий бошпана сўраб борган. Совет Иттифоқида инсон эрки йўқлигини айтиб, расмий баёнот берган, совет фуқаролигидан воз кечишини айтган... Ўқиб берайми?

Комиссар туш кўраётганга ўхшар, пешонасидан дўлдек тер қуйилаётгани, ўтирган жойида муттасил чайқалаётганини ўзи билмас эди. Бир маҳал қараса, ерда чўзилиб ётибди.

Ходим уни қўлтиғидан кўтариб, оғзига стаканда сув тутди.

— Генералга кирман! — деди Комиссар хириллаб. — Мен... бораман! Бориб, ўз қўлим билан отиб ташлайман! Отмасам, мени отинглар!

Бу гапларни сидқидилдан айтар, аммо айна пайтда қийноқ камралари, карцерлар, одам бошига ит кунини соладиган, нажас ейишга мажбур қиладиган рецедивистлар, каламушли горшоклар бирма-бир кўз ўнгидан ўтар эди.

— Отаман! — деди ҳайқириб. — Менинг бунақа ўғлим йўқ! Отаман!

Кизиқ. Уни қўйиб юборишди. Ҳатто «Волга»да уйигача кузатиб ҳам қўйишди.

«Бу ҳам бир манёвр! — Комиссар шаҳар марказидаги тўрт хонали уйига ҳорғин чиқиб бораркан, хаёлидан аламли ўй кечди. — Одатдаги усул. Энди менинг ким билан алоқам борлигини кузатишади... Керак бўлса, квартирага эшитувчи аппаратураларни жойлаб қўйишади... Хэх! Аллақачон жойлаб қўйган бўлса-чи?!»

Эшикни Назира очди. Эрининг важоҳатини кўриб кўрқиб кетди.

— Нима гап? — деди қути ўчиб. — Нима бўлди?

— Ўл бўлди! Дард бўлди! — Комиссар алам устида хотинига тарсаки солди. Назира юзини чангаллаганча кавшандозга чўккалаб қолди.

Ичкаридан йилтироқ халат кийган Лола югуриб чиқди.

— Болалар ухляпти, дада! — деди таънаомуз. — Секинроқ гапириш мумкинми?

— Нима? Болалар?! — Комиссар квартирага ўнатилиши эҳтимол бўлган «кулоқлар» ёки пастда, йўл четида пойлаб турган машинадаги «локатор» эшитсин учун с вози борича ҳайқирди: — Итдан бўлган қурбонлиққа ярамайги! Эрингни нега Покистонга жўнатдинг? Ниятинг нима эди унсур! Айт! — деди Лоланинг ёқасига чанг солиб. — Ҳозир айтсан! Эринг Англия разведкасига сотилганини нега яширдинг?

Лола кўзлари ола-кула бўлиб, нуқул талпинар, аммо қай-нотасининг чайир чангалидан чиқиб кетолмасди.

— Дада! — деди бир маҳал чинқариб. — Ойим ўляптилар, дада!

Шундагина Комиссар чангак бўлиб қолган бармоқларини келинининг ёқасидан бўшатди. Иштончан Ҳасан-Ҳусанлар ётоқ эшигидан мўралаб турар, негадир иккаласи ҳам илжаяр эди. Назира йўлакда узала тушиб ётар, юзи қордек оппоқ, қимир этмасди. Назарида хотини маккорлик қилаётгандек туюлди.

— Тур, — деди хотинининг елкасига нуқиб. — Тур, алвасти! Бу ҳайвонларни сен туққансан! Уларни менга қарши сен қайрагансан!

Ажаб! Назира қилт этмади. Комиссар энкайиб хотинининг юзига кафтини босди. Назиранинг юзи муздек эди. Худди музлатгичдаги гўштдек... Қўрқув ичида қўлини тортиб олди.

— Чақир! — деди бақариб. — Скорий чақир! Тезроқ!

Лола нариги хонага, телефонга югурди. Комиссар хотинининг ёнига мук тушди.

— Назира! — деди елкасидан силкитиб. — Онаси! Кўзингни оч, онаси!

Комиссар кўп ўлимларни кўрган, ammo инсон боласи бу қадар тез, бу қадар осон ўлиши мумкинлигига ақли етмасди. Назира ҳаётида ҳеч ким билан олишишни истамагани каби ўлимда ҳам ажал билан тортишиб ўтиргиси келмагандек осойишта ётар, лабларида аламли табассум қотиб қолган, гўё охир-оқибат бу азоблардан қутулганига шукр қилгандек, сен билан ўтган умримга ҳам, дунёнинг ишларига ҳам пушаймонман, деб маъюс кулаётгандек эди...

— Назира... — Комиссар ўкраб йиғлаб юборди. — Ташлаб кетма мени, Назира!..

Бу — унинг умрида биринчи ва охирги марта йиғлаши эди...

* * *

Бирпасда тумонат одам йиғилди. Маузер билан Гулнора тўрт яшар ўғилчасини етаклаб келишди. (Комиссар неварасининг оти Алишер эканини энди билди.) Хотин-халаж, тўн кийган, салла ўраган чоллар, Маузернинг ҳамкасблари бўлса керак, оёғи олти, қўли етти бўлиб югургилаган ёш-яланглар тўпланди. Комиссар эшик тагида гарангсиб турар, кўнгил сўраганларга нима деб жавоб қилишини билмас, шунчаки, бош силкиб қўя қолар, нуқул атрофга аланглар эди. Ким булар? Уни қаёқдан танишади? Нега бунчалик меҳрибонлик қилади ҳаммаси!

...Тобутни олиб кетишаётганида Лола айниқса кўп гирён қилди:

— Онасиз ўсгандим, ойижон! Энди онали бўлдим, дегандим, ойижон!

...Комиссар уч кун эшик тагига харрак қўйиб ўтиришга мажбур бўлди. Тўн кийиб, бел боғламаса ҳам ҳар қалай бошига дўппи кийди.

...Учинчи куни кечқурун Маузер дадасини юпатди:

— Сиқилманг, дада. Бизникига бориб тураверасиз. Мен бор, неварангиз бор...

Комиссарнинг кўнгли юмшаш ўрнига адоватга ўхшаган нарса уйғонди. «Шуни кутиб юрган экансан-да, кўрнамак. Сеникига бораманми? Сеникига-я?!»

Қизиқ, Лола бир ой ичида лабларининг икки чети тиришиб қаримсиқ бўлиб қолди. Назарида ўзи ҳам арвоҳга айланиб қолгандек эди. У хонага киради-чиқади. Бу хонага киради-чиқади...

Лола у билан гаплашмасди. Гўё рўй берган қўшалок фалокат учун қайнотаси айбдордек.

Комиссар ўйлаб қараса, умрида биронта улфатга қўшилмабди. Биронта жонкуяр дўст орттирмабди. У ёқда Мэлс масаласида жони ҳалак. Қачон чақириб қоларкин, деб юрагини ҳовучлайди. Йўқ... Уни тинч қўйишди. Персональный пенсиясини ойма-ой олиб туради. Ҳеч ким изидан кузатмайди. Фақат сиқилади. Ошхонага кирадими, ваннахонагами, рўпарасидан Назира чиқиб келаётгандек бўлаверади. Бу ёқда келиннинг зардаси...

Эркак кишига ёлғизлик оғир бўларкан. Ётиши бор, туриши бор... Нима қибди? Ёши энди олтмиш тўртга чиқди. Яшаши керакми ахир? Лола тенгини топиб кетса, ўзи ҳам...

Бир куни келинини ёнига ўтқизиб қўйиб гапни узоқдан бошлади.

— Анави хоин энди қайтиб келмайди, — деди ишонч билан. — Башарти келса ҳам ўзим бўғиб ўлдираман... Бир нарсага ақлим етмайди. Нима етишмабди экан бу аблаҳга! Уйи бўлса, жойи бўлса, гулдек хотини бўлса...

Лола унга ёвқараш қилиб мум тишлаб ўтираверди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, қизим? — деди Комиссар ва-зиятни юмшатиш ниятида маъюсланиб. — Нега шунақа қилдийкин? Нима етмаган экан унга?

Келин истеҳзоли кулди...

— Нима етмаганини билмайсизми? — деди лабини асабий буриб. — Меҳр етишмаган! Тушундингизми, меҳр! Бу одам (Лола «Мэлс акам» демади, «отаси» ҳам демади, «бу одам» деди), бу одам умрбод ўз уйида бегона бўлган, тушунасиизми шуни?

Комиссарнинг гаши келди. Нима бало, келини оқляпти шекилли ўша ватан хоинини?

— Болалари-чи? — деди ғазабдан кўзи ёниб. — Ҳеч бўлмаса болаларини ўйламайдими, бадбахт?!

Лола янаям истеҳзоли кулди:

— Қуш уясида кўрганини қиларкан-да...

Гап тамом бўлган, Комиссар у ёғини қандай «улаш»ни билмасди. Лола ўрнидан туриб кетаётган эди, тўхтатди.

— Шошманг, — деди вазминлик билан. — Бўлар иш бўлди. Сиз... ёшсиз. Дунёдан тоқ ўтиб кетолмайсиз-ку, тўғрим, қизим? Зўр келса болаларни интернатга берамиз. Яхши интернатлар кўп. Танишларим бор.

Лола эшик олдида тўхтади. Кўзи ғазабдан қисилиб кетди.

— Эрга тегаман деб кўзим учиб тургани йўқ! Ўзим етим-хонада ўсиб мана бундай бўлганман, — деди кафтининг

қиррасини томоғига тираб. — Болаларимни интернатга бермайман! Ўзингиз уйланишни хоҳлаб қолган бўлсангиз, катта кўча! — Шахт билан хонадан чиқаркан, эшиттириб пичинг қилди: — Бетингдан бузилгур, юзсиз! Ойимнинг кўзига тупроқ тўлмасдан туриб...

Уша гапдан кейин Лола бутунлай ўзгарди. Неваралари «дедушка» деб этагига ёпишса, бобиллаб беради. «Эмасанми дедушкангни? Бор ухла, кўмилиб!» Товоқни қошиққа, қошиқни товоққа уриб тўнғиллайди: «Чол одам дегани мачитга чиқади, чойхонага чиқади, бу нимаси, эртадан кечгача уйда биқсиб ўтириш!»

Хэх! Бир ками салла ўраб намоз ўқиши қолувди. Комиссар Ғаниев намоз ўқиса! Чойхонада пишириб қўйибдими? Носкаш чолларнинг висир-висирини эшитадими?

Комиссар қатъий қарорга келди. Уйланади! Ҳар кимнинг жони ўзига керак. Бу жиблажибон билан ҳар куни юрагини қон қилишдан наф йўқ. Уй ўзининг номида. Финг деса ҳайдаб чиқаради...

Уша кеча Назира тушига кирди. Бошига оппоқ рўмол ўраб олганмиш. Худди отинойиларга ўхшармиш. Ҳеч гапирмасмишда, нукул юм-юм йиғлармиш. «Ҳеч рўмол ўрамасдинг-ку, онаси, бу қанақаси», деб ёнига борса, Назира ўзини орқага ташлабди. «Қочинг! Қўрқаман сиздан. Маузерни нега урдингиз?»

Комиссар таъби тирриқ бўлиб уйғонди. Ваннахона томондан невараларининг баравар йиғлаётгани, Лоланинг бобиллаши эшитилди:

— Э, авлодингга ўт тушсин! Совунлаб ювин деяпман!

Йўқ! Бу аҳволда узоққа боролмайди. Ё келинини чопиб ташлайди, ё ўзи инфаркт бўлиб ўлади! Чала-чулпа чой ичиб, кўчага чиқиб кетди. Узоқ айланиб юрди. Ҳаво дилгир, оёқ остида хазон шитирлайди... Бир маҳал қорни очгани билинди. Боши айланиб, «Лаззат» қаҳвахонасига кирди. Сосиска олиб еди... Эртаси ҳам, индини ҳам...

Аввалига қаҳвахонада янги хизматчи пайдо бўлганини сезмади. Аниқроғи, дуруст разм солмаган экан. Кирроқ оқ халат кийган хушрўйгина дўмбоқ жувон ҳар куни столни артиб, санчқи-тарелкаларни йиғиштириб олаётганига кейин эътибор берди. Гапирай деса, қўрқади. Бир куни дастурхон устидаги нон ушоқларини сидириб олаётганида ташаккур билдирди:

— Раҳмат! Овқатинглар ширин бўпти.

— Ош бўлсин! — деди жувон жилмайиб.

— Мен ҳар куни шу ерда тушлик қиламан, — деди Комиссар.

— Биламан, — жувон яна самимий жилмайди.

— Қаердан келгансиз?

— Свердловскдан.

— Қачон.

— Яқинда.

— Тошкент ёқдими? — деди гапга солиб.

— Бўлмаса-чи!

— Раҳмат сизга! — деди Комиссар айрича меҳр билан.

Тўғри қилди. Бу сафар шунисиям етарли эди.

Бир ҳафта ичида Наташа билан яқиндан танишиб олди. Тошкентга келганига икки ой бўпти. Ўттиз бир ёшда экан. Пропискиси йўқмиш. Шу боисдан қаҳвахонанинг ўзида ётиб юрarkan.

— Менга эрга тегмайсанми? — Комиссар бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Юмдалаб ташласа, нима қиламан, деб юраги пўкиллаб турган эди, Наташа ундай қилмади.

Отаси (эҳтимол бобоси) тенги бу одам нима деётганини дафъатан тушунолмагандек, бир зум киприкларини пирпиратиб турди-да, мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

— Пропискадан ўтказсанг, тегаман!

Сенсирадими, демак, яқин олгани шу! Мана буни очикча савдо деса бўлади! Дунёда ўзбек хотинларидан инжиқ, кажбаҳси йўқ. Гўё уйланиш фақат эркак учун керакдек! Уйландингми, бўйнингга бўйинтуруқ қилиб осиб юришга мажбурсан! Оила қуриш ҳар иккала томон учун зарурат эканини ўйлаб ўтирмайди бу ойнасалар! Назиранинг арвоҳи чирқилламасин-ку, аслида бор гап шу.

— Наташа! — деди жиддий қилиб.—Сен нима хоҳласанг, ҳаммаси бўлади. Прописка ҳам, ЗАГС ҳам... Хотиржам бўл, ўзимдан тинчиганман. Ёлғизлик жонимга тегди.

— Мени ҳам! — деди Наташа ўйчан. Бу гапни оддий ва самимий айтди...

Лола Наташани кўрган заҳоти ҳаммасини тушунди. Серрайиб қараб тураверди. Ичкаридан неваралари чиқиб, Комиссарнинг оёғига ёпишди.

— Дедушка!

— Дедушканг сенларга янги бабушка олиб келди! — деди Лола асабий кулиб. — Яқинда бабушканг сенларга дядя туғиб беради. Сенлар кўтариб юрасан!

Комиссар муштини тугиб бақирди:

— Ўчир овозингни, қанжиқ!

— Мен қанжиқ эмасман! — деди Лола дона-дона қилиб. — Орқасидан ит эргаштириб юрганларни қанжиқ дейди!

— Марш бу ердан итваччаларинг билан! — деди Комиссар оёқ-қуллари асабий қалтираб. — Бўшатиб қўй уйни!

Лола киприк қоқмай текилиб тураверди.

— Биринчидан, — деди осойишта оҳангда. — Ойимларнинг суви тўкилган уйдан кетмайман. Иккинчидан, болаларим билан кўчама-кўча тентираб юрмайман! Мен — Гулнора эмасман.

Наташа ҳайрон бўлиб қолган, гоҳ Комиссарга, гоҳ Лолага мўлтираб қарар эди.

...Комиссар уй топмаса бўлмаслигини тушунди. Келинини иккита боласи билан ҳайдаб чиқаролмайди. Устига-устак Мэлс масаласи қўзғалса, ўзига яхши бўлмайди. Аммо бу алвасти билан бир хонадонда туришнинг ҳам иложи йўқ.

Начора! Елди-югурди. Ватан олдидаги хизматларини ҳисобга олишди. Горисполкомнинг уй тақсимооти бўйича жамоат комиссиясига аъзо бўлганлиги ҳам иш берди. Эр-хотин Қатор-толдаги мана шу бир хонали уйга кўчиб келишди.

Наташа чаққонгина экан. Бир кунда янги уйга файз кирди-қолди. Ҳаммаёқ саришта. Турмушиям тартибга тушгандек бўлди. Хотини саҳарлаб сутта гириллатади. Ширгуруч пишириб беради. Тушда «Сагатчик, яхши ўтирибсанми, колбаса олиб чиқиш ёдингдан кўтарилмадими», деб телефон қилади. Кечқурун қаҳвахонадан котлетми, бифштексми олиб келади. «Совумасдан еб олгин», деб оғзига тутади. Жиндай олсанг, қонинг юришади, деб коньяк ҳам ичиради...

Буни қаранг: умрида қўлига капгир ушламаган Комиссар бир ойда бинойидек ош дамлашни ўрганиб олса денг! Наташа ўзбекча паловни шуш кўраркан.

Албатта, ёш хотин билан туришнинг ўзига яраша ғалвалари ҳам бўларкан. Наташа бир куни туфли кўтариб келади. Оёғига кийиб у ёққа юради, бу ёққа юради. «Ярашдимми?» — дейди-да, диркиллаб келиб эрининг юзидан ўпади. «Юз эллик сўм». Эртасига пальто олиб келади. Индинига чўмилганда кийиладиган костюмча. Бафуржа қип-яланғоч бўлиб ечинади-да, костюмчани кийиб кулади. «Сагатчик, қалай, ёзда Ташморяга оборасанми, жаҳлинг чиқмасин, қиммат эмас, юз сўм»...

...Спортчиларда «иккинчи нафас» деган гап бор. Силланг қуриб, тамом энди, йиқилиб қоламан, деганингда, тўсатдан «иккинчи нафас» очилади-ю, вужудингда янги куч, янги ғайрат пайдо бўлади... «Анавинақа» масалада ҳам шунақа ҳолатлар рўй бераркан. Ёнингда оппоққина, ёшгина, сўлқил-

лаган жувон ётса... Бундай паллада Наташа уни қойилмақом қилиб эркалатар эди.

«Ах, кобель! Ах, паразит! Ўн етти яшар йигитчага ўхшайсан-а!» Унга сайин Комиссар ғайратга минар, «мақтов»нинг биринчи қисми — «итлиги», «битлиги»ни эмас, ўн етти яшар йигитчага ўхшашини ўйлаб, ўзидан-ўзи фахрланиб кетар эди: «Молодец Комиссар! Баданингда сув бор эканки, шундоқ ёш жувонни эплайпсан! Молодец Наташа! Хотин киши дегани мана бунақа бўлади! Назирага ўхшаб молдек пишиллаб ётмайди. Минг хил «поза»ни билади!»

...Шунақа-ку... «иккинчи нафас» қурғур ҳар куниям очилавермас экан... Наташа бўлса, ақалли кун ора эри «ўн етти яшар йигитга айланиши»ни хоҳлайди... Устига устак, ўзинг қари, хотининг ёш бўлса, ҳуда-беҳудага рашкинг кўзғайвераркан... Орадан бир-икки ой ўтиб, Наташа ишидан аллапаллада келадиган одат чиқарди. Комиссар сиқувга ола бошлади. Деярли кун ора шу ғалва. Комиссар сўроққа тутади:

— Қаёқда юрибсан? Қара. Соат неча бўлди?

— Қизикмисан, Сагат? — дейди Наташа жўнгина қилиб. — Ишимни биласан-ку. Тўй бўлди. Ўзбекнинг нимаси кўп — тўйи кўп. Тағинам эримнинг жаҳли ёмон, деб шефдан рухсат олиб келдим.

Ҳаммаси рисоладагидек кетаётган эди-ю, янги йил кечаси хунук ҳодиса бўлди. Наташа ярим кечагача қолиб кетди. Янги йил киришига ярим соатча қолган эди. Бир маҳал эшик жиринглади. Комиссар эшикни очса, турибди илжайиб: кўзлари сузилган. Комиссар:

— Ичдингми? — деб дағдаға қилган эди, Наташа ёш боладек эркаланиб юзидан ўпди.

— Палов тайёрми? Шампан борми? Молодец! А, менинг сенга сюрпризим бор. Меҳмон олиб келдим, — деди қулиб. — Володя, келавер. Танишинглар. Бу — менинг эрим Сагат Ганиевич! Володя синфдош дўстим. Янги йил кутиш учун атайлаб Свердловскдан келибди.

Комиссар эс-хушини йиғиб олмасидан оғзидан гуркираб арақ ҳиди анқиб турган, штанга кўтарадиганларга ўхшаш бақувват келбатли йигит сурбетларча илжайиб қўл узатди:

— Салом! Янги йил билан!

— Сагат Ганиевич пиширган паловни есанг, бармоғингни ялаб қоласан! — деди Наташа яйраб-яшнаб. — Володя умрида ўзбекча палов емаган. Тезроқ бўла қол, Сагатчик!

Палов егиси кептими? Минг лаънат меҳмонингтаям, ўзингтаям! Комиссар ижирганиб ошхонага кирди. Ошнинг гуручи сув теришини кутди.

Козонга товоқ босиб, уйга кирса, арақлар очилган, шампанлар қуйилган... Қай кўз билан кўрсинки, «штангачи» диванда Наташани бамайлихотир эзгилаб ўтирибди! Комиссар газабдан қалтираб қолди. Тили калимага келса қани!

— Марш! — деди аламноқ гулдираб. — Йўқол икковинг ҳам!

— Секин, қария, секин! — деди Володя пинагини бузмай.

— Нима қипти! — Наташа хандон отиб кулди. — Ўзинг эпллмаганингдан кейин...

— Ма-а-рш! — Комиссар қўлидаги капгирни отди. Капгир деворга урилиб, сакраб столга тушди. Шампан шишасини баранглатиб ёриб юборди. Володя сапчиб ўрнидан тураётган эди, Наташа қўлидан тортиб қолди.

— Керакмас, — деди юзига сачраган шампанни кафти билан сидириб. — Арзимаиди. Ўлдириб қўйиб, балосига қолиб юрма тагин.

Пальтосини киятуриб дона-дона қилиб таъкидлади:

— Эй, пичанни қўриқлаб ётган қари ит! Билиб қўй, ЗАГСдан ўтганмиз, квартирада менинг ҳам улушим бор. Бир ой ичида уй топиб бермасанг, Володя билан кўчиб келиб, шу ерда турамиз...

Яхшиям, Комиссар қонун кодексини сув қилиб ичиб юборгани. Бўлмаса энка-тинкасини чиқариб юборарди бу хотин! Шунда ҳам уйдаги бор буд-шудини шилиб кетди.

Жаҳонда энг донишманд халқ, биласизми, ким? Австралия аборигенлари! Оғир жиноят қилганни қамамайди. Отмайди. Осмайди. Ёлғиз қолдиради. Битта ўзини! Мана, ўн йилдан ошдики, Комиссар танҳо... Битта ўзи!

Тўғри, ора-чора ветеранлар йиғилишига, шаҳар ижроқўмидаги уй тақсимоти комиссияси мажлисига чақириб туришади. Лекин, мажлис дегани ҳар куни бўлмайди-да.

Уч-тўрт бор Маузер келди, хотини билан. Юринг, дада, бунақа ғариб бўлиб ўтирманг, деди. Очиғи... Комиссарнинг кўнгли сув ичмади. Билади, ўгли бутунлай бошқа дунё. Ҳафта ўтмай ораларида ихтилоф чиқади.

Соғлиғидан-ку, шикоятти йўқ. Фақат асаблари чарчади, шекилли. Уйга киргиси келмайди.

...Кундузи-ку, ўзига юмуш топади. Саҳарлаб сутга чиқади. (Наташа ўргатган одат.) Сут олиб қайтаётганида, албатта, Қурбонойни кўради. Гапга солади. Арслон қариса куни сичқон тутишга қолади, деганлари шу бўлса керак-да! Ақалли шу хотин билан гапланса ҳам ҳарна-да. Вақт ўтади...

Шошилмасдан юриб уйига киради. Манний каша ёки ширгуруч қилади. Унгача газета дўкони очилади. Очирид туриб газета олади.

Ундан гастрономга киради. Очиридга туради. Нима беряпти, нима сотяпти, аҳамияти йўқ. Очиридда турса бас. Очирид қанча катта бўлса, шунча яхши. Одамларнинг гапига секин кулоқ соласан. Янгиликларни эшитасан...

Кеч кирган сайин юраги сиқилаверади. Ёлғиз овунчоғи — телевизор. Ярим кечага бориб, унинг ҳам овози ўчади. Ётишга кўрқади. Ётса, уйқусида ўлиб қолаётгандек. Ҳаммаёқ жим. Ҳаммаёқ зимистон...

Уни хаёл олиб қочади. Кейинги пайтларда ҳар куни эмас-ку, гоҳо-гоҳо кўнглининг бир бурчида мавҳум саволлар ғимирлаб қолади.

(Нега шунақа бўлаётганини ўзи билмайди. Бугун Қурбоннойга «Жойнамоз устида мени қарғасанг керак», дегани ҳам шундан бўлса эҳтимол.)

Балки Назира ҳов ўшанда — тўнғичини туғиш арафасида кўп қарғиш олганмисиз, деб сўрагани бежиз эмасдир? Балки ўзи ҳам жиндай ҳаддидан ошиб кетгандир? Шунча одамнинг умрига зомин бўлиб тўғри қилмагандир?

У хира пашшадек бемаъни ғинғиллаган саволларни ўша заҳоти қувиб солади. Биринчидан, у умрбод кетмон уриб, ер кавлаб ётадиган аллақандай деҳқон эмас! Қайси томондан илиқроқ шамол эсса, ўша ёққа қараб эгиладиган, бир қарасанг феодал ўтмишни улуғлайдиган, бир қарасанг ғарбга топинадиган бетайин зиёли ҳам эмас! Комиссар Фаниевнинг букилмас эътиқоди бор! У ўзи чин дилдан ихлос қўйган жамиятни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилди. Керак бўлса энди ҳам ҳимоя қилади. Иккинчидан эса, буйруқни бажарди!

Офицер деганнинг биттаю битта ҳуқуқи бор: у ҳам бўлса буйруқни бажариш! Юқоридан фалончини қама, деган буйруқ келдими, ўша заҳоти қамайди. Сургун қил, деса, сургун қилади. От деса — отадиям... Башарти эрта-бириси куни фалончи бегуноҳ экан, оқлансин, деган ҳукм бўлса — оқлайди! Бу дунё муттасил айланиб турадиган мураккаб механизм. Одамлар ўша механизмнинг кичик бир винтчаси, холос. Ҳар битта винтча ўз вазифасини адо этмоғи керак. Биттаси ишламай қолса, кўрасан, нима бўлишини! Бутун бошли механизм чок-чокидан сўкилиб кетади... Йўқ, Комиссар Фаниевнинг бировдан тили қисик жойи йўқ. Нимаики қилса, бурчини адо этди. Виждонан адо этди...

У илиқ сув билан уйқу дори ичади-да, тўшакка чўзилади (назариди тўшак лаънати кун сайин совиб бораётганга ўхшайди). Чўзилади-ю, кўзини юмади. Тун — ёлғизларни синаш учун юборилган жазо элчиси. Аввал кўзингни кўр қилади. Кейин қулоғингни шанғиллатади. Ундан кейин юрагингни ғижимлай бошлайди. Шошилмасдан... Алоқ-чалоқ тушлар кўрасан...

Яна бошландими?.. Анави ким? Башараси таниш кўринади? Ие, Хусанхўжа-ку! «Ўлмаганмидинг?» — «Ўрик ейсизми, ака-а-а? Манг ўрик». — «Обор! Обор ўригингни!» — «Енг, ака, битта енг!» — «Йўқол дейман». — Кулишини қаранг! Кулиши мунча хунук! Ие, скелет-ку, бу! Хусанхўжанинг скелети! Тишлари иржайиб турибди. Оғзини каппа-каппа очиб «ака-а-а» дейди. Йўқол! Ифлос, унсур! Пистолетим қани, пистолетим! Ким бор? Ёрдам беринглар!..

Уфф... Нима бўлди? Нега титрайди? Туш кўрди-ку, туш. Тушдан ҳам кўрқадими, одам? Йўқ, ухлагани йўқ эди, шекилли. Аниқ кўрди-я! Девор орасидан сирғалиб чиқса бўладими? Валидол қаёқда эди. Уф-ф-ф...

РУСТАМНИНГ ИККИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

Май ойининг ўн олтинчи куни

«Ил-76»да кетяпмиз. У ёққа олиб кетишаётганда солдатларни қандай «босишган» бўлса, бу ёққа келаётганда ҳам шундай зичлаб жойлаганлар. Фарқи шуки, у ёққа борганлар орасида дўстларим бор эди: Хайридин, Темур ака, Саша... Ҳозир атрофдаги болаларни деярли танимайман: турли қисмлардан тўпланган «дембиллар». Яна бир фарқи бор: у ёққа сумка кўтариб кетган эдик. Бу ёққа ҳар бир солдат биттадан «дипломат» кўтариб келяпти.

Мотор товуши ғўриллаб, қулоқни қоматга келтиради. Аскар болаларнинг ҳаммаси — жим. Ҳамма бир нарсани ўйлаб турибди-ю, айтолмайди. «Самолётга «Стингер» тегмаса бас!»

Хаёлимга бемаъни ўй келди. Самолётда «икки юзинчи» юк бормикин? Йўқ бўлса керак. Ўлик ташийдиган махсус самолёт бўлади, дейишади. Аслида-ку, темир тобутда ётганларга барибир. Самолётда олиб келадими, Хайратондан машинада олиб ўтадими? Нима фарқи бор?

Хўп, онанг сочини юлиб дод солади. Отанг кавшарланган сандиқни қучоқлаб, «ўғлим, жон болам», деб изиллайди. Қаёқдан билиб ўтирибди: қутида қонга беланган жасадинг

ётибдими, бир пой этигингми, ё шунчаки тузми?.. Севган қизинг (агар бўлса) «у ёқ»дан юборган суратингни юзига босиб, кечаси билан унсиз йиғлаб чиқади.

Бир маҳал кабина тепасидаги қизил чироқ таҳдидли ёниб-ўча бошлади. Ҳамма беихтиёр ўша томонга қаради. Эшик очилиб, учувчи кўринди.

— Йигитлар, чегарадан ўтдик! — деди жилмайиб.

Самолёт ичи бир зумда шодон шовқинга тўлиб кетди. Биров Тошкентнинг ҳавоси қандай экан, деса, бошқаси қулупнай егиси келаётганини айтди. Нарироқда дипломат устида омонат ўтирган бир бола кафти билан юзини тўсганча юм-юм йиғлаяпти...

Аэропорт Тошкентга ўхшамас эди. (Бошқа аэродромга қўнганимизни кейин билдим.) Торгина залга кирдик. Божхонанинг бадқовоқ ходимлари худди биров Афғонистондан атом бомбаси ўғирлаб келаётгандек ҳар битта солдатнинг дипломатини тит-пит қилиб текширишга тушди.

Бир чеккада сигарет чекиб турарканман, қулоғимга жуда азиз, жуда қадрли куй эшитилди. Радиода «Муножот»ми, «Чўли Ироқ»ми янграр, номини эслай олмасдим-у, йиғлагим келарди.

Ташқари чиқишим билан сурмаранг такси ғириллаб келиб шундоқ ёнбошимда тўхтади. Ёш бўлса ҳам афти қаримсиқ таксичи қўлимдаги дипломатга ёпишди.

— Чамадонинг қани, солдат? — деди шанғиллаб.

— Чамадон йўқ, — деган эдим, шоширди.

— Ўтир! Тезроқ бўл! Бу ерда тўхташ мумкинмас. ГАИ талонимни тешади.

Қанақа одам бу? Мен такси чақирган бўлмасам!

— Автостанцияга! — дедим ёнига ўтириб.

— Уйинг қаерда ўзи?

— Узоқда. Автостанцияга оборсангиз бўлди.

— Қаерда турасан? — Таксичи машинани чаққон физиллатиб кетди.

— Пскентда.

— Қизиқ экансан-ку, Ҳиротга бўлсаям обориб кўярман!

— У ёққа таксида боришга пулим етмайди!— дедим тўғриси айтиб. — Автостанцияга оборсангиз бас.

— Пули билан нима ишинг бор! — У қўлини пахса қилди.

— Пскентнинг ўзига борасанми ахир?

Индамай бош ирғаган эдим, сўради:

— «Афғонмисан?» Хўп, дейвер, ука! Қалай, омон-эсон келдингни, ишқилиб? Суюнганидан уйингдагиларнинг юраги

қоқ ёриладиган бўлди-да! Мен-чи, вей, «афғонларни» узоқдан танийман. Сениям кўриб, дарров билдим. Шошма, дедим, шу болага бир хизмат қилиб қўяй, дедим.

Мунча шақиллайди бу шопир!

Тошкент ўзгармабди. Ўша-ўша шаҳар. Ўша-ўша кўчалар. Йўл четида ям-яшил дарахтлар яшнаб ётибди. Машиналар бир-бирини қувиб, шамолдек елади. Гўё ўн беш қадам олдинда бораётган машина минага дуч келиб, портламайдигандек! Кўчада одам мунча кўп? Гўё олисда, қоялар орасида биқиниб турган снайпер хоҳласа беш минутда йигирматасини ер тишлатмайдигандек...

— «Сув париси»дан борми, солдат?

Нима дейди бу?

— Нима?

Таксичи қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Мен шохида юрсам, сен баргида юраркансан, солдат!

Отинг нима?

Айтдим.

— Вой, Рустамжон-эй! Вой муғамбир-эй! — У навбатдаги машинани қувиб ўтаркан, сигнални бибиблатди. — Мендан ҳам қув экансан. Кўрдим, дипломатинг енгил! Аммо-лекин битта дипломатга анча-мунча «сув париси»ни жойласа бўлади! Бизда бир кийими беш юз туради! Эшитдингми, беш юз! Хўп десанг пуллаб бераман! Қуруғини арра қиламиз! Келишдикми?

— Йўлга қаранг, ака! — дедим тишимни тишимга қўйиб. — Менда ҳеч қанақа «сув париси» йўқ!

— Ола-а! — Таксичи ишонқирамай юзимга қараб қўйди. — Ўтган ҳафта битта капитанни Севера Востокка обориб қўйган эдим. Сенга ўхшаб гаплашиб кетдик. Аммо-лекин маладес! Кўнгли очиқ одам экан. Ўзиям Афғонистондан тўртта чамадон билан келди, азамат. «Мен офицерман, бунақа ишларга укувим йўқ. Кўмаклашиб юборсанг, бизнес қиламиз», деди...

Шаҳардан чиқдик. Ям-яшил далалар бошланди. Йўл четида хўппайган толлар, осмонга хитоб қилган мирзатераклар... Димоғимга алланечук қадрдон ис урилди. Аввалига эслолмадим. Нима бу? Маст қилувчи ҳид қаёқдан келяпти? Бир чақиримча юргач ўнг томондаги кумуш япроқли жийдаларга кўзим тушди-ю, дилим яйраб кетди. Жийда гуллабди, жийда!

— Ростини айт, ука! — деди таксичи машинани шиддат билан ҳайдаб бораркан. — Чиндан ҳам ҳеч нима обкелмадингми Афғонистондан?

— Олиб келдим! — дедим тоқатим тоқ бўлиб. — Пистолет олиб келдим. Чўнтагимда турибди.

Худога шукр! Уни ўчди. Йўл чети ям-яшил... Бедазорлар, энди қўшқулоқ бўлиб чиққан пахтазорлар. Унда-мунда қўйлар, ола сигирлар ўтлаб юрибди.

Таксичи кўчамиз бошида машинани тўхтатди.

— Қайси уй? — деди шанғиллаб.

— Ҳов ана! Тол соясидаги дарвоза.

— Бўпти! Тушавер! — у азза-базза машинасини айланиб ўтиб, ўнг эшикни очди. — Аввал суюнчисини чўзиб қўйишсин-да, мундоқ.

Эс-хушимни йиғиб олгунча такси чанг кўтариб, дарвозамиз томон елди. Узоқдан кўриб турибман. Машина дарвоза олдида тўхтади. Таксичи жонсараклик билан дарвозани қўшқўллаб муштлади. Зум ўтмай ўзини ичкарига урди. Бирпасдан кейин эғнида янги тўн, бошида дўппи билан қайтиб чиқди. Мен томонга имо қилиб, бир нималар деди. Дарвоза олдида турган Илҳом акамни кўрдим-у, юрагим орзиққанча югурдим. Таксичи дипломатни тол тагига қўйди-да, машинасини шиддат билан орқага қайтарди. Акам ҳам мен томонга чопди.

Машина менга рўпара келганида бир сония секинлади.

— Солдат! — деди таксичи деразадан бошини чиқариб. — Аканг берган уч юзига рози бўлсин.

Юрагим қинидан чиқиб кетаётганга ўхшар, жонҳолатда уйим томон югурар эдим.

Акамнинг кучоғидан чиқдим у бўйнимга осилган онамни бағримга босдим. Шунда ойим таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганини оғриқ билан ҳис этдим. Рўмоли елкасига сирғалиб тушган, сочлари дув оқарган, билаклари косовдек қорайиб, ингичка тортиб кетган. Хиралашган кўзларидан дув-дув ёш оқар, нуқул «болам, жон болам», деб юзларимни силар эди.

Димоғимга райҳон ҳиди урилиб, юрагим қалқиб кетди. Болаликдан шууримга сингган, унутилаёзган қадрдон ис... Шунақа-ку, сочлари нега бунча оқариб кетган? Кетаётганимда бунақа эмасди-ку! Гавдаси нега бир тутам бўлиб қолди. Одамзод шунчалик тез ўзгариши мумкинми?

— Йиғламанг, ойи, — дедим қулиб. — Мана, мен келдим-ку!

Ойим ҳамон бўйнимга осилганча ҳиқиллар эди.

— Йиғлаётганим йўқ, болам, — деди кўз ёшларини артиб. — Сен келдинг, болажоним. Энди ҳечам йиғламайман.

Қизиқ, келинойим ҳам аллақандай қаримсиқ бўлиб қопти. Пешонамдан ўпаркан, ҳорғин кўзларида қувонч порлади.

— Бўлди, ойижон! — деди онамни юпатиб. — Худога шукр, Рустамжон соғ-саломат қайтдилар. Энди тўй қиламиз.

— Албатта қиламиз! — Ойим кўз ёшлари аралаш жил-майди. — Худо хоҳласа тезлаштирамиз тўйингни, Рустамжон!

Остона ҳатлаб утишим билан ойим жонсарак алпозда келинойимга буюрди:

— Салимахон! Тез бўлинг, жон болам! Патирни олиб чи-кинг! Чаққон-чаққон!

Келинойим бирпас гарангсиб турди-да, уйга югурди. Зум ўтмай бир чеккаси тишланган патирни қўшқўллаб кўтариб чиқди. Онам патирни менга тутқизди.

— Бисмилло, деб тишла, болам! — деди овози қалтираб.

Икки йил аввал худди шу остонада туриб бир четини тишлаб кетган патирни қўлимга олдим. Патирнинг кемтик қиррасида ўзимнинг тишларим изи кўриниб турарди. Бир томонида ип осилиб қолган. Ажаб, икки йил деворда осиглиқ турган нон моғорламаган, ҳатто гард ҳам кўнмаганди.

— Илоҳи оми-ин! — Ойим косовдек қўлларини фотиҳага очди. — Омон-эсон келганинг рост бўлсин, болам! Жумла-мўминни дилидаги ниятига етказсин. У дунёю бу дунё уруш бўлмасин! Сув балосидан, ўт балосидан, туҳмат балосидан яратган Эгамнинг ўзи асрасин!

Ҳовли ўзгармабди. Этакдаги икки уй, бир айвон томига чиқариб юборилган сўритокда узум шўралари осилиб турибди. Бурчакдаги тандир ҳам, эшиги қия очиқ молхона ҳам, чап томондаги акамнинг шифер томли уйи ҳам ўша-ўша.

Пастак девор олдидаги икки туп гилос шифил мева солибди. (Пастдаги шохларни жиянчалар «қийратгани» аниқ.) Сўри ёнидаги олма гулини тўккан, аммо тугган меваси ҳали майда шекилли, қалин япроқлар орасида кўзга илинмайди. Ҳовли ўртасида бир вақтлар дадам атайлабдан Бешариқдан ҳавас қилиб олдириб келган қўқонгуллар яшнаб ётибди. Зангори, қизил, напармон... Гулзорнинг чор атрофи яшил рангга бўялган пастак сим панжара билан ўралган. Панжара ортида райҳонлар...

Келинойим бирпасда ёғоч сўрига жой қилди. Қават-қават пойандоз ташлади. Дастурхон ёзди. Ойим сўри четига омонат ўтирган кўйи тагин узундан-узоқ фотиҳа ўқиди, келинойим ҳовлига кўлоблатиб сув сепаётганда райҳон иси гуркираб кетди.

Ростини айтсам, очиққан эдим. Тандир нонни иштаҳа билан еб, кўк чой ичарканман, бойдан бери хаёлимда айланаётган саволга энди жавоб топгандек бўлдим. Ҳовлида нима етишмаётганини билдим. Кираверишда, тепасини ёпиб, гаражга мослаштирилган йўлакда одатда сарғиш «Нива» турарди. Дадам уни деярли минмас, акам шаҳаргами,

тумангами борганда ҳайдар эди. Ҳозир «гараж» супуриб-сидириб қўйилган, девор четида турадиган эски канистрлар ҳам кўринмасди. «Дадам миниб кетгандир-да!»

— Дадамга хабар қилдингларми? — дедим чой ҳўплаб.

— Хабар қилдик, укам, хабар қилдик! — деди акам елкамга қоқиб. — Қани, нонга қара. Ойимларнинг нонларини соғингансан! Ойим маладеслар-да, Рустам! Нонни ўзлари ёпмасалар, кўнгиллари жойига тушмайди. Бугун эрталаб ишга кетаётсам, хамир қориб ўтирибдилар. «Нима зарил, Салиманинг ўзи ёпади», десам, нима дейдилар дегин? Нима дедингиз, ойи, ўзингиз айтинг!

Ойим бир акамга, бир менга қараб кулимсираб қўйди-ю, индамади.

— Айтдиларки, — деди акам тантанавор оҳангда, — мени айтди, дерсан, Илҳом, бугун укангдан ё дилгиром келади, ё ўзи кириб келади, хамир учди, дедилар. Тўғрими, ойи?

— Туш кўрсам... — деди ойим ёшланган кўзларини дастурхон попугидан узмай. — Боғ эмиш. Ка-а-атта боғ... Бир маҳал ичида от кўринибди. Оппоқ от. Қарасам, от устида сен ўтирибсан. Вой, болам, қачон келдинг, десам индамай кулиб турибсан. Қарасам, отни жиловни йўқ. Қўрқиб кетдим. Тушақол, болам, тезроқ туш, йиқилиб-нетиб юрмагин тагин десам, яна индамайсан. Бир маҳал даданг пайдо бўлиб қолдилар. Ҳой, дадаси, ушланг анави отни, Рустамжонни опқочиб кетмасин, десам... — Ойим тўсатдан жимиб қолди. Ошхона томонга қараб, ожиз, йиғлоқи овозда чақирди...

— Салимахон-у-у! Ҳой, Салима! Рустамжонга қатиқ бербасиз-ку!

Ошхона эшигидан келинойим мўралади.

— Чопинг! — деди ойим тайинлаб. — Ақиданикига чиқинг. Бир коса қатиқ берсин. Рустамжон келди, денг.

Келинойим ошхонадан чиқиб, кўчага зинғиллади.

Ҳайрон бўлдим.

— Ўзимизнинг сигир-чи?

— Ўлсин! — Ойим шоша-пиша қўл силтади. — Қисир қолувди, сотиб юбордик.

— Яна биттаси бор эди-ку! — дедим ҳайратланиб.

— Унисини гўштга топширдик. — Акам белисанд кулди. — Қорни шишиб кетди. Жиянларинг ўйинга андармон бўлиб, беда оралаб кетганини билмай қолибди... Шўх-да шумтакалар!

Ростини айтсам, жаҳдим чиқди. Қишлоқда туриб сигир боқмаса, қанақа гап бу?

Акам қўнглимдан ўтганини сезди чоғи, елкамга шапатилади.

— Эй, ука! Шунгаям ота гўри — қозихонами? Бош омон бўлса, дўлпи топилади.

— Салима чиққунча мен овқатга қарай, — онам инқиллаб сўридан тушаётган эди, дарвоза томондан шодон қийқирик эшитилди...

— Ур-ре! Кичик дадам кептилар!

Акамнинг икки ўғли ҳовлига отилиб кирди. Ўқдай учиб келиб, иккаласи икки томондан ёпишди. Иккови аллақерда роса футбол тепган шекилли, терга ботиб кетган.

— Менга нима обкелдиз? — деди каттаси.

— Менга-чи? — деди кичиги.

— Сенларгами? — дедим дилим яйраб. — Жевачка олиб келдим.

Яна ғалва бошланди:

— Менга ўнта берасиз!

— Менга ўн бешта, хўп?

— Беради! Иккалангаям беради! — Ойим болаларни мендан нари сурди. — Аввал қўшнилардан суюнчи олмай-санларми? Кичик дадам келдилар, демайсанларми?

Жиянчалар бир зумда бутун қишлоққа хабар қилибдими, кун ботмасдан меҳмон босди. Биринчи бўлиб Турсунбой ака чиқди. Белимдан силтаб-силтаб бағрига босаркан, ойимга хитоб қилди:

— Айтмабмидим, хола! Рустамжон бирон ери тирналмасдан келади, демабмидим! Сиз бўлсангиз йиғлаб юрибсиз! Тўйни тезлаштиринг, тўйни! Укамга ўзим куёвжўра бўламан! — У менга қараб, гапини тасдиқлатиб олди. — Тўғрими гапим? Хатда ёзганмидим шуни? Ана! Гап битта бўлади!

Ҳовлига катта жой солинди. Шўрва тортилди, ош дамланди.

Шу пайтгача дадам келмаганига жаҳлим чиқа бошлади. Акам юпатди:

— Тошкентда сессия бор экан. Ҳали-замон келиб қоладилар.

...Меҳмонлар тарқаб, ҳовли жимжит бўлиб қолди. Олма тагидаги сўрида тагин тўртовлон қолдик. Ойим, акам, келин-ойим, мен... Вақт алламаҳал бўлиб қолган, дарвоза рўпарасидаги тол тепасида муаллақ тўхтаган тўлин ой мўл-мўл нур сочар, чигирткалар куйиб- ёниб чириллар эди.

Ой бунақа ёруғ бўлиши ёмон. Заставада пешоб қилгани ҳам боролмайсан. Маскахалат-ку, гавдангни асрайди. Қоялар панасида кўзга кўринмайсан. Аммо соянг бор-ку, соянг! Бир қақирим нарида пойлаб турган «дух» снайпери соянгни кўрмайди, дейсанми? БУР тепкисини битта босса...

Нима бўлди менга? Афғонистон қолиб кетди-ку? Ҳов олисларда! Совуқ тоғлар ортида. «Қизиқ, нега дадам йўқ? Соат неча бўлди, ўзи? Мажлис шунча чўзиладими?»

— Дадам қачон келадилар, ака? — дедим тоқатим тоқ бўлиб.

— Келадилар, укам, келадилар. — Акам ғайрат билан чой қайтаришга киришди. — Баъзан сессия уч кунлаб чўзилади. Биласан-ку, депутат бўлгандан кейин...

...Айвонда майкачан жияним кўринди. Кичиги.

— А-я! — деди йиғламсираб. — Сияма-ан!

Келинойим югуриб айвонга чиқди. Болани ҳожатхона томон етаклади. Ўша ёқдан «Бўл тез, жойингга бориб ухла!» дегани эшитилди.

Келинойим кўлидан етаклаб кетаётган эди, бола гулзор рўпарасида тўхтади. Сўри томонга бурилиб қаради-да, ер тепиниб хархаша қилди:

— Жевачка! Кичик дада, жевачка! — деди йиғламсираб.

— Жиннивой-эй! Сенга жевачка ваъда қилувдим-ку! — Сўридан сакраб тушиб, айвонга чиқдим. Бурчакда турган дипломатни очиб, тиш чўтка, сочиқ сингари лаш-лушлар орасидан бир қути сақични олдим.

— Ма! — дедим кулиб. — Юзта!

— Битта ўзимгами? — Болакай кўзлари ҳайратдан очилиб сўради. — Акамга-чи?

— Аканггаям бор! — дедим меҳрим товланиб.

Келинойим боланинг бошини силади.

— Бўлдими, юр энди. Ухла!

Қайтиб келиб сўрига ўтиришим билан жиянчам остонада тагин пайдо бўлди. Сув сепилган ҳовли саҳнида дикир-дикир югуриб ёнимизга келди. Чамаси, бутунлай уйқуси ўчиб кетган эди.

— Очиб беринг! — деди сақични узатиб. — Очиб беринг, кичик дада-а!

Болани тиззамга олиб, сақич қоғозини очдим. Бола мазза қилиб чайнаркан, сўлаги оқиб илжайди.

— Вой, кичик дада, қулпнайга ўхшаркан! — Бир зум қарсиллатиб чайнаб турди-да, бўйнимга осилди. — Кичик дада-а, — деди қоп-қора кўзларини катта-катта очиб. — Сиз келдингиз-а?

— Кўриб турибсан-ку, келдим, — дедим кулиб.

— Энди кетмайсиз-а?

— Йўқ, — дедим гапи нашъа қилиб. — Кетмайман!

Болакай бир зум ўйланиб турди-да, сўради:

— Бобожоним қамоқдан чиқадилар-а?

Ичимда бир нима узилиб кетгандек бўлди.

Келинойим югуриб келиб, боланинг билагига чанг солди.
— Юр! — деди таҳдид билан. — Ухласанг ўласанми, зумраша!

— Йў-ў-ўқ! Кичик дадамминан ўтираман! — Бола оёқ-қўлларини типирлатиб чинқирди. — Ухламайман! Ухламайман!

— Ўчир! — Акам қўлини пахса қилиб келинойимга ўдағайлади. — Обкир уйга!

Ойим ўтирган жойида тебраниб йиғлаб юборди:

— Худо уриб қолди бизни, болам! Худога нима ёзувдик, ўғлим! Отанг бечора шунча йил меҳнат қилиб, кўрган куни шу бўлдимиз, Рустамжон?

* * *

— Юр, ука, уйга кирайлик. — Акам ўрнидан турди. — Ойи, — деди юпатувчи оҳангда. — Сиз дамингизни олинг. Ака-ука бир отамлашайлик.

Онам индамади. Аммо ёнимизда ўтиргиси келаётгани кўри-ниб турарди.

— Хоҳласангиз, юринг сиз ҳам... — Акам онамнинг қулидан тутиб, сўридан тушишга кўмаклашди.

Учовлашиб, Илҳом акамнинг «катта зал»ига кирдик. Акам чироқни ёқиши билан гарангсиб остонада туриб қолдим: уй деярли шипшидам эди. Янгам иккита болали бўлганда ҳам «катта зал»ни келиннинг уйидек безатиб қўядиган одати бор эди. Сервантда дид билан терилган сервизлар, тахмонда қўша-қўша бахмал кўрпалар, деворда чўғдек гиламлар... Энди бўлса, уй ўғри ургандек ҳангиллаб қолибди. Ўртада хонтахта. Атрофида тўртта кўрпача. Бурчакда болалигимда дадам олиб келган «Электрон» телевизор. Бор жиҳоз — шу. Ҳатто нафис дарпардалар ҳам қаёққадир гумдон бўлган. Деразаларнинг ярмини тўсган оддий сарғиш парда ғариб мунғайиб турибди.

— Ўтир, ука. — Акам юзимдаги саволни уқиб, хижолатли илжайди. Шоша-пиша кўрпачага имо қилди. — Юқори чиқинг, ойи.

Ойим қўллари қирсиллаганча, хонтахта қиррасидан ушлаб, тўрдаги кўрпачага чўкди. Акам токчадан очилган арақ, иккита пиёла олди.

— Салима! — деди айвон томонга қичқариб. — Обке, редиска-педискадан!

— Шу ўлгурни ичмасаларинг нимаиди-я? — деди онам норози бўлиб.

— Кўпмас, ойи, жиндай... Қани? Омон-эсон қайтганинг учун!

Биринчи пиёладан кейин акамнинг кўзлари қизариб, пишиллаб нафас ола бошлади.

— Ҳайрон бўляпсанми? — деди шипшидамай уйга қараб. — Сотдик! Қани ол... Майли, ука, бош омон бўлсин! Дадам соғ-саломат келсалар бас! — Бир нима дафъатан ёдига тушгандек, кулимсиради. — Аммо сенинг тўйингга аталган нарсаларнинг нинасиниям қимирлатганимиз йўқ. Тўғрими, ойи?

Онам индамай бош ирғаб қўйди.

— Анави исковичлар хўп ёпишди, — деди акам. — «Бу қанақа атлас? Қаердан келган? Шунча аёлни нима қиласан? Кимдан пора олгансан?» Ўзбекнинг тўйи шунақа бўлади, келинга қилмаса бўлмайди, десак, қулоқ солса қани!

Акам яна арақ қўйди.

— Кўя қол энди, болам, — деди ойим ташвишланиб. — Уканг толиққан, даммини олсин, эртага гаплашарсанлар.

— Йўқ! — акам алам билан бош чайқади. — Эшитсин! Сен у ёқда дадамдан нега дарак йўқ, деб ёзасан... Бу ёқда дадамни тиқиб қўйган. Бир кечада идоранинг ўзидан олиб кетган. Қўшиб ёзганмиш. Пора олганмиш... Кун ора сўхтаси совуқлар уйга бостириб киради. Яширган тиллаларингни топ, дейди... Қўлида мина излайдиган таёққа ўхшаган нарса. Ҳаммаёқни титкилайди. Халажойгача кавлаб кўрди, тўғрими, ойи?

Онам бошини бир ёнга ташлаган кўйи номаълум нуқтага термилиб ўтирар, унниқиб кетган мошранг рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оппоқ сочлари тўзғиган, кўзларида маъно йўқ эди.

Ич-ичимдан титроқ уйғониб, тўсатдан миямга чидаб бўлмас оғриқ турди. Бармоқларим музлай бошлади. Ҳозир, ҳозир бошланади! Онам! Бечора онамнинг бир ками шу томошани кўриш эди! Жонҳолатда арақ шишасини юлқиб олиб, пиёлага тўлдириб қўйдим. Гирехланиб қолаётган тишларим орасига пиёла қиррасини зўрлаб тиқиб, ичдим... Қанча вақт ўтганини билмайман. Ниҳоят, кўз ўнгимни қоплаган сарғиш туман тарқалгандек бўлди. Хайрият!

Қарасам, акам кўзлари ҳайратдан чақчайиб, юзимга синчиклаб тикиляпти. Бошимни нимадир таталаётганини ҳис этиб, гашим келди. Ойимнинг қўллари экан. Бурилиб қарасам, онам орқамда тик турганча икки букланиб бошимни уқалаяпти. Пиёла хонтахтада тўнкарилиб ётибди.

Қути ўчган келинойим тумшуғимга коса тиқиштирди.

— Ичинг, ича қолинг, Рустамжон! — деди ялиниб.

Сув экан.

Косани кафтим билан нари сурдим.

— Керакмас.

Ойим бошимни уқалашдан тўхтади.

— Сенга нима бўлди, болам! — деди икки юзимни силаб. —
Онангни нега кўрқитасан, жоним болам?

Энди у йиғламас, қовжираб қолган кўзларида кўрқинч,
хавотир бор эди.

— Ҳеч нима! — дедим илжайишга уриниб. — Нега ваҳима
қиласиз!

— Шу ўлгурни ичма дедим-ку! — Ойим акамга дашном
берди. — Юр, болам, — деди елкамни силаб. — Жойингни
солиб бераман. Чарчагансан.

Худога шукр! Хуруж ўтиб кетди. Бояги арақни ичганим
якши бўлган экан. Титроқ босилди. Кўлимнинг музлаши
қолди.

— Ойи, — дедим ялиниб. — Сиз кириб ётинг. Биз акам билан
гаплашиб олишимиз керак.

Барибир онам ёнимга ўтириб олди. Биламан, энди бир
қадам ҳам жилмайди.

— Бу ҳангомалар, — деди акам хўрсиниб, — августда
бошланди. Мактаб таъмири охирлаб қолганди. Эрта-индин
август кенгаши бошланади... Директор уйга одам юборибди.
Вилоятга кимни юбориш муҳокама қилиниши керак экан.
Мажлисни илмий мудир ўтказди. Чорак соатчадан кейин
директор кириб келди.

«Ўртоқ Шоматов, сизни сўрашяпти», — деди. «Ким?» —
десам, «Чиқсангиз биласиз», — дейди. Ўшандаям хаёлимга
ёмон ўй келгани йўқ. Фақат ҳайрон бўлдим. Директор доим
отимни айтиб, Илҳомжон, деб чақирарди. Чиқсам, мактаб
ҳовлисида ҳеч ким йўқ. Дарвоза олдига келсам, кўк «Жигули»
турибди, ноль олти. Сен тенги йигит ёнимга келиб: «Сиз —
Шоматов Илҳом бўласизми?» — деди. «Ҳа», — дедим, машина-
нинг орқа эшигини очди. «Марҳамат, ўтиринг, гражданин
Шоматов!» — деди.

Акам «Полёт»ни тутатиб, чуқур-чуқур сўрди. Зимдан онамга
разм солдим. Ойим пинжимга тиқилиб жимгина мунғайиб
ўтирар, акамнинг бу ҳикояларини ўнлаб, юзлаб марта эшитган
бўлса керак, гапга аралашмас, чамаси, эшитишни ҳам хоҳла-
масди.

— Шопирдан бошқа яна икки киши бор экан. Биттасиниям
танайман. Шопир олдида, ўшаларнинг хўжайини бўлса
керак, битта семиз киши ўтирибди. Бояги йигит мени орқа

ўриндиққа ўтқизди. Ёнбошимга ўзи ўтирди. Худди киноларда кўрсатадиган шпионни қўлга олгандек. Чап томонимда биттаси, ўнг томонимда биттаси.

«Шоматовнинг уйига!» — деди олдинги ўриндиқдагиси.

Юрагим ғаш тортди. Бояги йигитдан сўрадим. «Тинчликми, брат?» десам, ҳалигина илжайиб турган одам кўзини олакула қилди. «Мен сенга брат эмасман, алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Шевелев бўламан!» дейди. «Отанг Шоматов Шомансур приписка қилгани, катта миқдорда пора олиб, пора бергани учун қамоққа олинди», дейди. Рост, оёқ-қўлим бўшашиб кетди. «Сизлар адашяпсиз, менинг отам унақа одаммас, бир умр ҳалол ишлаган. Ленин ордени бор, депутат», дедим. Олдинда ўтиргани мен томонга қараб, мазах қилиб кулди.

Қоронғи тушгунча ҳамма нарсани рўйхатга олди. Ҳаммаёқни тит-пит қилиб ташлади.

«Нима керак сизларга, айтинг, ўзим топиб бераман», десам, «Ўчир овозингни!» дейди. Аммо ойим — маладес! — Акам ҳамон мунғайиб ўтирган онамга қараб қўйди. — Сенинг тўйингга аталган кўрпа-тўшакларни ағдар-тўнтар қилаётган эди, қўлига ёпишдилар. «Келиннинг сарпосига тегма, ўғлим келса, уйлантираман, деб, ўз қўлим билан тикканман», дедилар. Барибир, кўрпаларнинг пахтасигача титиб чиқди. «Миллионер бўлмасанг, келинингга шунча падаркани қаёқдан олдинг?» дейди. Ойим: «Нима қилай бўлмаса, сенларга ўхшаб тўрт шиша арақ билан ўғил уйлантирайми? Мен бу нарсаларни йиллаб тўплаганман», десалар, масхара қилиб кулади. «Миллионни топсанг, эринг қутулиб чиқади, бўлмаса эринг ҳам кетади, ўғлинг ҳам хотин ололмай холостяк ўтади», дейди.

— Арақдан борми? — дедим ичимдан тагин титроқ келаётганини сезиб.

Ойим кўзимга хавотирланиб қараб қўйди.

— Топилади! — Акам айвон томонга овоз берди. — Сали-и-и! Ошхонани қарагин, яна битта шиша бор эди.

Онам энди оғиз очишга шайланганди, кескин илтимос қилдим:

— Кўрқманг, ойи, кўп ичмаймиз. Фақат... йўқ деманг. Илтимос.

Келинойим... Итоаткор ва ҳамиша жилмайиб турадиган келинойим арақ шишасини келтириб, хонтахтага қўйди.

— Овқат иситиб келайми? — деди мунғайиб.

— Обке! — Акам жонланиб, шиша қопқоғини бурай бошлади. — Бояги жаркопдан опке.

— Қишлоққа офат дориди, Рустам! — деди акам бош чайқаб. — Битта «Коммунизм»нинг ўзидан йигирма саккиз киши қамалди. Ишонасанми, дадамни изламаган жойимиз қолмади. Кун ора кеннайинг билан тугун-терсак кўтариб йўлга тушамиз. МВДга борамиз, «Коммунизм» колхозининг раиси Шоматов қаерда?» десак, «Билмаймиз, Тоштурмага бор», дейди. Тоштурмага борсак, «КГБга учраш», дейди. Бу ёқда биз дадамни излаб юрибмиз, у ёқда анавилар ҳар куни келиб, ойимни кўрқитади. «Эринг гумдон қилган миллионни топасан!» дейди.

Акам толиққандек узоқ сукутга чўмди.

— Салима! — деди бақириб. — Нима бало, ўзингам жаркоп бўлиб кетдингми?

Янгам товоқда қовурдоқ кўтариб келди.

— Кейин... — Акам яримта картошкани қошиққа илиб чайнарган, бўйнини чўзиб ютинди. — Кейин меням қамоққа тиқишди. Икки ой ушлашди... Ичасанми, яна жиндай?! Икки ой ушлашди... Қийнашга қийнади. Икки кеча-кундуз сув бермади. Ухлатмади. Нима? Сен билмайсан-да, ука. Кундузи тик оёқда турғазиб қўяди. Кечаси билан сўроқ қилади. Аммо ростини айтишим керак. Ургани йўқ. Бундан кўра ургани яхшийди! Саволи нукул битта: отанг яширган хазина қаерда? Қанча тез топсанг, шунча яхши, отанг ҳам чиқиб кетади, сен ҳам! «Ҳой, одам! Отамда қанақа хазина бўлсин, умрбод ҳалол меҳнат қилган, на колхознинг, на давлатнинг бир тийинига кўз олайтирмаган», десам ҳаммасини қайтадан бошлайди. Бухгалтер тан олди, пахта пункти қабулчиси показание берди, райком бўйнига олди, обком тилхат берди. Ҳаммасини биламиз, дейди. Отанг биридан пора олиб, бирига берган, ўртада ўзига ҳам чўтал олиб қолган, дейди. Тамом — вассалом!

Бир куни... — Акам энг муҳим нарса эсига келгандек, келинойимни чақирди. — Сали-и! Салима!

Келинойим остонада шарпадек пайдо бўлди.

— Ўтир! — деди акам ёнбошига имо қилиб. — Ўтир! Рустам эшитсин! Ҳаммасини эшитсин! Бир куни эрталабдан соқолимни ҳафсала билан қиртишлаб қолди. Юзимга атир сепди. Машинага ўтқизиб турмадан шаҳарга олиб келди. Битта хонага обқирди. Қарасам, стол тўрида бурни чўмичдек кимса ўтирибди. Кейин билдим. Москвадан ўзбекни бошига қирон солиш учун келган генерал Амбарцумян дегани шу экан. Хўп мулойим гаплашди. «Сиз — Шоматов, интеллигент одам кўринасиз, мактабда дарс бераркансиз», деди. Индамадим. «Демак, сиз ёш авлодни совет жамиятининг ғалабалари руҳида

тарбиялашингиз керак», деди. Индамай туравердим. «Шундоқ одам нега отангиз тўплаган миллионларни яширасиз, ваҳ-ваҳ-ваҳ», дейди. Отам ҳеч қачон ҳеч кимдан пора олмаганини, қўшиб ёзмаганини айтдим. Гувоҳинг бўлса юзлаштир, дедим. Шунда нима қилди, дегин? — Акам энтикиб нафас ола бошлади. Кўзлари аланг-жаланг бўлиб буюрди. — Чиқ, Сали! Чиқиб кет! Ойи, — деди ёлвориб. — Жон ойи! Сиз ҳам чиқиб туринг! Илтимос! Беш минутга...

Келинойим онамнинг қўлтиғидан олиб, чор-ночор айвонга йўналди.

— Эшикни ёп!—деди акам бақириб. Кейин овозини пасайтирди. — Бурни чўмичдек ўша Амбарцумян гувоҳ керакми сенга, деди-да, тугмачани босди. Эшикда кўринган соқчига, Шоматовани олиб кир, деб буюрди. Қарасам, остонада янганг турибди. Эғнида эски пальто, бошида рўмол... «Илҳом ака», деб мен томонга юрган эди, армани соқчига «олиб чиқ» деб буюрди. Янгангниям, мениям оғзимдаги оғзимда, бўғзимдаги бўғзимда қолаверди. Кейин... — акам титроқ қўллари билан сигарет тутатди. — Кейин... биласанми нима деди ўша генерал! Шоматова Салима сенинг хотининг бўлади-а, деди. Агар отангни устидан показание бермасанг, ўмарилган миллионни топмасанг, ажойиб томоша кўрасан, деди. Биласанми, яна нима деди? — Акам ҳиқиллаб қолди. Кафтининг тескариси билан кўз ёшларини артди. — Ўн минутдан кейин хотинингни бандитлар зўрлаётганини кўрасан, деди... Биттаям бутун жойи қолмайди, деди. Ўша хунаса Амбарцумян, хотини ўнта ўйнаш тутса, ҳайрон бўлмас. Аммо ўзбек бунақа гапга чидайдами, укам?

Акам унсиз йиғлар эди.

— Ўша гапдан кейин тамом бўлдим! — Акам юраги ёниб кетаётгандек кўксини чангаллади. — Дадам пора олганмас, аммо сизларга пул керак бўлса, топиб бераман, дедим. Эртасига дадам ўз қўли билан ёзган хатни олиб келишди. Ўша хатни ҳар битта ҳарфигача эслайман. «Ўғлим! — деб ёзибди дадам. — Онангга тушунтир. Мен-ку, айбсиз айбдор бўлишга бўлдим. Бор бисотни топширинглар! Жон омон бўлса, мол топилади. Онангни эҳтиёт қил. Сенлар тинч бўлсанг, мен ҳам тинчийман. Рустам бу гапларни эшитмасин...» дебди. Уч кундан кейин мени чиқариб юборишди. Биласанми, Рустам? — акам алам билан титради. — Ўша куни Салимани эринг билан свидание қилдирамиз, қайнотангни ҳам кўрасан, деб олиб борган экан. Нариги хонада дадамга ҳам кеннойингни кўрсатишибди. Менга нима деган бўлса, дадамга ҳам шуни

айтган экан. Келинингни бандитлар зўрлаётганини томоша қиласан, дебди!

Оғир, чуқур сукунат чўкди. Айвон эшигидан онам журъатсиз мўралади.

— Бўлди энди, — деди мунғайиб. — Қолганини эртага гаплашарсизлар.

— Кейин-чи? — дедим ғазабдан тишим ғижирлаб. — Нима бўлди?

— Кейинми? — Акам истеҳзоли илжайди. — Сотдик! Ҳаммасини сотдик! Машинани, сигирларни, мебелни! Келин-ойингнинг тақинчоқларини! Ҳаммасини! Ҳатто бувамдан ойимга ёдгорлик бўлиб қолган билагузуқларни ҳам... Йиғиштириб келганда юз мингга бормади. Миллионни топсанг, отангни чиқариб юбораман, деган Амбарцумяннинг корчалонига элтиб бердим.

Акам яна сигарет тутатди. Чуқур хўрсинди.

— Суд Москвада бўлди, — деди йўталиб. — Аҳмоқ! Эшшак! — Акам шиддат билан қўшқўллаб бошига муштлади. Тўсатдан хўнграб юборди. — Мен аҳмоқман! Эшшакман! Эшшак! — деди ҳансираб. — Ўз қўлим билан дадамни қамоққа тикдим. Мана шу қўлларим билан. Эшитяпсанми, мана шу қўлларим билан! Нима қилай, укам, чопиб ташласам, қутуламанми, қўлларимни! Дадам судда айтди: терговда берган показанеларимни тан олмайман, меням, ўғлимниям мажбур қилишган. деди. Ҳеч ким қулоқ солмади. Шоматовнинг ўғли тергов гуруҳига саксон уч минг пул, яна ўттиз минг атрофида баҳоланган тилла буюмлар топширган. Демак, Шоматов — миллионер, деб туриб олди.

Май ойининг йигирманчи куни

Автостанция чеккасидаги автомат-телефонда рақам терарканман, қўлим титрар эди. Бугун якшанбами? Университетга боришдан наф йўқ. Шаҳноза — уйда. Анави қақажон синглиз дастакни кўтариб қолса, яна бошни қотиради. Хайрият, Шаҳнозанинг ўзи олди.

— Лаббай?

Юрагим гурсиллаб кетди. Икки йил кутгандим бу овозни. Икки йил! Совуқ қиш кечалари заставадаги «уйча»да ётганимда, карвонни кузатиб қайтаётиб, олис йўл азобидан толиқиб, танк ичида мудраб қолганимда мана шу овоз бехосдан қулоғимга чалиниб, чўчиб уйғонган пайтларим кўп бўлган...

— Шаҳноза! — товушим бўғиқ, ишончсиз чиқди. Симнинг у томонида бир лаҳза сукут чўкди-ю, ҳайрат аралаш қувончли хитоб эшитилди.

— Вой! — Шаҳноза энтикиб қолди. — Вой?!

— Бугун соат учда, ўша жойда... — дедим-да, дастакни илиб қўйдим. Ҳамон юрагим гурсиллар, шу топда бошқа гапиролмаслигимни билардим. Нарироққа боргандан кейин, ўзимни сўкдим. «Э, ўл, тўнка! Ақалли ҳол-аҳвол сўрамай-санми? Уйдагилар яхши ўтиришибдими, демайсанми? Бўлар иш бўлди. Военкоматга бориш керак».

Тахта тўсиқ ортида ўтирган новча капитан норизо қиёфада ўрнидан турди.

— Нега честь бермайсан, сержант? — деди кўзимга тикан-дек қадалиб.

Ё, Худо! Хўп ғалати нарса-да, бу «ҳарбий интизом» дегани! Унвони ўзингдан бир поғона баландми, қоққан қоziқдек гўдайгин-да, честь бер! Танисанг ҳам честь бер, танимасанг ҳам. Ҳурмат қилсанг ҳам честь бер, қилмасанг ҳам! Ўзини бир тийинга олмаслигинг мумкин. Аммо этнида мундир, елкасида погон бор.

— Салом, ўртоқ капитан! — дедим фуқарочасига оддий қилиб. Киссамдан ҳужжатларимни олиб, тахта тўсиқ устига қўйдим.

— Устав бўйича доклад қил! — деди капитан дағдаға билан.

Кўрганмиз бунақа пўписаларни! Тўғри, ҳали «совет фуқаро»сига айланганимча йўқ. Оддий «дембил»ман, холос. Аммо қайтадан ҳарбий хизматга юбориш қўлидан келмайди. Нари борса, бир ой «повуска» ташитишга мажбур қилиши мумкин. Жазо тариқасида.

Бир-биримизнинг кўзимизга узоқ тикилиб турдик. Охири капитан ҳужжатларимни юлқиб олди.

— Қачон келдинг? — деди қовоқ-тумшуғи осилиб. Бир қадар жаҳдан тушгани овозидан сезилиб турарди. — Экипаж командиримидинг?

— Ҳа!

— Контузия бўлганмисан? — Капитан госпиталдан берилган қоғозни синчиклаб кўздан кечира бошлади. — Эҳ-ҳа! Жароҳат ҳам олган экансан. Энди нима қилмоқчисан?

— Ўқишимни давом эттираман.

— Мен Қандахорда хизмат қилганман, — деди капитан ҳужжатларимдан кўз узмай.

Бу ҳам порох ҳидини тотганлардан экан-да! Капитанга ҳурматим ошди.

— Демак, гап бундай! Уруш қатнашчиси сифатида тубандаги ҳуқуқларинг бор. — Капитан «афгонлар»га айтавериб ёд булиб кетган сўзларни аниқ-равшан қилиб такрорлади. — Олий ўқув юртига киришда имтиёз, биринчи навбатда телефон олиш, биринчи навбатда квартира олиш, инвалид бўлсанг, навбатсиз хусусий автомашина олиш... Хуллас, имтиёзлар тўғрисидаги ҳужжатингни беришади.

— Ўртоқ капитан! — дедим тушунтириб. — У ёқдаги ҳарбий врач, «Уйингга қайтишинг билан госпиталга бориб, мутахассисга учрашишинг шарт», деган эди.

— Бу мумкин! — деди капитан кескин оҳангда. — Госпиталга йўлланма берамиз.

Уша куни

Анҳор бўйига пиёда келдим... Одамларнинг бунчалик бепарво юришига ҳамон кўника олмасдим. Ҳар бир дарахт орқасида «дух» пойлаб тургандек эди.

Боғ яшнаб кетибди. Оппоқ гуллари тескари ўсган узум бошига ўхшаб учини осмонга қаратиб турган каштанлар, довучча туккан ўриклар, ям-яшил арчалар шамолда арғамчи учади. Гулзорда хонаки гунафшалар, сиёхранг гулсапсарлар эркаланиб чайқалади. Аммо ҳавонинг авзойи бузук, осмонда қорамтир булутлар чарх уради.

Мана, ўзимизнинг скамейка. Ўзимизнинг наъматак. Напармон гуллари қуёш томчисидек ярақлайди. Харракка ўтириб, анҳорни томоша қилдим. Тоғ томонда ёмғир ёққан шекилли, анҳор лойқаланиб, тўлғаниб оқади. Сув бетида олма шохчалари, настарин гуллари шитоб билан қалқиб боради. Ана, бир дона лола оқиб келяпти. Гулбарглари ёйилиб кетган. Худди зада бўлган юрак парчасидек. Тўлқинлар уни гоҳ эркалаб елкасига кўтаради. Гоҳ бўтана гирдобига улоқтиради. Эрмак қилаётгандек...

Булутлар қуюқлашиб, шамол кучайди. Харрак ёнбошидаги наъматак жонсарақ чайқала бошлади... Шошқин қадам товушини эшитиб, юрагим орзиқиб кетди.

Қулоғимга қадрдон овоз кирди:

— Рустам ака! Рустам ака-а-а!

Шаҳноза қушдек учиб келиб, бағримга отилди. Димоғимга гул ҳиди урилди. Ўзгармабди! Фақат... янаям очилиб кетибди!

Эғнида атлас кўйлак. Сочини чиройли турмаклар, миттигина атиргул гунчасини қистириб қўйибди.

— Соғиндим, Рустам ака! Соғиниб кетдим. — Кўзларидан икки томчи ёш силқиб чиқиб, лабига сизди.

— Мен ҳам, — дедим бағримга босиб. — Тушларимда кўрдим. Кўп, жуда кўп кўрдим.

— Мен ҳам...

...Кўзлари... Шаҳнозанинг кўзлари шунақанги чиройли, шунақанги бегуноҳ, илҳақлик билан боқадики, юрагингни суғуриб олаётганга ўхшайди...

— Ўзгарибсиз... — деди юзимни силаб. — Озибсиз. Қора-йибсиз.

— Сен ўзгармабсан! — дедим елкасидан қаттиқроқ кучиб. — Янаям чиройли бўлиб кетибсан.

Шу алпозда анча ўтирдик.

Бир маҳал Шаҳноза юзимга илкис қараб қўйди.

— Рустам ака... — деди секин. — У ёқда... одам ўлдирдин-гизми?

Юрагим шиф этди. Кўз ўнгимга сўриток тагида ётган аёл келди. Қизил кўйлакли аёл. Юзлари оппоқ, тиниқ... Худди Шаҳнозаникига ўхшаган...

Шу пайт осмон ярақлаб кетди. Даҳшатли гумбурлашдан кулоғим чиппа битиб қолгандек бўлди. «Эр-эс!» Ракета портлади! Осмонда ракета портлади! Ўрнимдан қандай туриб кетганим, қай алпозда наъматак панасига ўтганимни билмайман.

Пешонамга илиқ ёмғир томчиси урилди. Тагин момақалди-роқ гумбурлади. Қарасам, Шаҳноза ҳам ўрнимдан туриб кетибди, кўзлари катта-катта очилган кўйи менга ҳайратланиб тикиляпти.

— Сизга нима бўлди? — деди пичирлаб.

— Ҳеч нима... — дедим шуурсиз бир тарзда қайтиб жойимга ўтирарканман. — Ўзим... Шунчаки...

Ўша заҳоти шовуллаб жала қуйди. Шамол авжига минди. Наъматак шохлари шиддатли чайқала бошлади. Нафармон гуллар шамолда чирпирак бўлиб учганча, анҳорга тушиб, лойқа тўлқинларга кўмилиб кетди. Чақмоқ булутлар орасида оловли қамчисини ўйнатар, момақалди-роқ муттасил гумбурлар эди. Анҳор юзи бир зумда алғов-далғов бўлиб кетди. Шаҳноза елкамга бошини ташлаб ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Вужуди титрар эди. Атлас кўйлаги жиққа сув бўлиб, баданига ёпишиб қолди.

— Шамоллаб қоласан... — дедим елкасидан кучиб...

Май ойининг охири

Округ госпитали деворлари қалин, пасқам, қадимий бино экан. Кекса дўхтир эринмасдан сўроққа тутди:

— Контузия бўлганингда узоқ ҳушингдан кетганмидинг?

— Бошинг қаттиқ оғрийдими? Қанақа пайтда оғриқ кучаяди?

— Асабинг тез қўзгайди? Бехосдан чўчиб кетасанми?

— Бошинг оғриганда қустинг келадими? Баданинг музламайдими?

— Ўшандан кейин ҳеч ҳушингдан кетдингми?

Ҳамма саволларга жавоб бериб бўлгач, мен ҳам сўрадим:

— Контузия асорати қачон тузалади?

— Аниқ айтолмайман, — деди дўхтир. — Бунақа дардни вақт даволайди. Асабийлашмасликка ҳаракат қил.

...Уролог эса ёш йигит экан. Наридан борса мендан беш-олти ёш катта. Белимга тегиб, биқинимдан чиқиб кетган ўқ ўрнини узоқ пайпаслади. Бу ҳам у ёқдаги хирургнинг гапини қайтарди.

— Омадинг бор экан, солдат! Ўқ аортага тегса, тамом эдинг. — Кейин тўсатдан сўраб қолди. — Уйланганмисан?

Индамай бош чайқадим.

— Танлаган қизинг борми?.. Яхши... Тезроқ уйлан!

Хайрон бўлиб турганимни кўриб, тушунтирди:

— Биласанми, солдат, эркак кишининг иккита юраги бўлади. Биттаси юрак, биттаси эркаклиги... Тушунтиролдимми? Бунақа жароҳатдан кейин лимфа, простата безлари, жинсий органларда функционал ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Патологияга айланиб кетмаслиги учун органлар фаолиятини кучайтириш керак. — Шундай деб, елкамга дўстона шапатилаб кўйди.

— Тўйингга таклиф қиласанми?

Госпиталдан кўнглим ғаш тортиб чиқдим. Дўхтир айтган гапларнинг кўпини тушунмадим. Англаганим шуки, тўйни тезлаштириш керак... Майли, биз томон-ку тайёр. Онамнинг орзуси ҳам шу. Ҳар куни бир гапни айтади, тўйингни ўтказаверамиз, даданг омон-эсон келсалар, орзу-ҳавасларини неvara тўйидан кўраверадилар, дейди. Фақат... Шаҳноза нима деркин? Ота-онаси-чи? Отаси қамоқда ётган, қўли қисқа бўлиб қолган куёвга рози бўлармикан! Билишимча, куда томон катта даргоҳ...

Шаҳноза билан гаплашиш керак!

Хотира ва қадрлаш майдонида.

Устоз ва шогирдлар.

Ёзувчи устози Асқад Мухтор билан.

Июнь ойининг боши

Акам аллақанча газета йиғиб қўйган экан. Ўқиб, ҳайрон бўлдим. Бирида бутун мамлакатни қамоқхоналарга айлантирган тузум емирилгани, тўла демократия рўёбга чиқаётгани ёзилади, бошқасида «ўзбек иши» бўйича қамоққа олинган «текинхўрлар» лаянатланади. Бирида одамларни эътиқоди учун тазйиқ остига олганлар қораланади, виждон эркига йўл очилгани айтилади, бошқасида отасини дафн этиш учун мазорга бориб Куръон тиловат қилган коммунист фельетон қилинади... Қизиқ...

Июнь ойининг ўрталари

Кечқурун Илҳом акамникида эски «Электрон»ни кўриб ўтирган эдик. Москвадан фаройиб «томоша» берилди. СССР прокуратурасининг Амбарцумян ва Петров бошчилигидаги гуруҳи жиноятчилар маконига айланган Ўзбекистонда ҳақиқий қаҳрамонлик намуналарини кўрсатаётган эмиш. Ичичидан чириб кетган бу республикага Россиядан яна бир гуруҳ энг яхши мутахассислар ёрдамга келаётган эмиш... Гапириб-гапириб стол устига ёйиб қўйилган тилла буюмларни намойиш қилишди. Балдоқлар, олтин занжирлар, узуклар... Булар ҳаммаси давлатни, халқни талаш эвазига тўпланган бойликлар экан. Бувамдан ойимга хотира бўлиб қолган тилла билагузук ҳам бормикин шулар ичида?

Июнь ойининг охирлари

Уй ичи салқин. Онам дераза пардаларини тўсиб қўйгани учун ташқаридаги иссиқ хонада унча сезилмайди. Ҳовли жимжит. Аҳён-аҳёнда мусича кукувлайди. Иссиқдан толиққан шекилли, овози ҳорғин. Ойим қалин кўзойнак тақиб, кўрпача қавиб ўтирибди. Худо хоҳласа, келаси ой — тўй...

Онам «оқ ўраб» келганидан бери қуда томонни оғздан бол томиб мақтайди. Ҳозир ҳам гапни айлантириб, шунга тақади:

— Ўзимам сезувдим, ўғлим! Сен у ёқдалигингда, янги йил арафаси Тошкентдан келган қизлар орасида, айниқса, Шаҳнозахонга дилим кетувди. «Қани шундоқ қизни келин қилсам», дегандим. Фаришта омин деган экан... Бирам ширин, бирам одобли... Илоё ўзларингдан кўпайинглар. — У кўзойнак устидан менга қараб қўйди-да, жимиб қолди.

Биламан, ҳозир отамни гапиреди. Айтмадимми?

— Икки орузни бир етказмас экан-да, болам... Даданг ёнингда бўлганларида-ку... — Сўзлари бемаврид эканини билиб, дарров хатосини тузатди. — Сен кўнглингни чўктирма, — деди мендан кўра кўпроқ ўзини юпатиб. — Тўйни шунақанги қарс-бадабанг қилиб ўтказамизки, «фалончи қамалибди», деб суюниб юрган оғзи катталар уялиб қолсин! Аканг бор... Қариндош-уруғ, эл-юрт бор... Худога шукр, юртдан оқибат кўтарилмаган экан. Ҳалитдан нечтаси «Бизга нима хизмат бор?» деб келяпти. Даданг шунча йил раис бўлиб, бировнинг оҳига озор берганмас. Ҳаммасининг бошини силаган. Тўйи борми, маърақаси борми, туриб берган.

Ҳовлида ҳамон мусича кукувлайди. Ёзнинг толиқтиргувчи сукунатини янаям чуқурлаштиришга аҳд қилгандек, осойишта ва ҳорғин хониш қилади. Ўзбекнинг ўзидек содда, беозор... Беозорлиги учун дуч келган дайди мушукка ем бўладиган қушча...

Ойим бир нималарни ўйлаб, ўзича жилмайиб қўйди.

— Кафан кийган кетади, капалак кийган келади! — деди ишонч билан. — Мени айтди, дерсан! Даданг келадилар. Ярим йил ўтар, бир йил ўтар... Эшикдан кули-и-б кириб келадилар. Шаҳнозахонни чўғдек ясантириб саломга олиб чиқаман.

Шаҳноза кўз ўнгимга келди. «Шу ҳафта совчилар боради, тагин ноумид бўлиб қайтиб кетишмасин», деганимда ийманиб ерга қараб турган Шаҳноза...

Ойим капалакни гапирдимми? Қизиқ... Уйга капалак кириб қопти. Миттигина. Қанотлари кўкимтир. Унсиз типирчилаб у деворга урилади, бу деворга урилади. Ана! Қанотларини жонҳолатда силкиб, учиб борди-да, дарпардага қўнди. Худо билсин, эрталабдан бери ёруғ дунёга чиқиб кетиш илинжида питирлайвериш ҳолдан тойгандир... Синчиклаб кузатиб турдим. Билдимки, капалак нур шу ердан тушаётганини сезиб турибди. У ёқда, ташқарида офтоб бор. Эркинлик бор... Тоза ҳаво... Гулзорлар... Шўрлик! Билмайдик, башарти бирон инсофли одам дейлик, мен пардани бир четга суриб, йўл очиб берганим тақдирда ҳам, капалак барибир озодликка чиқолмайди. Дераза ёпиқ... Ташқарида ёруғ олам кўриниб туради. Аммо деразадан тушаётган нур — қалбаки нарса... Ўртада тўсиқ бор. Ҳаммаси — ёлғон! Ҳаммаси — алдов! Нурли келажак деб одамларни алдаш мумкин-ку! Сен ким бўпсан, биродар! Оддийгина капалаксан, холос!

...Дадам масаласида югурмаган жойим қолмади. Адвокатура... Прокуратура... Суд... Райком... Обком... Марказкўм...

Минг хил амалдорни кўрдим. Эшикдан киришинг билан «ҳозир сузиб ташлайман», деб, буқага ўхшаб ҳўмрайиб ўтирганини ҳам, мулойим табассум билан қарши оладиганини ҳам. Жавоби бир хил. «Майли, аризангизни ташлаб кетинг, ўзимиз хабар қиламиз». Баъзилари овозини пастлатиб дўстона маслаҳат беради: «Отангиз «пахта иши» бўйича қамалганми? Яхшиси бу ишга аралашманг». Аланг-жаланг бўлиб, товушини янаям пасайтиради: «Биласизми, ука, бу иш билан Москва шуғулланыпти. Эҳтиёт бўлинг...» «Ўзи хабар қиладиган»лардан бир тилиш хат келади. «Коммунизм» колхозининг собиқ раиси Шоматов Шомансур асосли равишда ҳибсга олинган. Суд ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилган. Мазкур иш бўйича шикоятингиз бўлса мамлакат олий органларига мурожаат қилишингиз мумкин...»

Ёпиқ дераза! Ҳаммаси равшан. Барчаси адолатли. Ҳаммаёқ гўзал! Олам нурга тўлиқ! Ёлғон нур... Ёлғончи дунё ва... ожиз капалак...

Июль ойининг тўртинчи куни

Республика газетасида ғалати сарлавҳага кўзим тушиб қолди. «Ўзбек иши» ўзбекларнинг ишими?» Шоша-пиша ўқиб чиқдим. Мақола шапалоқдеккина эди. Аммо ўқишим билан вужудимда олов ёниб кетгандек бўлди. Мақолада «ўзбек иши» халққа қарши кампанияга айланиб кетгани, минглаб одамлар қамалгани, ҳўлу қуруқ баравар ёнаётгани, гуноҳдорлар қатори бегуноҳлар ҳам азият чекаётгани, бу масалада редакцияга минглаб хатлар келаётгани баён қилинган эди. Ҳаяжондан қўлим титраб, қайта ўқиб чиқдим. Хайрият! Рост гапни айтadиганлар ҳам бор экан-ку! Мақола остига «Маузер Ғаниев, хатлар ва шикоятлар бўлими» деб ёзилган эди.

Маузер! Эсда қоладиган исм! Қарасам, газета икки кун олдин чиққан экан.

...Учинчи қаватдаги узундан-узоқ йўлакдан ўтиб борарканман, охиrhoқдаги эшикка илинган ёзувга кўзим тушди. «Маузер Соатович Ғаниев. Меҳнаткашлар хатлари ва шикоят бўлими мудири».

Эшикни тақиллатишим билан ичкаридан «Ҳа!» деган асабий овоз келди. Кирсам, ёши қирқларга бориб-бормаган, аммо кўзларининг таги осилиб кетган, чакка сочларига оқ оралаган, юзлари сўлғин, тепакал одам алланима ёзиб ўтирибди. Стол усти бетартиб. Бир чеккада «Опал» қутиси. Кулдон сигарет қолдиқларига тўлган...

— Узр! — деди у қоғоздан кўз узмай. — Қайси хат бўйича келгансиз? Қачон ёзгансиз? Фақат тезроқ...

Эшик олдида индамай туравердим. У ҳам ишини қилаверди.

Анча вақт ўтди. Шу ерда эканлигимни эслатиб қўйиш учун маъноли йўталдим.

— Гапингизни айтаверинг, — деди қоғоздан кўз узмай. — Қачон шикоят ёзгансиз?

— Мен шикоят ёзган эмасман! — дедим гашим келиб. — Ёзиш ниятим ҳам йўқ! Оғзаки гапга ишонасизларми ўзи?

Маузер Соатович ёзишдан тўхтади, тепакал бошини кўтарди.

— Нима? — деди энсаси қотиб.

— Бу дунёда қоғозсиз гапга ҳам ишонадиган одам борми-йўқми?

Маузер Соатович менга ўхшаганларни кўравериб жонидан тўйиб кетган шекилли, ижирганиб қараб қўйди.

— Хўш? — деди чимирилиб.

— Мақолангизни ўқидим, — дедим таклиф қилмаса ҳам рўпарасига ўтириб. — Рост гапларни ёзибсиз!

— У мақола энди йўқ! Эшитдингизми, йўқ! Вассалом! — Маузер Соатович сигарет қутисини жаҳл аралаш силтаб менга узатди. — Чекасизми?

Қизиқ! Қанақа одам бу? Бир қарасанг, дўқ қилади. Бир қарасанг, сигарет тутади.

— Гапиринг! — деди жеркиб. — Нима дардингиз бор? Олдиндан айтиб қўяй! «Пахта иши» билан келган бўлсангиз гаплашмайман!

Шахт билан ўрнимдан турдим-да, хайрлашмасдан эшикка йўналдим.

— Шошманг! — деди у бақириб.

Тўхтадим.

— Қайтинг! — «Опал» қутисидан сигарет олиб лабига эмас, сарғайиб кетган тишлари орасига асабий қистирди. Гўё ғажиб ташламоқчи бўлгандек.

— Айтавер дардингни! — деди тўсатдан сенсираб.

Гап бошлашим билан чеҳраси ёришди.

— Шомансур аканинг ўғлимисан? Ташла қўлни! Отанг ажойиб одамлар! У киши тўғрисида очерк ёзганман. Ишнинг кўзини биладиган раис эдилар... Ўзинг қаерда ишлайсан?

— Ўқийман, — дедим тўнгилаб. — Журналистикада.

— Ия, ҳамкасб эканмиз-ку! Қани, бир бошидан гапирчи, нима бўлди ўзи?

Ҳамма гапимни сабр билан эшитди. Шу орада кам деганда ўнта сигарет чекди. Хона тутунга тўлиб кетган, Маузер Соато-

вич диққат билан тинглади эди. Назаримда, ҳикоям тугагунча баттар қаримсиқ қиёфага кириб қолгандек бўлди.

— Шуми? — деди охири. Кейин негадир кулди. — Биласанми, ука, икки соат олдин Иккинчининг қабулида эдим. — У тамакидан сарғайган бармоғини бигиз қилиб шифтни кўрсатди. — Шахсан ўртоқ Иккинчининг қабулида! Қани, айт-чи, Ўзбекистонда Биринчи каттами, Иккинчими?

Ҳеч балога тушунмадим. У анграйиб қолганимни кўриб хириллаб кулди. Йўталиб, симтўрга туфлади.

— Иккинчи айтдики... Пистадек қилиб юрмасанг...

Яна ҳеч нимага тушунмадим.

— Отинг Рустаммиди? — Маузер Соатович тагин йўталди. — Менга қара, Рустам! Александр Македонский деган пошшони эшитганмисан? Баракалла! Македонскийнинг энг зўр тактикаси қанақа бўлган, биласанми? — Қовоғи салқиган кўзлари билан юзимга синовчан қараб турди-да, давом этди: — Македонскийнинг зўрлиги шунда бўлганки, қайси юртни босиб олса, ўша юртдан чиққан одамни ҳоким қилиб тайинлаган. Ёнига эса Иккинчи қилиб ўз одамини қўйган. Эшитдингми? Иккинчи қилиб! Оми халқ бу ёқда юраверган: пошшо ўзимиздан чиқди, деб хурсанд! У ёқда бўлса Иккинчи Биринчининг нозик жойига ип боғлаб олган. Биринчи гиринг деб кўрсин-чи! Иккинчи ипни тортиб қўяди. Салгина тортса, Биринчи вой-войлаб қолади. Қалай? — У тагин хириллаб кулди. — Жиндай ҳаддидан ошса гўрдан олиб, гўрга тиқишдан ҳам тоймайди... Ўзимиздагига ўхшаб. Биласанми, бунинг отини нима дейди? — Унинг ҳорғин кўзларида изтироб пайдо бўлди. — Мустамлакачилик! — деди хўрсиниб.

Сухбатимиз тамом бўлганини тушундим.

— Москвага бораман! — дедим ўрнимдан туриб.

— Нима? — Маузер Соатовичнинг ҳозиргина маънос боқиб турган кўзларида ўт ёниб кетгандек бўлди. — Москвага? — деди истеҳзоли кулиб. — Борақол! Тезроқ бор! Рустамжон қачон келадилар, қачон дадаларини олиб кетадилар, деб кучоғини очиб турибди.

Беихтиёр қайтиб жойимга чўкдим.

— Москва эмиш! — У асабийлик билан янги сигарет пачкасини очди. — Ўшаларнинг ўзи бошлади-ку бу кампанияни! — Кўллари қалтираб тутатди. — Уларга қолса, бутун Ўзбекистон қўшиб ёзувчи! Ҳаммаси ҳаромхўр. Ҳаммаси ўғри, порахўр. Ўттиз еттинчи йил қайтиб келди! — Унинг кўзлари олайиб, ўрnidан сапчиб турди. Алам билан столни муштлади. — «Ўзбек иши» эмиш! — деди инграгудек бўлиб...

Оғир, изтиробли сукут чўкди. Маузер Соатович кафти билан тутун ҳайдаб, у ёқдан-бу ёққа асабий бориб кела бошлади. Бир қадар ўзини босиб олди чоғи, қайтиб жойига ўтирди.

— Кўшиб ёзиш ҳамма жойда бўлган, — деди анчайин вазмин оҳангда. — Айбни эса келиб-келиб ўзбекка ёпиштиришди. Сабаби шуки, арманига осилса, ўша кунни армани кўчага шиор кўтариб чиқади. «Арман халқидан кўлингни торт!» дейди. Гуржиги ташланса, гуржи кўчага чиқади. «Нега халқни ҳақорат қиласан?» дейди. Сен билан биз — ўзбекмиз. Битта-мизни бўғизласа, иккинчимиз меърайиб турамиз. Навбат ўзимизга етгандагина, қўйга ўхшаб маъраймиз. — У бирпас ўйлаиб қолди. — Ҳамма нарсанинг ибтидоси бўлганидек, интиҳоси ҳам бўлади, — деди ишонч билан. — Ҳақиқат эртамикечми рўёбга чиқади.

— Хўш, мен нима қилишим керак? — дедим ижирғаниб.

— Кутасан! — Маузер Соатович хотиржам тушунтирди. — Бошқа илож йўқ. Бу калаванинг учи узун. Мени айтди дерсан, калаванинг учи охир-оқибат Москвага бориб тақалади! Ана ўшанда ҳаммаси жой-жойига тушади. Бунақа ишнинг кетидан югуриб юргандан кўра бизга Афғонистон хотираларини ёзиб кел, газетада чиқарамиз.

— Нимани ёзай? — дедим маъюсланиб. — Одам ўлдириш қанақа бўлишиними?

Маузер Соатович индамай бошини қуйи солди.

Тутунга тўлиб кетган хонадан чиқиб борар эканман, хаёлимни оғир ўйлар чулғаган, ночорликнинг зилдек юки елкамдан босиб, ерга михлаб ташлаётганга ўхшарди. Барибир, барибир топаман! Отамнинг гарданига йўқ ердаги айбларни илиб қамоққа тикқан, оиламиз бошига шунча кулфат солган Амбарцумян гуруҳидан ақалли биттагинасини топмагунча, кўзига тикилиб туриб, жиллақурса, бир нечта савол бермагунча тинчимайман. Тин-чи-май-ман!!!

Эртаси кун

Дадамдан хат келди. Шимолий Қозоғистондаги «ахлоқ тузатиш» колониясида жазо муддатини ўтаётган дадамдан.

«Рустамжон, ўғлим! — деб ёзибди отам. — У ёқдан жонинг соғ қайтганини ўқиб, Худога минг қатла шукр қилдим. Сен Афғонистонда юрганингда бу ёқда бунақа ишлар бўлиб кетди... Нимаям дердим... Пешонада шу ёзуғ ҳам бор экан... Ёшим бир жойга борганда қамоққа тушиш хаёлимга кептими?... Мана, энди ҳаммасини бир бошдан ўйлайман. Кечалари уйқим

ўчиб кетади. Дунёнинг бу бурчидан кириб, у бурчидан чиқаман. Ўйлаб ўйимга етолмайман. Гуноҳим нима ўзи?.. Ота-онам ўттизинчи йиллардаги очарчиликда ўлиб кетган ғирт етим бўлсам. Ўсмирлигим уруш даврига тўғри келган бўлса... Эсимни танибманки, елкамнинг ягири чиқиб, меҳнат қилдим. Қўш тортдим, мола босдим, трактор ҳайдадим... Тиришиб-тирмашиб ўқидим. Ўзлари кўтаришди. Аввал бригадир қилишди, кейин ҳосилот. Ундан кейин раис. Партия-ҳуку-матимиз қаёққа ташласа, ўша ерга бориб тушдим. Тўқайда чивинга ем бўлиб, ер очдим. Қолоқ хўжаликни кўтар, деса кулоқ қоқмай хўп дедим. Онанг шўрлик кўрпасини орқалаб кетимдан эргашиб юрди. Аканг Бекободда туғилди, сен — Пскентда... Бир оғиз айтмадим: «Ҳой, мен ҳам одамман-ку, умрим бино бўлиб ҳаловат кўраманми-йўқми?» демадим. Бит анавинақа нарсага семиргандек, берган темир-терсақларига, депутатлигига маҳлиё бўлиб юраверибман... Бир хил раисларга ўхшаб пул йиғмадим, оқ уй — олабаргақлар солмадим. Нима қилсам халқ учун, партия учун қилдим. Ўн етти йил шу колхозда ишладим. Дуч келган одамдан сўраб кўр, ўғлим. «Худони ўртага солиб айтинглари-чи, дадам умри бино бўлиб қинғир иш қилдими, бировнинг бурнини қонатдими?» дегин-чи, имони бўлса айтар, рост гапни! Мана энди келиб-келиб тўхтаган жойим — лагерь бўлди. Ўзбекистонда кўшиб ёзганлар бўлмаган, демайман. Аслида ўшалар ҳам Москванинг буйруғи билан қилган бу ишни. Осмон баравар план бериб, бажар-масанг онангни учқўрғондан кўрсатаман, деганидан кейин шу йўлга кирмай чораси қолмаган. Менинг бўлса, Худо олдида ҳам, бандасининг олдида ҳам виждоним пок. Бунақа ҳаром ишга қўл урган эмасман. Битта гуноҳим шуки, бу савдолар бошланган заҳоти раисликни топширишим керак эди...

Туриб-туриб ўзимга нашо қилади. «Партиянинг содиқ солдатиман, орденли раисман», деб юраверибман. Ақалли сени Афғонистондан олиб қолишга «партиявий виждоним» йўл қўймабди. Хоҳласам уч кунда Туркменистондан Тошкентга ўзлари обкеб кўярди. Энди бўлса, аллақандай миллионларни бўйнимга идди. Фалончидан уч юз минг олгансан, пистончига юз минг бергансан... Бўхтон! Ҳаммаси тухмат!

Онангнинг ёзишига қараганда, тўйинг юришиб қолганмиш. Отам тўйимни кўролмади, деб асло кўнглингни чўктирма. Худо хоҳласа, омон-эсон борсам, неvara тўйлари қиламиз. Илоё бахтли бўл, болам! Мендан ҳеч хавотир олманглари. Соғлигим яхши. Атрофимда ҳурмат қиладиган имонли одамлар бор... Онангни эҳтиёт қил. Дуойи салом билан даданг. 18 июнь».

Июль ойининг еттинчи куни

Шаҳноза билан ЗАГСга ариза бердик. «Пахтакор» метроси олдида анча кутдим. Метронинг қуббали биноси афғон «зеленка»сидаги уйларни эслатади. Тўғри, унақа пастак, лой томли эмас-ку... Ҳар қалай узоқдан қараган одамга шунақага ўхшаб кўринади. Одамлар қуббанинг бир эшигидан ёпирилиб чиқади. Иккинчисидан ёпирилиб киради. Бепарво, беписанд... Ростини айтсам, уларни томоша қилиш ёқимли эди. Аввалига ақлим етмади. Нима қипти? Биров у ёққа кетяпти, биров бу ёққа... Нимаси мароқли бунинг! Кейин тўсатдан бир янгиликни англадим: ўзимда рўй берган ўзгаришни сездим: кўнглимдаги хавотир ҳисси йўқола бошлабди. Мен ўз юртимдаман. Мина портламайди, гранатомёт отилмайди. «Эрэс» учмайди. Мен ўз уйимдаман!

...Шаҳнозани узоқдан кўрдим. Қора «Волга» телестудия рўпарасида тўхтади. Фариштадек оппоқ либос кийган Шаҳноза «Волга»нинг орқа эшигидан тушди. Олд эшикка келиб, ялтироқ сумкачасини очди. Ҳайдовчига пул узатиб, алланималар деди. Чамамда, ҳайдовчи пулни олмади. Машинасини жилдирди. «Волга» менинг рўпарамга келганда, атайлаб тезликни оширгандек бўлди. Рулда ўтирган ҳайдовчини бир лаҳза кўриб қолдим. Сочлари силлиқ таралган... Артистларникига ўхшаган оппоқ юзли, хушмўйлов йигит шу томонга қараб, истеҳзоли кулиб қўйгандек туюлди. Ким бўлди бу таниш башара! Эслай олмадим.

Ҳаммаси бир лаҳзада бўлиб ўтди. Шаҳноза чопқиллаб келиб, билагимдан тутди. Салом берди.

— Ўлсин, аксига биттаям такси учрамаса! — деди мулойим жилмайиб. Бошини бир томонга ташлаган кўйи қоп-қора киприklarини гуноҳкорона пирпиратиб туриши шу қадар самимий эдики, бояги «артистнамо» шопирдан рашк қилганимга ўзим уялдим.

ЗАГСдан ўтиш катта тантана эканини билардим. Бир хиллар ариза беришга ҳам келин томон бир машина, куёв томон бир машина бўлиб, асьасая дабдабалар билан келаркан. Сўппайиб келганим учун Шаҳнозадан уялдим. Ажойиб қизда Шаҳноза! Мени хижолатдан чиқариш учунми, чиройли кўзлари сузилиб таклиф қилди:

— Биласизми, Рустам ака, энди «Лолазор»га бориб, музқаймоқ еймиз! Хўп?

Шаҳноза шунақанги очилиб кетган, шунақанги чиройлики! Ўзига бунчалик оро берганини кўрган эмасман. Оқ кўйлак,

оқ туфли. Сочига оппоқ атиргул гунчасини қистирган. Кўзлари, йирик-йирик кўзлари парпираб турибди. Худди ўзининг юзига ўхшаган пуштиранг музқаймоққа жажжи қошиқ учини ботиради-да, ангишвонадек бежирим оғзига олиб бориб, бир лаҳза иккиланиб қолгандек бўлади: «Есамми-емасамми?»

Бир маҳал киприклари капалак қанотидек титраб кулиб юборди.

— Айиқ! — деди қошиқчаси билан таҳдид қилиб. — Худди айиқнинг ўзисиз, Рустам ака! Асал еяпган айиққа ўхшайсиз! — Курси суянчиғига елкасини ташлаганча қаҳ-қаҳ уриб кулди. — Айиқсиз!

Ўтирган курсимни шаҳд билан ёнига сурдим-да, елкасидан кучиб музқаймоқ мазаси келиб турган лабларидан ўпдим.

— Жиннимисиз? — У типирлаб ўзини орқага ташлади. — Ҳамма қараб турибди.

— Қарайверсин! — дедим кулиб. — Сен менинг хотинимсан!

— Жинни! Айиқ! — Шаҳноза эркаланиб қўлидаги қошиқ-часи билан яна таҳдид қилди. — Ёмон бола бўпсиз! Билиб қўйинг, биздаям курол бор. Бир урсам! — Шундай деб рўмол-часи билан менинг лабларимни артиб қўйди.

— Энди, — деди эркаланиб, — тўполон қилмасдан, яхши бола бўлиб ўтиринг-да, гапимга кулоқ солинг! — Негадир кўзларига чуқур жиддият чўкди. — Сиз у ёқда юрганингизда туш кўрдим, — деди ўйланиб. — Тоққа борганмишмиз. Сиж-жакка. Холамларникига... Қалин қор ёққанмиш. «Юр, Шаҳноз, сирпанчиқ учамиз», дебсиз-да, қўлимдан ушлаб тортибсиз. Қарасам, пастда жарлик бормиш. «Жиннилик қилманг, Рустам ака», десам, қўлимни қўйиб юбормасмишсиз. Иккаламиз жарликка қараб кетаётганмишмиз. Қўлингиздан шунча тортсам кучим етмасмиш... — Шаҳноза тушининг таъбирини билмоқчи бўлгандек, кўзимга тикилиб узоқ жимиб қолди.

— Кейин нима бўпти? — дедим хушчақчақ гапиришга уриниб.

— Бир маҳал қўлимдан чиқиб кетдингиз... — У ўша туш даҳшатини қайтадан кўз ўнгида аниқ тасаввур қилди шеклилли, қандайдир сўник алпозда бошини қуйи солди.

— Кейин-чи? — дедим ўсмоқчилаб. Бемаъни савол бераётганимни тушуниб турардим, ҳар қалай Шаҳнозанинг туши нима билан тугагини билгим келарди.

— Кейинми? — Шаҳноза жилмайди. — Қарасам, жар ёқасида бир туп арча бормиш. Югуриб борсам, арча тагида кули-и-б ётганмишсиз. «Йиқилдингизми?» десам, «Ҳазиллашдим, жинни», дебсиз. Шунақа деб нуқул капалаб қор

еётганмишсиз. «Қор еманг, шамоллаб қоласиз», десам.
«Чанқаб кетдим, ичим ёниб кетяпти», дермишсиз...

Июль ойининг ўрталари

Нонушта устида акам айтиб қолди:

— Рўзимат отаникига бориб, кўнгил сўраб кел.

Тушунмадим. Қайси Рўзимат ота, нима гап ўзи?

— Тўртинчи бўлимдаги Рўзимат ота бор-ку, бир оёғи оқ-соқ сувчи! Ўшаникида таъзия бор. Бугун — учинчи куни. Сен шаҳарда ўз ташвишларинг билан бўлиб, хабар ололмадинг. Кўнгил сўраб қўй, укам.

Эсладим! Ҳовлисида нуқул бедана сайраб турадиган киши.

— Нима бўпти? — дедим хавотирланиб. — Рўзимат ота касал эмасди шекилли...

— Ўзимас, ўғли... Яхши бола эди раҳматли... Ўлигини яшиққа солиб обкелишибди. Ҳаммаёқ тўполон бўлиб кетди... — Акам ўрнидан тураркан, қаттиқ тайинлади: — Албатта боргин, укам! Кўнгил сўра, юпат... Тобуткашмиз ахир!

Бундан чиқди, Афғонистондан яна битта «икки юзинчи» юк кепти-да!

Рўзимат отани узоқдан танидим. Шифер томли, пастак уй салқинида ўзи тенги иккита қария билан ўтирибди. Кўлида ҳасса. Ёнбошида «отам замонидан қолган» суянчиғи ёйсимон курсилар қаторлашиб турибди.

Чоллардан бири ингичка, йиғлоқи овозда узундан-узоқ тиловат қилди. Шаҳид кетганларга ва хусусан кўзи очиқ кетган Азаматжонга жаннатдан жой тилади. Қолганларга имон, соғ-саломатлик, юртимизга тинчлик, давлатимизга омад чорлаб, фотиҳа тортди.

Азамат дедими? Э, бўлди, эсимга тушди! Рўзимат отанинг биттаю битта ўғли-ку! Мактабда биздан бир синф кейин ўқиган ювошгина бола...

— Худога шукр, ўғлим, у ёқдан жонинг соғ қайтибсан, — деди Рўзимат ота совиб қолган чойдан ярим пиёла узатиб. Чолларнинг қулоғи оғирроқ шекилли, овозини баландлатиб мени таништирди. — Бу йигит — Рустамжон. Шомансурнинг кенжаси.

Чоллар бири олиб-бири қўйиб дадамни алқаб кетишди:

— Даданг яхши одам, болам. Насиб этса эрта-индин чиқиб қолади.

— Хафа бўлманг, ота, — дедим ердан кўз узмай. — Бандалик.

— Аллоҳнинг иродаси... — чоллардан бири бош чайқаб чўққи соқолини тугамлади. — Биров ҳар кун и яратган эгамдан омонатингни олсанг-чи, деб илтижо қилади. Бировни ўн гулидан бир гули очилмасидан олиб кетади. Тақдири азал деб шуни айтади-да...

Орага вазмин сукунат чўқди. Ликопчадаги қанд устида ари айланиб, узоқ гўнғиллади.

— Ота, — дедим ниҳоят юрак ютиб. — Азаматжон қачон кетувди афғонга?

Рўзимат ота кўзимга диққат билан тикилди.

Шунда... кўзларига кўзим тушиб, юрагим сесканиб кетди. Рўзимат отанинг кўзида на алам, на ёш бор эди. Нигоҳи музлаб қолганга ўхшар, кўз қорачиқлари торайиб кетган, дунёнинг жамики ғам-андуҳларини чекавериб оламга маъносиз қарашга мослашиб қолган ҳорғин қорачиқларда армон бор эди: тубсиз армон!

— Ўзим айбдорман, болам, — деди худди оғир гуноҳига иқрор бўлган одамдек ишонч билан. — Афғонистонга юборсам бўларкан. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади. Мана, сен... — у юзимга хаёлчан қараб қўйди-да, негадир кулимсиради. — Худога минг қатла шукр, тўрт мучанг соғ қайтиб келдинг. Мен бўлса... — Рўзимат ота лабларини аламли буриб, оғир-оғир бош чайқади. Бироқ овози ўзгармади. Гўё биров эшитса роҳатланидиган ҳангомани ҳикоя қилаётгандек, хотиржам давом этди: — Қарасам, ёшим эллиқдан ўтиб, шартим кетиб, партим қопти. Холанг билан маслаҳат қилдик. Шундоқ-шундоқ дедим. Мен-ку, гирмон билан урушиб, тамом бўлганимни билмабман, энди сен ҳам бола кўрмай ўтасанми, дедим... Эр-хотин аzza-базза Тошканга бориб, шу болани — Азаматжонни хатлаб, ўғил қилиб олдик.

— Аллоҳнинг иродаси... — деди чўққисоқол чол таскин бериб. — Илож қанча, шукр денг, тақсир...

— Минг қатла шукр... — Рўзимат ота хўрсинди. — Ўғлим имонли бола чиқди. Бегоналиги билинмади. Минг раҳмат, эл-юрт ҳам бефарзандсан, деб юзимга солмади... Тенгқурлариям Азаматжондан бегонасирамади...

Рўсти, Азамат Рўзимат отанинг асранди ўғли эканини мен ҳам биринчи марта эшитиб туришим эди. Юрагим эзилганча бошимни қўйи солиб ўтиравердим.

— Повуска келганида, — деди Рўзимат ота, — военкоматга югурдим. Пешонамдаги биттаю битта болам шу, афғонга юборманглар, дедим. Стройбатга жўнатинглар, деб ялиндим.

Ширинкомасиниям бердим... Мана, оқибати! Тўрт ойдан кейин Владивостокдан темир тобутда ўлиги келди.

Рўзимат ота негадир кулди. Лаблари титраб кетди.

— Уч кун олдин командиридан хат келувди. Ҳурматли ўртоқ Холматип, ўғлингиз Азамат Ватан олдидаги бурчини ҳалол адо этипти, депти. Шундоқ фарзанд ўстирганингиз учун сиздек фронтовикка минг раҳмат депти... Уч кундан кейин эшикдан темир тобут кўтариб кирди. Военкоматдан икки киши билан частидан биттаси... «Тезроқ кўминглар», дейди. Тўғри айтади: марҳумни маҳтал қилиб қўйиш гуноҳ! «Ўғлингиз эҳтиётсизлик қилди, ток уриб ўлди, мана дўхтир хулосаси», дейди.

— Рўзиматжон, ука, қўйинг бу гапларни, — сийрак соқолли жиккак чол чой қўйиб тутди. — Худо шоҳид, Азаматжон шаҳид кетди. Ҳури филмонлар орасида юрибди ҳозир.

— Иншооллоҳ! — Рўзимат ота чой ҳўплаб пиёлани жойига қўйди. — Мен бир нима деётганим йўқ. Аммо... онаси чидолмади... Ақалли боламнинг совуқ дийдорини кўриб қолай деб оламни бузиб ташлади. Шунча айтаман: «Ҳой онаси, ўликнинг баданига гул тушса, гурзи билан ургандек бўлади, Худонинг қаҳри келади», десам қани кўнса! Ҳалиги военний охири пўписа қилди... «Ким тобутга тегса, ҳарбий трибунал олдида жавоб беради», деди. Ана ўшандан кейин кўнглимга шубҳа тушди.

— Қўйинг энди, тақсир! — чоллардан бири Рўзимат отага юмшоқ дашном берди. — Кавламанг шу гапларни! Яратган Эгамнинг ўзи билади ёмонларни қандоқ жазолашни...

Рўзимат ота парво қилмай, сўзида давом этди:

— Аввал очмасам ҳам энди очаман яшигингни, дедим. Мен урушда қон кечиб, «Слава» ордени олган пронтовикман, дедим. Қочиб кетди ҳаммаси! Очиб кўрсак... темир тобутни очиб кўрсак... — Рўзимат отанинг овози титраб кетди. Аммо йиғламади. — Ток урган одам билан болтада чопилган одамнинг фарқи бўлади-ку, тўғрими?

...Оёқларим музлай бошлади. Қўлларимга титроқ кирди. Рўзимат ота ҳамон бир нималарни гапирар, лаблари қимирлаётгани кўриниб турар, аммо нима деётганини эшитмасдим. Бошимда чидаб бўлмас оғриқ турди. Худо! Ўзинг асра! Ҳозир... Ҳозир йиқилиб тушаман! Ўзинг шарманда қилма, Худо!

Июль ойининг охири

Бу даргоҳга унча-мунча одам ўз ихтиёри билан келмаса керак. Бировни повуска билан чақириб оладилар. Бировни

мелиса олиб келади. Албатта, нажот излаб ёки кўмак истаб келганлар ҳам учрайди. Аммо улар ҳам мана шу мрамр зиналардан чиқиб бораётганида кўнглида мавҳум хавотир ҳиссини туйса ажабмас.

Йўлақдан ўтиб борарканман, Маузер Соатовичнинг гапи эсимга тушди. Табиийки, бу ерда ҳам Иккинчилар асосий шахслар бўлса керак. Йўқ, бу даргоҳда «у ёқдан» келганлар Иккинчиликка қаноат қилмай, бир йўла Биринчи бўлиб кўя қолган экан.

Ҳайҳотдек хона, девори ялтироқ, жигарранг панель билан қопланган. Ҳаммаёқ саришта. Озода, салқин.

Каттакон «Т» ҳарфига ўхшаган столнинг нариги бошида У ўтирибди. «Т»нинг қоқ пешонасида. Бериги томонда — «Т»нинг қоқ думида мен ўтирибман. Ўзимни босишга ҳарчанд уринмай, ичимни кемираётган ноаниқ хавотир ҳисси елкадан босиб турганга ўхшайверади. У қоғозларни шошилмай, айна пайтда эътибор ҳам бермай варақлашга тушди. Деворда машҳур «Инқилоб чавандози»нинг ярим белидан тушган каттакон сурати осиглиқ. «Чавандоз» нимаси биландир Дон-Кихотга ўхшаб кетади. Боши кичкинагина, чўққисоқол, бўйни узун. Фақат бошига шапка кийган: айвони қийшиқроқ шапка. «Чавандоз»нинг шундоқ остида У ўтирибди. Худди чавандознинг бели тагига осилиб тургандек. Ярашиқли кийинган. Бўйнида бўйинбоғ. Соқоли қиртишлаб олинган. Ниҳоятда маданиятли одам экани кўриниб турибди.

— Сиз, гражданин Шоматов, — деди қоғоздан бош кўтариб. — Янглишиб бизга мурожаат қилибсиз. Отангиз Шоматов ишини суд кўриб ҳукм чиқарган. Ажрим хулосаси билан танишмисиз?

— Танишман!

— Ҳукмдан норози бўлсангиз СССР Олий Судига мурожаат қилишингиз мумкин. Бу — сизнинг гражданлик ҳуқуқингиз, — деди хайрихоҳ оҳангда.

Қизиқ, айбланувчиларни сўроқ қилаётганда ҳам шунақа гаплашармикин?

— Олий Судга мурожаат қилмайман, — дедим ишонч билан (Яхши! Ҳали кириб келган пайтимдаги ҳаяжон йўқолиб, кўнглимни алланечук хотиржамлик, ҳатто ўзимнинг ҳақлигимга ишонч ҳисси эгаллади). — Аризабозлик қилиб Москвага бормайман. Рухсатингиз билан сиздан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим.

Унинг кулранг кўзларида бир лаҳза истеҳзоли табассум пайдо бўлганини кўриб, қўшиб қўйдим:

— Биламан! Бу даргоҳда саволни сиз берасиз. Шунга қарамай...

— Шошиб турибман. — У соатига қараб қўйди.

— Ўн етти кундан бери навбат кутаман, — дедим овозимни баландлатмасликка уриниб. — Кўп вақтингизни олмайман. Нариси билан ўн минут.

У аллақандай «пешка» билан пачакилашиб ўтириш керакми-йўқми, деб иккиланди, бир зум ўйланиб қолди.

— Яхши! — деди қатъий қилиб. — Фақат ўн минут!

— Отамнинг терговиди сиз ҳам қатнашганмисиз?

— Эсимда йўқ. Икки йил ичида минглаб «ишлар»ни кўрдик. Мақсад?

— Отам жиноятчи эканига шахсан сиз ишонасизми?

Унинг кўзлари қисилиб, мулойим табассум ғойиб бўлди.

— Саволингизга жавоб бермасам майлими, гражданин...

Шоматов?

— Айтинг-чи, ўртоқ прокурор! Республика Олий Советининг камида юз минг одам сайлаган депутатини, сайловчилар чақириб олмасдан туриб, шунчаки, бир кечада КПЗга тикиб қўйиш мумкинми?

Бу гўдакка қонун-қондани ким ўргатди, дегандек кўзимга диққат билан тикилиб турди-да, дона-дона қилиб тушунтирди:

— Мумкин! Депутатидан тортиб раҳбарларигача қўшиб ёзишни, порахўрликни касб қилиб олган республикада ҳамма нарса қилиш мумкин!

Ажаб! Унинг қанча жаҳли чиқса, кулранг кўзлари қанча ёнса, мен ўзимни шунча хотиржам ҳис эта бошладим.

— Ўзбекистон шунчалик айнаб кетган экан, — дедим кино билан. — Марказга тола ўрнига вагонда ҳаво, самолётда дипломат тўла пул борган экан, нега у ёқдагилар индамабди? Нега «Бизга пул эмас, тола керак?» демабди? Нега бу ёқдан туриб пора узатганларни қамоққа тикасизлар-у, у ёқдан туриб пора олган казо-казолар билан ишингиз йўқ?

У шошилмай ўрнидан турди. Боши «инқилоб чаван-дозининг киндигига тақалиб қолгандек бўлди.

Иккаламизнинг ҳозирги ҳолатимиз ғалати эди. Шошилиб кетаётганингизда оёғингиз остида аллақаяқдан сакраб тушган чигиртка пайдо бўлади. Босиб эзгилаб ташласамми, индамай ўтиб кетсамми, деб бир сония иккиланиб қоласиз. Чигиртка эса ўчакишгандек қилт этмай тураверади, сурбет! Шу топда У ҳам иккиланиб турарди. Мен — чигирткани боссамми-йўқми? Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди, дейишади. Энди менга ҳаммаси барибир эди. Кўлидан

келса отиб ташласин. Гапимни айтиб бўлмагунча қимир этмайман!

— Агар шунча одамдан боринтки мингтаси ноҳақ қамалган бўлса, — дедим дилимдагини айтиб олиш учун шошилиб. — Мингта одам бир йилдан ноҳақ «ўтирса» минг йил бўладими! Ўша минг йилни ким тўлайди? Сизми? Амбарцумянми? Ҳаммангизни йиғиштириб келганда ҳам умрингиз етмайди-ку!

Унинг кулранг кўзларида бўриникига ўхшаш ўт ёниб кетди. Ҳа, мана, энди қайтдинг асл қиёфангга! Қурбонининг бўйнига ханжар ботираётган жаллоднинг кўзлари шунақа бўлса ажабмас!

Қизиқ... У столни муштламади. Соқчи чақирмади. Сичқон боласига тикилган мушукдек секин лабини ялаб қўйди.

— Сопляк! — деди истеҳзоли кулиб. — Мен сени қабул қилмаслигим мумкин эди. Афғонистонда хизмат қилганинг ҳурмати...

— Афғонистонни қўя турайлик, ўртоқ прокурор! — дедим ҳорғин оҳангда. — «Икки юзинчи» юк фақат Афғонистондан эмас, мамлакат ичкарисидан ҳам ёғилиб келяпти. Уларнинг хунини ким тўлайди? Ўзбек халқини бутун мамлакатга бадном қилганлар эмасми?

Стул суянчиғига тирсагимни таяб, ўрнимдан турдим. Оёқларимда мадор йўқлигини энди сездим. У бўлса, кўзларидан ўт сочиб қилт этмай турарди.

— Охирги гап,— дедим курси суянчиғини чангаллаб. — Охирги савол: нега «ўзбек иши!» Нега «арман иши» эмас, нега «ўрис иши» эмас! Ўзбек нима гуноҳ қилди сизларга?!

Эшик томон уч-тўрт қадам юрдим-да, қайтиб келдим. Иккиланиб киссамдан газета қоғозига ўралган темиртакни олиб стол устига қўйдим. Бунга ҳам қаноат қилмай қоғоз қатини очдим. Ленин орденини кафтимнинг орқаси билан туртиб юборган эдим, силлиқ тахта устида сирғаниб, нари борди.

— Амбарцумянга бериб қўйинг! — дедим унинг кўзига чақчайиб. — Онамининг бор бисотини шилиб олган экан. Бобомдан қолган билагузуккача! Бундаям олтин моддаси бор дейишади. Ҳар қалай коллекциясига беш-ўн грамм тилла қўшилади!

Мадорсиз оёқларимни аранг босиб, эшик томон юрарканман, вужудим бўм-бўш бўлиб қолган эди. Аниқ идрок қилиб турибман. Бошим ғувиллаётгани йўқ. Гарданим ҳам қотмаяпти. Фақат вужудим бўм-бўш.

— Гражданин! — Эшик тутқичини ушлаган чоғим унинг ҳокимона буйруғи янгради.

Тўхтадим. Қамоққа тикмоқчими! Марҳамат! Наридан борса, тўйим ўн йил кечикар! Менга барибир.

Осойишта бурилиб қарайдим. У ҳамон стол ортида «чавандоз»нинг белига осилганча турар эди.

— Ким билан гаплашайтганингни биласанми?

— Биламан! — дедим киприк қоқмай.

— Псих! — У негадир кулимсиради. — Контузиядан кейин савдони бўлиб қолган кўринасан. Сенинг тўғрингдаги ҳамма маълумотлар қўлимизда... Агар... — Унинг кулранг кўзларида яна бўриникидек совуқ ўт ёнди. — Агар тагин бир марта рўпара келсанг, шу ердан тўппа-тўғри жиннихонага жўнайсан!

Августнинг саккизинчи куни

Бугун менинг энг бахтли куним! Тўйимиз бўлди! Шаҳнозанинг кўзларида шу қадар чексиз қувонч порлаптики, кўрган сайин ўзимнинг ҳам юрагим шодликдан ёрилиб кетгудек типирчилайди. Ёнимда, ҳарир парда ёпиниб ўтирганча зимдан шу қадар теран меҳр билан боқадими, бу нигоҳлар менга, фақат менга насиб этаётганидан оламга сизмайман.

Билмадим, Шаҳноза менга бунчалар меҳр ато этган дамлар, ўзимни шу қадар қудратли ҳис этган онларим аввал ҳам бўлганми? Неча марта туйган эдим бундай ҳолатни? Балки, тўрт йил аввал, қор ёғиб турган кечада Шаҳнозани баракдан туман марказидаги касалхонага олиб борганимда, иситма аралаш «Раҳмат, Рустам ака», деб қўлимдан тутганидандир? Балки, арзимаган битта тарвуз кўтариб кўргани борганимда, мулоим жилмайиб қўйганидандир! Эҳтимол, Тошкентга қайтгач, кинога тушган кунимиз, биринчи марта ўпганимда, Шаҳноза «унақа қилманг», деб йиғлаб юборганидандир?

Бугун мен дунёда энг бахтли одамман! Онам орзу қилганидек қарс-бадабанг тўй қилдик. Базм кечаси охирлаганда, айниқса, қизиқ бўлди. Ойим билан Шаҳнозанинг аяси «Муножот»га ўйнашди. Ойим донолар-да! Шунча кундан бери «Даданг тўйингни кўролмади», деб маъюс тортиб юрган одам шунақаям очилиб кетдилар, шунақаям ўйнадиларки! Бало эканлар-ку!

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

— Келинг, ўртоқ Комиссар!

— Хўш, ишларнинг жилиши қалай, коллега? Тўлагановани сўроқ қилдингми?

Профессор Карим Норматов ёзувчи билан мулоқотда.

Ишхона ҳам — ижодхона.

«Уч оғайни ботирлар».

Дўстлар даврасида.

— Қилдик. Гувоҳлик беришига қараганда, эр-хотин Шома-товлар жуда иноқ яшаган.

— Хэх! Сен ўша фанатичканинг гапига лаққа тушдинг? Тўғрими? Фирт жинни-ку, бу хотин! Энкайиб намоз ўқиётганда думбасини қовоғари чақса, бу ҳам Худонинг бир махлуқи-да, деб силайдиган аҳмоқ! Бутун авлод-аждоди диндор ўтган!

— Қизиқсиз, ўртоқ Комиссар! Тўлагановада нима айб? Мен бу хотинга тўла ишонаман!

— Сенга қолса, Васильевнинг алибийси қўлида! Тўлаганова қўй оғзидан чўп олмаган фаришта. Келин-чи? Келин?! Балки у ҳам сутдек оппоқ, мусичадек беозордир! Хотин киши хоҳласа, бир эмас, ўнта эркакни бемалол ўлдиртириб юборади. Тушундингми, ўлдириб эмас, ўлдиртириб юборади!

— Эрингни қайси ўйнашинг ўлдирди, деб ёқасидан олайми энди? Асос қани?

— Нега мендан сўрайсан? Суриштир ўзидан! Сиқувга ол!

РУСТАМНИНГ УЧИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

Августнинг тўққизинчи куни

Кеча менинг энг бахтли куним эди. Бугун — энг бадбахт куним...

Августнинг ўнинчи куни

Менга нима бўлди ўзи?

Янгаси нега кетмайди? Эшик тагида қоровул бўлиб ўтириши шартми?

Августнинг ўн биринчи куни

Эрталаб чиқиб кетаётганимда онам қаттиқ тайинлади. «Чил-лалисан, жон болам, кун ботмасдан уйга кел...»

...Оёғим тортмаяпти... Нега бунча ҳаяжонланаман?

Августнинг ўн иккинчи куни

Ичиб келдим... Шаҳноза аввал ҳайрон бўлди, кейин... йиғлади. Ўзимнинг ҳам хўрлигим келяпти.

Августнинг ўн учинчи куни

Нонушта устида ойим менга еттита, Шаҳнозага еттита майиз едирди. Седана сепилган битта ширмой нонни иккига бўлиб, ярмини Шаҳнозага, ярмини менга узатди. Ялпизми, исириқми ҳиди анқиб турган чой куйди. «Бисмилло деб энглар, ихлос билан ичинглар, жон болаларим», — деди. Шаҳноза уялиб ерга қаради, аммо ойимнинг айтганини қилиб ширмойни еди, чойни ихлос билан ичди.

Августнинг ўн тўртинчи куни

Ётар олдидан Шаҳноза ширин жилмайди.

— Бугун уйимизга меҳмон келди...

Ҳайрон бўлдим.

— Қанақа меҳмон?

— Топинг-чи?

Индамай елкамни қисдим.

— Тополмайсизам! — Шаҳноза менинг ёстиғимни кучоқлаб туриб, болаларча содда қувлик билан кулди. — Узоқ қариндошларингиз орасида хушторингиз бормиди? — Эркаланиб бурнимни беозор чимчилади. — Қани, эслаб кўрсинлар-чи!

— Жиннимисан! — дедим кулиб.

— Шунақасиз-да! — У шодон қаҳ-қаҳ урди. — Демак, бор экан-да!

Бетоқат қараб турганимни кўриб тушунтирди:

— Бугун фолбин келди. Холаваччангизми-ей, аммаваччангизми-ей... узоқ қариндошингизнинг қизи бор экан. Сиздан умидвор экан... Сиз бевафолик қилиб, ташлаб кетибсиз. Шунга... «боғлаб» қўйганмиш... Яхшимас-да, бир бечорани куйдириб, бошқасига уйланиш...

Шаҳноза яна кулди. Кулгиси йиғига ўхшаб кетди.

Августнинг ўн бешинчи куни

Майкамни алмаштираётган эдим, Шаҳнозанинг ҳаяжонли хитобини эшитдим:

— Вой, нима бу, Рустам ака?

Қарасам, кўзлари кўркувдан катта-катта очилиб тикилиб турибди.

Майкамни шоша-пиша кияётгандим, Шаҳноза югуриб келиб, белимни силади.

— Оғрияптими? — деди худди ўзи азоб чекаётгандек изтироб билан.

Кулдим.

— Қизиқмисан! Эсимдан ҳам чиқиб кетган. Шунчаки, дайди ўқ.

Шаҳноза гапимга ишонмади. Чандиқни силаб, кўзимга шунчалар кўрқиб термулдиди, жаҳлим чиқди.

— Эсинг жойидами? Ҳеч гап йўқ, дедим-ку... Ойимларга айтиб юрма.

Августнинг ўн олтинчи кун

Нонушта устида Турсунбой ака келиб қолди. Шаҳноза шошилиб уйга кирди-да, бошига ҳарир рўмол ёпиб чиқди. Куёвжўрага уч марта таъзим бажо айлаб, «келин салом» қилди. Турсунбой ака «Бахтли бўлинг, синглим, қўша қаринглар», деб киссасидан йигирма беш сўмлик чиқарди.

— Шаҳноза, қизим, — деди ойим. — Турсунбой бегона эмас. Рустамжоннинг куёвжўраси. Ўзингизнинг акангиздек гап.

Шаҳноза бошидан ҳарир рўмолини ечди. Турсунбой акага бармоқларининг учига пиёла қўндириб чой узатди.

— Хола! — деди Турсунбой ака дилкаш шанғиллаб. — Куёвтўрани бир ўйнатиб келсам нима дейсиз. Майлими, келин? — деди Шаҳнозага юзланиб. — Би-ир шамоллаб келсин-да, куёвтўра! Қани, отлан, ука!

Кўчага чиққанимизда дашном берди:

— Шунга шунча мотамми? Ким айтади сени уруш кўрган йигит деб!

Юрагим шувиллаб кетди.

— Нима «шунга шунча?» — дедим хавотирланиб.

Бир камим энди бутун қишлоққа овоза бўлишим қолувди.

Турсунбой ака кўзимга бирпас қараб турди-да, товушини пасайтирди:

— Куёвжўра бўлганимдан кейин маслаҳат беришга ҳаққим борми ахир? Фирт жинни экансан-ку! Ичиб келишга бало борми, чилласи чиқмаган келиннинг ёнига!

Энди оғиз очмоқчи эдим, жеркиб берди.

— Нима қиласан, йўқ жойдан гап чиқариб! Мана, ўзим ҳам... — Бир зум чайналиб турди-да, ишонч билан давом этди. — Мен ҳам бир ҳафтагача қўшилолмаганман янганг билан. Эшикдан кирсам оёқ қисталоқ қалтирайди... Ёстиққа бош қўйдим дегунча «у ёқдаги» ўликлар хаёлимга келаверади. — Турсунбой ака кўзимга синчков қараб қўйди. — Энг зўр

дўхтирга олиб бораман. Ташвиш қилма, бегонамас, ўзимнинг поччам. Манаман деган уролог!

...Янги ТошМИнинг паст-баланд йўлакларидан ўтиб, Турсунбой аканинг поччасини топгунча талай вақт ўтди...

Доцент ёруғ чехрали одам экан. Ийманиб турганимни кўриб, Турсунбой акага имо қилди:

— Томоша борми сенга? Чик-чи, қани!

Доцент ярадор белимни узоқ текширди. Кафтининг қирраси билан биқинимга уриб кўрди.

— Пешоб пайтида ачишмайдими?

Бош чайқадим.

— Пешоб равон тушадими?

— Ҳа, — деб бош ирғадим.

— Ёлғон «визов» бўлмайдими?

Гапини англамаган эдим, тушунтирди:

— Яъни... Пешобга боргингиз келади-ю, бир-икки томчи тушиб...

— Унақаси йўқ.

— Яхши... — Доцент чаққон ҳаракат билан белимдан сонимгача пайпаслаб чиқди.

— Болалигингизда «свинка» бўлмаганмисиз?

Асабийлаша бошладим.

— Нима у?

— Бизда «тепки» дейди. Томоғингизга без келиб, мояк шишмаганми?

— Йўқ!

У ўйланиб қолди.

— Аввал хотин киши билан бўлганмисиз? — деди тўсатдан.

Қарасам, мутлақо жиддий гапиряпти.

Начора, эътироф этдим. Ҳа, бўлган бунақанги гуноҳ ишлар.

Судда ишлаб юрганимда...

— Ўшанда жараён нормал кечганмиди?

— Ҳа! — дедим кўрслик билан. — Рисоладагидек бўлган!

Доцент ранжимади.

— Гап бундай, ука! — деди самимият билан. — Жўн тилда қандай тушунтирсам экан? Умуртқа поғонасининг думғаза қисмида пастки органлар фаолиятини бошқарувчи шохчалар бўлади. Простата безлари, сийдик қопчаси, мояк сингари органларни ўша шахобчалар бошқариб туради. Сизда шахобчанинг асаб толаси шикастланган. Ўқ асаб толасига теккан.

Миқ этмай, кўзига тикилиб турганимни кўриб, қайта бошдан тушунтира кетди:

— Нерв системаси шунақа нозик нарсаки... Айниқса, алоқа пайтида... Арзимаган шовқин, бир оғиз кўнгилсизроқ гап, ёмон хотира... шунга ўхшаган нарсалар тормозланиш жараёнини кучайтириб юборади.

Кийинаётганимда ишонч билан таскин берди:

— Жиддий хавф йўқ. Ҳаммаси яхши бўлади. Бу нарсага, яъни эр-хотин орасидаги интим муносабатга табиий ҳол деб қаранг. Ҳадеб шуни ўйлайверсангиз ўзингизга ишонч йўқолади. Занжирли реакция бошланиб кетади.

Бир даста дори қоғозлар ёзиб, қўлимга тутқазди.

— Овқатга алоҳида эътибор берасиз. Қазидан, ёнғоқ, қизил сабзи, топилса, балиқ икрасини кўпроқ истеъмол қиласиз. Аччиқ, шўр нарсалардан ўзингизни тийинг. Ичкилик ичмайсиз.

Эшик ғийқиллаб очилиб, Турсунбой аканинг дўппили боши кўринди.

— Ёп! — деди доцент негадир асабийлашиб.

Чиқиб кетаётганимда алоҳида таъкидлади:

— Рустамжон! Яна бир гап. Иложи бўлса муҳитни ўзгартириш керак. Яшаш муҳитини. Ҳали айтдим-ку, сизда патология йўқ. Эрекциянинг рўй бериши асаб осойишталигига боғлиқ.

Тагин ҳеч балога тушунмадим.

— Келин икковингиз бошқа муҳитда бўлишингизга тўғри келади. Вақтинча бўлса ҳам... Европаликлар «никоҳ сайли» деган гапни бекорга ўйлаб топмаган...

Августнинг ўн еттинчи куни

Иланг-биланг йўл эмиш. Бир томон қумли чўл. Бир томон— «зелёнка». «Зелёнка»дан ўқ отилаётганмиш. Қизиқ, автомат товуши келмасмиш-да, ёнимдан ҳуштак чалиб ўтаётган ўқлар овозини аниқ эшитармишман. «Зелёнка»га отай десам, автоматим йўқ. Қочай, десам пана жой кўринмайди. Бор бўйимча ўзимни ерга отибман... Бир маҳал катта йўлдан БМП олиб келди. Қарасам, ёнимдан шитоб билан ўтиб кетяпти. «Олиб кетинглар, мени олиб кетинглар!» — дедим сапчиб туриб. БМП тўхтамади. «Обкет! — дедим бақириб. — Обкет мени!» БМП тўхтади. Етиб борсам, Хайридин қўл чўзиб турибди. «Чиқинг, жўра, чиқинг тезроқ!» — деди. БМПга тортиб чиқарди.

Чўчиб уйғондим... Уй ичи қоронғу. Тўшакда ўтирибман. Юрагим гурсиллаб уряпти.

— Нима бўлди? — деди Шаҳноза овози қўрқувдан титраб.
— Ҳеч нима. — Ўзимни мажбур қилиб илжайдим. — Чанқадим. Бир пиёла сув бер, Шаҳноз...

Августнинг ўн саккизинчи куни

Уйғонсам, деразадан ғира-шира тонг нури тушяпти. Шаҳноза тошойна олдида ўтирибди. Ич кийимда. Қўлида миттигина киприк бўягич...

Индамай кузатиб ётавердим. У ҳам қоп-қора кўзларини бир нуқтага тикканча қилт этмай ўтираверди. Гўзал ва жонсиз ҳайкалдек. Қайси келин ўзига оро бермайди. Қайси келин куёвга ёққиси, қўни-қўшниларга чиройли кўрингиси келмайди? Хаёлимдан изтиробли ўй кечди. Шаҳноза пардозга ўтиргану, иккиланиб қолган. Ким учун пардоз қилсин? Нима учун?..

Бир маҳал тикилиб ётганимни ички сезги билан ҳис этди шекилли, ярқ этиб қаради.

— Вой, уйғондингизми? — деди жилмайиб.

Жилмайиши аллақандай аянчли кўринди.

Ҳовли томондан пақир бандининг даранглагани эшитилди. Ойимми, келинойимми «сигнал» беряпти. Шаҳноза — янги келин. Келин деган кун ёйилгунча ялпайиб ётса уят бўлади. Қўни-қўшнилари куёв чарчатиб қўйибди-да, ноз уйқудан турмабди, деб гап қилади. Келин ҳовлига сув сепиши керак. Кўча эшик олдини супуриши керак. «Нима бўлганда ҳам!»

Шаҳноза киприк бўягични тошойна пештахтасига қўйдилда, илдам ўрнидан турди. Тезгина гулдор халатини кийиб, оёғига шиппак илди, ҳовлига шошилди.

Августнинг ўн тўққизинчи куни

Кун ботди. Қоронғу тушяпти. Уйга боргим келмаяпти. Шаҳнозанинг юзига қарашдан қўрқяпман!

Августнинг йигирманчи куни

Кўчада Турсунбой акага дуч келдим. Велосипед миниб кетаётган экан...

— Яхшимисан, укам, хурсандчиликми? — деб сўради.

Ҳеч ким бизнинг гап-сўзимизни тингламаяптими, деган андишада атрофга алангладим. Назаримда Турсунбой ака атайлаб овозини баралла қўйиб гапираётгандек, бутун қишлоқ бири деразадан, бири дарвозадан мўралаб тургандек туюлди.

Турмайман бу ерда! Ҳар бирининг кўзи лазер нурига, ҳар бирининг қулоғи लोकаторга айланган, бекорчиликдан бировнинг тўшагида нима бўлаётганини суриштирадиган майдакаш одамлар орасида туролмайман! Уй талаб қиламан! Жиллақурса, кафтдек бошпана берсин менга. Мен учун эмас, ақалли оилам учун, Шаҳноза учун!

Ўша куни

Талабалар шаҳарчаси арининг уясига ўхшайди. Мандат деган серғалва тадбир авж палласига чиққани учунми, тумонат одам. Ҳали шаҳар ҳавосига кўникиб улгурмаган, кўйлакшими гижимланган йигитлар, узун лозим кийган, сочини майдалаб ўрган қизалоқлар... Бақатераклар соясида Ўзбекистоннинг минг бир бурчагидан келган машиналар... Ойнабанд эшиклар олди қий-чув. Бири ялиниб, бири лўписа қилаётган оталар, атлас кўйлагининг ёқасига «Қаҳрамон она» медалини тақиб олган оналар...

Ҳай-ҳай-ҳай! Қўрқади медалиндан! «Ие, онахон, сиз Қаҳрамонмисиз? Ўнта бола туққанмисиз, марҳамат, киринг! — дейди. — Ўғлингиз ким бўлмоқчи? Инженерми? Кимёгарми? Юристми? Бош устига, илми борми ишқилиб? Бўпти-да! Сизнинг болангиз ўқимаса, ким ўқийди?»

Овора бўласан! Ўқишга кирадиганларнинг рўйхати икки ой олдин тайёрлаб қўйилган. Мен ҳам юрист бўлмоқчи эдим. Шу ниятда саккиз ой судда дастёрлик қилганман. Яхшисиниям кўрдим, ёмониниям... Охир-оқибат ҳафсалам ҳам совида... Тағинам ўзимизнинг факультетда адолат бор экан. Бўлмаса, бунгаям киролмасдим.

Билагига қизил латта ўраган иккитаси йўлимни тўсди. Қийин шуларгаям, воситачи бўлиш осонми?

— Нарн турсанг-чи, ука! Ўқишга олиб кирадиган одамим йўқ. Бошқа иш билан келдим.

Йўлақлар кимсасиз. Ифлос. Қоғоз парчалари сочилиб ётибди.

Эшигига «местком» деган ёзув илинган хонада ўтирган, сочи калта қилиб қирқилган қиз ачиниб бош чайқади.

— Санжар Оллоберганович ҳозиргина чиқиб кетувдилар. Нима деб қўяй?

— Ўзи билан гаплашишим керак, — дедим ҳафсалам пир бўлиб. — Зарил ишим бор эди.

— Энди янаги жумага келадилар. — Қиз астойдил ёрдам бергиси келаётгани кўриниб турарди. — Биласизми, — деди

дераза олдига бориб. — Ҳов анави қайрағоч соясида турган қора «Волга» Санжар Оллобергановичники. Йўлдан деканатга кирмоқчи эдилар. Машина олдида пойлаб турсангиз, тушиб қоладилар.

— Номери неччи?

— Ниманинг номери? — деди қиз тушунмай.

— Машинанинг.

— Билмасам... — Қиз бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди: — Менимча, бошланиши ўн бир.

«Бошланиши ўн бир» «Волга» олдида узоқ туриб қолдим. Шаҳарча ҳамон ғужғон ўйнар, ойнабанд эшик тарафдан шовқин-сурон эшитиларди. Ниҳоят, ярашиқли кийинган, қизларникига ўхшаш лўппи, оппоқ юзларида ўзига ишонч, хотиржамлик акс этиб турган хушмўйлов йигит вазмин қадамлар билан яқин кела бошлади.

Танидим! Ахир бу — ўзимизнинг «вожак»-ку! Пахтадаги воқеадан кейин мени ўқишдан ҳайдашга ваъда берган комсомол сардори Санжар! Ўзгармабди. Фақат сал тўлишибди. Янаям салобатли бўп қопти.

Мен томонга шубҳали қараб қўйди-да, машина эшигига калит солди.

— Сизни кутиб турувдим, — дедим яқин бориб.

У менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, элас-элас таниди шекилли, самимий жилмайиб, қўл узатди.

— Сиз бизда ўқирдингиз-а! — деди ҳамон жилмайиб.

Қўлига тутқазган аризамни синчиклаб ўқиб чиқди.

— Проблема йўқ! — деди ишонч билан. — Ётоқхонадан алоҳида хона ажратамиз. Ўқишни битиргунча келин билан тураверасизлар.

Ҳаммаси аён! Энди Шаҳноза ётоқ йўлагига турсичан юрган талабалар орасидан ўтиб, бурчакдаги ошхонага бориб, чой қайнатиши қолувди.

— Тушунмадингиз, — дедим совуққонлик билан. — Бизга ётоқхона эмас, уй керак. Алоҳида квартира...

У астойдил ажабланди:

— Ўйлаб гапиряпсизми, Рустамбек! Домлаларнинг ўзидан юзга яқин одам навбатда турибди. Сизга, кечирасиз-ку, аспирантлар уйидан ҳам жой беролмаймиз.

— Менга аспирантлар уйи керакмас, — дедим қайсарлик қилиб.

Санжар Оллоберганович тагин бошимдан оёғимгача қараб чиқди.

— Тўғри, — деди қўлидаги аризани силкитиб. — Афғонистонда бўлган экансиз. Лекин у ёққа сизни биз юборган эмас-

миз. Қолаверса, бизда «афғон» болалар кўп. Ҳар биттасига алоҳида квартирани қаердан оламиз?

— Мен «бола» эмасман! — дедим гашим келиб. — Гап шу. Санжарбек! Аризамни қабул қилдингиз, деб ҳисоблайман. Келаси жума куни нечанчи навбатда турганимни тасдиқловчи қоғоз ёзиб берасиз. У ёғи менинг ишим!

Чамаси, турқи тароватим кўрққувли эди шекилли, «местком» елка қисганча машинага ўтирди-да, осойишта ҳайдаб кетди. Шунда... қора «Волга»ни аввал ҳам кўрганим ёдимга тушгандек бўлди. ЗАГСга ариза топширадиган кунимиз «Пахтакор» метроси олдида Шаҳноза шу машинадан тушганди... Тағин билмадим...

Августнинг йигирма биринчи куни

Шаҳнозанинг юзи аллақандай нотекис бўлиб бораётганини биринчи марта пайқадим. Синчиклаб қарасам, ҳуснбузар тошиб кетибди. Мойупа суриб шунча уринади, лаънати ҳуснбузар қасд қилгандек баттар кўпаяди.

Августнинг йигирма учинчи куни

Ёски шаҳардан чарс сотиб олдим. Яхши! Фақат... Уйга боргим келмаяпти. Қоронғи тушишидан кўрқяпман.

Ўша куни кечаси

Қоп-қора соқолли «дух» мени бўғяпти. Бошида салла. Қизиқ, кўлида ҳам салла. Саллани сиртмоқ қилиб, бўйнимга солди-да, кўзлари олайиб, торта бошлади. Урай десам, кўлим етмайди. Нафасим қайтиб, хириллаб қолдим. «Дух» эса тишларини гижирлатиб, сиртмоқ учини тартади.

— Автомат! Автоматим қани?

... Сапчиб туриб кетдим.

— Автомат! — дедим хириллаб.

Кўзимни очсам, каравот ёнида, ерда ётибман. Шаҳноза пиёлада совуқ чой тутяпти.

— Ичинг, — деди дағ-дағ титраб. — Сизга нима бўлди, Рустам ака?

Пешонамдан совуқ тер чиқиб, Шаҳнозанинг оёғидан кучдим.

— Кўрқма, Шаҳноз, — дедим юпатиб. — Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади... Шунчаки, туш кўрдим...

Августнинг йигирма тўртинчи куни

...Кўзлари... ҳайрат аралаш меҳр билан ёниб турадиган кўзлари қовжираб кетибди. Минг йил уйқудан қолган одамдек. Келин дегани тўйдан кейин яйраб-яшнаб, очилиб кетгувчи эди. Шаҳноза кўз ўнгимда сўлиб боряпти.

Августнинг йигирма бешинчи куни

Кечқурун уйга келсам, Шаҳноза ҳовлига сув сепаётган экан. Эгнида халат, жиякли атлас лозим.

— Аям келдилар, — деди қулоғимга пичирлаб. — Кириб, сўрашинг.

Кўзида қувонч, овози хушчақчақ эди.

Қайнонам ойимнинг олдида жуда ёш кўринади. Айланиб-ўргилиб сўрашди. Пешонамдан ўпиб кўришаркан, кўзимга хавотирланиб қараб қўйганини аниқ сездим.

Ётоққа кирсам, Шаҳноза диван олдида турибди.

— Кўзингизни юминг! — деди эркаланиб. — Йў-ўқ, унақаси кетмайди. Яхшилаб юминг. Ана шунақа! Мана бу сизга! Адамлардан — куёвларига!

Кўзимни очган эдим, қўлимга гулдор салофан қопчиқ тутқазди.

«Монтано» спорт кастюмчаси экан.

— Қани, дадасининг қизини битта ўпиб қўйсинлар-чи! — Шаҳноза кулимсираб юзини тутди... Юзлари ловуллаб турибди.

Августнинг йигирма олтинчи куни

Доцент очиқ чехра билан кутиб олди. Нима ўзгариш бўлаётганини сўради.

— Энг муҳими — қўрқманг! — деди бир бошдан тушунтириб. — Ўша паллада шошманг. Ҳаяжонланманг. Касалман, деган гапни хаёлингиздан чиқариб ташланг. — Бармоқлари билан столни чертиб ўтирди-ўтирди-да, ўзига ўзи гапираётгандек қўшиб қўйди: — Бунақа пайтда кўп нарса аёлнинг маҳоратига боғлиқ.

«Маҳорат?» Қанақа маҳорат? Нима, Шаҳноза ж...мидики, «маҳорат»ни намоёиш қилса?

Доцент важоҳатимни кўриб, кўзини олиб қочди.

— Мени айтди дерсиз, ука, — деди юпатиб. — Ҳали қуша-қуша фарзандлар кўрасиз. Ўғлингизнинг тўйида ўзим бориб ошнинг энг ширин жойидан ейман. Келишдикми?

Августнинг йигирма тўққизинчи куни

Шаҳар ижроқўмининг уй тақсимоти бўйича комиссияси терговга ўхшаган нарса бўларкан. Узун стол тўрида калта энгли кўйлак кийган, жингалаксоч киши ўтирибди. Стол атрофида йигирма чоғли одам. Эрак-аёл аралаш. Негадир ҳаммасининг қиёфаси бир хил: тунд, лоқайд. Фақат бир одам — мажлис раисининг ўнг тарафида ўтирган киши бошқаларга ўхшамайди. Юзи шунақанги озгин, шунақанги заҳилки, биров эски ўликни гўрдан суғуриб чиқиб, калла чаноғига тери ёпиштириб қўйгандек. Чакаклари ич-ичига кириб кетган, бўйни ингичка, қилтириқ. Аммо тошбақанинг бўйнидек сертомир, чайир... Юпқа лаблари асабий титрайди. Шундай иссиқда қора костюм кийиб, бўйинбоғ тақиб олган, кўкраги тўла орден, медаллар. «Қизил юлдуз», «Жанговар Қизил байроқ», «Ватан уруши»... Гап бунда ҳам эмас. Кўзлари ғалати, кўзлари... Чор атрофга, одамларга, оламга, борингки, ўзига ҳам шу қадар чексиз қаҳр билан боқадики, қараса этингни сескантириб юборади. Баайни Ёвуз Руҳнинг ўзгинаси!

— Фамилиянгиз? — деди Жингалаксоч мен томонга қарамай.

Айтдим.

— Одамларга нима бўлган ўзи, Соат Фаниевич! — Жингалаксоч қўлидаги «дело»ни Ёвуз Руҳ олдига ташлади. — Шунча эгоизмни кимдан ўрганган бу ёшлар! — деди афсус-надомат билан.

Ёвуз Руҳ қоғоз титкиларкан, мен томонга қараб қўйди. Ўзининг ҳақлиги-ю, менинг ноҳақлигимга, ўзининг қудрати-ю, менинг ожизлигимга ишонч билан тўлиб-тошган бу нигоҳда яна бир нарса — нафрат бор эди! Ҳатто «инқилоб чавандози»нинг белига «осилиб» турган прокуратура «босси» ҳам менга бунчалик жирканиб қарамаганди. Беихтиёр кўзимни олиб қочдим.

— Уй керакми сенга?

Худо ҳаққи! Шарти кетиб, парти қолган кекса одамнинг овози шу қадар гумбурлашини биринчи кўришим. Худди гўрдан чиққан салодек!

— Уй керак бўлиб қолдими? — деди Ёвуз Руҳ тагин таҳдидли гумбурлаб.

Тамом! Ҳаммаси тушунарли! Булардан ҳеч қачон, ҳеч қандай нажот йўқлигини англадим, вужудимда ажиб енгиллик сездим. Нима қипти, биринчи марта кўряпманми бунақа ҳангомаларни!

— Ҳа! — дедим ўзимни босишга уриниб. — Уй керак!
— Домларга йўқ уйни сenga қардан топиб берсин?
— Унисини билмадим, — дедим ростини айтиб. — Аммо менга уй керак. Хотиним билан ётоқхонада туролмайман!

Ёвуз Рух кўзимга тешиб юборгудек узоқ тикилди.

— Биографиянгда ёзибсан! — деди қоғоз варақлаб. — Шаҳар судида ишлаган экансан. Бир йил ишладингми?

— Саккиз ой...

— Нега ҳайдашди?

— Ҳайдашгани йўқ, — дедим хотиржамлик билан. — Ишлагим келмади.

— Эшитдингизми, Дмитрий Степанович! — Ёвуз Рух Жингалаксочга қараб кулди. Кулгиси ғалати экан. Худди калтакесакнинг томоқ қоқишига ўхшайди. — Суд органида ишлагилари келмабди... Ҳэх!

Жингалаксоч индамади. Чарчоқ қиёфада бошини кафтига қўйганча тирсаги билан столга таянди. Бир чеккада ётган «Малборо» сигаретидан олиб, ялтироқ чақмоқтош ёқди.

Узун стол атрофида ўтирган бир хил қиёфадагилар бир хилда сукут сақлашар, ҳайҳотдек хона жимжит, Ёвуз Рух варақлаётган қоғозлар ғайритабиий баланд овозда шитирлар эди.

— Афғонда хизмат қилган экан, — деди Ёвуз Рух. — Бош аргументи шу.

— Начора? — Жингалаксоч тутун қайтарди. Юзимга тикилиб туриб, анчайин осойишта оҳангда тушунтирди: — Сизни Афғонистонга биз юборган эмасмиз, йигитча.

— У ёққа борганимга мен ҳам афсусланаман! — дедим совуққина қилиб.

— Қўйиб берса душман томонига ҳам ўтиб кетади бунақалар. — Ёвуз Рух ўйиб юборгудек чақчайди. — Шошма! — деди навбатдаги қоғоз варағини ажратиб олиб. — Отанг колхоз раиси экан-ку! Тўғрими шу гап?..

— Тўғри.

— Раис бўлса битта ўғлига Тошкентдан участками, кооператив уйми олиб беришга кучи етмайдими?

Кулдим.

— Бундан чиқди... Раис отам менга участка ёки кооператив уй олиб берса, ҳаммаси ўзидан-ўзи ҳал бўлади. Шунанамми?

— Пажалста! — деди Ёвуз Рух қўл дўлғаб.

Жингалаксоч унинг хулосасини дарҳол қувватлади:

— Шахсий мулк сотиб олишга ҳар бир гражданинг ҳаққи бор.

— Шунақа-ку... — дедим киноя билан. — Отам энди раис

эмас-да! Лагерда ётибди. Шимолий Қозоғистонда! «Ўзбек иши» билан қамалган.

Ёвуз Руҳнинг кўзлари ёниб кетди.

— Ах-да! — деди гўлдираб. — Кўрдингизми, Дмитрий Степанич! Бу... — ипдек бармоғини бигиз қилиб мени кўрсатди. — Бу — шубҳали шахс! Биографиясини ёлғон ёзган. Отаси қамалганини атайлаб яширган. Жамоатчиликни чалғитмоқчи бўлган.

— Қизиқ...— дедим ясама лоқайдлик билан. — Отам раислигидан фойдаланиб, менга уй олиб берса, қонунга хилоф эмас. Дадамнинг қамалганини ёзмасам — жиноят экан-да!

— Сен... сен... гапни чалғитма, унсур! — Ёвуз Руҳ ўрнидан туриб кетди. Тошбақаникидек ингичка бўйни баттар тиришиб, боши асабий қалтиради. Кўксидаги орденлари жиринглаб кетди. — Бўшатиб қўй кабинетни!

— Ҳаяжонланманг, Соат Ғаниевич! — Жингалаксоч Ёвуз Руҳни юпатди. — Ўтиринг!.. Йигитча! — деди мурасага чорловчи оҳангда. — Сизга квартира беролмаймиз. Бўпти, сизга рухсат.

— Уй керакмиш бунга! — Ёвуз Руҳ ҳамон ғазабини босиб ололмасди. — Ана, хотинингникига бориб тур!

Чиқиб кетардим-у, гапи нашъа қилди.

— Мусулмонмисиз? — дедим қоним қайнаб. — Мусулмончилик қоидаларини тушунасизми?

— Мен ҳеч қанақа мусулмончилик-пусулмончиликни билмайман! — Ёвуз Руҳнинг боши соат капгиридек ликиллади.

— Мен биламан! — дедим қайсарлик билан. — Ичкўёв бўлишни хоҳламайман!

— Бўлмаса, хотининг билан кўчада ётиб юривер!

Боядан бери тилимни тийиб турган эдим. Ёвуз Руҳнинг гапи жонимдан ўтиб кетди. Айтмаслигим керак бўлган гапни айтиб юбордим:

— Нега шу тупроқда туғилиб ўстанлар шаҳар чеккасига чиқиб, лой чангаллайди-да, кеча келганларга уй тайёр?

— Нима? — Жингалаксочнинг кўзлари таҳдидли қисилди. — Нима дедингиз?

— Аниқроқ қилиб айтайми? — дедим ғазабдан овозим қалтираб. — Нима учун ўзбекка уй йўқ-да, кеча вагондан тушганларга уй тайёр?

— Шунақа денг? — Жингалаксоч лабининг бир чети билан кинояли илжайди. — Демак, сиз Тошкент фақат туб аҳолиники, ғайримиллатлар кетсин, демоқчисиз? Тўғри тушундимми?

— Йўқ! — дедим бош чайқаб. — Илгари келганлар кетсин, демоқчи эмасман. Энди келаётганлар келмасин, демоқчиман. Аҳоли ўзимизда ҳам...

У ёғини айтолмадим. Стол атрофида ўтирган бир хил қиё-фалилар тўсатдан ҳар хил қиёфага кирди. Ҳар хил овозда ҳайқира бошлади. Бири кўзи олайиб бақирди, бири чинқирди, яна бири ҳайратдан ёқасини ушлади. Фақат айбномаси бир хил эди. Миллатчи! Халқлар дўстлигининг душмани!

— Жим! — Гувиллаб турган йўғон-ингичка товушларни гумбурлаган садо таққа тўхтатди. — Жим бўл! — деди Ёвуз Рух ўкириб. Қалтироқ қўлини пахса қилиб қичқирди: — Унсур! — деди оғзидан кўпик сачратиб. — Сени ўз қўлим билан отиб ташлашга тайёрман! — Кейин Жингалаксочга юзланди.—Милиция борми бу даргоҳда, Дмитрий Степанич! Бунақа бандитларни тийиб қўядиганлар борми-йўқми исполкомда!

Жингалаксоч вазмин одам экан. Шошилмай ўрнидан турди.

— Қўйинг, Соат Фаниевич! — деди тасалли бериб. — Асабингизни асранг.

Секин-секин юриб ёнимга келди.

— Ўртоқ Шоматов, — деди қуруқ ва расмий оҳангда. — Совет граждани сифатида давлатдан квартира олишга ҳақлисиз. Навбатингиз келса — оласиз. Сиз — озодсиз!

Қаранг, қандай яхши! Менга озодлик ҳадя этипти!

Мана, майнавозчилик томошаси тугаяпти. Ҳаммаси жойида. Ҳаммаси рисоладагидек.

— Рухсатингиз билан бир нарсани сўрасам, — дедим иложи борича мулойим қилиб. — Навбатим қачон келади?

Жингалаксоч мендан ҳам мулойим жилмайди:

— Юз йилдан кейин!

Ўша куни

Гарангсиб кўчага чиқдим. Чарс чекким келарди. Майли, биз камбағалларга «Прима» ҳам тешиб чиқмайди! Энди сигарет тутатсам, ёнбош томондан гўлдираган овоз келди:

— Чекишдан ол, ука!

Энсам қотиб бурилиб қарадим. Ким бўлди бу? Аввалига эслолмай турдим-у, тамакидан сарғайиб кетган тишларини кўрсатиб, илжайганидан таниб қолдим.

— Ие, Маузер ака!

— Қалайсан? — деди у қўлимни қисиб. — Шомансур акадан хабар борми?

- Хат келди. Юрганмишлар...
- Майли, ука, сабр қилинглар! — деди у сигарет тутатиб. — Мени айтди, дерсан, бу олатасирлар босилади. Нариси билан уч-тўрт йил. Жим юрибсанми ишқилиб? Ҳеч қаёққа бормадингми?
- Бордим. Республика прокуратурасига.
- КПЗга тикмадимми?
- Яна бир марта келсанг, жиннихонага жўнатаман, деди.
- Тўғри айтибди! — Маузер Соатович илжайиб қўйди. — Жўнатадиям! Уларга чекланмаган ҳуқуқ берилган.
- Дадамнинг орденини топширдим. Амбарцумянга бериб қўйсин.
- Бекор қипсан! — У кескин бош чайқади. — Даданг ордени ҳалол меҳнат қилиб олганлар.
- Бўлмаса, ҳалол меҳнат қилган одамни қамоққа тикмасин.
- Маузер ака «шу гапни менга айтяпсанми?» дегандек таънаомуз қараб қўйди. Бирпас сукут сақлаб турди-да, сўради:
- Бу ерда нима қилиб юрибсан?
- Уй масаласида келгандим.
- Уйни нима қиласан?
- Уйландим, — дедим хушламай.
- Зарилмиди? Нима қилардинг ёш бошингга бўйинтуруқ илиб?
- Фашим кела бошлаганини сезиб, елкамга қоқди.
- Мен-ку, овқатланиб олдим, — деди кулимсираб. — Қорнинг қалай? Бу ернинг ошхонасида лағмонни боплайди. Ейсанми?
- Индамай бош чайқадим.
- Юр, бўлмаса, салқинроққа борайлик.
- Рўпарадаги боққа кирдик. Камалакранг харракка бориб ўтирдик. Боғ ичи дим, болалар қий-чув солиб отўйин учар эди.
- Комиссия мажлиси бўлдими? — деди у менга қарамай. — Зампред бошқаргандир йиғилишни? Сочлари жингалак Васильев?
- Бош ирғадим.
- Нима деди?
- Юз йилдан кейин навбатим келаркан.
- Тўғри айтибди! — Маузер ака хунук хириллаб кулди. — Бу ўртоқ, — деди тушунтириб. — Ўзбекистонга ёрдам бериш учун Марказдан келганлардан.
- Менга нима? Марказдан келадими, Америкаданми?
- Маузер ака мунғайиб ўтирганимни кўриб, елкамга қўл ташлади.

— Ўзбекнинг мақолини эшитганмисан? — деди кўзимга тикилиб, салқиган қовоқлари липиллаб кетди. — Меҳмон — отангдан улуғ. Зўр мақол-а? — Тагин кулган эди, йўтал тутди. — Шунақа! — деди туфлаб. — Уйингни тўрини бўшатиб берасан. Охирги кўйлагингни сотиб бўлса ҳам дастурхон ёзасан. Нознеъматларни тўлдириб ташлайсан. Меҳмон, ия, булар жаннатда яшаркан-ку, деб ўйлаб қолади. Кетаётганида елкасига тўн ёпасан. Хотинига бир жўра атлас берасан. Болаларига мевачева... Меҳмон яна ўйлаб қолади. Ие, пора беряпти-ку, бундан чиқди, бир балоси бор, дейди... Кейин мазахўрак бўлади. Эртасига ўнта меҳмон келади. Сенга пойгак ҳам тегмай қолади. Ҳовлига чиқасан. Индинига юзтаси келади. Ҳовлигаям эга чиқади. Кўчага чиқиб кетасан. Кўчаюм торлик қилиб қолса, «фиш-ш-шт!» — У ҳуштак чалган эди, оғзидан тупук сачраб кетди. — Учасан, космосга!

Маузер Соатович жимиб қолди. Салқиган қовоқлари орасида милтираб турган кўзларида ғусса бор эди.

— Халқлар биродарлиги деган нарса — муқаддас тушунча,— деди хўрсиниб. — Аммо бир юрт иккинчи юртни азбаройи бахтли қилиш учун босиб олмас экан. Бундан ўттиз йил, қирқ йил аввал юртимизга келган биродарларимизда инсоф бор эди... Энди бўлса... — У ҳафсаласизлик билан қўл силтади. — Ўзимизда юз минглаб ишсизлар юрибди саланглаб, иттифоқ тасарруфидаги корхонани қуради-да, йигирма минг-ўттиз минг «мутахассис» олиб келади. Қурган заводи республикага шимилдириқ ҳам бермайди. Ҳаво билан сувни заҳарлагани қолади. — Бирпас жим қолди-да, ўрнидан турди. — Бўпти, кетдик, укам, сениям юрагингни сиқиб юбордим...

Катта кўчани кесиб ўтаётганимизда, истеҳзоли илжайди.

— Марказ нега шунақа қилаётганини биласанми? Халқаро қонун бор: қайси юртда туб аҳоли сони эллик фоиздан кам бўлса, «миллий озчиликка» айланиб қолади, яъни ўша юртга эгаллик ҳуқуқини йўқотиши мумкин. Мана, мақсад қаерда ётибди! Бўпти, хайр! — У асабий қалтираётган қўлини чўзди. — Сенинг уйинг масаласи бўйича, албатта, мақола ёзаман! — деди ишонтириб. — Яна эллик учта «афғон»нинг хати қўлимда турибди!

Сентябрнинг биринчи куни

Ўқишлар бошланди. Иккинчи курсга кириб, уялиб кетдим. Укам тенги олтита бола ўтирибди. Қолгани қизлар. Ҳаммаси офтобда эркаланиб шўхлик қилаётган мушук болага ўхшайди. Ўн икки нафар йигит армияга кетибди...

«Мушукчалар» менга-ку унча эътибор беришмади. Аммо ҳаммаси охири қаторда ўтирган, бир кўзи кўр, оғзи қийшайиб кетган йигитга хавотирланиб, ҳатто ирганиб қараётганини аудиторияга кирган заҳоти ҳис қилдим.

Билдимки, «афғонлар»дан. Ёнига бориб ўтирдим.

— О-о-отим Т-с-солижон... — деди дудуқланиб. («С»га «Т»ни қўшиб гапирмаса, тили айланмас экан.)

Солижоннинг юзи чиндан ҳам кўрққувли эди. Чап кўзи кўр, оғзи қийшиқ, чап юзи оловга тушган маҳсидек гижимланиб кетган.

Тутилиб-тутилиб айтган ҳикоясидан шуни англадимки, Қобул томонларда бензовоз ҳайдаган экан... У ёққа кетишдан олдин математика куллиётида ўқиркан. У ердаги фанлар оғир бўлгани, мияси муттасил оғришини ҳисобга олиб, бизга ўтказишибди.

— У ёқда нима бўлди? — десам, дудуқланиб тушунтирди:

— Фу-фу-фугас портлади...

Елкасидан кучиб, юзидан силагим келди.

Сентябрнинг еттинчи куни

Республика газетасида «Афғонистон жангчиларига муносабат шуми?» деган мақола чиқибди. Ўзим беҳабар эдим. Танаффусда Шаҳноза қўлимга газета тутқазди. (Хотининг тўртинчи курсда, ўзинг иккинчида ўқисанг, қизиқ бўларкан.) Мақолада шаҳар ижрокўми, хусусан, раис ўринбосари Д.С.Васильев Афғонда жароҳатланган аскарлар қисматига бефарқ қараётгани, бу масалада шикоятлар кўплиги айтилган эди.

Бири телефон, бири уй, тагин биттаси оддий табобат ёрдамига муҳтож бўлиб юрганларнинг узундан-узоқ рўйхатида менинг ҳам исми шарифим бор эди. Қизиқ одам-да, Маузер ака! «Булар билан олишишдан наф йўқ», деб менга насиҳат қилади-да, тагин ўзини ўтга уради! Нима фойдаси бор!

Сентябрнинг саккизинчи куни

Шаҳноза «аямни соғиндим, кўриб келамиз», деб туриб олди. Аввалига тушунмадим. Мунча тиқилинч? Кейин бирдан ёдимга тушди. Ахир бугун саккизинчи-ку! Тўйимизга роса бир ой бўлди. Вой, Шаҳноза-ей! Вой, шум-ей! Йўлдан гул, торт олдик.

...Бу кўча менга яхши таниш. Бир вақтлар мана шу тол тагигача кузатиб қўярдим. У ёғи Шаҳнозанинг таъбири билан

айтганда, «тақиқланган зона» эди: кўни-кўшнилар кўрса гап-сўз кўпаяди... Бир ой илгари шу кўчадан жўраларим билан қий-чув қилиб кириб бордик. Ҳозир ҳам қулоғим остида ноғора садоси, карнайнинг тантанавор овози янграб кетгандек бўлди. Энди бу кўча — менинг ҳам кўчам. Анави кунгурадор дарвозали уй — менинг ҳам уйим! Куёвман... Ҳар қалай!

Дарвозани Дилноза очди: Шаҳнозанинг қақажон синглизини. Орасининг бўйнига осилиб, икки юзидан чўлпиллатиб ўпди.

— Рустам ака, салом! — деди катта қизлардек қўл чўзиб.

— Почча дегин, жинни! — Шаҳноза дашном бериб улгур-масиданоқ Дилноза ҳовлига югурди.

— Аяжон! Шаҳноза опам билан Рустам акамлар келишди!

Шаҳнозанинг «қиз ўтириши»да келганимда одам кўплиги учунми, ҳовли тордек кўринган эди. Энди разм солсам, кенг-мўл экан. Ҳовли ўртасида гулзор яшнаб ётибди. Мармар фавворачадан сув зарралари отилади. Дид билан гир айлантириб солинган уйлар ярақлайди. Очиқ айвон нафис пардалар билан тўсилган.

Қайнонам югуриб айвондан тушди. Аввал менинг пешонамдан ўпди. Кейин Шаҳнозани кучоғига олди. Айланиб-ўргилиб кўришаркан, Шаҳнозага термулиб турган кўзларида «қалай, янгиликлар борми?» деган унсиз саволни уққандек бўлдим. Кўнглим чўкиб туриб қолдим.

— Қани, ичкари кинглар! — Қайнонам елкамга қоқиб илтифот қилди. — Қудам яхшимилар? Қудабувамлардан хуш-хабар борми? Ҳамманглар яхши ўтирибсизларми? — Айвонга чиқаётганимизда ичкарига қараб, овоз берди: — Адажониси! Қизингиз билан ўғлингиз келди!

Ичкаридан қайнотам чиқди. «Адидас» кийиб олган, сочлари қоп-қора, ҳаракатлари ёшлардек чаққон... Икковимиз кўришаётганимизда қайнонам беозор койиди:

— Вой ўлмасам, бу қанақа юриш куёвингизни олдида, аллакимларга ўхшаб... Боринг, костюм кийиб чиқинг!

— Нима қипти, Рустам ўзимнинг ўғлим! — деди қайнотам дўстона жилмайиб.

Шаҳноза кўнгироқ қилиб қўйган шекилли, дастурхон ноз-неъматлар билан безатилган, ўртада «Наполеон» коньяги, «Золотое кольцо» арағи турарди. Қайнотам дадамдан қандай хабар борлигини суриштирди.

— Хафа бўлманглар! — деди далда бериб. — Буям юрт бошига тушган тўй-да. Кўрасиз, ҳаммаси изга тушиб кетади.

Шаҳноза бирпасда елиб-югуриб хизмат қилишга киришди. Аввал чой, кетидан шўрва келтирди. Қайнотам шоколаднинг

зар қоғозини йиртиб, олдимдаги лycopчaгa қўйди. Коньяк пўкагини очa бoшлaди. Шaҳнoзa мeнгa тaънaмoуз қaрaб тургaнини сезиб, илтимoс қилдим:

— Қўйинг, aдa, мeн ичмaймaн.

— Тўғри қиласизлар! — дeди Шaҳнoзa жилмaйиб. — Иссиқ кундa...

— Сен эркакларнинг ишигa арaлaшмa, хўпми, қизим! — дeди қайнoтaм эркaлoвчи oҳaнгдa. — Яхшиси, aянггa қараш...

Миттигинa биллур қaдaҳдaги бир култум ичкиликдaн терлaб кeтдим.

— Вaсильевнинг пўстaгини қoқишибди-ку! — дeди қайнoтaм шўрвa ичaтуриб.

Тушунмaдим.

— Кeчaги гaзeтaни aйтaмaн! — Қайнoтaм кулимсирaб бoш чaйқaди. — Ўзимгa aйтсангиз ҳaм бўларди, Рустaмжoн. Дмитрий Стeпaнoвич билaн яхши тaнишмиз.

Бундaн чиқди қайнoтaм Жингaлaксoч билaн... Ҳa, дaрвoқe, шaҳардaги кaттaкoн «тoрг»нинг бoшлиғи бўлгaнидaн кейин тaнийди-дa.

— Бу ёғини ўйлaмaгaн экaнмaн, — дeдим қимтиниб. — Мaузeр Coaтoвич билaн тaсoдифaн...

— Ким у Мaузeр Coaтoвич? — дeди қайнoтaм гaлимни бўлиб.

— Рeдaкциядa ишлaйди.

— Умумaн, тўғри ёзгaн, — дeди қайнoтaм янa коньяк қуйиб.

— Бaрибир бизгa уй бeрмaйди, — дeдим ишoнч билaн.

— Нeгa бeрмaс экaн? Бeрaди! Қaни, oлдик! Сaлoмaтлик бўлсин! — Қайнoтaм сaмимий илтифoт қилди. — Oлaвeринг, Рустaмжoн. Нимa қипти, жиндaй-жиндaй...

Иймaниб шўрвa хўплaётгaнимдa ўрнидaн турди.

— Бeмaлoл ёзилиб ўтирaвeринг, мeн ҳoзир... — дeди-дa, айвoнгa чиқди. Зум ўтмaй ўшa тoмoндaн тeлeфoнни ғириллaтиб рaқaм тeрaётгaни эшитилди.

Хoнaгa гунaфшaрaнг бaхмaл муқoвaли альбoм кўтaриб Дилнoзa кирди. Ниҳoлдeк нoзик. Қoш-кўзлaри Шaҳнoзaгa ўхшaб кeтaди.

— Рустaм aкa, — дeди сирли қилиб. — Биттa нaрсa кўрсaтaйми?

Ёнимдaги стулгa ўтирди-дa, альбoмни очди.

— Мaнa! — дeди кўзлaридa бoлaлaрчa тaбaссум ёниб. — Қaрaнг!

Бу ўзимнинг Афғoнистoндaн юбoргaн сурaтим эди. Эгнимдa бушлaт, бoшимдa шлeмoфoн, eлкaмдa aвтoмaт...

— Дилноз!.. — Остонада пайдо бўлган Шаҳноза альбомга кўзи тушди-ю, югуриб келди. Альбомга кўл чўзган эди, Дилноза чаққонлик қилиб, шаппа ёпди.

— Йиғлагансиз! — деди каттакон сирни очаётгандек бошини сарак-сарак қилиб. — Ўзим кўрганман, Рустам акамнинг суратини томоша қилиб, ҳар куни йиғлагансиз!

Шаҳноза дув қизариб кетди.

— Хоин! — деди мушти билан ясама дағдаға қилиб.

— Йиғлагансиз! Йиғлагансиз! — Дилноза кула-кула айвонга қочиб чиқди.

Ўша томондан қайнотамнинг овози келди:

— Барношка! Мен — Расулевман. Дмитрий Степановични улагин... Степанич! Салом! Анави масала бўйича индинга борса бўладими? Ҳа, Шоматов Рустам... Келишдик, соат учга!

Бирпасдан кейин қайтиб кирди.

— Рустамжон! — деди тушунтириб. — Индин соат учга ижроқўмга борасиз. Иккинчи қават, зампред қабулхонаси...

— Васильев дегани ўша одам бўлса, — деб бошлаган эдим, қайнотам кулиб, сўзимни кесди:

— Бемалол бораверинг. Ёрдам беришади. Газета танқидидан хулоса чиқарсин-да, мундоқ! Сиз ўзингизнинг қонуний ҳақ-қингизни талаб қиляпсиз!

Сентябрнинг ўнинчи куни

Эшикни иккиланиб очдим. Майли, Жингалаксоч қайнотамнинг сўзини ерда қолдирмаслик учун мени қабул қилишга ку қилар. Аммо ўша одам мен эканимни қаёқдан билсин? Кўради-ю, ҳайдаб чиқаради. Юз йилдан кейин кўришинга ваъдалашганмиз, ахир!

Қабулхонада оёғини чалиштириб сигарет чекиб ўтирган котиба қиздан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Қиз исми шарифимни сўради.

— Бир минутга! — деди-да, сигаретни кулдонга босиб ўчирди. Шошилмай ўрнидан турди. Жинси юбкаси шунақанги калта эканки, хаёлимга бемаъни ўй келди: табиий зарурат юзасидан анавинақа жойга борса, юбкасини кўтариб ҳам ўтирмаса керак. У чарм қопланган эшик ортида ғойиб бўлди-да, дарҳол қайтиб чиқди. Оппоқ, лўмбиллаган сонларини намойиш қилиб, дик-дик юриб келиб, жойига ўтираркан, мулойим жилмайди:

— Марҳамат, ўртоқ Шоматов.

Хона унчалик катта эмасди. Ортиқча ҳашамлар йўқ. Деворда «Партия — давримизнинг ақл-идроки ва виждонидир» деган шиор осиглиқ турибди.

Кириб борганимда Жингалаксоч хона ўртасида турган экан. Осойишта юриб келиб, кўришиш учун қўл чўзди.

— Дмитрий Степанович! — деди ўзини таништириб.

Анграйиб қолдим. Наҳот танимаган бўлса? Икки ҳафта олдинги даҳанаки «жанг» наҳот ёдида бўлмаса!

— Шоматов, — дедим минғиллаб.

— Ўтиринг, ўртоқ Шоматов. — У тўрдаги столдан гижим-ланиб кетган таниш папкани олиб келди. Стол қиррасидаги курсига, ёнимга ўтирди. — Қани, кўрайлик-чи, нима гап ўзи? — деди вазминлик билан.

Қоғозларни шошмасдан варақлашини кузатиб ўтирибман-у, хаёлимда нуқул бир гап айланади. «Мазах қиляпти! Ҳозир мулойим жилмаяди-да, узр, йигитча, юз йилдан кейин келасиз, дейди».

— Ўртоқ Шоматов! — деди у ҳужжатларни обдан текшириб бўлгач. — Гарчанд қонунни четлаб ўтишга тўғри келса-да, сизга ёрдам берамиз. Интернационалист-жангчиларга кўмаклашиш — бизнинг бурчимиз. Ҳозирча эски фонддан ажратиб турамыз. Кейин ўйлашиб кўрамыз...

— Нима? — дедим ўз қулогимга ишонмай.

Дмитрий Степановичнинг мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

— Эски фонддан, — деди тушунтириб. — Чилонзорда бир хонали квартира бўшаган. Англашимча, сиз жуда ҳам муҳтожсиз. Янги уй қурилиб битишини кутолмайсиз.

Гап оҳангида «Хафа бўлмайсиз-да, биродар», деган маъно бор эди.

— Ордерни келар чоршанба куни Чилонзор ижроқўмидан оласиз!—У хайрлашаётиб қўлимни самимий қисди. — Уй тўйига таклиф қилсангиз, албатта, бораман!

Гарантсиз эшик олдида борганимда қўшиб қўйди:

— Редакцияга расмий жавоб хати қиламиз. Унгача ўзингиз ҳам ишим ижобий ҳал бўлди, деб айтиб қўйсангиз ёмон бўлмасди.

Эшик тутқичидан ушлаганча узоқ туриб қолдим. Демак, таниб турибди. Мақолани ҳам ўқиган. Ўша кунги «безорилигимни» бир оғиз юзимга солмади.

— Раҳмат, Дмитрий Степанович! — дедим ҳаяжонланиб.

— Арзимайди. Бирон проблема туғилса, бемалол келаверинг.

Ташқари чиқиб, рўпарасидаги қайрағочга суяниб қолдим. Узоқ турдим. Курант соати тантанавор занг урар, япроқлари эрта сарғайган қайрағоч куз шамолида оҳиста шовуллар эди. Юрагим шодон гурсилларди. Бор экан-ку адолат! Бу дунёда ҳақиқат деган нарса ҳам бор экан-ку!

«Маузер аканинг олдига бораман. Ҳозир! Ҳозироқ! Кейин Шаҳнозадан суюнчи оламан. Адамга телефон қиламиз! Раҳмат, деймиз! Раҳмат, ада, ҳақиқатни тиклашга ёрдам берганингиз учун минг раҳмат!»

Ўша куни кечқурун

Эр-хотин автомат телефонда кунғироқ қилдик. Адам вазминлик билан қутлади.

— Ҳали сенлар кўрганингни ҳеч ким кўрмайди, болаларим, иноқ бўлинглар, сенларнинг бахтингни кўрсам, бас, — деди. Шаҳноза икковимиз «Гулистон»га кирдик. Шаҳноза жиндай шампань ичди. Юзлари ёниб кетди. Хурсандмиз!

Сентябрнинг ўн учинчи куни

Шаҳнозанинг юзига яна ҳуснбузар тошди. Чиннидек тиниқ чеҳраси ғадир-будир бўлиб кетяпти.

Сентябрнинг ўн олтинчи куни. Кечаси

Ғалати товушдан уйғониб кетдим. Нима гаплигини тушунолмамай узоқ гарангсиб ётдим. Ҳушим жойига келганида англаб етдим: Шаҳноза тесқари қараб йиғлаб ётибди. Унини чиқармаслик учун ёстиқни тишлаб олган. Ўкинч билан, алам билан йиғлаяпти. Ҳар ҳиқиллаганида гавдаси силкиниб-силкиниб кетади... Ўзимни ухлаганга солиб ётавердим.

...Ёнингда жондан суйган одаминг йиғлаб ётса-ю, сен ақалли бир оғиз ширин сўз билан юпатолмасанг, оғир бўларкан. ...Ўлгим келяпти...

Сентябрнинг ўттизинчи куни

Кўчиб ўтдик. Тўғри, Шаҳнозанинг ярим жиҳозлари Пскентда қолиб кетди. Аммо энди бизнинг ўз бошпанамиз бор! Ҳар куни олтмиш чақиримга қатнаб юрмаймиз.

Дмитрий Степанович «эски фонд» деганда вайронага айланган уйни тасаввур қилган эдим. Йўқ, бир хонали бўлса

ҳам яхши таъмирланган, қутидеккина уй экан... Кечқурун уйимиз меҳмонга тўлди. Ойим, акам, келинойим, бу ёқдан қайнотам билан қайнонам, Дилноза... Шаҳноза ўз қўли билан ош дамлади. Ойим «Туп қўйиб, палак ёзинглар, ўларингдан кўпайинглар», деб оқ фотиҳа берди. Уч эркак иккита арақни бўшатдик. Хуллас, ҳаммаёқ байрам! Энг муҳими, энг... энг муҳими — доцент айтганидек, муҳит ўзгарди. Шояд энди...

Октябрнинг бошлари

Қарасам, буфет тоқчасида қўғирчоқ турибди. Қоп-қора сочи иккита қилиб ўрилган. Атлас қўйлак, атлас лозим кий-гизиб қўйилган... Кўзлари мунчоқдек. «Қаёқдан келди», десам, Шаҳноза қўғирчоқни олиб, бағрига босди.

— Чиройлими? — деди жилмайиб.

Қўғирчоқ сочини силаркан, кўзининг туб-тубида яшири-ниб ётган мунг юзага қалқиб чиққандек бўлди.

Қиз бола нимага эсини танимасдан туриб қўғирчоқ ўй-найди? Нима учун «боласи»нинг сочини тарайди. Ювин-тиради, аллалаб ухлатади?

Шаҳноза ҳамон қўғирчоқ сочини силар, мендан кўз узмас эди. Индамай кўчага йўл олдим. Чарс чекким келяпти!

Эртаси куни

Бу гап доцент анча хомуш муомала қилди.

— Биласизми, ука, нуқул шуни ўйлаб, яхши қилмаяпсиз. Айтдим-ку, хаёлингизда фақат бир нарса айланаверса, тор-мозланиш кучайиб кетади.

Қоним қайнаб кетди.

— Нима қилай бўлмаса! — дедим бақириб. — Ўйламагин деб калламни узиб ташлайми?

Доцент елкамга кафтини босиб, кўзимга ҳамдардлик билан узоқ тикилди.

— Ахир хотиним тирик одам-ку, — дедим титраб. — Қўғир-чоқ эмас-ку, дўхтир! Икки ой бўлди!

Доцент бир лаҳза ўйланиб қолди.

— Тушингиз бузилиб, эвакуация бўлиб турадимми?

Дафъатан гапини тушунмадим. Кейин бориб етди калламга.

— Нимаиди? — дедим гашим келиб.

— Бир гап айтсам, кўнглингизга келмайдими? — деди ҳардамхаёл алпозда.

— Айтаверинг! Менда кўнгли қоптими?

Доцент рўпарамга ўтирди.

— Аввал ҳам гапирмоқчи бўлгандим-у, тилим бормаганди. — Узоқ жим қолди-да, иккиланиброқ давом этди:— Ўзбекка ўзбек сифатида бу гапни айтишим ноқулай. Врач сифатида гапиришга ҳам ҳаққим йўқ. — Тагин, бирпас чайналиб турди-да, қатъий қарорга келди шекилли, ишонч билан деди: — Агар майл сезсангиз, бошқа аёл билан бўлиб кўрасиз! Йўқ, келин билан ажрашинг, демайман. Шунчаки, кўнглингиз тусаган бирон аёл билан... Кўп эмас, бир-икки марта. Ҳаётда бундай ҳолатлар кўп бўлади, Рустамжон. Бир аёлга муносабатда рўй берган тормозланиш бошқаси билан бўлганда йўқолиши, яъни уйғониш жараёни нормал изга тушиб кетиши мумкин. Биласизми... — Бошини кўтариб, кўзимга қаради-ю, дами ичига тушиб кетди.

— Мен фаришта эмасман, дўхтир, — дедим эзилиб. — Лекин Шаҳнозанинг садоқатига жавобим шу бўладими?

Доцент ерга қараб, хўрсинди:

— Узр, укажон...

Октябрнинг ўргалари

Домимизда Қурбоной хола деган хотин бор. Фаррош. Коптоқдек думалоқ, қачон қараса, қўлидан супурги тушмайди. Аллақаерини онамга ўшатаман. Меҳрибонлигим, ҳар гапда айланиб-ўргилишим...

Кечқурун эшик жиринглаб қолди. Чиқсам, Қурбоной хола турибди.

— Аканг келди, холанг тасаддуқ! — деди елкамга қоқиб. — Пешинда келган эди. Бизникига кириб ўтириб турақолинг, Рустамжон билан келин ҳали-замон кеп қолишади, десам кўнмади. Шошиб турган экан, хат ташлаб кетди. — Қурбоной хола конвертига Пскент адреси ёзилган хатни узатди. Дадамдан.

— Уйга киринг, хола. Келинингизнинг овқати тайёр бўп қолди, — деб ҳарчанд қистамай, рози бўлмади.

— Умидахон иккинчи исменда, холагинанг ўргилсин. Нева-раларим ёлғиз. Худо хоҳласа, ойинглар келганларида, албатта, кираман! — дедию шоша-пиша тушиб кетди.

...Шаҳноза овқат келтиргунча диванга ёнбошлаб, хатни икки марта ўқиб чиқдим.

«Рустамжон, — деб ёзибди дадам. — Тўйинг бўлганини ўқиб, ўзимда йўқ севиндим. Мендан келинга салом айт. Насиб этса, ўз юртимга омон-эсон борсам, Шаҳноза қизимнинг қўлидан албатта ош ейман. «Сизнинг масалангиз бўйича оёғим

етган жойгача боравераман», дебсан. Калта ўйлама, жон болам! Фельдингни биламан-ку, Рустамжон! Арзимаган нарсага ловиллаб кетасан. Шундоқ ювош акангни бошига қай кунларни солмади булар! Дадам тинч бўлсин, бир азоби икки бўлмасин, десанг, ҳеч кимнинг эшигини тақиллатма! Ҳеч кимга ялинма! Турган-битгани ёлғон-яшиққа, зўравонликка қурилган бу юртда адолат деган нарсанинг ўзи йўқ! Аммо бу гапни айтолмайсан. Фиринг десанг, уриб белингни синдиради!

Ёшим олтмишдан ўтиб, кўп нарсаларга энди-энди тушуняпман, хом сут эмган банда!

Ўйлаб қарасам, ўтган умрим — умр эмас, туш экан. Гўё мен эсимни таниб-танимай биров уйқу дори ичиргану туш кўриб юраверганман: гоҳ ширин, гоҳ хатарли туш кўриб. Ўша «бирова» қаёққа судраса, кетидан эргашиб кетаверганман, нима буюрса, қулоқ қоқмай бажараверганман... Уйғонишга эса қўрққанман... Мана энди, уйғониб, ён-веримга қарасам, менга ўхшаганлар кўп экан...

Ишонасанми, ўғлим: баъзан қараб туриб кулгим келади. Хўп, мен-ку, «гуноҳкорман», «жиноятчиман». Биздақа «ёмонлар»ни «яхши» йўлга соладиганлар-чи? Улар ким? Муроди нима? Разм солиб қарасам, улар ҳам уззукун туш кўриб юрганга ўхшайди. Вазифаси битта: буйруқни бажариш... Кўзида маъно йўқ. Мен уларни ёмон кўраман. Аммо қараб туриб баъзан шуларга ҳам раҳмим келади. Ўлганининг кунидан, азбаройи бола-чақасини боқиш учун шу юмушни бажариб юрганга ўхшайди, бечоралар... Худо ҳаққи, ақлим етмайди: бу қанақа ҳаёт?

Авваллари лагердаги баъзи оғзига кучи етмаганлар мени «босмачи» деса, хафа бўлардим. Энди парво қилмайман. Босмачи ким? Қайси босмачи қайси юртга босиб борибди? Ўз юртини ҳимоя қилган одам босмачи бўладими? Йигирма-йигирма беш йил аввал туғилмаганимга афсусланаман, ўғлим! Йигирма беш йил олдин, аср бошида туғилганимда эди, «босмачилар» қаторида туриб, ҳақиқий босмачиларнинг додини берган бўлардим. Тоғ-тошларда ўлиб кетсам рози эдим. Ўшанда онанг бечора мени учратмасди. Сен ҳам туғилмасдинг. Афғонистонга бориб, ўзинг ҳам азоб чекмасдинг. Ўзгаларга ҳам ўқ отмасдинг!

Яна бир карра айтаман: Рустамжон, жон болам! Милиция, тергов, прокуратура деган идораларнинг эшигига йўлай кўрма! Гинг деб овозинг чиқдими, милён хил айбни бўйнингга шилқ этиб илади-да, КПЗга тикади. Кейин, додингни Худога айтасан!

Буларнинг қўлига тушишни душманамга ҳам раво кўрмайман, ўғлим! Шунақанги маккорки, қилаётган ҳунарларини кўрса Шайтони лаъиннинг оғзи очилиб қолади. Шунақанги бешафқатки, қўллаётган усулларини кўрса, фашистнинг лабига учук тошади!

Адолат, ҳақиқат деган нарсаларни излаб овора бўлма. Бунақа гаплар қорга ёзиб, офтобда қуритилган. Яхшиси, ўзингни ўйла. Онангни эҳтиёт қил. Сен у ёқдасан, мен — қамоқдаман... Онанг шўрлик иккаламизнинг дардимизда адойи тамом бўлди-ку!

Лагерь началниги дуруст одам кўринади. Октябрь ойида посилкага рухсат берган. Иложи бўлса, жун пайпоқ, қўлқоп юборинглар. (Аканга ҳам ёзганман бу гапни.) Бу юртлар совуқ... Началник декабрда свидание берамиз, деб ваъда қилган. Гапида турса, яна хабар қиламан. Онанг келиб, овора бўлиб юрмасин. Илҳом иккаловинг келсанг — бас.

Мендан Шаҳнозахонга салом айт. Худо насибамни қўшиб омон-эсон борсам, келинимни пешонасидан ўпиб, яна бир карра оқ фотиҳа бераман. Дуои салом билан, даданг. 23 сентябрь».

Октябрнинг ўрталари

Бугун Ёвуз Руҳни кўрдим. Гастрономда гўштга навбат кутиб тургандим, қарасам, олдинроқда у ҳам турибди. Кўзлари оловдек ёниб, менга узоқ тикилди. Салом беришимни кутди. Кўзига тик қараб туравердим.

— Ёшлар айниб кетди, — деди ёнидаги кампирга ҳасрат қилиб. — Катталарни иззат қилмайди. Ҳасрат қилипти-ю, овози ўктам, қаҳрли.

Қариганда аҳволи шу бўлса, ёшлигида қанақа бўлганикин? Хаёлимга келган гапдан ичимда кулиб қўйдим: «Қари бўри!»

Бундан чиқди Ёвуз Руҳ шу атрофда туради.

Октябрнинг йигирманчи куни

«Қўлга тушишим»га сал қолди. Кундалигимни «ўз жойи»га — балкондаги эски қақир-қукурлар солинган шкафнинг энг пастки тортмасига яшираётганимда Шаҳноза чиқиб қолди. «Нима қидиряпсиз?» деган эди, сигарет чекишга чиққанимни айтдим. Маънироқ баҳона тополмасам нима қилай? Шаҳноза кўзимга узоқ тикилиб турди-да, индамай уйга кириб кетди. Шунақанги синчковки, хоҳласанг, нима туш кўрганинггача айтиб беради...

Октябрнинг йигирма иккинчи куни

Рўпарадаги домда турадиган қўшнимиз ўғлини уйлантирди. Улар билан кириш-чиқишимиз йўқ.. Умуман, домда туриш галати... Қишлоқда, боринги, шаҳардаги маҳаллаларда ҳам қўни-қўшни бир-бирининг иссиқ-совуғидан хабар олиб туради. Ён қўшнилари биров-бировига бир коса овқат узатади. Эркаклар кечқурунлари чойхонага чиқиб гурунглашишади. Бировникида яхши тўй, ёмон ўлим бўлса, ҳамма ёпирилиб келади... Домдагилар... Нима десам экан... тошбақага ўхшайди. Аҳён-аҳёнда зинадами, эшигингиз рўпарасидами, қўшнингизга дуч келасиз. Бошини косаси ичидан чиқариб, хўмрайиб қараб қўяди. На салом бор, на алик... Бирпас қараб туради-да, ўрмалаб инига кириб кетади...

...Тўйга чиқмоқчи эмасдик-ку, Қурбоной хола койиб берди:

— Вой, худо урди-кетди, Рустамжон болам! Кўздек қўшнинг тўйига чиқмайдими одам деган? Шаҳноз келинимгаям айт: холам тайинладилар, дегин, силкиниб-силкиниб хизмат қилсин! Тўй дегани кўпчилик билан бўлади-да, холанг қоқиндиқ! Худо хоҳласа, эртага сенлар ҳам бешик тўйи қиласан, ўғил тўйи кўрасан...

Хўп, дедим. Шаҳноза эрталабдан чиқиб «силкиниб-силкиниб» хизмат қилди. Мен ҳам наҳорги ошда лаган ташидим. Кечқурун икки дом ўртасига ёзилган никоҳ дастурхонини безатишда кўмаклашдим... Қизик, тўй деган нарсанинг Худо назар солган галати файзи бўлади, шекилли. Ўзимнинг руҳимда ҳам ажиб энгиллик сездим...

Тўй кечаси очиқ деб эълон қилинганида рўпарамизга ингичка мўйловли сумақдек озгин йигит билан атлас кўйлак кийган, қорни қаппайиб, юзини сезилар-сезилмас доғ босган аёл келиб ўтирди.

Келин-куёв шаънига айтилган биринчи табриқдан кейин рўпарамизда ўтирган аёл жилмайган кўйи менга гап қотди:

— Танимадингиз-а, Рустам ака! — Ёнидаги йигитга ўгирилиб, таништирди. — Бу киши — Бахтиёр акам...

Бир зум тикилиб турдим-да, эсладим.

— Ие, Ҳабиба?

«Сиз» дейишни ҳам, «сен» дейишни ҳам билмай, каловланиб қолдим.

Ахир бу — Ҳабиба-ку! Ўнинчи синфда ўқиётганимда саккизинчида эди. Менга замондош шоирларнинг шеърлари қўшилган ишқий мактублар ёзавериб, бошимни қотириб

юборган қизалоқ! Боядан бери танитай ўтирганимга ўзим хайрон бўлдим. Жудаям ўзгариб кетибди.

— Яхши юрибсизми, Ҳабибахон? — дедим бошқа гап тополмай.

— Ништякман! — Ҳабиба шўх жилмайиб «Бахтиёр акаси»га юзланди. — Рустам ака билан мактабдошмиз... Келин-ойимизни таништирмайсизми, мундоқ, Рустам ака!

Шаҳнозани таништирарканман, хаёлимга нохуш ўйлар келди. Назаримда, Ҳабиба, кўриб қўй, сен писанд қилмагандинг, тенгимни топдим, яқинда фарзандли бўламиз, деётгандек, Шаҳнозага истеҳзо аралаш тикилиб-тикилиб қараётгандек эди... Худога шукр! Ит эгасини танитайдиган Тошкентдек шаҳри азимда ҳам яна бир ҳамқишлоғим топилди... Ким билсин, қишлоқдаги висир-висирлар Ҳабибанинг ҳам қулоғига етгандир.

Ҳаммаси жонга тегди! Ичгим келяпти!

...Базм айни қизиганда тўртинчи қават деразаси очилиб майкачан бўлиб олган айиқбашара барзанги «ўчир дарангдурунгингни» деб ҳокимона буйруқ берганда вужудимга титроқ кирди. Қарасам, тўйхонадаги уч юзга яқин одам дами ичига тушиб, мунғайиб турибди. Куёв билан келин саросимада, машшоқлар созини ғилофига соладиган... Бу қандоқ гап! Тўй қилиш гуноҳми? Кимдан қўрқасан? Нимага қўрқасан, қўйга ўхшаган овсарлар!

Умрим бино бўлиб, қўлимни кўтарган бола эмасдим. Атайлаб «Лазги»га ўйнадим.

Девор тагидаги столда қий-чув кўтарилганини, беш-олти хотин-халаж орасида Шаҳноза ҳам сапчиб ўрнидан туриб кетганини, жиққа ҳўл бўлиб, баданига ёпишиб қолган қўйлагининг ёқасини ғижимлаётганини кўриб, тепага қарадим. Барзанги деразани ланг очганча қўлида яшил пластмасса пақир ушлаб турибди.

...Тўртинчи қаватга қандай чиққаним эсимда йўқ. Худо ҳаққи, мен унга қўл кўтармоқчи эмасдим. Қўлидаги вино шишасини бошим устида кўтарганидан кейин... у ёғи нима бўлгани ёдимда йўқ. Шаҳнозанинг «Ўлдириб қўясиз!» деган чинқиригидан ўзимга келдим... Ким нима деди, нима қилди, бунисиниям эслолмайман. Фақат гўрдан чиққандек гулдурраган садо қулоғимга аниқ-равшан кирди:

— Фирт миллатчи экансан, бола! Умринг турмада чириб кетади!

...Бу — Ёвуз Рухнинг овози эди.

Октябрнинг йигирма учинчи кун

Фарҳод бозоридан майда-чуйда харид қилиб келаётсам, домнинг пастида Курбоной хола ўрис кампир Клава хола билан гаплашиб турибди. Салом бердим. Русчалаб.

— Сан, ўғлим, хапа бўма! — деди Клава хола соф тошкентча шевада. — Ичвоганидан кейин кўнглига кеган қилғилиқни қилган-де, ану чўчқа! Эси бўса, мундоқ пастга тушмийдими, ўтирмийдими, одамга ўхшаб...

Кечаги воқеа ёдимга тушди.

— Қўяверинг, хола, — дедим кулиб. — Шунчаки гап-да! Эсимдан ҳам чиқиб кетди...

— Келинни обкир маникигаям, — Клава хола сидқидилдан тайинлади. — Мундоқ кириш-чиқиш қилийлик, болам, кўздай кўшнимиз...

— Раҳмат, хола, — дедим меҳрим ийиб. — Ўзингиз чиқинг бизникига!

— Насиб этса чиқаман, болам... — Клава хола Курбоной холага юзланиб тағин ўз дардларидан ҳасратлаша кетди.

Ўша кун кечқурун

Уйимизга Ёвуз Руҳ келди. Юракни сиқадиган оқшом эди. Пешиндан кейин осмонни мағзавадек кир булутлар қоплади. Қуёш ботганми-йўқми, билиб бўлмади. Дилтанг қоронғилик чўқди. Ташқарида куз шамоли ингради. Дераза рўпарасидаги бақатераклар шохи айқаш-уйқаш бўлиб, бандидан узилган хазонлар кўршапалакдек жонсарак парвоз қилади.

Шаҳноза тушдан кейин «аямлардан хабар олиб келай», деб уйга кетганча ҳамон дараги йўқ, кўнглим алағда эди. Эшик жиринглади. Йўқ, бу Шаҳноза эмас. Шаҳнозада калит бор, очиб кираверади. Ҳайрон бўлиб, эшикни очсам, остонада Ёвуз Руҳ турибди. Бошида қора шляпа. Эгнида узун, қора плаш. Кўзлари ёниб турибди.

— Икки оғиз гап бор! — деди-да, рухсат сўраб ўтирмай, ичкари кирди.

Беихтиёр ортга чекиниб, йўл бўшатдим.

Ёвуз Руҳ йўлакка кириб атрофни синчков кузата бошлади. Худди бу хонадонда аллақандай шубҳали шахслар яшириниб ётгандек... Ўзимга нашъа қилди. «Нега киргиздим уйимга!»

— Хизмат? — дедим ғашим келганини яширмай.

— Гап бор! — У шляпасини ечаётган эди, билагидан тутдим.

— Ечинишингиз шартмас.

— Чироқни ёқ! — деди у гулдираб.

Асабийлашдим.

— Қоронғидан кўрқасизми?

— Мен ҳеч нимадан кўрқмайман. Ёқ чироғингни!

Унинг заҳил юзи нимқоронғида яна ҳам оқариб кетгандек бўлди.

Нега буйруқ қилади бу менга? Нега сенсирайди? Мен унинг ўғли бўлмасам, невараси бўлмасам! Хаёлимга ғалати савол келди. «Қизиқ, шунинг ҳам болалари бормикин?»

— Менга қаранг! — дедим таҳдидига таҳдид билан. — Гапингиз бўлса айтинг-да, чиқиб кетинг.

Бу арвоҳни Шаҳноза кўришини хоҳламасдим.

— Хэх! — Ёвуз Руҳ калтакесакдек томоқ қоқди. — Кечаги қилиғинг билан бир эмас, тўртта статья сотиб олганингни биласанми? — У ипдек бармоқларини букиб, санай кетди. — Бировнинг уйига бостириб кирдинг — бир! Уриб, майиб қилдинг — икки! Миллатчилик қилдинг — уч... Исполкомдаги мажлисда ҳам миллатчиликка оид гаплар айтган эдинг...

Бир қўлим билан эшикни очиб, иккинчиси билан елкасидан тутдим.

— Чиқинг!

Ёвуз Руҳнинг боши соат қапгиридек ликиллаб кетди.

— Жўнанг! — дедим таҳдид билан. Тагин бир дақиқа, атиги бир дақиқа ўтса, ўзимни идрок этолмай қолишимни сезиб турардим.

— Кўрамиз! — У зина майдончасига чиқди-да, қоронғида кўзлари ёниб, гумбурлади. — Отангни ёнига бадарға қилмасам... Унсур!

Октябрнинг йигирма бешинчи куни

Кундуз кунлари метрода одам сийрак бўлади. Дардан қайтаётгандик. Шаҳноза ўртароқдаги ўриндиқда ўтирар, мен ёнида тик турган эдим. Метроми, автобусми, бўш жой бўлса ҳам ўтирмасликка одатланганман.

«Ёшлик» бекатида беш-ўн одам чиқди. Ичиб олган шекилли, баркашдек башараси қизариб кетган йигит илжайиб келиб, Шаҳнозанинг ёнига ўтирди. Сурбетларча қараб-қараб қўйди-да, гапга солди:

— Соатингиз неччи бўлди, яхши қиз?

Шаҳноза энсаси қотиб юзини ўтирган эди, йигит шаппа билагидан ушлади.

— Айтақолинг, жонидан!

Ёқасидан олиб бир силтагандим, японча курткасининг занжири тириллаб узилди.

— Кўйвор! — деди типирчилаб.

Кейин нима бўлгани эсимда йўқ. Шуниси ёдимдаки, навбатдаги бекатда поезд тўхташи билан итқитиб юбордим. У вагонга ёпирилиб кираётган одамларга туртинганча гандираклаб бориб, мрамар скамейкага урилди, ўнбалоқ ошиб кетди...

Ташқари чиқсак, ёмғир шивалаётган экан... Совуқ ва зериқтирувчи куз ёмғирининг дебочаси. Ўзимни қўлга олишга ҳарчанд уринмай, ҳамон титроғим босилмас, ғазабдан тишларим ғижирлаётганини сезиб турардим.

— Ёмғирпўш олмаган экансан-да, — дедим ўзимниям, Шаҳнозани ҳам юпатиш учун.

Шаҳноза юзини ўгирди. Ранги ўчиб кетган, лаблари пир-пираб турарди.

Уйгача гаплашмай келдик. Эшикдан киришимиз билан Шаҳноза туфлисини ечиб улоқтирди.

— Қанақа одамсиз? — деди тўсатдан. — Қанақа одамсиз ўзи? Бугун биттасини урасиз! Эртага бошқасини бўғасиз! Кунига бир карра юрагимни ёрмасангиз, қўнглингиз жойига тушмайди! — У йиғлаб юборди. — Башарангизга қаранг! Бандитнинг ўзисиз!

Миям зирқираб кетди.

— Ҳа! — дедим бақириб. — Бандитман! Каллакесарман! Чидасанг — шу!

Шаҳноза юзимга ярқ этиб қаради.

— Муштлашишдан бошқа нарсаниям биласизми? — деди кўзлари ғазабдан ёниб.

Юрагимда бир нима узилиб кетгандек бўлди.

— Балки билагингдан ушлагани хуш ёққандир? — дедим ўкириб.

— Ҳа! — Шаҳноза алам билан ер тепинди. — Ёқди! Билдингизми, ёқди! — деди чинқириб. Ўзининг гапидан ўзи қўрқиб кетгандек, бирдан жимиб қолди. Кафти билан оғзини тўсиб, юзимга термилиб турди-да, хўнграб юборди.

— Рустам ака! — деди бўйнимга осилиб. — Кечиринг, жон Рустам ака... — Сўнги сўзларини йиғидан бўғилиб, пичирлаб айтди. — Қийналиб кетдим. Қийналиб кетди-им!

Ўша кеча

Тошойна тоқчасида тунчиноқ милтираб турибди. Гоҳ ўчади, гоҳ ёнади... Шаҳноза аллақайси «Совғалар магазини»дан топиб

келган тунчиروق... Жимжилоқнинг учидек келадиган, шамга ўхшаган митти чироқча гоҳ ёнади, гоҳ ўчади. Муттасил қизил нур таратади... Қизил нур!

Биламан, Шаҳноза уйғоқ... Шунчаки, ўзини ухлаганга солиб ётибди... Ҳали тўғри айтди: муштлашишдан бошқа нимаям келарди қўлимдан! Рост айтди. Тағинам инсофли экан. Бошқа қиз бўлса...

— Шаҳноз, — дедим босиқлик билан. — Сениям қийнаб юбордим. Раҳмат, шунча чидадинг...

У жавоб бермади. Аммо бир лаҳза нафас олишдан тўхтагандек бўлди.

Қароримни иложи борича осойишта тушунтиришим керак: секин, жанжал-суронсиз...

— Бундай қиламиз, Шаҳноз, — дедим осойишта ва қатъий оҳангда. — Мен кетаман. Эртага...

Шаҳноза қаддини ростлади. Яланғоч тиззаларини кучоқлаганча юзимга ҳам таажжуб, ҳам хавотир билан тикилди.

— Қўлимда яхшими-ёмонми, ҳунарим бор. Шопир ҳамма ерда керак, — дедим кўзига қарамай. — Кўрқма! Узоққа кетаман. Сени безовта қилмайман...

Шаҳноза юзимга яна бирпас термулиб турди-да, тўсатдан устимга ўзини отди.

— Рустам ака! — деди инграб. Ўпкасини тутолмай энтикиб-энтикиб йиғлаб юборди. — Ўлиб қоламан, Рустам ака! Сизсиз ўлиб қоламан! — Юз-кўзимдан ўпа бошлади. Елкамга, бўйнимга қайноқ кўз ёшлари томар, нуқул битта гапни такрорлар эди: — Ўлиб қоламан! Ўлиб қоламан! — Бутун вужуди қалтираб нола қилди: — Керакмас! Керакмас менга «ўша нарса», Рустам ака! Менга... ўзингиз кераксиз! Эшитяпсизми, ўзингиз.

...Шу кеча... шу кеча Шаҳноза менга... «ёрдам беришга» уринди... Шўрлик Шаҳноз!

КЕРАКЛИ ДАЛИЛ КЕРАКЛИ ПАЙТДА АЙТИЛАДИ

Комиссар карахт бўлиб уйғонди. Уйғонди эмас, ухладими-йўқми, ўзи билмасди. Туни билан алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқди. Фенобарбитал ичганидан кейин қулоғи шанғиллаб, кўз ўнгида қумдек майда, ялтироқ заррачалар кўрина бошлади. Боши ғувиллаб, энди кўзи илинган эди, қараса, ёнида Назира ётибди. Секин қўлидан ушлади. «Кўйвор! — деди Назира сансираб. — Кўйвор, беномус!» Ие, Назира эмас, Фотима-ку! «Кўйвор!» — деди Фотима ғазабдан афти қийшайиб...

Комиссар юраги гурсиллаб уйғонди. Анчагача қоронғи шифтга қараб ётди. Бора-бора тағин боши гувиллай бошлади. Шунда... девор орасидан қандайдир шарпа сирғалиб чиқди. Бир қараса, Хусанхўжага ўхшайди, бир қараса, Тўлаганга. Нуқул иршайиб, унсиз кулади...

Бўлмади... Комиссар ўрнидан туриб, валидол шимди. Бирпас иккиланиб турди-да, ваннахонага кириб, илиқ душ олди. Адёлга ўраниб ётган жойида «Спидола» кулоғини буради. Алланечук хузурбахш куй вужудини ёқимли сийпалаб ўтди. Анчагача эшитиб ётди. Охири куй тугаб, диктор бир нималарни гапира бошлади. Комиссар «Исломобод» деган сўзни тушунди, холос. Бундан чиқди, Покистон экан... Мэлс ёдига тушиб, дарров радио кулоғини бошқа тўлқинга олди. «Америка овози» СССРда бўлаётган демократик жараёнларни гапирар эди.

Ниҳоят, деразада тонг бўзара бошлади. У шошилмасдан кийинди. Плашини, шляпасини... Сут бидонини олиб, пастга тушди. Қиш ҳали тугамаган, аммо кўклам нафаси сезилиб турарди. Қорлар эриб битган, бақатераклар шохида бўртишга мойил куртаклар кўз очсамми-йўқми, деб иккиланиб тургандек, шабадада оҳиста силкинарди.

Орқа томондан кимдир ҳансираб нафас олгани эшитилди. Эгнига «олимпийка», бошига чанғичилар телпагини кийган икки киши югуриб ўтиб кетди. Ота-бола Оллобергановлар!

«Югура-югур! — деб ўйлади Комиссар энсаси қотиб. — Умрингни узайтирмоқчимисан? Хэх! Кўчани кесиб ўтаётганинда пақ этиб машина уриб кетса — тамом! Қарабсанки, эшигинг олдида қўшалок тобут турибди! Икки қаватли участканг хотинингга қолади». Дарвоқе, икки қаватли кошонани қандай қурдийкин, бу? Хўп, профессорсан. Хўп, ана, ойлигинг саккиз юздир. Саккиз юз сўм маош билан юз эллик минглик қаср солиб бўладими? Порахўр! Ҳаммаси порахўр! Тағин булар ёшларга адолатдан ваъз ўқийди. Маузерни йўлдан урганлар ҳам шунақа домлалар! Ёшсан, профессор, ёшсан! Ақалли ўн беш ёш каттароқ бўлганингдами! Эллигинчи йилларда бир марта сўроқ берсанг, сичқоннинг инини минг тангага сотиб олган бўлардинг.

Ўн йил олдин рўй берган ҳангома Комиссарнинг ёдига тушди. Фирт комедия! Йўқ, ўн йилмас, аввалроқ бўлган экан. Унда Назира тирик эди.

Марказдаги уйда қўшни турадиган Совмин ходими илтимос қилди:

— Эрталаб ош бор, Соат Ғаниевич. Дорилфунунда ишлайдиган домлам неvara тўйи қиялпти.

Комиссар хушламайроқ турганини кўриб тушунтирди:

— Биламан, сиз ошга боришни ёқтирмайсиз. Шунақа-ку, одамларга қўшилсангиз ёмон бўлмайди.

Тахминан шундай фасл эди. Февралнинг охирлари. Қорлар эриб, қиш чекина бошлаган, аммо ҳали куклам келмаган...

Кўшни хизмат машинасини чақириб қўйган экан, тонг отмасдан йўлга тушдилар.

— Домла Саидийни олиб кетсак, — деди кўшни. — Шундоқ, йўл устида.

Кўшнининг айтишига қараганда, домла Саидий дегани — шоир экан. Тўй қилаётган олим билан эски қадрдон эмиш.

Комиссар менга барибир, дегандек қўл силтади. Нима фарқи бор: шоирми, ёзувчими? У шоир-поирларни танимас, адабий китоб ўқишга тоқати йўқ эди.

Машина тор кўчага кирди. Аллақандай дарвоза олдида тўхтадилар. Совмин ходими кўнғироқни босди. Ичкаридан ҳадеганда овоз келавермагач, дарвозани тақиллата бошлади. Комиссар тоқати тоқ бўлиб, машинадан тушди. Уйғотишнинг оддий усулини ҳам билмайди, бу галварс! Деразани муштлаш керак! Мана бундай! Ҳа, баракалла! Дарров чироқ ёнди.

Дарвоза ортида шўлтиллаган қадам товуши эшитилди.

— Ким? — деди эркак киши хавотирланиб.

Комиссар кўнглида гурур ҳиссини туйди. Сенга ҳисоб бериб ўтириш қолувди энди!

— Очинг! — деди дағдаға аралаш.

Калит шиқирлади. Дарвоза остонасида елкасига тўн ташлаган, оппоқ сочли бошига яп-янги дўппи кийган ихчам гавдали одам пайдо бўлди. Тўсатдан бир қалқиди-ю, чалқанчасига ерга қулади. Дўпписи бир томонга, калиши иккинчи томонга учиб, оёғи тарвақайлаб қолди.

— Домла! — Совмин ходимининг капалаги учиб, шоирнинг бошига эгилди. — Сизга нима бўлди, домла? Кўзингизни очинг!

Бунақа пайтда гарданини ишқалаш керак. Шундай қилишди. Шоир кўзини очди.

— Нима га-ап? — деди инқиллаб. — Тинчликми?

— Тинчлик, домлажон, сизни ошга айтиб келдик. — Совмин ходими меҳрибонлик билан шоирни қўлтиғидан кўтарди. Шоирнинг шими ҳўл, тиззалари лой эди.

Ҳовли бир зумда югур-югур бўлиб кетди. Эркагу аёл, болабақра аралаш-қуралаш ёпирилиб келди. Ўғил-келиндари, не-вара-чеваралари шоирни авайлаб уйга етаклашди.

— Дадажон, нима бўлди?

— Бобожон, нима қилди?

Жўжага ўхшамай ўл ҳамманг! Нима бўларди? Отанг қўрқанидан сийиб юборди. Тамом — вассалом!

Совмин ходими ҳам ичкари кириб кетганча зим-зиё бўлди. Анча кутишди. Комиссар машинада ўтиравериб, зерикиб кетди. Нима зарил эди, шу лаънати ошга бориб? Наҳорлаб мечкай қоринга ош ейишдан бошқасини билмайди булар!

Ниҳоят, Совмин ходими домла Саидийни суягудек бўлиб олиб чиқди.

— Олдинга ўтирақолинг, домлажон! — деди меҳрибонлик билан.

Комиссар орқа ўриндиққа ўтаётганда қўшниси ўзига нафрат билан қараб қўйганини сизди... Тўйхонага етгунча бир оғиз гаплашмадилар. Шоир ортига бурилиб қарамас, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўяр эди.

Ош тугамаган экан. Дастурхонда турп бўлаклари, гуруч қолдиқлари сочилиб ётган иссиқ уйга олиб киришди. Бунни қарангки, Совмин ходими билан шопирга бир лаган, шоир билан Комиссарга бир лаган ош келди. Шоир ошга қўл ҳам урмади. Емасанг, заҳарингга! Комиссар таъби тортганча еди.

— Ошдан олмадингиз-ку, домла! — деди чой ҳўплаб.

Бир нуқтага тикилиб ўтирган шоир сесканиб ўзига келди. Кўзи чақчайди. Паст овозда дона-дона қилиб таъкидлади:

— Сен билан ош ейманми? Сен билан-а?

Хонада ўтирган ўн чоғли одам ярқ этиб шу томонга қаради...

Қайтишда машинага яна ўша тартибда жойлашдилар: олдинда шоир, орқада Совмин ходими билан Комиссар. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Совмин ходими шоирни дарвозагача суяб олиб борди. Комиссар унинг охирги гапини эшитди:

— Мени кечиринг, домла... Билмабман... Билсам...

Комиссарнинг хаёлидан истеҳзоли ўй кечди. «Хэх! Билганда нима қилардинг?»

Совмин ходими қайтиб келиб, олдинги ўриндиққа ўтирди.

— Ишхонага! — деди қатъий оҳангда.

Комиссар мийиғида кулиб қўйди. «Демак, мени дуч келган метро бекатига ташлаб кетасан! Гапир, Совмин! Нега индамайсан? — деди хаёлан хитоб қилиб. — Хэх! Албатта индамайсан-да! Яхшилаб титкилаб кўрилса, ўзингнинг биографиянгдан ҳам хоҳлаганча иллат топилади!»

...Сут дўкониди очирид кўп экан. Узоқ туриб қолди. Қайтаётганида кун ёришиб кетган эди. Эгнига пахталик кийган

Қурбоной йўлка супурыпти. Дўконга нон тушыпти... Ота-бола Оллобергановлар тагин югургилаб ёнидан ўтиб кетишти.

Қани чопавер-чи, қаёққа бораркансан. Эрта-индин ўғлингга передача ташийсан. Тоштурмага. Ўғлинг анави Шоматовнинг ўлиги устида айтган гап эсингдан чиқдими? Тергов практикасининг ўз қонунлари бор. Энг залварли далил энг охирида айтилади. Ўнганмас зарба бериш учун...

Анави сўтак терговчига айтиб қўйини керак. Шоматовни мана шунинг ўғли ўлдирган!

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

— Хўш, коллега, келин нима дейди?

— Шоматова касал эди. Стенокардия бўлиб, шифохонада бир ярим ой ётди. Чиққанига уч кун бўлди.

— Шунинг ўзи энг катта аргумент! Сўроқ берувчи ўзини касалга солдими, демак, айби — бўйнида.

— Сизга қолса, ҳамма жиноятчи!

— Сенга қолса, ҳамма оппоқ! Яхшиси, бу соҳани ташлагин-да, боғчага бориб, қўғирчоқ ўйна!

— Ташласам — ташлайвераман, ўртоқ Комиссар!

— Қочмоқчиман, дегин? Овора бўласан! Давлат сени шунча йил бекорга ўқитдими?

— Ўртоқ Комиссар! Ростини айтсам, жонга тегдингиз...

— Хэх! Аввал мана бу ишни охирига етказгин-да, кейин катта кўча! У қулоқ-бу қулоғинг билан эшитиб қўй! Сенга охирги фактни айтяпман. Ўлиб ётган Шоматовнинг бошида тўпланганлар орасида биттаси бор эди. Биласанми, нима деди? «Шунақа бўлишини билардим», деб айтди. Ўз оғзи билан!

— Аспирант Оллобергановни айтмоқчимисиз? Рўйхатимизда турибди.

— Оператив ишлашни билар экансанлар-ку! Хэх! Бу ёгини эшит! Байрам куни, яъниким Шоматов ўлдирилишидан бир кун олдин кечки пайт гастрономда конфет сотишти. Очиридда турган эдим. Кўчада шовқин-сурон бўлиб қолди. Чиқсам, йўл четида қора «Волга» турибди. Анави ойимча бўлса, иккитасининг итдек ириллашини томоша қилиб турибди. Шоматов «Волга» шопири билан ёқа бўғишяпти.

— Ким экан ўша шопир?

— Шопир эмас, «Волга»нинг эгаси! Оллоберганов Санжар! Профессор Оллобергановнинг ўғли! Ўлик тепасига биринчи бўлиб югургилаб келганлар ҳам шулар эди. Шоматовнинг қотили ўша йигит бўлади!

— Айби исботланмагунча ҳеч кимни қотил деёлмайман, Комиссар!

— Билганингни қил! Устингдан генералга рапорт ёзаман! Сендақа ландовурларни ҳайдаш керак органдан!

— Илтимос, чиқинг бу ердан.

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Оллоберганов Санжар. Йигирма олти ёшда. Олийгоҳ аспиранти. Миллати — ўзбек. Ота-онаси билан Бахт кўчасидаги хусусий уйда истиқомат қилади. Уйланмаган. Аввал судланмаган. Комсомол авзоси.

— Шоматовни танирмидингиз?

— Қайси Шоматов?

— Шоматов Рустам. Сиз аспирант бўлган олийгоҳда ўқиган. Биринчи курсни битириб, ҳарбий хизматга кетган. Афғонистонда бўлган.

— Э, бўлди, анави йигитми?

— Қайси маънода «анави йигит?»

— Байрамнинг эртаси куни ҳалок бўлган...

— Худди ўша! Танирмидингиз?

— Умуман, танирдим. Ўқиш бошланмасидан олдин уй олишим керак, маълумотнома беринг, деб борди. Ёзиб бердим.

— Нега маълумотномани сиздан сўрайди?

— Менга жамоатчилик вазифаси сифатида куллиёт месткомлигини юклаб қўйишган.

— Тушунарли. Шоматов билан ораларингда гап қочмаганмиди?

— Менинг Шоматовга нима хусуматим бўлиши мумкин?

— Шоматова Шаҳнозани танийсизми?

— Нима десам экан...

— Борини айтаверинг.

— Умуман... танийман. Қўшни бўлгандан кейин...

— Ўшанда Шоматовлар оиласи Чилонзорга кўчиб келганига икки ой ҳам бўлмаган эди. Бировнинг хотини билан танишиб олиш учун анчайин қисқа муддат эмасми бу?

— Нега энди? Шаҳноза ўзимизда ўқийди... Танийман-да!

— Қанча одам ўқийди ўша даргоҳда?

— Факультетдами? Аниқ билмайман-ку... беш юздан ортиқ.

— Беш юздан ортиқ талаба орасида нега айнан Шаҳнозани танийсиз?

- Кулоғим сизда.
- Гап шундаки, Шаҳноза — Дилянинг дугонаси. Иккаласи курсдош.
- Ким у Диля?
- Дилфуза... Илтимос қиламан, ўртоқ терговчи, бу ишга Диляни аралаштирманг! Яқинда тўйимиз бўлиши керак. Ваъда берасизми?
- Ўйлаб кўрамиз... Шоматова сиз айтаётган Диля билан дугона эканини ким исботлайди?
- Марҳамат, Шаҳнозанинг ўзидан сўранг! Дилфуза Шаҳнозанинг ЗАГСига борган, тўйида қатнашган. Иккаласи сирдош ўртоқ...
- Яхши, гражданин Оллоберганов! Фақат... Баъзи деталларга аниқлик киритишга тўғри келади. Шоматов ҳалок бўлган куни, эрталаб сиз ўша атрофда югуриб юрганингизни кўрган одамлар бор.
- Тўғри! Ҳар куни ўша ерда югураман!
- Ўша куни айнан Шоматовнинг подъезди рўпарасида нима қилаётган эдингиз?
- Менми?
- Сиз!
- Эсимда йўқ.
- Эслаб кўринг! Бақатерак панасида турган одам сиз эдингиз.
- Э-ҳа, бўлди! Ноқулай бўлса ҳам айтаверайми?
- Бемалол!
- Қистаб қолди. Туман эди... Дарахт панасига ўтиб...
- Нима учун Шоматовнинг ўлиги тепасига келиб, «Шунақа бўлишини билардим!» деддингиз?
- Ким? Менми?
- Сиз!
- ...
- Гапиринг!
- Ўртоқ терговчи! Бордию мен Шоматовнинг жонига қасд қилган бўлсам, шунақа гапни айтармидим?
- Айтгансиз-ку!
- Қайси аҳмоқ бировни ўлдиради-да, тепасига келиб, ҳаммага эшиттириб, «ажаб бўпти», дейди? Қани мантиқ!
- Қайси аҳмоқ худди шунақа, мантиққа сиғмайдиган мантиқдан фойдаланмайди?
- Сиз мени... мени...
- Ҳаяжонланманг, гражданин Оллоберганов!
- Чақиринг Шаҳнозани! Ҳозир чақиринг! Мен нима ёмонлик қипман уларга!

— Ҳар қалай «шунақа бўлишини билардим», деганда нимани назарда тутгандингиз?

— Рустамнинг ўзи жанжални пулга сотиб оладиган йигит эди. Йўқ ердан бағис топарди. Шу феъли учун университетдан ҳайдалишига оз қолган. Биринчи курсда... Уй масаласида анави маълумотномани олгунча ҳам жонимдан тўйдирди. Қўйиб берсам, сўйиб ташлайдиган важоҳати бор эди...

— Еттинчи ноябрь, байрам куни кечқурун соат олтилар атрофида қаерда эдингиз?

— Нима?

— Эслаб кўринг, гражданин Оллоберганов. Шоматов билан нега ёқалашдингиз?

— Бўлди! Эсладим! Мен у билан эмас, у мен билан ёқалашди! Шаҳнозани қўлида оғир юки бор экан. Уйига элиб қўйганим учун гуноҳқор бўлдимми?..

МУҲАББАТНИНГ САРОЙИ КЕНГ...

Санжар ташқари чиқдию юзига муздек ҳаво урилиб, нафаси қайтиб кетгандек бўлди. Кўклам нафаси сезилиб қолган бўлса ҳам, ҳавода қиш заҳри ҳамон сақланиб турар, октябрда куёш тафти баданни илитгандек бўлар, аммо салқин жойда бир зум турсангиз, этингиз жунжикар эди. Санжар кўнгли гаш тортиб уйга пиёда кетди. Атрофдаги одамларга парво қилмас, машиналар шовқини қулоғига кирмас эди. Қуруқ тўхматга қолади, шекилли! Ҳа, айтди! Ўша куни ертўла зинасида чўзилиб ётган Рустамни кўриб: «Шунақа бўлишини билардим!» деди. Ўлганини қаёқдан билибди? Биров билан уришган бўлса, таъзирини бериб қўйишгандир, деб ўйлаганди-да!

Қизиқ, Шаҳноза нимасини ёқтирган бу боланинг! Ўлгудек кўрс бўлса, текканга тегиб, тегмаганга кесак отса... Шундоқ чиройли, шундоқ ақлли қиз... Муҳаббатнинг саройи кенг, деб шуни айтса керак-да!

Ўша куни Диля билан концертга тушмоқчи эдилар. Санжар Фарҳод бозоридан гул харид қилди. Машинасини жилдириб бозор дарвозасидан чиқаётса, Шаҳноза турибди. Қўлида каттакон хўжалик сумкаси... Санжар машинани тўхтатди. Шаҳноза иккиланиброқ орқа ўриндиққа ўтирди. Сумкаси қўполлигидан хижолат чекиб, оёқ остига қўяётган эди, Санжар машинадан тушиб, юкхонани очди. Сумка оғир эди: турп, картошка, олма, сабзи, бало-баттарлар...

Санжарнинг гаши келди. Гулдек хотинига сумка кўтартириб кўйганидан кўра бозор-ўчарни ўзи қилса ўладими, анави хўкиз! Хирсдек кучи бор.

Моторга калит солаётиб рўпарадаги ойначадан Шаҳнозага разм солди. Қизнинг ранги синиққан, хомуш кўринарди.

— Бозорни хўжайин қилмайдими? — деди Санжар ярим ҳазил оҳангида.

— Қиладилар... — Шаҳноза синиқ жилмайди. — Қишлоқдан ойим келгандилар, Рустам акам кузатгани автостанцияга кетдилар... Диля яхши юрибдими?

Санжар самимий кулди.

— Ўртоғингизни минг йил кўрмагандек гапирасиз...

— Шунақа-ку... — Шаҳноза тагин маъюс кулимсиради. — Дилянинг кайфияти кўп жиҳатдан сизга ҳам боғлиқ-да...

— Ташвишланманг, — деди Санжар. — Ўртоғингизни кайфияти зўр. Бугун концертга тушамиз.

Машинани симёғочларга байроқчалар илинган, уйлар пештоқига «Яшасин Улуғ Октябрь!» деган қизил алвонлар осиб кўйилган кўчадан ҳайдаб кетди.

— Салом айтинг, — деди Шаҳноза. — Байрам билан табриклаб кўйинг...

Санжар «Волга»ни гизиллатиб бораркан, эсига тушган гапни айтди:

— Диля айтди. Шу томонларга кўчиб келибсизларми?

— Шунақа... — Шаҳноза қаёққа юриш кераклигини тусунтирди.

Деярли қўшни туришаркан. Катта кўчанинг бу бети — маҳалла, у бети Шаҳнозаларнинг доми...

— Кўшни эканмиз-ку! — Санжар астойдил ажабланди. — Нега ҳеч кўрмайман сизни?

— Мен сизни кўриб тураман! — деди Шаҳноза машинадан тушаётиб.

— Қаерда?

— Шу ерда! — Шаҳнозанинг кўзлари боядан бери илк бора шўх порлади. — Ҳар куни эрталаб югуриб юрасиз. Шеригингиз билан.

— Шеригим эмас, дадам, — деди Санжар кулиб. — Рустамга айтинг: хоҳласа у ҳам югурсин. — Юкхонани очиб, сумкани туширди. Орқа ойна тагида ётган гулдастадан учта чиннигул олиб Шаҳнозага узатди.

— Байрамингиз муборак бўлсин. Бахтли бўлинг...

...Худди шунинг устига анави аҳмоқ келиб қолса бўладими? Пойлаб турган эканми, нима бало... Машинанинг орқа ойна-

сини чил-чил қилди. Санжар олишиб ўтириш бефойдалигини билиб, машинага ўтираркан, Шаҳнозанинг ранги қув ўчиб кетганини, кўзида жиққа ёш билан эрининг билагига осилганини кўрди.

* * *

Аслида Санжарнинг Диля билан танишишига Рустам сабаб бўлган. Сабаб эмас-ку, баҳонамикин...

У пайтда пахта кампанияси сиёсий масала ҳисобланар эди. Ўшанда Санжар бешинчи курсда ўқир, айти пайтда куллийёт комсомол ташкилотининг котиби эди. Штабда ҳар кеча мажлис, ҳар кеча ҳисобот...

Шундай кунлардан бирида ЧП рўй берди. Биринчи курс талабаларидан биттаси безорилик қилибди. Баракка нон олиб борган тракторчига ҳозироқ совхоз марказига бориб, дўхтир топиб келасан, деб дағдаға қилибди. Тракторчи кўнмаган экан, ёқасидан судраб ерга туширибди-да, тракторни ўзи ҳайдаб кетибди. Кеч кириб, поликлиника ёпилган экан. Ярим кечаси дўхтирнинг уйига бостириб борибди. Хотин кишиңи тракторга ўтқазиб, баракка оборибди. Бир қиз шамоллаб қолган экан... Энг ёмони, эртасига бутун курс далага чиқишдан бош тортибди.

Калтакнинг йўғони Санжарнинг бошида синди. «Комсомол вожақлигини эпложмаяпсиз», дейишди. «Талабаларни эркалатиб юборгансиз», дейишди.

Кечаси олмадек лампочка хира ёритиб турган, сичқон ҳиди билан тўлган баракда умумий комсомол йиғилиши бўлди. Биринчи курслар энг чеккада, қамишзорга туташиб кетган участкада эди. (Одат шу: биринчи курсларни «Камчатка»га юборишади.)

Тўполон ташкилотчиси — Рустам деган йигит экан. Баскетболчиларга ўхшаган баланд бўйли, гавдали...

Санжар ёш раҳбарларга хос вазминлик билан пахта халқимизнинг бойлиги эканини тушунтирди. Павел Корчагинлар бундан ҳам қийин шароитда темир йўл қурганини эслатди.

Кекса декан ярим кечада хотин кишини совуқда дийдиратиб тракторда олиб келиш яхши иш бўлмаганини, совхоз раҳбарияти ректоратдан ўша болани ўқишдан ҳайдашни талаб қилаётганини айтди.

— Врач бўлганидан кейин бурчини бажарсин! — деди Рустам пинагини бузмай.

Санжарнинг жаҳли чиқди.

— Ўзинг-чи! — деди бақириб. — Ўзинг нега бурчингни адо этмайсан? Нега пахта термайсан? Болаларни йўлдан уриб, нега саботаж қиласан?

Санжар Рустамнинг узр сўрашини кутган эди. Фалати иш қилди, ярамас! Кат тагига қўл суқиб, лойга беланган иккита этак олди. Биттасини ўзининг белига боғлади. Иккинчисини Санжарга узатди.

— Тақинг! — деди лаби истеҳзоли қийшайиб. — Юринг, далага чиқамиз. Иккаламиз бир бўлиб, эрталабгача ярим этак подбор терсак, бетимга туф денг! Қани ўша пахта! Қор босиб ётибди-ку!

...Ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Қирқтаси баравар гапирса ёмон бўларкан.

Сочи қирқилган, совуқдан лаблари ёрилиб кетган, аммо ниҳоятда кўҳлик эканлиги кўриниб турган қиз, айниқса, кўп гапирди.

— Домла! — деди деканга қараб. — Боядан бери пахтани гапирасизлар. Нима гап ўзи, деб сўрадингларми! Касал бўлган ким, дедингларми? — У тўсатдан йиғлаб юборди. — Кеча Шаҳнозанинг олдига бориб келдик. Иситмаси қирқдан тушмаяпти. Сизнинг ҳам қизингиз бордир ахир!

Ёш тўла кўзлари билан Санжарга чақчайди.

— Корчагинингиз йўқ пахтани термагандир! Чақириб келинг, кўрсин аҳволимизни!

Қиз қорайиб кетган қўлини силкита-силкита, алам билан гапирар, Санжар хафа бўлмас, аксинча, қизалоқнинг гаплари ёқар эди унга... Бу — Диля эди...

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

— Шундай қилиб, гражданка Шоматова, сиз еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси эрингиз билан бир уйда бўлганингизни тасдиқлайсиз. Шунақами?

— Ҳа.

— Демак, сиз саккизинчи ноябрь куни эрталаб, эрингиз Шоматов Рустам ухлаб ётганида сутга чиққансиз?

— Ҳа.

— Навбат кутгансиз. Сут етмаган.

— Ҳа.

— Айтинг-чи, эрталаб чиқиб кетаётганингизда ташқари эшикни қулфлаганингиз?

— Аввал ҳам айтувдим-ку, эшик ёпилса ўзи қулфланиб қолади, деб.

— Айтгансиз. Айнан ўша куни эшик қулфланиб қолган-миди-йўқми?

— Билмайман, эсимда йўқ.

— Демак, сиз сутга бордингиз. Навбат кутдингиз. Сут етмади. Қайтиб келдингиз. Соат неча эди?

— Эсимда йўқ.

— Эслаб кўринг.

— Билмайман. Тонг ёришган эди. Келсам, Рустам акамни олиб кетишган экан.

— Мушук-сичқон ўйинини бас қилинг, Шоматова! Мана, экспертиза хулосаси! Ўзингиз ўқийсизми ё ўқиб берайми? «Ўлим ҳодисаси тунги соат ўн икки билан икки ўртасида рўй берган. Суд тиббий текширувида шу нарса аниқландики, юрак фаолияти...» Йиғлашнинг ҳожати йўқ! Агар сиз ўша кеча эрингизнинг ёнида бўлганингизда, уйда чинни идишлар, дераза ойнаси синганини эшитмаслигингиз мумкин эмас эди! Столга ёзилган дастурхонга оққан қонни кўрардингиз... Эрталаб сутга чиққанингиз ёлғон! Ўша куни сут дўконига бормагансиз! Умуман, дўконга сут олиб келинмаган! Бинобарин, ўша кеча уйда бўлмагансиз.

— Рустам акам... Рустам акам ҳар куни тушимга кирадилар. Нима қилай? Нима қил-а-ай? Жонимдан тўйиб кетдим!

— Йиғлашдан фойда йўқ. Ўша кеча қаерда тунадингиз?

— Уйимда! Аямнинг ёнида... Эрталаб... эрталаб... адам билан аям насиҳат қилишди. «Ошсиз уй бор, уришсиз уй йўқ, арзимаган нарсани баҳона қилиб, аразлаб келишга ўрганма», дейишди. Ўзим ҳам кечаси билан ухлолмай тўлғаниб чиқдим. Бир маҳал...

— Йиғламанг... Марҳамат... Сув ичинг...

— Бир маҳал кўзим илинган экан... Билмайман, тушимми, ўнгимми...

— Йиғламанг, Шоматова...

— Дарё эмиш... Йўқ, дарёмас, анҳормиш. Гагарин боғидаги анҳор. Ўзимизнинг скамейкада, ўзимизнинг наъматак тагида ўтирган эмишман. Қарасам, сувнинг у бетида Рустам акам турибдилар. Кулиб турибдилар. Кел, деб имлармишлар. «Сузишни билмайман-ку!» десам, кийимларини ечмай, анҳорга калла ташлабдилар... Мундай қарасам... Қарасам...

— Ўзингизни босинг...

— Қарасам, анҳорда сув эмас, сув эмас... қон оқаётганмиш... Рустам акам қон ичида оқиб кетибдилар... Рустам акам... Қон ичида... Биласизми, қип-қизил қон ичида... Ишонсангиз... Уйга қандоқ етиб келганимни билмайман. Қарасам, уй тўла одам. Милициялар... Қора кийимлилар...

— Сизга ишонгим келади, синглим... Ишонгим келади-ю... Нега бу гагларни бошида айтмадингиз?

— Кўрқдим... Нима қилай, кўрқиб кетдим!

— Балки бу ёғига очиқ галлашармиз. Айтинг-чи, бир кун олдин, яъни байрам куни эр-хотин жанжаллашганмидинглар?

— Ҳа...

— Нима масалада? Ростини айтинг! Тушунаман... Эрингизнинг жаҳли тез бўлган. Ҳар қалай контузия таъсири... Лекин тўғриси айтинг! Буниси жуда муҳим, биялпсизми, жудаям муҳим... Ўртага рашк аралашганмиди?

— ...

— Тушунарли... Эрингиз 11—24 рақамли «Волга»нинг ойнасини нега синдирди? Такрор айтаман, фақат тўғри гапиришингизни талаб қиламан!

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг! Ёлбораман! У одамни тинч қўйинг! Гуноҳ менда бўлса, қамай қолинг! Унга тегманглар! Яқинда уйланади. Сирдош дугонамга уйланади! Бирйўла икки бегуноҳнинг уволига қолманг...

— Айтинг-чи, синглим... Эрингиз жаҳли чиққан пайтларида нормадан чекиниш ҳоллари рўй берармиди? Масалан, ўзини идрок этолмай қолиш... Ҳушдан кетиш...

— Рустам акамни тушларимда кўраман. Ҳар куни кўраман... Нега кетдим? Ўша куни нега кетди-и-им? Нега-а-а?

РУСТАМНИНГ ОХИРГИ КУНДАЛИГИДАН

Еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси

Менга нима бўлди? Нега ҳаммаёқ қоронғи? Танқда ётибман шекилли... Демак, мина портлаган. Болалар қани? Хайриддин! Йўқ... Хайриддин ўлган-ку... Э-ҳа... Бўлди! Коризда ётибман. Ана, ёнбош томондан нур тушяпти. Амаллаб силжишим керак. Чиқиб олмасам бўлмайди... Биладан, «дух» пойлаб турибди. Қимирладим — отади... Барибир чиқиб кетишим керак, қаеримдан яраландим экан? Автоматим нега йўқ?

...Аста-секин ҳушимга келдим. Қарасам, уйимда эканман. Ташқари эшик очиқ. Остонада чўзилиб ётибман. Гавдамнинг ярмиси семон майдончада, ярмиси шолча ташланган кавшандозда... Гира очиқ қолган ичкари эшикдан хира нур турибди. Амаллаб ўрнимдан турдим. Бошим ғувиллайди. Баданим ўт бўлиб ёниб кетяпти. Оёқларим тош боғлангандек оғир.

Дастурхони йиғиштирилмаган стол устида стаканга солинган шам липиллаб турибди. Ярми ёниб бўлибди. Эриган шам

қуйқалари стакан ичига оқиб тушибди. Девор тагида чилчил бўлиб ётган чойнак бўлақларини, гиламга ёпишиб қолган чой шамасини кўрдиму бугун рўй берган воқеа эсимга тушди. Вужудим бўм-бўш бўлиб қолди... Бўм-бўш...

Эрталаб ойим келди. Қўлида бир тугун узум: байрам қилиб хабар олгани кепти. Ўзимдан хафа бўлиб кетдим. Нега онамни кўргани мен бормайман-да, у келиши керак? Қачон одам бўламан! Шаҳноза ош дамлади. Анчагача чақчақлашиб ўтирдик. Дадам «Декабрда свидание беради. Рустам албатта келсин», деб ойимга ҳам хат ёзган экан.

Тушдан кейин ойим отланиб қолди. «Бугун қолақолинг, эртага қудаларингиз ҳам келишмоқчи», деб эр-хотин ҳарчанд қистамайлик, кўнмади. Бир хонали каталакда ётиб қолишга ийманди, шекилли.

— Жон болам, — деди елкамга қоқиб. — Яхши ўтирган экансизлар. Худога шукр, кўнглим жойига тушди. Мени Пскентнинг автобусига чиқариб юборсанг — бас. Қоронғи тушмасидан етиб олақолай.

Шаҳнозани қайта-қайта бағрига босиб хайрлашди. Пастга тушаётганимизда Шаҳноза ҳам отланиб қолди.

— Бир етиб бозорга тушиб келаман, — деди тушунтириб. — Уйда ҳўл мева билан кўкат қолмабди.

«Эрталаб ўзим олиб келарман», десам, кўнмади. Онамни кузатиб қайтсам, Шаҳноза ҳалиям келмабди. Юрагим сиқилиб, пастга тушдим. Қуёш ботган, сийрак туман туша бошлаган, ҳаво совуқ эди. Кўнглим баттар ғаш тортди. Шунча бозор қиладими, одам!

Кўча бўйидаги бақатерак тагига келиб тўхтаган машинага аввал эътибор бермадим. Орқа эшикдан тушаётган Шаҳнозанинг сарғиш плашини кўрганимдан кейингина разм солиб қарадим, қора машинани танидим: Санжарнинг «Волга»си! Юрагим нохуш уриб кетди. Санжар нариги эшикдан тушди. Башанг кийинган, бўйнида бўйинбоғ... Машина орқасига ўтиб, юкхонани очди. Хўжалик сумкасини ерга қўйиб, очилиб-сочилиб, бир нималар деди. Шаҳноза ҳам чамаси ғамза билан жавоб қилди. Санжар Шаҳноза тушган эшикдан машина ичига бош суқди. Шаҳнозага оппоқ чиннигуллар узатди. Назаримда Шаҳноза боягидан ҳам очиқроқ ғамза билан кулгандек бўлди.

Қандай етиб борганимни билмайман. Шаҳнозанинг қўлидан гулларни юлиб олдим-да, майда-майда қилиб, Санжарнинг башарасига отдим. У ранги гезарганча, бир зум довдираб турди-да, «Аҳмоқ!» — деди. Ўзимни идрок этолмай қолдим.

Шуниси эсимдаки, Санжар чап бериб қолди. Қўлим машининг орқа ойнасига қарсиллаб урилди.

Ойна чил-чил бўлиб кетди. Аммо тўкилиб тушмади. Шаҳноза кўрқувдан кўзлари олайиб, билагимга осилди.

— Кетинг! — деди ялиниб. — Илтимос, кетинг, Санжар ака!

«Санжар ака»си бирпас серрайиб турди-да, рулга ўтирди. Машина беш-олти қадам юриб, бир силкинган эди, орқа ойнаси дув тўкилиб кетди.

Шаҳноза икковимиз йўл четида анча туриб қолдик. Байрам бўлгани учунми, одам гавжум, аммо ҳеч ким бизга парво қилмас эди. Ниҳоят, Шаҳноза кафти билан юзини тўсганча уй томон югурди. Бирпас иккиланиб турдим-да, мен ҳам уйга йўл олдим. Терак тагида турган сумкага қўл тегизишга ҳазар қилдим. Назаримда, жигарранг сумка ҳам, ичидаги нарсалар ҳам ҳаромга ўхшар эди.

Шаҳноза каравотга мук тушиб йиғлаб ётган экан. Ростини, қилган ишимдан ўзим пушаймон бўлдим. Ёнига келиб ўтирдим. Бошини силаб юпатгим келди-ю, ғурурим йўл қўймади. Телевизорни ёқсам, «Ахборот» кўрсатаётган экан. Москвадаги ҳарбий парадни беряпти. Ана, БТРлар, БМПлар, танклар, ракеталар... Кулоғим остида портлаш садолари, ярадор йигитларнинг оҳу фиғони эшитилгандек бўлди. Телевизорни ўчириб қўйдим. Анча фурсат ўтди. Шаҳноза ҳамон каравотда ҳиқиллаб ётар, ёнига боргим, кўнглини кўтаргим келарди-ю, гапни нимадан бошлашни билмасдим.

Аксига олиб чироқ ўчиб қолди. Дераза пардасини очиб қарасам, ҳаммаёққа зулмат чўкибди. Фақат катта кўчадаги симёғочларда чироқлар ёниқ, улар ҳам туман қўйнида ярадек хунук, ярадек оғриқ аралаш милтираётгандек эди.

— Шам бормиди, Шаҳноз? — дедим вазиятни юмшатиш илинжида.

У хоҳламай ўрнидан турди. Ҳиқиллаб йиғлаганча, ошхонага кириб кетди. Тарақ-туруқ қилиб, шам излади. Анчадан кейин стаканга солинган, липиллаб ёнаётган шамни кўтариб кирди. Йиғиштириб олинмаган дастурхонга қўйди. Йиғидан кўзлари шишиб кетган эди. Ачиндим. Ичимда ўзимни сўқдим.

— Чой ичайлик, Шаҳноз... — дедим секин.

У кескин бурилиб, яна ошхонага кирди. Чойнак кўтариб чиқди-да, дастурхон устига дўқ этиб қўйди. Чойнак қопқоғи шарақлаб силкинди, тумшуғидан чой томди.

— Қуймайсанми? — дедим ноқулай илжайиб.

— Балки ичириб қўйишим ҳам керакдир? — Энди у йиғламас, шам ёғдусида кўзлари ғазабли ёниб турарди. — Э-ҳа, —

деди асабий кулиб. — Эсимдан чиқибди: ахир сиз ёш боласиз-ку!
Нотавон гўдак!

Гапидан кўра оҳанги оғир ботди. Ичимдан тошиб келаётган титроқни аранг тийиб турардим.

Эшик журъатсиз тақиллади. Шаҳноза шошилмай бориб очди. Қоронғи йўлак томондан Қурбоной холанинг овози келди. Шаҳноза билан айланиб-ўргилиб сўрашди. «Рустамжон ўғлим яхши ўтирибдими?» деди. Гап-сўзидан шам сўраб чиққанини англадим.

...Шаҳноза қайтиб келиб, юзини терс ўгирган кўйи ўтира-верди. Нимадир дейишим керак эди.

— Ким кепти? — дедим ўта бемаъни савол бераётганимни била туриб.

Шаҳноза ярқ этиб ўгирилди.

— Вой! Эшитиб қолдингизми? — деди ўйиб оладиган оҳангда. — Санжар ака келди! Байрам баҳона машинасида сайр қилдирмоқчи экан. Диляни ўйнатиб зерикибди. Энди менинг галим экан!

Ғазабим кўзиди. Амаллаб ўзимни босишга уринардим. Билиб турибман: ҳозир уришсак, буниси — охирги жанжал бўлади.

— Гулни-чи? — дедим лабим титраб. — Гулни нега Диляга бермабди?

Шаҳноза афтимга чақчайиб, истехзоли кулди.

— Сиз бермаганингиздан кейин у беради-да! Бирон марта гул совға қилганмисиз одам бўлиб?

— Титраб кетдим.

— Бас! — дедим таҳдид билан.

— Урмоқчимисиз? — Шаҳноза ўрнидан сапчиб гурди. — Уринг! — деди чинқариб. — Уринг! Шундан бошқа нима келарди кўлингиздан! Дуч келган одамга мушт кўтарасиз. Ҳамма — ёмон. Битта сиз — яхшисиз! Ўз кўнглингизда қаҳрамонсиз! Адолат ўрнатмоқчи бўласиз...

Уни бу алпозда биринчи кўришим эди. Юзи ғазабдан хунуклашиб кетган, кўзларида алам эмас, ғазаб ҳам эмас, нафрат ёнар, вужуди қалтираганча автоматдек тўхтовсиз гапирар эди.

— Нимага эришдингиз? — деди ҳамон чинқариб. — Нимани исботладингиз? Одамлар сизнинг адолатингизга тупурган, эшитдингизми! Минг марта, миллион марта! Бундан кейин ҳам тупуради, билдингизми?..

Қулоқларим шангиллаб борар, кўз ўнгим қоронғулаша бошлаганини сезиб турардим.

— Бўлди! — дедим нафасим қайтиб. — Бўлди, Шаҳноза...

илтимос, Шаҳноза... Дунёда адолат бор-ку! Озми-кўпми, адолат бор ахир...

У дами кесилгандек жимиб қолди. Мени биринчи марта кўраётгандек бошимдан оёғимгача қараб чиқди.

— Нима? — деди овозини пасайтириб. — Нима дедингиз? — Эсдан оғган одамдек қийқириб-қийқириб кула бошлади. — Ҳа-а, энди тушундим, тушундим! — Яна баттарроқ қийқирди. — Манави кошонани айтяпсиз! Сенга уй олиб бердим, демоқчисиз. Шунақами? Айтинг, шуни пеш қилмоқчимисиз? Уй олиб берганмиш. Вой! Уй олиб берганмиш! — Жазаваси тутиб, қўш қўллаб тиззаларига ура кетди. — Суюнчи беринглар! Бу киши излаган адолатини топибдилар!

Ҳайратдан оғзим очилиб қолган, нима дейишни, нима қилишни билмасдим.

Кулиб-кулиб, чарчади шекилли. энтиккан кўйи афтимга узоқ тикилди.

— Қаҳ-ра-мон! — деди нафратли истехзо билан бош чайқаб. — Адолат курашчиси!.. У қулоқ-бу қулоғингиз билан эшитиб олинг! Агар адам исполкомдаги Степаничми, гўрми-ерми, ўшанинг жиғилдонига беш мингни тикмаса, мана шу товук катагиниям тушингизда кўрардингиз!

Бу сафар музлаш бармоқларимдан бошланмади. Оёқ-қўлим бирваракайига музлади-қолди. Ичимдан отилган титроқ миямга урилди-ю, бошим бир коса оловга айланди.

Эсимда йўқ. Аввал қайноқ чойнакни отиб, кейин бақирдимми, ё олдин бақириб, кейин чойнакни отдимми?.. У жонҳолатда чап берганини, чойнак гилам осиглиқ деворга урилиб, чил-чил синганини ғира-шира кўрдим.

Бўғзимдан отилиб чиққан ваҳшиёна ҳайқириқдан ўзимнинг қулоқларим ёрилиб кетгудек бўлди.

— Йўқ-о-о-ол!!!

Унинг кетидан йўлакка отилганим ҳам элас-элас ёдимда.

...Шам тугай деб қолди. Ичим ёниб кетяпти. Ҳаво етишмаяпти... Нега очилмайди бу падарлаънат дераза! Михлаб қўйилганми, нима бало? Ойна синдими? Ҳа-а, тирсагимга тегибди. Баттар бўлмайдами! Ташқари зим-зиё. Йилт этган чироқ йўқ. Қарғалар хосиятсиз фиғон чекади... Туман куюқлашиб кетибди. Яхши... Ҳеч ким кўрмайди... Аччиқ хазон хиди. Куз хиди...

Куз — ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди... Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди. Эрта баҳордан бўтана бўлиб шоша-пиша қирғоғига сигмай оққан ариқлар тиниқлашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маъюс

боқади... Еру кўкни оппоқ кафандек туман чулғайди. Эртаиндин осмонга мотам либосини кийган булутлар чиқади. Ер устида узоқ чарх уради-да, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўкади... Сим-сим ёмғир ёғади. Тўрт кунлик умрида дунёга сиғмаган, охир-оқибат жон таслим этган табиатга аза очиб, унсиз йиғлайди.

...Билагим ачишяптими? Ҳаммаёқ қон-ку! Нима қипти: қонни энди кўришимми? Шам тугай деяпти... Тезроқ... Дафтарни жойига қўйишим керак. Аввалгиларининг олдига...

Мен неча ёшга чиқдим ўзи? Йигирма иккига? Йўғ-е, ахир мен етмиш иккидаман-ку! Балки саксон иккидир! Нима фарқи бор?! «Донолар ҳаётни кузатурлар жим...»

Тамом! Ҳаммаси тамом бўлди... Ажаб... Юрагим нега бунча осойишта? Қилг этса-чи? Э-ҳа... Ахир... Мен энди йўқман-ку. Бу дунёда борлигингдан ким наф кўрди-ю, йўқлигингдан кимга зиён? Ойимга ачинапман. Дадамга... Шаҳнозага... Рози бўлинглар... Онажон... Мени кечиринг, ойи!

ОППОҚ-ОППОҚ ҚОРЛАР ЁҒДИ

Бир ҳафтадан кейин қор ёғди. Аввал ёмғир эзмаланиб турди-да, тушга бориб қорга айланди. Қабристондаги шамдек қотган тераклар устида совуқ учқунлар ғужғон ўйнади. Қор барча марҳумлар қатори девор тагидаги ҳали тупроғи совиб улгурмаган қабрни ҳам муздек қучоғига олди...

Чўққисоқол гўрков пешин намозини ўқиб, хужрасидан чиқди. Қор қабристон узра чўккан ўлик сукунатни янаям чуқурлаштиришга қасд қилгандек унсиз ёғар, мазористон кимсасиз эди... Гўрков девор тагидаги қабр бошида ўтирган одамга кўзи тушиб, яқин борди.

Юпун кийинган ёш жувон қабр устидаги қорни кафти билан сидириб туширар, совуқдан қўллари қизариб кетган, қора рўмоли, елкалари қорга беланган, плашининг этаги лой эди...

— Унақа қилманг, қизим, — деди гўрков вазминлик билан. Аёл тиззалаб ўтирганча, беҳуш алпозда бош кўтариб қаради.

— Нега? — деди ҳайратланиб.

— Ўзингизни олдириб қўясиз... — Гўрков юмшоқлик билан тушунтирди. — Марҳум ҳам безовта бўлади.

— Нега? — Аёл қўллари билан қор чангаллаган кўйи титраб-титраб йиғлаб юборди. — Нега! — деди инграб. — Рустам акам нега ўлди? Яхши бўлгани учунми?!

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ҲАР КУНГИ ТАШВИШЛАРИ

Биқини ачишиб уйғонди.

— Худойим, ўзингни раҳминг келсин... — деди пичирлаб.

Уч кун олдин касали тўсатдан зўриққани эсига тушди. Кўча супуриб турган жойида тутиб қолса бўладими? Оғриқнинг зўридан аъзойи баданидан муздек тер чиқиб, бирпасда икки букилиб қолса, денг! Худойимдан ўргилай! Бандасига атаган дарди ҳам кўп экан-да. Бўлмаса, ёқмас овқат егани йўқ, оғир иш қилгани йўқ...

...Бўйнидан «ачом» қилиб ётган неварасининг дўмбоқ қўлчасини авайлаб олиб, устига кўрпа тортди. Ўрнидан сирғалиб турди-да, йўлакка чиқиб, чироқ ёқди. Шошилмай таҳорат қилди. Газга чой қўйиб, нимқоронғи хонага қайтиб кирди. Бомдодни ўқиб, ўтганларга Аллоҳнинг раҳматини тилади. Жумламўминга имон, саломатлик, юртга тинчлик сўради...

Ошхонага кириб, чой ичди. Бир қўлига пақир, бир қўлига узун бандли супурги олиб, яна ётоққа мўралади.

— Умида, — деди паст овозда. — Болалар боғчага кеч қолмасин.

Умиданинг каравоти ғирчиллади.

— Бораверинг, — деди уйқусираб.

Қурбоной хола пақир бандини даранглатиб юбормаслик учун зиналардан эҳтиёткор қадам босиб, пастга тушди. Кунлар узайиб қолган эди. Қиш бўйи қоқсуякдек сўплайиб турган бақатераклар кўклам яқинлашаётганини сезгандек жонланиб қолган, яланғоч шоҳларини тонг шамолида силкитиб, ўзини ўзи уйғотаётганга ўхшар эди. Қирғоғи бетонланган ариқлар четида майсалар униб чиқибди... Мунис, ожиз майсалар...

Қурбоной хола пақирни терак остига қўйиб, шигиллатиб супуриб кетди. Анчадан кейин нон дўконига машина келди. Бошига эски дўппи кийган ҳайдовчи машина кажавасини очди.

— Супуряпсанми?

Қурбоной хола Комиссарнинг ғўлдираган овозини эшитиб, ишини тўхтатди.

«Йўқ, ўйнапман!» деб ўйлади энсаси қотиб.

Салом берди. Комиссар чангдан қочиб, ўн қадамча нарида турарди. Бошида қора шляпа, эгнида қора плаш. Кўлида сут бидон...

— Куёвингни судга бердингми? — деди Комиссар.

— Худога солдим!

— Тўғри қиласан! — Комиссар истехзоли илжайди. — Худонинг сендан бошқа дарди касали йўқ.

Қурбоной хола супургини кўтариб, ишини давом эттирмақчи эди, Комиссар сўраб қолди.

— Хабаринг бўлмадими, анави болани ўлдирганлар топилдимикан?

— Топилганда нима? — деди Қурбоной хола. — Ўлганнинг ёш жони кетди... Худо раҳмат қилсин...

— Келин-чи, келин? Қадами қийшаймаяптими?

Қурбоной хола норози алпозда қараб қўйди.

— Ўзингиз тузукмисиз?—деди бошқа гап тополмай.

— Менми? — Комиссар кулди. — Хэх-хэх-хэх! Қачон ўласиз, демоқчимисан? Овора бўласан! Мен ўлмайман! Хэх!

1991 — 1992

ҲИКОЯЛАР

ҲАЁЛЛАРГА БЎЛАМАН ТУТҚУН...

«Кўрмай десам, кўзим кўр эмас,
Юрмай десам, оёғим бутун.
Аммо қалблар ортиқ жўр эмас,
Ҳаёлларга бўламан тутқун».

Миртемир

У кетди... Япроқлари оқшом шабадасида оҳиста силкиниб турган бир туп ўрик тагидан бурилиб ўтди-ю, муюлишда кўздан ғойиб бўлди. Қарғашойи кўйлагининг этагини, ўнг билагига илиб олган қизил сумкачасинигина кўриб қолдим.

У кетди... Қулоқларим остида анҳорнинг қиқир-қиқир кулгиси-ю, хўрсинишга тўлган қиз йиғиси қолди.

У кетди-ю, кўз ўнгимда изтиробга тўлган, ҳам яқин, ҳам узоқ сиймоси қолди.

...Кўзларимда ёш қалқидими?! Йўқ-йўқ, ахир нега энди?

У кетди. У кетди-ю, хаёлимда ҳам ширин, ҳам аччиқ, ҳам қувноқ, ҳам аламли узуқ-юлуқ хотиралар қолди...

...Ўшанда мен биринчи курсда ўқирдим. Биринчи имтиҳонни топширган эдим. Қизик, ёшлик экан-да! Биринчи курс талабаларининг ҳаммасида бўладиган одат менда ҳам бор эди. Ўзимни жуда билимдон, юқори курсдагилардан ҳам, гоҳо домлалардан ҳам кўпроқ нарсани билладиган киши ҳисоблар-

дим. Ҳа, мен мағрур эдим. Бунинг устига биринчи имтиҳондан аъло баҳо олдим. Мен шод эдим, аллақеъқларга учгим, баланд-баланд парвоз этгим келарди. Гавжум йўлкалардан борарканман, ҳеч кимни кўрмас, ҳеч нимани сезмас эдим.

Троллейбусга чиқдим. Бўш ўриндиққа ўтириб китоб варақлай бошладим. Китоб ўқирдим у сатрлар мазмунини ўзим ҳам тушунмасдим. Хаёлларим олисларга етаклаб кетарди мени.

Ёнимга келиб ўтирган қизга парво ҳам қилмабман. Бир вақт у пиқ этиб кулиб юборди.

— Одамга қарагингиз ҳам келмайдими, Эркин ака?

Чўчиб ўгирилдим.

— Ие, Холида... — хижолатдан қип-қизариб кетган бўлсам керак, Холида яшнаб-яшнаб кулиб юборди.

Ноқулай аҳволда илжайиб, унга разм солдим. Ҳеч ўзгармабди. Доим ниманидир кутгандай болаларча жавдираб турувчи чарос кўзлари ҳам, чеҳрасига аллақандай соддаликками, бўшангликками ўхшаш ифода берувчи қалинроқ лаблари ҳам ўзгармабди. Бу ўша Холида эди. Бундан ярим йилча аввал ўзим билан бир партада — ўрта мактаб партасида ўтирган Холида эди. Ҳеч ўзгармабди... фақат мени «ака» деб атаганига ҳайрон бўлдим. Мактабда бўлса ҳар доим «Ҳе бола» деб чақирарди, шайтон қиз!

Хаёлимни йиғиштириб олмасимданоқ Холида яна ҳужумга ўтди:

— Жа, талаба бўлиб... а? Ўқишлар яхши кетяптими?

— Ҳм, — дедим сўзимнинг ярмисини ютиб. Мен уни «сиз»-лашимни ҳам, «сен»лашимни ҳам билолмай, бир зум истиҳола қилиб турдим-да, фақат, гапириш учунгина сўрадим: — Сиз қаерда ўқияпсиз, Холида?

Билмадим, Холида саволимни эшитмадими ёки эйтибор бермадими, юзини четга буриб, у ёқ-бу ёққа аланглай бошлади. Олдинроқда турган аёлни чақириб жой берди. Мен ҳам дарров туриб кетдим. Икковимиз ёнма-ён туриб, анчагача жим кетдик. Кейин Холида яна аввалгидай жилмайиб сўради:

— Шундай қилиб, журналист бўлар экансиз-да... Кўрсам майлими? — Холида қўлимдаги китобни олди. — Луи Арагон! Яхши ёзувчи бўлса керак-а?

Мен индамай бош силкиб қўйдим. Холида китобни варақларкан, ичидан заҳёт дафтарим чиқиб қолди. У менга ёвқараш қилди. Куюқ қошлари бир тўлганиб қўйди.

— Рухсатсиз кўрсам хафа бўлмайсизми?

Мен, аввалига, майли, дедим-у, кейин бирдан унинг қўлларига ёпишдим. Сурат! Ахир дафтар ичида ўзининг су-

рати бор-ку! Курса нима хаёлга боради? Битирувчилар кечаси ўтказилган куни синфдошларимиз билан сурат алмашгандик, негадир Холиданинг суратини ўшандан бери ёнимда олиб юрардим. Нимага шундай қилаётганимни ўзим ҳам билмасдим. Фақат... фақат Холиданинг менга бошқачароқ қараб юришини болалар шама қилишарди ўшанда. Менда ҳам шу қизга нисбатан меҳрми, аллақандай ҳис уйғонганди. Лекин нима учундир шу топда унга суратини кўрсатгим келмади.

— Холида, кечирасиз, мумкин эмас, — дедим сунъий илжайиб. Зачёт дафтаримни чўнтагимга солиб қўйдим.

— Кечирасиз... Сизнинг ички ишларингизга аралаша олмайман. — Холида ҳазиллашяптими, чиндан гапиряптими билолмадим. Орага тушган совуқ вазиятни йўқотиш учун тайинлироқ сўз қидирар, аммо тилим калимага келмасди. Троллейбус Хадрага яқинлашаркан, «Ватан» кинотеатрининг катта-катта афишалари лип этиб кўриниб ўтди.

— Яхши кино кетяпти... Тушамизми?

Мен бу гапни ҳам фақат орадаги ўша ноқулай вазиятни бузиш учун айтдим. Дабдурустан кинога таклиф қилишим Холидани ўйлантириб қўйди. Мен унинг йўқ дейишини кутиб турардим. Аммо йўқ демади. Елкасини учириб қўйди.

— Билмасам.

— Бўпти, юринг! — дедим қувониб...

Кинодан чиқиб, зиналар ёнидаги пастак арча тагида бир оз туриб қолдик.

— Эркин ака, биласизми... — Холиданинг ёноқлари қипқизариб кетди. Бир ўрим сочининг учини тутамлаб туриб, тутилиб-тутилиб гапирди, — биласизми... Ман... сизга ҳалақит бермайманми?

Шу топда у кўзимга жуда содда, жуда пок, шу билан бирга аллақандай сирли кўриниб кетди. Бу савол олдида ўзим ҳам эсанкираб қолдим.

— Йўғ-е, нимага энди?..

— Бўлмаса... келар ҳафтанинг шу куни, шу соатда, шу ерга келсам йўқ демайсизми?..

Холида баттар қизариб кетди. Қуюқ қайрилма киприклари юзига тўкилди.

— Холида, келасизми, ростдан келасизми? — дедим севиниб.

— Мен кетдим! Хайр!

Холида ердан кўз узмай кескин бурилди-да, келиб тўхтаган троллейбусга қараб югурди. Сариқ жемперига қуйиб қўйгандек ярашиб тушган бир ўрим йўғон қўнғир сочининг силки-

ниб бораётганини кўриб турдим. У троллейбус зинасига оёқ қўяркан, менга бир ўгирилиб қаради. Назаримда мулойим, жуда мулойим жилмайиб қўйгандек бўлди. Шундагина мен уни кузатиб қўйишим кераклигини тушундим. Ахир биз у билан ёнма-ён маҳаллада турамиз-ку! Аммо мен кечиккан эдим. Троллейбус бир силкиниб юриб кетди. Турган жойимда серрайиб қолдим. Ҳозиргина бўлиб ўтган гап-сўзлар қулоқларим остида дилрабо куй садоларидек жаранглар, шу куй мени бир умр сархуш қилиб қўяётгандай бўларди.

Келаси учрашувгача шу куй оғушида яшадим.

Чоршанба куни Холидани худди ўша ерда, кинотеатр зиналари ёнидаги пастак, хонаки арча тагида кутиб олдим. Холида бу сафар ўзига сал оро берган, бошини яқинда ювган бўлса керак, узун сочларининг нами ҳали қуримаган эди.

— Бугун кинога тушмай қўя қоламиз, хўп? — Холида қошини чимириб, чиройли жилмайиб қўйди.

— Иштиёрингиз...

Ҳали оқшом кўниб улгурмаган катта кўчадан Ўрдага — Анҳор томонга юриб кетдик.

— Уйдагилар яхши ўтиришибдими, Холида? — дедим унинг қадамига қараб оҳиста борарканман.

— Раҳмат... — Холида анчагача жим қолди... Анҳор кўпригидан ўтиб дарахтзор орасига кирдик. Оқшом энг аввал шу ерга қўнади. Дарахтларнинг текис шовиллаши анҳорнинг безовта тўлқинлари овозига қўшилиб, беозор, оромбахш сукунатни чуқурлаштираётгандек бўларди...

— Ўтирамизми? — Анҳор лабида турган пастак скамейкага имо қилдим.

Ўтирдик. Анҳорнинг туб-тубидан қайнаб чиқаётган сувга тикилганча қолдик. Анчагача икковимиздан ҳам садо чиқмади.

— Эркин ака, сиз мени одобсиз қиз деб ўйлаяпсизми? — Холида жавдираган кўзларини кўзимга қадади.

Ҳайрон бўлдим.

— Нега энди?

Холида анчагача индамади.

— Рост-да... Ўзимдан-ўзим сизга... — Холида бошини янаям қуйироқ эгди. Қийналиб-қийналиб гапирди. — Лекин нима қилай? Фақат, фақат сиз мени ҳайдамасангиз бўлди...

Бутун вужудимни ҳали ҳеч сезилмаган, ҳали ҳеч синаб кўрилмаган аллақандай ёқимли титроқ қоплади. Ҳали ишқ нималигини билмаган юракда нозик, жуда нозик, шамчи-роқдек бир ўт — севгига чанқоқ ўт йилтиллаб тураркан. Майингина муҳаббат шабадаси бир марта, фақат бир марта

сийпалаб ўтса, бу учқун ловиллаб кетаркан.

— Холида, ахир нега ундай дейсиз? Ахир мен сизни... сизни... Хаёлимни ёлғиз сиз олиб қўйдингиз-ку, ахир! Менга насиб бўладими, йўқми, деб хавотирланиб ўзим ҳам тополмай юрган азиз бир нарсани—қиз муҳаббатини тақдим қиласизу...

Мен яна анча-анча гапларни айтгим, юрагимдаги ҳисларимнинг ҳаммасини тўкиб солгим келарди-ю, аммо шу ҳислар олдида ўзим ожиз эдим...

— Ростми? Шу гапларингиз ростми? —Холида қайрилма киприкларини кўтариб кўзларимга тикилди.

Энтикиб кетдим.

— Наҳотки менга ишонмасангиз?

Холида секин бош силкиди.

— Ишонаман... Лекин... Келинг, энди бир-биримиздан сир яширмайлик. Хўп?

— Сиздан нимани ҳам яширай?

— Ёлғонми?—Холида айёрлик билан қошини учуриб қўйди.—Хув, аунунда, зачёт дафтарингизни нега тортиб олдингиз?

— Унда... унда сизнинг суратингиз бор эди, Холида!

— Ростми?—Холида,) яна ўша болаларча соддалик билан кўзларини жавдиратди...

Шу куни иккаламиз уйгача пиёда қайтдик.

Мен Холида билан хайрлашган дақиқадан бошлабоқ юрагимда сўнмас бир ўт алангалана бошлади. Бу ўт ҳеч тўхтамас, висол дамлари яқинлашган сайин кучаяр, фақат ўзини кўрсам сал босиларди-ю, хайрлашишимиз билан яна ловилларди.

Бу ўт икки йилгача, йўқ-йўқ, ундан кейин ҳам, шу кунгача ҳам ҳеч пасаймади. Лекин, нетайки, гоҳо тақдир сенинг измингга эмас, сен тақдирнинг измига бўйсунигга мажбур бўлиб қоларкансан...

...Иккинчи курснинг охириги имтиҳонини топширган куним Самарқандга—вилоят газетасига уч ойлик практикага кетиш олдида Холидани учрашувга таклиф қилгандим. Аммо у келмади. Ҳар гал беш минут куттириб қўйса, аламимни папиросдан олардим. Бу сафар папирос ҳам дош беролмади. Худди ўша Анҳор бўйидаги пастак скамейка ёнида бир соат турдим. Юрагимни чулғанган шубҳалар чигаллашиб кетди-ю, шаҳар кўчаларида анчагача айланиб юрдим. Ўша таниш хиёбонлар, ўша сокин анҳор, жуфт-жуфт бўлиб сайр қилиб юрган ўша севишганлар бир дардимни ўн қиларди.

Хаёлимда икки савол, икки муаммо ҳукмрон эди: Холиданинг олдига борайми, йўқми? Эҳтимол, унга бир нима бўлгандир? Йўғ-е, ахир куни кеча ўзим кўрдим-ку! Агар у

шунчаки ноз қилаётган бўлса-чи? Шу топда унинг уйига, остонасига бош уриб бораманми?

...Йўқ, йўқ, бари бир муҳаббат устунлик қилди. Холидаларнинг кўчасига қандай қилиб бориб қолганимни ўзим ҳам билмайман. Уларнинг уйи тор кўчанинг ичида эди, аммо нечанчи эшик эканини билмасдим. Ҳар сафар уни кузатиб қўйганимда кўча бошида хайрлашардик. Холиданинг ўзи ҳам уяларди шекилли, кўча ичига киришимни хоҳламасди.

Бир лаҳза иккиланиб турдим кўча ичига кирдим. Лекин йигирма қадамча юрар-юрмас тўхтаб қолдим. Иккала тавақаси ланг очиб қўйилган эшиқдан бир қўлида белкурак, бир қўлида каттакон пақир кўтариб Холиданинг акаси чиқиб келди. Мен унинг отини ҳам билмасдим. У биздан уч йил аввал мактабни битирган, ҳозир алақандай идорада ишлаётганини эшитгандим. У менга қайрилиб қарамай, пақирга симёғоч тагига уйиб қўйилган кўмирни олиб сола бошлади.

Яқинроқ келиб салом бердим. У белкуракни ташламай, энгашиб турган кўйи елкаси оша менга қаради. Қаради-ю, бирдан қаддини ростлади. Жингалак сочи тер аралаш пешонасига ёпишиб қолган, кўмир тегиб қорайиб қолган майкаси ҳам ҳўл бўлиб кетганди. Билмадим, саломимни эшитмадими, алик олмади. Яхшилаб таниб олмоқчи бўлгандай менга узоқ тикилиб қолди. Кейин пешона терини шахт билан сидириб ташлади-да, кўзимга тикилиб туриб сўради:

— Ҳўш, хизмат?!

Бирдан эсанкираб қолдим. Уялиб кетдим. Нима дейишимни билмай тўғриси айтиб қўя қолдим:

— Холидахон бормилар?

— Акаси керак эмасми, акаси! — унинг ранги ўчиб, белкурак ушлаган қўли асабий қалтирай бошлади. Мени еб юбормоқчи бўлгандай, тишларини ғижирлатиб таъкидлади. — Қадамнингни билиб бос, бола! Қизларга осилгандан кўра бурнингни эпласанг-чи! Кимсан ўзинг! Дадангга ўхшаган сартарош бўласан-да!.. Эсинг борида туёғингни шиқиллатиб қол, ҳа!

Кўз ўнгим қоронғилашиб, бутун вужудим ловиллаб ёна бошлади. Қулоқларим шанғиллаб кетди. Инсон учун бундан ортиқ ҳақорат, бундан ҳам уятли нарса борми? Хаёлимда энг муқаддас нарса деб юрган уй шуми ҳали? Юрагимнинг энг чуқур жойларида иззатини ардоқлаб юрган кишиларим шу бўлдими?

Йўқ, мен унга бир оғиз ҳам гапирмадим. Гуноҳкор одамдай бошимни қуйи солганча бурилдим мадорсиз оёқларимни судраб босиб юриб кетдим.

Йўқ, мен энди бу кўчага ҳеч қачон қадам босмайман, ҳеч

қачон!.. Яхши кўриш — ялиниш, ёлвориш деган гап эмас! Мен Холиданинг олдида гуноҳкор эмасман. Ялинмайман ҳам...

Эртасига эрталаб Самарқандга жўнаб кетдим. Кетдим-у, хаёлим шу ерда — Холида билан қолди. Ўзимча бу бемаънигарчилик учун Холиданинг мендан кечирим сўрашини кутардим. Ростдан ҳам бир ҳафтанинг ичида Холидадан кетма-кет иккита хат олдим. Иккала хатнинг ҳам мазмуни бир хил эди. «Мен сиз билан учрашишим керак. Тезроқ келиб кетмасангиз бўлмайди», дебди. Қаёққа бораман? Яна ўша уйгами?! Кимнинг олдида бораман? Мени шунчалик ҳақорат қилган одамнинг олдидами? Нимага бораман? Ялиниш-ёлвориш учунми?

...Холидага хат ёзиш учун уч марта қўлимга қоғоз-қалам олдим-у, аммо ёзолмадим. Ҳар сафар қалам ушласам, кўз олдимда унинг акаси жонланар, назаримда, менга нафрат билан тикилиб турар, аямай ҳақорат қиларди.

Бари бир бўлмади. Орадан икки ойча ўтганидан кейин Холидага хат ёздим. Ёзишга ёздим-у, ўзимдан-ўзим афсусланиб қолдим. Хатимга жавоб келмади.

Қайтиб борганимдан кейин Холида буларнинг ҳаммаси учун мендан уэр сўрайди, деб юргандим. Йўқ, бутун хаёлим пучга чиқди. Практика тамом бўлай деб қолганда, собиқ мактабдош дўстим Жавдоддан хат келди. Хат жуда қисқа эди.

«Холидадан умидингни уз! Эрга текканига ўн беш кун бўлди. Акасининг ўртоғига тегибди...»

Хатни бурда-бурда қилиб улоқтирдим. Бевафо! Ярамас! Сотқин! Яна қай сўз билан атай ўшани?

Йўқ, менинг нафратлашга, лаънатлашга ҳам ҳолим қолмаганди. Киприкларимни тўсган ёш пардаси томоғимни бўғиб қўйганди.

Бари бир энди ишлай олмаслигимни тушундим. Лаш-лушларимни йиғиштириб уйга қайтдим.

Автобусдан тушишим билан атайлаб Холидаларнинг кўчасига бурилдим. Негадир уни шу ерда, шу кўчада учратишимга ишонардим. Ҳа, янглишмабман. Мен уни кўрдим. Фақат узоқдан, орқасидан кўрдим. У кўча эшик олдида тўхтаган яп-янги «Волга» машинасининг ёнида хаёл сургандек қимирламай турарди. Кулранг макентош устидан қўнғир сочларини ташлаб олган.

Бировдан чўчиган одамдек тўхтаб қолдим. Ичкаридан оқ кўйлак устидан қора галстук таққан новчагина йигит чиқди. Билагидан ушлаб Холидани машинага ўтқазди. Кейин ўзи рулга ўтирди-да, ҳайдаб кетди.

Чамадон бандини жон-жаҳдим билан қисганимдан бар-

моқларим қирсиллаб, ўнг қўлим титрай бошлади. Молпараст! Амалпараст!

Яна қанча турганимни билмайман. Қуёш тиккага келиб аёвсиз қизитарди. Асфальтдан кўтарилган чучмал ҳовур кўнглимни беҳуд қила бошлади.

– Майли, – дедим ўзимни юпатиб, – Холида куюнишга, ўртанишга ҳам арзимайдми ўзи. Менинг унга олиб берадиган машинам йўқ-ку ахир?

Бу сўзлар билан юпана олмаслигимни билсам ҳам, ўзимни овутишга тиришар, аммо ўзимни овутишга, Холидани унутишга қанча уринсам, унинг хотираси қалбимга шунча маҳкамроқ ўрнашиб борарди. Мен учун фақат бир нарса аён эди: Холида – бевафо қиз!

...Шу кунгача мен фақат мана шу фикр билан яшадим. Аммо, бугунги воқеалар бутун фикримни остин-устун қилиб юборди. Кўзим мошдек очилди.

...Бугун ҳам Холидани худди ўша биринчи сафардаги каби троллейбусда учратдим. Эшикдан киришим билан орқа дераза ёнида турган Холидага кўзим тушди-ю, юрагим жиз этиб кетди. Индамай кондукторнинг ёнига ўтиб олдим. Энди пул узатаётган эдим, орқадан Холиданинг товуши эшитилди:

– Иккита билет беринг...

Титраётган қўлларимни яшириш учун шимимнинг чўнтагига суқдим. Йўқ, юрагимни рашк эмас, ғазаб ҳам эмас, аламли бир изтироб чулғаб олганди. Ўгирилиб қарамасликка ҳаракат қилиб индамай туравердим. Аммо Холиданинг ўзи қарашга мажбур қилди мени.

– Эркин ака, сизга ҳам билет олдим.

Елкам оша назар ташладим. У ҳалиям ўзгармабди. Фақат кўзлари, болаларча жавдираб тикилувчи кўзлари энди эҳтиёт билан боқарди кишига. Рангим ўчиб кетганини ўзим ҳам сезиб турардим.

– Раҳмат! Ҳисобни тўғрилаб қўймоқчи бўлибсиз-да... — Бирдан Холиданинг ҳам ранги ўчди. Бурни қисилиб, лаблари пирпираб учди. Икки томчи ёш кўзларидан дув этиб юмалаб тушди-ю, кейин елкалари силкиниб-силкиниб, унсиз йиғлай бошлади.

Довдираб қолдим. Одамларнинг бизга ҳайрон бўлиб тикилаётганини кўриб, троллейбус тўхташи билан Холидани судраб тушиб кетдим.

– Ўзингизни босинг! – дедим қуруққина қилиб. У ёқ-бу ёққа аланглаб, тушган жойимизни танидим: Ўрда экан. Холидани қўйиб юбормай, Анҳор бўйига олиб тушдим. Сарғиш

қумни ялаб оқаётган сув қирғоғига етиб келганимиздан кейин қўлини қўйиб юбордим.

— Ювиниб олинг...

Холида ҳўл қумда чуқур-чуқур из қолдириб сув бўйига чўнқайди. Ювиниб бўлгунича скамейкада ўтирдим. Деярли ҳеч нарса ўзгармаган. Оқшом сукунатини чуқурлаштириб шовиллаётган дарахтзор ҳам, оқиста оқаётган анҳор ҳам, муқолишдаги бир туп ўрик ҳам — ҳаммаси ўша-ўша. Пастак скамейка ҳам ўз ўрнида турибди.

Фақат, фақат бир нарса етишмайди. Қани ўша беланчакка солиб аллалагандай ширин ҳисларга етаклаган суҳбатлар? Қани ўша йигит қалбимнинг илк муҳаббат чўғини алангалатган эҳтиросли сўзлар, қани? Қани ўша болаларча маъсумлик билан жавдираган кўзлар, қани? Наҳотки ҳаммаси ёшликнинг сирли сўқмоқларида тўзонли бир из қолдириб ўтмишга сингиб кетган бўлса?

Холида ҳамон чўнқайиб ўтирганича сувни шапиллатиб ювинар, елкасидан ошиб тушган сочининг учи тўлқинлар юзиди ўйнаб ҳўл бўлиб кетганди. Мен бўлсам унинг кўз ёшлари сувга ҳўшилиб оқиб кетаётганини ҳис қилиб турар, ўзим ҳам юрагимни ўртаб юбораётган ҳисларимни базўр тўхтатиб ўтирардим.

Ниҳоят, Холида қизил сумкачасидан шойи рўмолча олиб юзларини арта-арта ёнимга келиб ўтирди. Анҳорга тикилганча ўтиравердим.

— Гапиринг, Эркин ака! — деди у қизариб кетган кўзларини менга тикиб.

— Нимани?

— Бир йигитга қўнгил қўйиб, бошқасига тегиб кетган қиз қандай таъналарга лойиқ бўлса, шуларнинг ҳаммасини гапираринг...

— Сизга айтадиган гапим битта — бахтли бўлинг.

— Ким?

— Сиз... ўртоғингиз...

— Яна қанақа тилақларингиз бор?

Холиданинг бу гапи таъна бўлиб эшитилди. Юрагимдаги изтироб ўрнини ғазаб эгаллади.

— Бўлгани шу! — дедим чўрт кесиб.

Холида анчагача жавоб бермади. Анҳор қаттиқроқ шовиллай бошлади. Хиёбон тепасида чироқлар лип-лип этиб бирин-кетин ёнди.

Кутилмаганда Холида ҳорғин кулиб қўйди.

— Қайси кун туш кўрибман: иккаламиз шу ерда... йўқ, бу ерда эмас, бошқа жойда — каттакон анҳор бўйида турган-

мишмиз. Ювинаман деб эгилсам, бошимдан рўмолим сирғалиб тушиб, сувга оқиб кетибди. Хув бирда менга кўк шойи рўмол совға қилгандингиз-ку, ана ўша рўмолмиш... Қўлимни чўзсам, ҳеч етмасмиш...

«Эркин ака, қаранг-қаранг, рўмолим оқиб кетяпти», десам индамай туравердингиз. «Жон Эркин ака, тутиб беринг рўмолимни! Ахир уни ўзингиз олиб бергансиз-ку... Қаранг, энди уни бошқа одам тутиб олади», десам, аразлаб бурилиб кетибсиз. Бирпасда сизни ҳам, рўмолимни ҳам йўқотиб қўйибман... Уйғонсам, ёстигим ҳўл бўлиб кетибди... — Холида лабларини қимтиб бошини қуйи солди. Шамол турди. Япроқларнинг ердаги сояси титрай бошлади. Анҳорга тўкилган чироқ нурлари чил-чил бўлиб кетди. Холида бирдан бошини кўтариб, кўзларимга аянчли табассум билан тикилди.

— Эсингиздами, Эркин ака, биринчи марта шу ерда, шу скамейкада ўтириб гаплашган эдик. Қизиқ, бирон марта бир-биримизнинг қўлимизни ҳам ушламаганмиз... — У бирдан қўлимдан ушлаб олди. Қўлларининг енгил титраётганини сезиб турардим. Вужудимни тентакларча бир эҳтирос қоплаб олди. Бирпасда маст одамдек кўз ўнгим қоронғилашди.

Қизиқ, нима демоқчи у? Ахир бу... бу... Борди-ю, пайти келиб менинг хотиним ҳам бировга шундай гапларни айтса...

Холиданинг қўлини шахт билан силтаб ташладим. Силтаб ташладим-у, уятдан, аламдан, изтиробдан додлаб юборай дедим. У кўзларимга шунчалар маъюс, шунчалар аламли ўкинч билан тикилиб қолдики, кўзимни қаерга яширишимни билмай қолдим.

Йўқ, бунақа тикилганидан кўра аямай тарсакилаб юборгани, дод солиб йиғлагани, одамларни бошига йиғиб, мени бадном қилгани минг марта афзал эмасмиди? Мен ундан нима бўлса ҳам бир нарса кутардим, аммо у ҳамон ҳайкалдек қотиб турарди. Анчадан кейин у ҳаво етишмагандек энтикиб-энтикиб гапира бошлади:

— Сиз мени... Ўшанақа... ёмон хотин деб ўйляяпсизми? Шунақами?

Холида бу сўзларни шивирлаб айтди. Аммо шу тўрт-беш оғиз сўз қулоқларимни батанг келтириб, чиппа битириб қўйгандек бўлди.

— Рост... — Холиданинг кўзларида ёш йилтиллади. — Рост. Мажбуран қурилган турмуш хиёнат қилишга олиб келса эҳтимол. Лекин мен ўз номусимни ҳеч нимага, сизнинг муҳаббатингизга ҳам алишмайман...

Мен нимадир демоқчи бўлдим. Аммо сўз тополмадим. Холида ҳам менга навбат бериб ўтирмади.

— Сиз мени... мени хиёнатчи, бевафо деб ўйлайсизми?

Ўзингиз-чи... ўзингиз нега менга шунақа... бепарво қараб келдингиз?

Холида юзимга дадил тикилиб, мендан жавоб кутди. Энди у йиғламасди. Мен бўлсам шу топда бир нима дейишга ожиз эдим.

– Ўша... ҳаммаси учун битта мен айборманми? Йўқ, муҳаббатимизнинг уволини иккаламиз баравар бўлишиб оламиз! – Холиданинг кўзлари ўт бўлиб чақнаб кетди. Аммо бир лаҳзадаёқ яна ўшандай маънос бўлиб қолди. – Агар мени чиндан... ростдан ҳам яхши кўргангизда ёзган хатларимга жавоб бермасмидингиз? Менинг нима учун ўқишга киролмаганимни, уйдагилар бунга йўл қўйишмаганини билдингизми? Охирги марта учрашувга боролмай қолган куним уйга совчилар келганини билдингизми? Ўшанда ёрдам бердингизми менга? Йўқ... – Холида бирдан ўқсиб-ўқсиб йиғлаб юборди. – Ўша кунидек синглимдан уйингизга хат бериб юборгандим. Акам эшик олдида кўриб қолиб, хатни тортиб олибди... Ҳаммасини эшитдим... Ўша кун сиз уйга келган экансиз. Акам сизни хафа қилиб юборибди. Сиз бир гап билан аразлаб кетдингиз. Мен сизга ишонардим... Ўзимга ишонгандек ишонардим. Сиз бўлсангиз... Мен бирйўла ҳаммасидан айрилдим... Агар чиндан яхши кўрсангиз шунақа қилармидингиз... Кейин... кейин мен ҳеч кимга ишонмай қўйдим. Энди менга барибир эди.

Холида чуқур изтироб билан йиғлар, унинг ҳар бир сўзи юрагимни тилимлар, ҳар томчи ёши қалбим ярасига томар эди.

– Ўтинаман, йиғламанг!– дедим титраб-қақшаб. – Холида, йиғламанг! Йиғламанг!

Холида чуқур уф тортди.

– Майли, Эркин ака, ҳаммаси ширин тушдек ўтди-кетди. Энди ҳечам қайтиб келмайди. Фақат, сиздан бир илтимос... Эндиги муҳаббатингизни – бошқаларга насиб бўладиган муҳаббатингизни эҳтиёт қилинг...

Холида секин ўрнидан турди. Қизил сумкачасини билагига илди-ю, менга узоқ тикилиб қолди.

– Эркин ака, эсингизда бўлсин. Мен бари бир сизни яхши кўраман. Умримнинг охиригача яхши кўраман. Эшитяпсизми, охиригача, охиригача... – У яна йиғлаб юборди. Кейин аста бурилди-ю, узоқ касалдан турган одамдай гандираклаб-гандираклаб юриб кетди.

Қаёққа? Нимага? Наҳотки мен ёшлигимнинг, бутун умримнинг олтин дақиқалари билан абадий видолашсам! Наҳотки у бутун орзу-умидларимни ўзи билан умрбод олиб кетса?

Даҳшат ичида ўрнимдан сакраб туриб кетдим.

– Холида!

Мен бутун хиёбонни янграгиб ҳайқириб юбордим деб ўйлагандим, йўқ, бу сўз юрагимнинг туб-тубидан бўғиқ, аламли бир нидо бўлиб чиқди. Муюлишдаги ўрик ёнида унга етиб, билакларидан маҳкам ушлаб олдим. У ҳам, мен ҳам терак баргидек қалтирардик...

– Холида! Жонгинам. Қорақўзим. Сиз... Сиз...

Мен нима қилаётганимни ўзим ҳам билмас, нимадир дегим, алланималар деб ҳайқиргим келарди. Холида кўзларимга хотиржам тикилиб туриб, паст, аммо қатъий оҳангда гапирди:

– Қўлингизни тортинг! Мен бировнинг хотиниман.

– Холида, ахир тушунсангиз-чи! Мен...

Холида қўлимдан беҳолгина, силтаниб чиқди-ю, япроқлари оқшом шабадасида оҳиста силкиниб турган ўрик тагидан бурилиб, муюлишда кўздан ғойиб бўлди. Қарғашойи кўйлагининг этагини, ўнг билагига илиб олган қизил сумкачасини кўриб қолдим.

У кетди... У кетди-ю, ҳам ширин, ҳам аччиқ, ҳам қувноқ, ҳам аламли узуқ-юлуқ хотиралар қолди менда.

Шу хотиралардан бошқа нима ҳам бор менинг? Ахир мен муҳаббатимни эҳтиёт қилолмаган, асрай олмаган, ёлғиз яхши кўриш билан кифояланиб юрган одамман-ку! Шу бахтимни аввалроқ асрасам бўлмасдим!

...Кўзларимда ёш қалқидими? Йўқ-йўқ. Нега? Эндими?

1964

УРУШНИНГ СЎНГИ ҚУРБОНИ

Шоикром айвон тўридаги сандал четида хомуш ўтирарди. Аллақачон баҳор келиб, кунлар исиб кетганига қарамай, ҳамон сандал олиб ташланмагани, аммо ҳеч ким бу тўғрида ўйлаб кўрмаганини у энди пайқагандай ғаш келди. Бўз кўрпа устидан ёпилган, шинни доғи қотган қуроқ дастурхон ҳам, ҳозиргина гўжадан бўшаган сопол товоқ, банди куйган ёғоч қошиқ ҳам унинг кўзига хунук кўриниб кетди. Аммо бепарволик билан қўл силтади-ю, дўпписини сандал устига ташлаб ёнбошлади.

Ярим кеча бўлиб қолган, атроф жимжит. Фақат олисларда ит улийди. Айвон тўсинидаги узун миҳга илиғлиқ лампочка хира нур таратади. Чироқ атрофида ўралашган чивинлар бир зум тинмайди. Ҳовлининг ярмигача ариқ тортиб экилган қулупнай пушталари орасида сув ялтирайди. Онда-сонда ранг

олган қулупнайлар кўзга ташланиб қолади. Қаёқдандир шамол келди. Ҳовли этагидаги ёнғоқ шоҳлари бир гувиллаб кўйди. Шоикром уйқу элита бошлаган кўзлари билан ўша томонга қаради-ю, тер ҳиди анқиб турган лўлаболишга бошини ташлади. Шу ондаёқ яна ўша товоққа, банди куйган қошиққа кўзи тушиб, тагин ғашланди. «Зиқна бўлмай ўл! — деб ўйлади хотинини сўкиб. — Азалдан қурумсоқ эди, замон оғирлашгандан буён баттар бўлди».

Ичкарида чақалоқ йиғлади. Бешикнинг ғирчиллагани эшитилди. Бола худди шуни кутиб тургандай, баттар биғиллай бошлади. Каттаси ҳам уйғониб кетди шекилли, кўшилишиб йиғлашга тушди.

Шоикром силтаниб қаддини ростлади.

— Овозини ўчир, Хадича!

Ичкаридан хотинининг бешикни муштлагани, зардали товуши эшитилди:

— Овози ўчса кошкийди! Тўққиз кечасида жин теккан бунга!

«Камбағалнинг эккани унмайди, боласи кўпаяди ўзи, — деб ўйлади Шоикром ижирганиб. — Шу кунимдан кўра урушга бориб ўлиб кета қолганим яхшийди».

Уни урушга олишмади. Тўқимачилик комбинатида монтер етишмасмиди ё ўзи яхши ишлардими, ҳар қалай, уни олиб қолишди. Шоикром уруш бошланишидан сал олдин уйланган эди. Уруш бўлди-ю, замона ўзгариб кетди. Бир хил одамлар тирноққа зор. Унинг хотини бўлса, ёнидан ўтиб кетса ҳам бошқоронғи бўлаверади. Худо бергандан кейин ташлаб бўлармишми, деб кетма-кет учта қиз туғиб берди. Урушнинг қора қаноти узоқлаб кетган бўлсаям, эрта-индин Гитлернинг тўнғиз кўпиши кўриниб қолган бўлсаям, ҳамон унинг сояси одамлар бошига кўланка ташлаб турибди. Ҳали у қўшниникида аза очилади, ҳали бу қўшниникида.

Ҳовли этагидаги пастак эшик ғийқиллади. Шоикром кафти билан кўзини чирокдан пана қилиб қаради-ю, шу томонга келатган онасини кўрди. У уйланганидан кейин отадан қолган ҳовлини ўртадан икки паҳса девор олиб бўлишган. Бунгаям бир чеккаси Хадичанинг инжиқлиги сабаб бўлган эди. Ҳар хил икирчикир гаплар чиқаверганидан кейин Умри хола рўзгоринг бошқа бўлса ўзинга қайишасан, деб уларнинг қозонини бўлак қилиб берди. Ўзи кичик ўғли Шонеъмат билан нариги ҳовлида қолди.

Ранги униққан чит кўйлак устидан нимча кийиб олган Умри хола шарпадай унсиз юриб келди-да, япалоқ «мусулмон» ғиштдан ясалган зинадан айвонга кўтарилди.

— Ҳали ухламовмидинг? — деди у зинадан энкайиб чиқатганида сурилиб кетган рўмолини қайта ўраб.

— Кўрмайсизми, чақалоқ тинчимаяпти. Ўзим итдай чарчаганман.

— Бола бўлгандан кейин йиғлайди-да, — деди Умри хола юпатувчи товушда. — Ётавер, болам. — У яна ўша унсиз одимлар билан ичкари уйга кириб кетди.

Қайнона-келин бир бало қилиб болаларни тинчитишди. Кейин икковлари бошлашиб чиқишди. Хадича бир қўлида чойнак-пиёла, бир қўлида зоғора нон келтириб, дастурхон устига қўйди.

— Чой ўлиб қопти, — деди у зоғора ушатаркан.

Умри хола Шоикромнинг ёнбошига, шапарак кўрпачага ўтирди.

— Ол ўзинг ҳам, — деди у томирлари бўртиб чиққан қўллари билан сочилган увокларни йиғиб оғзига соларкан. Шоикром онасининг бармоқлари тарс-тарс ёрилиб кетганини энди пайқади. Илгари ҳам шунақамиди, йўқмиди, эслай олмади.

— Овқатингдан қолмадими? — деди у чўккалаб ўтирганча чой қуяётган хотинига қараб.

Хадичанинг узунчоқ сарғиш юзи қизарди. Айбдордек маҳзун товушда узр сўради:

— Қолмовди-я.

Шоикром унинг қизарганидан ёлгон гапираётганини сезди. Ким билсин, эрталаб ўзига иситиб бериш учун шунақа деяётгандир...

— Йўқ, болам, овқат керакмас, — деди Умри хола шошилиб. — Хаёл суриб ётиб уйқум ўчиб кетди... — У бир лаҳза жим қолдида, ўзига гапиргандай секин қўшиб қўйди: — Пайшанба куни Комил тайибнинг уйига борувдим. Ҳар куни наҳорга бир косадан қўй сути ичса, дард кўрмагандай бўлиб кетади, деди.

— Ҳозир қўй сути қатта, — деди Хадича. — Сигир сути отличқа йўғу... Шу пайтда сигиримиз туққан бўларди-я.

Шоикром хотинининг гапини эшитмади. Бирдан унинг кўз ўнгига пастак дераза остида шифтга тикилиб ётган укаси жонланди. Бир ҳовлида туриб ўн кундан буён ҳолини сўрамаганига афсусланиб, ичидан хўрсиниқ келди. Шонеъмат Россиядан кўчириб келтирилган завод қурилишида ишлай бошлаганида уни урушга олишмаганидан Шоикром суюнган эди. Гап бошқа ёқда экан. Укаси сил экан. Шунинг учун қолдиришган экан. Мана, уч ойдирки, ерга ёпишиб ётибди.

Шоикром ўн кунча илгари ишга кетаётиб бирров кириб укасидан ҳол сўраган эди. Ўшанда Шонеъматнинг қоқсуяк бўлиб қолганини, катта-катта кўзлари нимагадир чуқур маъно билан ўзига тикилганини кўрган эди.

«Яқинда ўлади, — деб ўйлади у онасининг кўзига қара-

масликка ҳаракат қилиб, — бари бир ўлади».

— Тузукми? — деди у ҳаммаси учун ўзи айбдордай қовоғини солиб.

— Шукр, — Умри хола қулт этиб ютинди. — Ҳозир ухлади. — Онаси шу топда чиқиб овора бўлмагин, деган маънода гапирганини Шоикром тушунди.

— Эрталаб хабар оламан, — деди у онаси ўрнидан турганида.

— Сендан нега гина қиларкан, болам, — деди Умри хола айвон лабида тўхтаб. — Кўриб турибди-ку. Эрталаб чиқиб кетасан, ярим кечада қайтасан. Бу кунлар унут бўлиб кетади, болам. — Зинага ечган калишининг бир пойи тўнкарилиб қолган экан, Умри хола оёғининг учи билан тўғрилайман деб, анча овора бўлди. Кейин зиналардан энқайиб тушди-ю, шарпадай унсиз юрганча, ҳовли этагига қараб кетди. Пастак эшик гийқиллаб очилиб ёпилди.

— Падарига лаънат шунақа турмушнинг! — деди Шоикром бўғилиб. Кейин дастурхонни йиғиштираётган хотинига ўшқирди: — Сениям падарингга лаънат! Тумшуғингни тагидан сигирингни етаклаб кетса-ю, анқайиб ўтирсанг.

— Нега менга ўдағайлайсиз? — Хадича товоқни қошиққа уриб, йиғламсиради. — Нима, мениям Илҳом самоварчининг хотинидай сўйиб кетсинмиди? Сиз кечалари сменада бўлсангиз. Мен учта жўжа билан жонимни ҳовучлаб ўтирганим етмайдими?!

Шоикром хотинини тарсакилаб юбормаслик учун юзини ўгириб, тишини гижирлатди.

Сув қалқиса, лойқаси юқорига чиққандай, замон қалқиганидан буён ёмон кўпайди. Эрта баҳорда уларнинг туғай деб турган сигирини ўғирлаб кетишди. Ўша кеча Шоикром тунги сменада эди. Кечаси билан шаррос жала қуйиб чиқди. Шоикром тонг-саҳарда бир нимани сезгандай кўнгли ғаш тортиб, уйига қайтди. Келса, хотини, болалари, онаси дод солиб ўтиришибди. Хадича оғироёқ эмасми, ўзи билан ўзи овора бўлиб билолмай қолибди. Эрталаб турса, кўча эшик ланг очик, ёнғоққа боғлоғлик сигир йўқ.

«Шу пайтгача сигир туғарди, укамнинг оғзига ақалли бир коса сут тутардим, — деб ўйлади Шоикром ўкиниб. — Қани ўшалар, кўлимга тушса, чопиб ташлардим».

Шундоқ дейди-ю, эгаси минг пойласин, ўғри-бир. Мана, бундан икки ойча илгари Илҳом самоварчининг хотинини пичоқлаб кетишди. Бечоранинг биттаю битта эчкиси бор экан. Ҳовлига ўғри тушганини билиб, хотин шўрлик дод солибди. Эри чойхонада экан. Югуриб бориб эчкининг арқонидан ушлаганми, хуллас, етиб келган кўни-кўшнилари қора қонига беланиб ётганини кўришибди.

— Шу кунда яна ўғри оралаб қолди, — деди Хадича кўрпачани қоқиб танча четига соларкан. — Кулупнай қизармасидан битта қўймай териб кетяпти.

— Ваҳима қилма! — деди Шоикром қовоғини уйиб. — Болалар териб егандир. Ўғри кулупнайга келадими?

— Оғзига бир дона олган бўлса, буюрмасин. Нега келмас экан? Бир ҳовучини опчиқиб сотса бир коса жўхори беради. Ана, бориб қаранг, деворнинг бир чети ўпирилиб ётибди!

— Ваҳима қилма! — деди Шоикром яна ғўлдираб. Аммо бу сафар ўзининг ҳам юраги сесканиб кетганини пайқади. Кўнглида пайдо бўлган ғашликни сездирмаслик учун ҳовлига тушди. Секин юриб, кулупнай пушталари олдига келди. Ариқлардаги сув чироқ нурида ялтираб, шамолда жимирлар, маржондай терилиб ранг олган кулупнайлар сувга тегай-тегай деб турарди.

«Рост-да, — деб ўйлади у пушталар атрофида айланаркан, — бир ҳовуч кулупнайга бир товоқ жўхори беради. Тансиқ нарса... Хадича ёлғон гапирмайди. Болалар еган бўлса, буюрмасин, деяпти-ку. Пишиқ, йўлатмайди...»

Бултур хотини худди шу кулупнай туфайли онасини ҳам қаттиқ ранжитган эди. Умри хола бир ҳовуч кулупнай олган экан, Хадича болаларга нон пули бўлар деб экканмиз, норас-таларнинг насибасига тегманг, деб бобиллаб берибди.

Шоикром ўшанда онасининг ёз бўйи келини билан юзкўр-мас бўлиб юрганини эслади-да, яна шу гап хаёлига келди: «Хадича анойи эмас, қурумсоқ...»

У айланиб ёнғоқ тагига борди. Борди-ю, чиндан ҳам кўча томондаги деворнинг бир чети ўпирилганини, остига тупроқ тўкилганини кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Назарида деворнинг кемтик жойидан биров мўралаб тургандай бўлди. Ёнғоқ шохларининг шамолда вишиллаши ҳам, оёғи остида тўкилиб ётган девор тупроғи ҳам шубҳали, ваҳимали кўри-ниб, дарров орқасига қайтди.

Хадича аллақачон уйга кириб кетибди. У чироқни ўчириб, сандал четига ётди-ю, кўнглидаги ғулгула кучайиб кетаверди.

Кузда ўзи билан ишлайдиган йигитнинг ҳовлисидаги сўри-токдан фарқ пишиб ётган узумларини ўғирлаб кетишганини эслади. Шамол борган сари авжга чиқар, ҳовлидаги ёнғоқ барглари шовиллаб, шохлари шубҳали ғирчиллар, аллаким шип-шип қадам босиб, айвон лабига келаётгандай бўларди.

Хадича рост айтади. Ўзи кечалари сменада бўлса, хотини учта жўжа билан жон ҳовучлаб тонг отирса, ўғрига ўлжанинг катта-кичиги борми? Қўлига нима илинса олаверади-да. Борди-ю, ўзи йўғида уйини ўғри босса, хотини дод солса,

пичоқлаб ташласа. У ёқдан онаси чиқса, униям пичоқласа... «Виждонсизлар! Одамларнинг бошига кулфат тушганидан фойдаланиб қоладиганларни қириш керак».

Бирдан хаёлига келган фикрдан унинг вужуди титраб кетди. Қора кунлари учун, не умидлар билан тишида тишлаб юрган гунажинини ўғирлагани учун, ўлим тўшагида ётган укасининг охирги насибасидан маҳрум қилгани учун, нон пули бўлар деб етиштирган мевасидан жудо қилаётгани учун шундоқ қасос олсинки ўша худобехабарлардан.

У ўрнидан сакраб туриб кетди. Чироқни ёқиб, отилиб ҳовлига тушди. Ҳамон шамол ўкирар, осмоннинг гоҳ у, гоҳ бу бурчида чақмоқ ярақлаб, ёнғоқ шохлари шубҳали ғийқиллар, аммо энди булар уни қўрқитолмас эди. У ёнбошидаги ошхонага кирди-ю, чўнтагидан гугурт олиб чақди. Титроқ қўллари билан қорайиб кетган девордаги михга илиғлиқ турган икки ўрам симни олди. Бир вақтлар урушдан олдин бу симларни базмларга олиб борар, одамларнинг ҳовлисини машъаладай ёритиб берарди. Эндиям яхшиликка хизмат қилсин!

«Менга деса отиб юбормайдами! — деб ўйлади у айвон лабига чўққайиб ўтирганича усти ёпиқ симни очик симга илдам уларкан. — Ҳарна битта ҳаромхўрни ўлдирганим. Биттаси ўлса, бошқалари адабинини ейди».

У чаққон ҳаракат қилар, аъзойи бадани терлаб кетган, аммо бунини ўзи пайқамас, фақат бир сўзни такрорларди: «Менга деса отиб юбормайдами!»

У симнинг очик қисмини қулупнай пушталари устига улоқтирди. Сим илондай биланглаб пушта устига тушди. Ёпиқ қисмини айвон этагидан олиб ўтди-да, бир учини устундаги илгакка тиқиб қўйди. Кейин бирдан болалар кечаси ҳовлига тушса нима бўлади, деган хаёл миясига урилди-ю, уйга кирди. Хадича ётган жойида уйқусираб бошини кўтарди.

— Ҳа?

— Ҳовлига чиқма, болалар ҳам чиқмасин, ўлади! — деди Шоикром кўзлари ёниб.

Хадича ҳеч нимага тушунмади шекилли, «хўп», деди-ю, бошини ёстиққа ташлади. Зум ўтмай текис, чуқур нафас ола бошлади. Шоикром айвон чироғини ўчириб, яна уйга кирди. Ҳар эҳтимолга қарши шундоқ эшик тагига, наматга кўндаланг ётиб олди.

«Менга деса отиб ташламайдами?» деб ўйлади яна ўшандай зарда билан. Шу топда негадир болаларини эмас, хотинини ҳам эмас, укасини ўйлади. Шонезмат болалигида ҳам заифгина эди. Шоикром уни ҳар куни мактабдан ўзи олиб келар, иккинчи сменада дарс тугагунча пойлаб ўтирарди. Отаси ўлганида Шоикром олтинчида, укаси иккинчида ўқирди.

Ўшанда Шонеъмат йиғламаган, аммо ичикиб касал бўлиб қолганди. Она-бола уни авайлаб катта қилишди. Энди бўлса, беш кунлиги қолдими йўқми, ака бўлиб хабар ҳам ололмайди.

Шоикром ухладими, йўқми, билолмади. Бир маҳал бола йиғладими ё ташқарида шамолнинг гувиллаши аралаш даҳшатли бир фарёд қулоғига кирдими, англай олмай қолди. Сапчиб ўрнидан туриб кетди. Айвон чироғини ёқиши билан қулупнай пуштасида мук тушиб ётган одам гавдасини кўрди-ю, даҳшатдан қотиб қолди. Шу ондаёқ хато қилганини, қотиллик қилганини пайқади. Сим учини шартта илгакдан юлиб олиб, ҳовлига отилди. «Бошқалари қочди», деган фикр лип этиб хаёлидан ўтди. Пушталар устидан сакраб-сакраб юриб бораркан, оёғи ботиб кетаётганини пайқади. Кейин букланиб ётган одамдан уч қадам берироқда тўхтади-ю, бирдан чўккалаб қолди. Бир лаҳза кўзлари олайиб тикилиб турди-да, кўксидан шамол ғувурини ҳам, ўз вужудини ҳам ларзага солувчи бир нидо отилиб чиқди:

— Ойи-и-и!

У бошидан ҳуши учиб бораётганини элас-элас ҳис қилиб ўзини ерга отди. Титроқ қўллари билан лой чангаллаганча чўккалаб кўксига муштлай кетди.

— Ойи! Ойижон!

Умри хола бир қўли билан униққан чит кўйлагининг этагини маҳкам чангаллаб олган, этак ичида икки ҳовуч пишган-пишмаган аралаш қулупнайлар кўриниб турар, бошқа қўли билан эса илондек симни ушлаб турарди. Шоикром унинг қулупнай қизили юққан, ёрилиб кетган бармоқларини, бўртган томирларини аниқ кўрди. Нарироқда, лойли ариқ ичида унинг калиши ётар, чамаси, сим оёғига текканида юлиб олмоқчи бўлгану, қўлига ўралашиб йиқилган эди.

Шоикром лойли марзадан эмаклаб борганча, ўзини онасининг қучоғига отди.

— Ойижон, очинг кўзингизни! — деди у гезариб кетган лаблари билан онасининг муздай юзидан ўлиб.

У анчадан кейин ўзига келди-ю, тепасида хотини турганини, қизчалари йиғлаётганини пайқади. Бошини кўтариши билан марза четида чўнқайиб ўтирган Шонеъматга кўзи тушди. Неча ҳафталардан буён ўрнидан жилмай ётган укаси, афтидан, қандайдир куч топиб эмаклаб чиққан, кўйлагининг елкалари осилиб турар, катта-катта кўзлари ваҳима билан боқар эди.

— Нима қилиб кўйдим, укам! — деди Шоикром яна балчиққа беланган кафти билан юзини чангаллаб. Кейин тағин онасининг устига ўзини ташлади. У онасини кўтаришга уринар, аммо онасининг икки букланган гавдаси негадир ҳеч

тикланмас эди.

— Сут ичмай заҳар ичсам бўлмасмиди, — деди Шонеъмат овози титраб.

Шоикром бу ожиз, титроқ товушдан сесканиб, укасига тикилиб қолди.

— Заҳар ичсам бўлмасмиди, — деди Шонеъмат яна ўша оҳангда. Афтидан, у йиғлай олмас, йиғлашга мадори етмасди. — Кечаям айтувдим, кўнмадилар. Кулупнайга сут алишади, дедилар.

Шоикром бошқа ҳеч нимани эшитмади. Эшитолмади. Фойдаси ҳам йўқ эди.

* * *

Умри холани пешин намозига чиқаришди. Гўристондан чиқиб келишаётганида Шоикром одамларнинг ўзаро гапини эшитиб қолди:

— Уруш тамом бўпти, эшитдингизми?

1972

ЎЗБЕКЛАР

Маҳаллада қайси кампирни уйдан тополмасангиз, тўппа-тўғри Отинойиникига бораверинг! Отинойининг ҳовлиси паст кўчанинг этагида. Уйи ҳам бошқаларникидан ажралиб туради. Иккита деразали пастак уй. Бошқаларнинг деразаси олдида гилос бўлса, Отинойиникида икки туп тут бор. Бошқаларнинг томи тунука бўлса, Отинойининг томи шифер. Ҳамманинг томида телевизор антеннаси бор, Отинойиникида йўқ. Аммо унинг уйи ҳамиша ҳамманикидан гавжум бўлади. Доимо очиқ турадиган пастак дарвозадан киришингиз билан энг аввал димоғингизга гуп этиб райҳон иси урилади. Кейин бир маҳалла хотиннинг гангур-гунгур суҳбатини, болаларнинг қий-чувини эшитасиз. Машина сифмайдиган (унга машинанинг нимаям кераги бор) тор йўлакдан ўтиб, қутидеккина шинам ҳовлига кирасиз. Ариқ тортиб экилган райҳонлар белга уради. Ош райҳон, сада райҳон, оқ райҳон, қора райҳон. Ҳовли этагида, эски бостирма олдида бир туп ўрик бор. Довучча тукканидан бошлаб туршак бўлгунча маҳалланинг қора-қура болалари шохдан-шоҳга тармашади. Отинойи ўриқни қизганганидан эмас, болаларга ачинганидан чирқиллайди: «Ҳой, уйингга бугдой тўлгур такалар, туш, йиқилиб кетасан!» «Такалар» парво қилмайди. Биладики, Отинойининг тути ҳам, ўрик ҳам уларники! Умуман, бу ҳовли ҳамманики. Эрта кўкламда сумалак шу

ерда бўлади. Исмалоқ сомса, ялпиз сомса Отинойининг бо-
стирмасидаги тандирда ёпилади. Кейин тут пишади. Кети-
дан ўрик. Маҳалладаги хотиноши борми, чалларми, бешик
тўйи борми, қуда чақирқиқми — ҳаммасининг маслаҳати шу
ерда пишади. Қанча нон ёпилади, қанча гуруч дамланади.
Кудаларга «тўққиз-тўққиз»да нималар тортиш керак...

Тўғри, у отинликдан кўра кўпроқ ходимлик қилган. Аммо
уни ходим хола эмас, Отинойи дейишади. Қолаверса,
ҳозир дастурхончиликни ташлаган. Уч йил бўлди. Кексай-
иб, кучи етмай қолди. Лекин ҳалиям Отинойи дейишади.
Ёзда ўрик тагидаги эски сўри, қишда «чийлампа» сувоқ
қилинган пастак шифтли, токчаларига баркашлар, чега-
ланган қадимий «гардим» лаганлар териб қўйилган уй
ҳамиша гавжум бўлади.

Ҳозир ёз. Думбул бўлган ўрик шоҳида одатдагидек қўшни
болалар кир майкасининг қўйнига ўрик тўлдирипти. Биттасини
оғзига ташлайди, биттасини қўйнига солади. (Ҳар эҳтимолга
қарши.) Отинойи пастак шифтли уйда оғзи очилган эски
сандиқ олдида чўккалаб ўтирибди. Уйни куядори ҳиди тутиб
кетган. Уртадаги хонтахта атрофида Иной гарангининг хотини
Баҳри хола, заводда ишлайдиган «гирой» Аҳмаднинг онаси
Муаттар хола, «Келинпошша» ўтиришибди. Отинойи сандиқ-
дан бирма-бир ўлимликларини олиб «кўз-кўз» қияпти.

— Мана бу — кафанлик, — дейди у бежирим қилиб ўрал-
ган докани кўрсатиб.

Муаттар хола доканинг бир учини чимчилаб кўради.

— Яхши, мисқоли дока экан.

— Искандарим атайлаб Масковдан обкелган. — Отинойи
керилиб қаддини ростлайди. — Мана буни йиртишга бераси-
ла. — У тагин бир тугунни очади. — Аммо-лекин рўмоллардан
сал кўнглим тўлмай турибди. Ҳаммаси бир хил бўлгани яхши.
Мана, ўттизтаси кўк, йигирматаси мошранг. Майли, Искан-
даримга айтаман, обкелиб беради.

— Қўйинг, овсин мошша, ҳали кўп юрасиз, — дейди Баҳ-
ри хола минғирлаб. У минғирламасдан гапиролмайди. Димоғи
шунақа бечоранинг. Айниқса «п»ни айтолмайди, «м» дейди.
Сал ғийбатчироқ-ку, аммо яхши хотин, кўнгли бўш. Қўшни-
нинг мушуги туғсаям, «жони оғригандир», деб йиғлайди. У
рўмолининг учини мижжасига босиб хўрсинди. — Қараб ту-
ринг, ҳали қўша-қўша неваралар кўрасиз, тўйлар қиласиз,
овсин мошша! — У «пошша» деганда овози «мошша» бўлиб
чиқади.

— Айтганингиз келсин. — Отинойи маъюс жилмаяди.
«Ўлимлигини» тартиб билан яна сандиққа жойлайди. — Худо
Искандаримгаям кўчқордек ўғиллар берса ажабмас. Кечаям
келиб кетди, болам бояқиш. — Отинойи сандиқни қайтадан

титкилайди. — Мана, — дейди икки лўппи ялтироқ қоғозли совунни олиб. — Полча деган жойдан мозор босиб келган. Искандарим обкелди.

У совуннинг биттасини Баҳри холага, биттасини Муаттар холага беради.

— Вой, мунчаям яхши! — Муаттар хола «польский» совунни ҳузур қилиб ҳидлайди. Баҳри хола ҳам ҳидлаётганида Муаттар холадан дашном эшитади.

— Ис билмайсиз-ку, ҳидлаб ниманинг фарқига бордингиз...

— Ўғлимни дуо қилинглар, — дейди Отинойи астойдил ялиниб. — Ўзидан кўпайсин, денглар, яхши фарзандлар берсин, денглар.

Боядан бери индамай ўтирган «Келинпошша» жилмаяди.

— Менга-чи, Отинойи? Мозор босиб келган «Полча» совундан менга бермайсизми!

— Сиз совунни нима қиласиз, Келинпошша, ўзингиз ойдайсиз. Ундан кўра бориб чой дамлаб келинг.

«Келинпошша» — Отинойининг девор-дармиён кўшниси. Ўртадан туйнук очиб қўйишган. Эри проводник. Маҳалладаги ёш-яланглари уни Келинойи деб чақиришади. Отинойи учун у «Келинпошша». Яхши жувон, бечора. Саккизта боласи бор. Энг кичкинаси энди йўлга кирди. «Келинпошша» шу кўклам тагин бошқоронғи бўлди: довуччага. Ҳовуч-ҳовуч довучча еб эси кетди бояқишни. Келинпошша «дик» этиб ўрнидан туради. Отинойи кетидан тайинлаб қолади:

— Искандарим обкеган чойдан дамланг, болам. Дутор чалиб турганидан.

«Келинпошша» бир зумда чой дамлаб келади.

— «Полча» совунни тўяна қиласиз, Отинойи, — дейди кулиб. — Ақининг тўйига!

Ақида «Келинпошша»нинг тўнғич қизи. Ҳамшира бўлиб ишлайди. Яқинда узатишмоқчи. Янгийўллик пахта бригадирга фотиҳа қилишган.

— Тўяна сиздан айлансин! — Отинойи ҳам кулимсирайди. — Ақи қизимнинг тўйи бўлади-ю, мен қараб турармидим. Совун нима бўпти, ҳали Искандаримга айтсам, гилам олиб беради.

Искандар — Отинойининг ёлғиз ўғли. Катта жойда ишлайди. Оқ машинада юради. Марказда тўрт хонали уйи бор. Отинойининг айтишича, ваннаси чиннидан эмиш. Искандар яхши бола. Домга олиб кетаман, деб уввало ялинсаям, Отинойи кўнмайди: ҳовлисига ўрганиб қолган. Отинойининг биттау битта орзуси бор. Шу — Искандарининг ақалли биттагина боласини бағрига босса, оёқ-қўлини бемалол узатиб кетарди.

— Майли, тўй бўлсин, — дейди у негадир хўрсиниб. — Энди... Тирик жон-да, ўргилайлар. Вақти қазоим етса, болам бечора югургилаб қолмасин, дейман-да, иши оғир, лаклак одамга хўжайин бўлиш осонми?

* * *

Искандар Ваҳобович «вертушка» гўшагини жойига қўйдую, ичидан хўрсиниқ келди. Министр ўринбосари телефонда йигирма минут «қовурди». Юбилей объекти ўлда-жўлда бўлиб ётгани учун Искандар Ваҳобович бошчилик қилаётган трест айбдор эмиш. Искандар Ваҳобович ётиғи билан тушунтирмоқчи эди, замминистр, «баҳона изламанг», деб жеркиб берди.

У сирқиллаб кетаётган чаккаларини кафти орасига олиб бир зум кўзларини ярим юмганча стол қиррасига тикилиб ўтирди. «Ҳар куни бир галва!»

Эшик гийқиллаб очилди. Искандар Ваҳобович остонада турган дўмбоқ котибага «ҳа, тагин нима гап!» дегандек зардали қаради.

— Шаҳар телефонида сўрашяпти, — деди котиба хуркиброқ.
— Ким?

Котиба куюқ бўялган киприкларини пирпиратди.
— Танишиман, дейди.

«Падарига лаънат танишларниям, нотанишларниям! Қайси бирининг иши тушса, дарров «таниш» бўлиб қолади». У олчаранг телефон гўшагини шахт билан кўтарди.

— Ҳа!

Шу заҳотиёқ шанғиллаган овоз қулоғини тешиб юборай деди.

— Искандармисан?

«Қанақа саводсиз бу! Бақиради, сансирайди!»

— Ким ўзи бу? — деди Искандар Ваҳобович қони қайнаб. Жавоб ўрнига яна савол эшитди.

— Искандармисан?

— Ҳа? Ўзингиз кимсиз?

Гўшак яна шанғиллади:

— Холматман! Қўшнинг...

Искандар Ваҳобович беихтиёр қўшнилари бир-бир эслаб кўрди. Холмат деган қўшниси йўқ. Жинни бўлганми бу одамлар?!

— Қиладиган ишингиз бўлмаса, телефонни жойига қўйинг!

Шундай деб энди гўшакни улоқтирмоқчи эди, бояги овоз яна шанғиллади:

— Отинойимнинг аҳволи оғир!

Искандар Ваҳобович эсанкираб қолди. Ахир Отинойи... ўзининг онаси-ку!

Бўлди-бўлди! Холмат ака уларнинг девор-дармиён қўшниси. Проводник!

— Нима бўлди?! — деди бирдан юрагига гулгула тушиб. — Ойимга нима бўлди?

— Аҳволи оғир.

— Шошманг, ҳозир «скорий» чақираман.

— «Скорий»ни нима қиласан? — Холмат ака тагин бақирди: — Ўзинг кел, тезроқ!

Телефон узилиб, «тут-тут-тут» деган қисқа товуш эшитила бошлади. Искандар Ваҳобовичнинг ичида бир нима узилиб кетгандек бўлди. Наҳотки онаси...

У югуриб қабулхонага чиқди. Машинакка чиқиллатаётган котибага буюрди:

— Диля! Тезроқ машина чақиринг! Подъездга!

...Оқ «Волга» гавжум кўчалардан шиддат билан учиб борар, Искандар Ваҳобович орқа ўриндиқда ўтирганча юраги гурсиллаб бир саволни хаёлан қайтарарди. «Наҳотки!»

Машина чорраҳаларда ҳадеб тўхтар, у хаёлига келган даҳшатли ўйни ҳайдашга, «тоблари қочгандир-да», деб ўзини юпатишга уринар, аммо ўша заҳоти бояги шафқатсиз савол яна вужудини тешиб ўтар эди. «Наҳотки!»

Машина чойхўрлар чақчақлашиб ўтирган гузар олдидан ўтаётганида у бир қадар таскин топгандек бўлди. «Хайрият, тинчлик экан». У билади. Худо кўрсатмасин, бирон кор-қол бўлса, чойхонада одам қолармиди? Аммо машина паст кўчага кириши биланоқ юраги музлаб кетди. Ана, ўша шифер томли пастак уй, ана икки туп тут, ранги унниқиб кетган тахта дарвоза. Дарвоза олдида беш-олти эркак тўдалашиб туришибди. Аллақандай аёл тут тагини супуряпти.

«Наҳотки!» Бу савол унинг миясига сўнгги бор чақмоқдай урилди-ю, мажолсиз оёқларини аранг судраб, машинадан тушди. Шу ондаёқ Холмат ака югуриб келиб, уни қучоқлади.

— Онамиздан айрилиб қолдик-ку, укам! — У Искандар Ваҳобовични бағрига босганча бирдан ўкраб йиғлаб юборди. — Айрилиб қолдик!

Искандар Ваҳобовичнинг кўз ўнги қоронғилашиб кетди. У карахт бўлиб қолган, Холмат аканинг елкаси муттасил силкинаётганини, мўйлови ўзининг юзига тегиб ғашини келтираётганини сезиб турар, аммо бошқа нарсани идрок этолмас, хаёлида фақат бир фикр чарх урарди. «Ойим!» «Ойим!» У амаллаб Холмат аканинг қучоғидан чиқди-да, гандираклагудек бўлиб уй томон йўналди. Дарвоза олдида турган кишилар негадир унга тик қарамас, бири бошини хам қилиб турар, бири юзини ўгирганга ўхшарди. Бироқ ҳозир у бунга эътибор берадиган аҳволда эмасди.

Чайқалиб-чайқалиб ғиштин зиналардан чиқди-ю, салқин даҳлиздан ўтиб, уйга отилиб кирди. Қандайдир аёллар (Искандар қарамади) унга йўл бўшатишди.

Искандар ялтироқ куббалари занглаб кетган сим каравотда ётган онасини кўрди. Устига оқ чойшаб ёпиб қўйилган. Онаси қандайдир осойишта ётар, худди ухлаётганга ўхшарди. Искандар ҳозир «Ойи!» деб чақирса, уйғониб кетадигандек.

У шундай қилди. Каравот олдига, наматга тиз чўкканча илтижо қилди:

— Ойи! Ойи-и!

Йўқ, онаси кўзини очмади. Шунда у чойшабни очиб ташлади-ю, онасининг қўлини, йиллар заҳматидан бармоқлари қинғир-қийшиқ бўлиб кетган қўлини чангаллаб ўпди. Қизиқ, онасининг қўли муздек эди!

— Ойи! Ойижо-он! — деди ҳайқириб. Кейинги сўзлар бўғзидан йиғи аралаш отилиб чиқди. — Ойи-и!

У кўз ёшларидан хўл бўлиб кетган лаблари билан онасининг қўлларини ўпа бошлади. Кейин нима учундир икки қўллаб намат тўшалган ерни муштлади.

— Нега! Ойи, айтинг, нега?

У эсдан оғиб қолганга ўхшар, ҳадеб ерни муштлар, аммо бу хитоб онасига қаратилганми, ўзигами, ақли етмас эди. У чўккалаган кўйи тагин онасининг қўлларига ёпишди. Муздек, дағал қўлни юзига босиб, ўкраб юборди.

...Бу қўллар унинг бошини силаган, кўп силаган. Кўнгли ўксиганида, бетоб бўлганида, илк бор мактабга борганида, мактабни олтин медаль билан битирганида... Институтга кирганида, битирганида... Ниҳоят... уйланганида... Бу қўллар унинг бошини кўп силаган. Ўзи-чи, ўзи онасининг бошини силаганми? Бирон марта, ақалли бирон марта силаганми?!

Юрагининг туб-тубидан отилиб чиққан бу савол аъзойи баданини ўртаб юборди.

— Ойи-и-и-и! — деди инграб.

Бу қўллар уни йўрғаклаган, унга кўкрак тутган, шамоллаганида баданига қўй ёғи сурган. Бу қўллар сигир соққан, таппи қилган, кир ювган, овқат пиширган, нон ёпган...

Нон! Онасининг назарида нондан табаррук нарса йўқ эди. Кўни-кўшниларнинг гўдак боласи йўлга кирса оёғи орасидан кулча юмалатиб, бошқа болаларга обқочтирарди. Никоҳ тўйдан аввал икки ёшнинг пок турмушидан нишона бўлсин деб нон ушатарди. Бостирмадаги тандирда кунора нон ёпарди. Зоғорами, арпа нонми, ишқилиб, нон-да! Тандир ёнида ўралашиб юрган Искандарга энг аввал пишган нонни юзига сув сепиб узиб берарди...

У ёш тўла кўзлари билан беихтиёр каравот устига, шифт томонга тикилди. Ана, ана ўша нон! «Чийлампа» қилиб сувалган шифт остида, девордаги миҳга илиғлиқ турибди. Бир чети тишланган. Ана, ўша тиш излари. Бу — дадаси тишлаган нон. Қип-қизил...

У онасининг нонни арта-арта жойига илиб қўйганини кўрган. Михдан ҳадеб олиб қўйилавергани учун тешиги кенгайиб кетган. Аммо нон ҳамон турибди. Моғор босмаган, қип-қизил...

Бир маҳал у кимдир оҳиста туртганини идрок этиб, елкаси оша бурилиб қаради. Таниди: Баҳри хола. Кўк рўмол танғиб, кўк кўйлак кийиб олибди. Йиғлайвериб, шишиб кетибди.

— Бандалик-да, болам, — деди у минғирлаб. — Оллонинг иродаси, жон болам! Ювғувчи келди... — Шундай деди-ю, ҳиқиллаб йиғлаганча кўк рўмолини юзига босди.

Искандар чиқиб кетиши кераклигини тушунди. Остонага борганида тўхтаб қолди. Онасига термилди. Онаси қуббалари занглаб кетган сим каравотда ётар, гўё ухлаётгандек, ҳозир ўрнидан туриб, уни бағрига босадигандек, икки кафти билан икки юздан ушлаб, пешонасидан ўпадигандек эди. У доим шундай қиларди. Шу уйда, шу каравотда онаси уни бағрига босиб ухлатган. Эрталаб пешонасини силаб уйғотган.

...Эсида, ўшанда Искандар биринчи синфда ўқирди. Ўрик гуллаган кун эди. Мактабдан иситмалаб келди. Онаси минг зўрламасин, бир пиёла чой ичди-ю, худди мана шу каравотга чўзилди. Уйда хотинлар кўп эди. У иситма аралаш Баҳри холанинг димоғи билан минғирлаб айтаётган гапларини эшитиб ётарди.

«Энди, овсинмошша, Худодан ҳам, бандасиданам қарзингиз қолмади. Уруш битди. Келганлар келди. Ўлганларни жони жаннатда бўлсин. Ёш умрингизни ҳазон қилманг. Болагаям ота керак, ўргилай. Сизга оғиз солаётганлар тағ-зоти кўрган одамлар...»

Искандар онасининг жавобини эшитмади. Ухлаб қолди-ми, ҳушидан кетдими, ўзи билмасди. Умуман, бу гапларнинг маъносини тушунмасди. Фақат эртасига онаси куйиб-ёниб айтган сўзлар қулоғига ўрнашиб қолди.

«Иккинчи унақа гапларни гапирманглар! Худони қаҳри келди. Боламга қизамиқ тошиб кетди. Дадаси омон бўлса келар, келмаса пешонамдан кўрдим. Ёлғиз эмасман, шукр, олдимда болам бор...»

— Искандаржон, жон болам, — Баҳри хола унинг елкасига қоқди. — Чиқа қолинг, қоқиндиқ.

Искандар (у энди Искандар Ваҳобович эмас, Искандар, оддий Искандар бўлиб қолганди, негаки, ўлим ҳаммани баравар қилиб қўяди) вазмин қадамлар билан саяқин даҳлизга чиқди.

Пешайвон устундаги михларга онасининг бутун «бисоти» илиб қўйилибди: битта янги, иккита эски кўйлак, уникиб кетган бахмал нимча, бир бурчи тешилган жун рўмол, ҳали тикилмаган бир кийимлик штапель, шол дастурхон...

Кавшандозда онасининг кавуши турибди. Қизиқ, бу кавушни Искандар уч йил илгари олиб берган эди. Нега янги турибди?

Холмат аканинг хотини — Келинойи йиғидан қизарган кўзлари билан унга термилди. Искандар кавушга тикилиб турганини сизди шекилли, тушунтирди:

— Аяб юрардилар. Тўйга борсалар ёнбошларига — кўрпачанинг тагига беркитиб ўтирардилар. Искандарим оберган, деб мақтанардилар.

Искандар ҳамон кавушдан кўз узмасди. Келинойининг саволини дафъатан яхши эшитмади.

— Нима қилайлик, маставами, шўрвами?

Искандар ҳеч нимага тушунмади.

— Нима? — деди гарангсиб.

— Ҳали-замон уйни одам босади. Иссиқ овқат қилиш керак, — Келинойи куйманиб тушунтирди. — Ўлик чиққан уйда қозон қайнатиб бўлмайди. Бизникида қиламиз. Сўрамасам ҳам бўларди-ку, сиз — ўзимизникисиз, укам.

Искандарни Келинойининг саволи эмас, ўзини ўртаётган муаммо қийнар эди.

— Нима бўлди? — деди инграб. — Ойим соппа-соғ эдилар-ку!

Келинойи ўпкаси тўлиб хўрсинди.

— Туппа-тузук эдилар, — деди бурнини тортиб. — Эрталаб ўйнаб-кулиб ўтирардилар. Ўлимликларини кўрсатардилар. Ҳазиллашдик. Мен айтдим: «Ўлимни ўйламанг. Ақининг тўйини... — Келинойи ҳиқиллаб қолди. — Ақиданинг тўйини ўзингиз бош бўлиб ўтказасиз», дедим. Хўп, дедилар. Кейин бирдан, ғалати бўп кетяпман, дедилар. Каравотга ётқизган эдик...

Искандар кавшандозга ўтирганча бошини чангаллади. Бу қандай гап! Бу қандоқ адолатсизлик! Нимага? Туппа-тузук юрган онаси нимага тўсатдан...

Келинойи ҳамон ҳиқиллаган кўйи унинг бошига эгилди.

— Шўрва қила қоламиз.

Ажаб, шу топда таом ўтадим томоқдан! Дарвоқе, онаси шўрва пиширишга уста эди. Тўйда, маъракада хотинлар унинг овқатини мақташса қувониб кетарди. Айниқса, мохорани кўп қиларди. Бу таомни Искандар ҳам еган. Кўп еган! Онаси бева қолганидан кейин жамоат уни Отинойи қилди. У мактабда фаррош бўлиб ишлар, лекин уйда ҳам тинчи йўқ эди. «Келин туши»га қовурма чучвара пишириш борми, «тўққиз-тўққиз»-

га қатлама қилиш борми, никоҳ тўйида «тортишмачоқ» бўладими, куёв-келиннинг бошидан сочқи сочишми, келинсаломда куда-қудағайларга салом беришми — ҳаммаси онасининг зиммасида эди. У тўйдан албатта тугунча олиб келар, тугунчада нон, монпаси, қовурма чучвара, кейин... албатта мохора бўларди. Баъзан ярим кечалари эшик тақиллаб қолар, Искандар онасининг дик этиб ўрнидан туриб кетганидан уй-фонар, зум ўтмай онаси қайтиб кирарди. «Жон болам, Исмаат чўлоқ омонатини топширибди, бормасам бўлмайди, сен қўрқмайсан-а, катта йигитсан-ку», деб пешонасидан ўпиб чиқиб кетар, шу кетганча эртасига пешинда қайтиб келар, ўзича қуръон ўқир: «Жойи жаннатда бўлсин», деб юзига фотиҳа тортар эди.

...У онаси ётган уйга оқсоқланиб кириб кетаётган паранжили кампирни кўрди-ю, гарангсиб ҳовлига тушди. Димоғига райҳон ҳиди кирди. Негадир онасининг иси келгандек бўлди.

Келинойи ҳовлидаги райҳонлардан шоша-пиша юлганча уйга кириб кетди. Искандарнинг хаёлига ярқ этиб бир фикр урилди: «Гуляга айтиш керак. Хабари йўқ-ку ҳали».

У энди эшик томон йўналган эди, хотинига кўзи тушди. Гуля, қўлида оқ сумкача, худди тўйга келгандек яسانيб олган, водолозка кийган, қулоғида бриллиант зирак ялтираб турарди. «Қаёқдан эшитибди бу!» деган хаёлга борди-ю, унинг орқасидан сумка кўтариб келаётган шофёри Шавкатни кўриб, ҳаммасини тушунди: «Шавкат хабар қилган».

— Искандар ака! — Гуля унинг елкасига бошини қўйиб кучоқлади. — Бечора ойим! — У бир зум шу алфозда турди-да, негадир тескари қараб кафти билан юзини чангаллади. Шоша-пиша оқ сумкачасидан рўмолча олиб кўзига босди.

«Сен айбдорсан! — деб ўйлади Искандар вужуди титраб. — Ҳаммасига сен — қанжиқ айбдорсан!» У хотинидан чириллатиб юзини ўгирди-да, бурчакда, ўрик остида турган сўрига бориб ўтирди.

Шу ондаёқ шафқатсиз бир савол аъзойи баданини сирқиратиб юборди. «Ўзинг-чи, ўзинг!»

Унинг уйланиши қизиқ бўлди. Қурилиш факультетида Искандар Ваҳобовнинг олдига тушадиган талаба йўқ эди. Аълочи, жамоатчи... Тўртинчи курсда ўқиётганида СНОда «Граждан қурилишини маҳаллий шароитга мослаш» деган мавзуда маъруза қилди. У шу қадар дадил фикрларни ўртага ташладики, муҳокама жанжалга айланиб кетди. Бировлар уни модернист деди, бошқалар донишмандга чиқарди. Шунда кафедра мудири, Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Зариф Ҳодиевич уни ҳимоя қилди. «Ёш дўстимиз Искандар

Ваҳобовичдан келгусида етук олим чиқади», деди комил ишонч билан. Ростдан ҳам шундай бўлди. Зариф Ҳодиевич уни ўз тарбиясига олди. Искандар аспирантурада қолди. Биринчи бор домланинг қизи – жинси шим кийиб юрадиган Гуляни кўрганида эътибор бермади. Тўғрироғи, эътибор бермасликка ҳаракат қилди. Кимсан, академикнинг қизи қаёқда-ю, маҳалла отинининг ўғли қаёқда! У шундай деб ўйлар, лекин домла билан олча соясида ўтириб суҳбатлашаётганда ичкарида рояль чалаётган, баъзан хиёл бўғиқ, аммо юракни ўртовчи овозда қўшиқ айтаётган Гуландом – Гуляга кўнгли талпинаётганини сезиб турарди. Гуля консерваторияда ўқир, замонавий, ўктам қиз эди. Хуллас, Гулянинг ўзи унга кўнглини ёрди.

Тўй ресторанда ўтди. Келиннинг дугоналари паст кўчадаги кулбага келишганида Искандарнинг етти номуси ерга букилди. Назарида, Отинойи келиннинг бошидан сочган сочқилар ҳам, пиширган мохораси ҳам ўта бачкана, ўта ғариб кўринар эди. Буни қарангки, Зариф Ҳодиевич мард одам экан! Худди шу ҳовлида, худди шу сўрида ўтириб (Отинойи катта охурдан ем еган қудаларидан уялиб, ресторанга бормаган, аммо уйда чиройли дастурхон тузаб қўйган эди) қизига насихат қилди:

«Искандарни ўзинг танладингми, энди билиб қўй, шу оиланинг жирини жирлайсан. Онанг бечора бир кўз билан ўғил ўстирибди. Менинг ҳам бир болам иккита бўлди, Отинойининг ҳам».

Отинойи бу гапдан боши осмонга етди. Тоғдек суянчиқ топганига қувониб, қудасининг елкасига бош қўйиб йиғлаб юборди.

Ярим йилча яхши туришди. Отинойи келини уйғонмасидан аввал печкага кўмир қалаб қўяр, атайлабдан тандирда нон ёпар, кечқурун эр-хотин ишдан қайтишига овқат тайёр турар эди... Бошқа пайтларда у тўйгами, маъракагами чиқиб кетар, аллапаллада бир лаган совиган ош, бир коса мохора, бир чеккаси ушатилган қатлама олиб келиб, ўртага қўяр, тантана билан эълон қилар эди. «Олинглар, болажонларим! Сизларниям тўйга етказсин!» Кейин бир кийимлик читми, сатинми келинига узатарди: «Обқўйинг, келинпошша, худо хоҳласа, ўғил тўйи қилсангиз керак бўлади!»

Гуля қайнонасининг олдида бир нима дея олмас, кечаси Искандарни эговларди: «Онангиз тиланчиликни бас қилсин! Менга биров тишлаган қатламалар, биров садақа қилган латталар керакмас».

Катта жанжал арзимаган нарсадан бошланди. Бир куни Искандар ишдан келса, хотини диванга мук тушиб йиғлаб ётибди.

Искандар унинг елкасидан оҳиста тутган эди, Гуля диван сунъини муштлади, ёшдан туши эриб кетган кўзида ғазаб чақнади:

«Йўқолинг! — деди йиғлаб. — Тиланчи онангиз билан қўшмозор бўлинг! Гиламим! Гиламимни нима қилди? Икки минг сўмлик гилам эди! Ирим-сиримларинг бошингда қолгурлар!»

Искандар эсанкираб қолди. Девордаги ипак гиламга қаради. Йўқ, ҳаммаси жойида. Кейин, ерга тўшалган «Туркман» гиламини синчиклаб текшира бошлади. Қараса Гулянинг гапи рост. Гиламнинг бир бурчи тешилиб қолибди. Тангадек тешик. Искандар гўё шу билан тешик бекилиб қоладигандек бармоғини тиқиб кўрди. Юраги сиқилиб уф тортди. Бошини кўтарса, тепасида онаси турибди. Отинойи, «бу ёққа кел», дегандек уни имлади. Искандар ҳамон диванда юзтубан ётган хотинига ўгринча қараб қўйди-да, онасига эргашди.

«Айб манда, — деди онаси шивирлаб. — Кеча тўйда бир уй хотин Гуландомни мақтади. Келинимга кўз тегмасин, деб исирғ тутатгандим. Хокандоз ўлгурдан чўғ тушганини билмай қолибман. — У бир зум ўйланиб турди-да, тушунтирди: — Хотинингни кўнглини ол. Хапа бўмасин. Жа бўмаса, пенсиямдан йиғиб-йиғиб олиб берарман!»

На иложки, бу билан жанжал тугамади. Гуля масалани кўндаланг қўйди: «Ё мени денг, ё тиланчи онангизни! Кетаман! Дадамникига кетаман! Онам мени кўмирнинг сассиғини ҳидласин, деб туққан эмас».

Охири эр-хотин бошлашиб Зариф Ҳодиевичнинг олдига боришди. Маслаҳат сўрашган эди, қайнотаси Искандарни жеркиб берди: «Қанақа эркаксиз ўзи! Бир йил турмасдан онангизни ташлаб қочишни мўлжаллаб қолдингизми? Хотин деганни қаттиқ ушлаш керак-да, бундоқ!»

Дадасининг гапи Гулянинг жон-жонидан ўтиб кетди. «Уйингизга сиғмасам, ижарага квартира оламан», деб йиғлади. Қизиқ, шунда яна Отинойининг ўзи ёрдамга келди. «Болаларимга ёрдам беринг, жой олишсин. Гуландомим катта охурдан ем еган, менинг чалдеворимда турса уят бўлади», деб қудасига ялинди.

Шундоқ бўлди. Зариф Ҳодиевичнинг кўмагида шаҳар марказидан уй олишди. Эр-хотин, «юринг биз билан», деб Отинойини ҳол-жонига қўйишмади. Аммо Отинойи кўнмади. «Қорада кўрсам қорним тўқ, ўзларингдан кўпайинглар. Мен чолимнинг чироғини ўчириб кетмайман».

Тўғри, Искандар онасини қаровсиз қолдирмади. Лойсувоқ том устига старопил ўрнатиб, шифер ёптирди. Уй «замонавийроқ» бўлди. Кейин... кейин газ киргизиб берди. Тўғри,

табий эмас, баллонли... Отинойи уларнинг «дом»ига борса кўп ўтиролмас, маҳалладаги бирон тўйними, маъраканими баҳона қилиб, тезгина тура қоларди.

Аввалига эр-хотин бу ҳовлига бот-бот келиб туришди. Кейин Искандарнинг ишлари кўпайди. Искандар энди кимсан Искандар Ваҳобовичга айланди, фан кандидати, трест бошқарувчиси... Ажаб, унинг иши кўпайгандан-кўпайиб борар, бироқ ҳаммасига улгурар эди. Фақат бир нарсага — онасини кўришга вақт тополмасди. Бунга бир чеккаси Гуля ҳам сабабчи эди. Эр-хотиннинг умри ўтиб борарди. Фарзандлари йўқлиги аввалига билинмаса ҳам бора-бора Гуля серзарда бўлиб қолди. Бир кун эрига пичинг қилди: «Ойингиз сизга янги хотин излаб юрганмиш. Эшикма-эшик тентираб ўрганиб қолган-да! Топса-топадиям!»

Искандар ўшанда хотинини биринчи марта сансиради. «Уят борми санда», — деди ғазабдан титраб. Онаси ҳар доим бир гапни қайтарарди: «Хотинингни хафа қилма, болам. Умид билан бир ёстиққа бош қўйган». Гуля ҳар эҳтимолга қарши «профилактика» учун шундай деганини билиб, Искандар баттар ғазабланди: «Уят борми санда?» — Гуля кинояли кулди: «Уят нима қилади менда, ҳаммасини йиғиштириб сизга берган».

«Мана энди ҳаммаси тамом бўлди. Ҳаммаси». Искандар ҳовлида одамлар куйманиб юрганини пайқар, аммо ҳеч нимани кўрмас эди.

Чеккиси келди. Шимининг чўнтагига қўл суқса, сигарет йўқ. Ҳали ишхонада стол устида қолиб кетаверибди. У маъносиз нигоҳини рўпарасидаги бостирмага тикди. Лойсувоқ том юпқалашиб қолибди. Каталакдек деразанинг бир кўзи синган, ойналари хиралашиб кетган.

Ажаб, охириги марта қачон келувди бу ҳовлига? Ҳа, байрам арафасида, еттинчи мартда келган эди. Тушлик танаффусидан фойдаланиб, бирров келдию кетди. Одатдагидек шошиб турарди. Кейин, Гуля меҳмон келади деб қўйган... Онасини тўртта чой, совун билан қутлади. Машина кутиб турганини баҳона қилиб туфлисини ҳам ечмади. Онаси шошиб қолди. Ялпиз сомса қилган экан. Мажбур қилиб шундан биттасини едирди. Искандар машинага ўтирганда ҳарсиллаб югуриб чиқди. Рўмоли қийшайиб елкасига тушиб кетган. Қўлида эски газетага ўроғлик бир нима. «Ма, — деди машинанинг қия очиқ эшигидан узатиб. — Гуландомниям оғзи тегсин». Искандар газета остидан иссиғи сезилиб турган сомсаларни машинанинг орқа ойнаси тагига ташлаб эшикни ёпди... Ўшанда онасини охириги марта кўраётганини билса эди! Бугун нечанчи ўзи? Ўн иккинчи июль. Бун-

дан чиқди уч ойдан ошибди. Уч ой! Наҳотки шунча вақт ичида бир соат вақт тополмади? Топарди, хоҳласа албатта топарди...

У аллаким ўзининг отини айтиб чақираётганини идрок этиб, бошини кўтарди. Қараса, жинси шим кийган талабанамо йигит елкасида картон қути кўтариб турибди. Искандар уни танимади. Талмовсираб қараган эди, йигит сўради:

– Қаёққа қўяй?

Искандар ҳеч нимага тушунмади. Юки оғирроқ бўлса керак, йигит қутини қўшқўллаб чираниб елкасидан олди-да, сўри бурчагига – сояга қўйди. Искандарнинг кўзи қутига ёпиштирилган этикеткага тушди. «Қорақум». Зум ўтмай бояги йигит тагин бир қути кўтариб келди. Униям сўри устига, бояги қутининг ёнига қўйди.

– Майиз, – деди секин.

Шундагина Искандарнинг хаёлига келди: «Пулини бериш керак».

– Шошманг, – деди чўнтагини кавлаб. – Неча пул бўлади?

Йигит тўхтаб қолди. Ҳайрон бўлиб унга тикилди.

– Неча сўм? – деди Искандар овози хириллаб.

Йигит негадир ерга қаради.

– Отинойим... – Шундай деди-ю, у ёғини гапирмади. Кўзига шу қадар маъноли тикилиб қарадики, Искандар беихтиёр пулни қайтиб кассасига солди. Йигит оҳиста бурилди-да, индамай кетаверди. Қизиқ, нима демоқчи бўлди у! «Отинойим менинг ҳам онам эди, сен пасткаш ҳамма нарсани пулга чақасанми», дедими! Ким ўзи бу йигит? Нимага Искандар уни танимади? Умуман, ўздан бошқа – Искандар Ваҳобовичдан бошқа кимни танийди?!

Бир маҳал у кавшандозда Келинойи имлаб чақираётганини кўрди. Паранжили ювғувчи оқсоқланиб зинадан тушиб келарди. Келинойи ёшдан қизарган кўзларини Искандарга тикди.

– Отинойимнинг зирақларини ювғувчига бердик, – деди секин. – Ўзлари васият қилгандилар.

«Ювғувчи», «васият...» Бу сўзлар Искандарга хунук, совуқ эшитилар, гўё бу гаплар ҳаммаси ёлғондек, тушида бўлаётгандек эди. Ҳозир уйғониб кетади-ю, енгил тортади.

– Мана... Олиб қуйинг...

Искандар меровсираб Келинойининг қўлига қаради. Икки лўппи чой. «Индийский».

– Иккитасини ювғувчига бердик. Рози бўлинг. – Келинойи титраётган лабини тишлади. – Тўртта эди. Саккизинчи мартда олиб келган экансиз. Отинойим... Отинойим... – Келинойи энтикиб қолди. – Барқаш орқасига бекитиб қўйган эдилар. Биров

келса, Искандарим обкелган чойдан дамланг, дутор чалиб турган чойдан, дердилар. Мен бошқа чой дамлардим. Бунисини Отинойим ҳар куни ҳидлаб-ҳидлаб баркаш орқасига бекитиб қўядилар.

Искандар боши гувиллаб бораётганини, ҳозир йиқилиб кетишини ҳис этиб турарди. Келинойи «дутор чалиб турган» ҳинд чойини пешайвон тахтасига қўйди. Бурнини торта-торта йиглаганча қўйлагининг ёқасидан қўйнига қўл суқиб, эски газета қоғозига ўроқлик алланима чиқарди.

— Олиб қўйинг, — деди қоғозни узатиб. — Ўлимлигим деб, ёстиқларининг орасига тиқиб қўйган эдилар. Сиз ташлаб кетган экансиз. Қирқ сўмини ювғувчига бердик. Икки юз олтамиш сўм қолди. Санаб олинг. — У газета қатини очиб, бир сўмлик, уч сўмлик пулларни Искандарга узатди.

Қачон, қачон шунча пул берганди у онасига!! Бу қандоқ жазо! Бу қандоқ бедодлик! Шу кунидан кўра онаси эмас, ўзи ўлгани яхши эмасмиди!!! Онаси бир сўмлаб йиққан пенсия пулини ҳам Искандарим берди деган. Шу гапга ўзиям ишонган, бошқаларниям ишонтирган. Қани энди кўкрагини шундоқ йиртса-ю, юрагини суғуриб олиб ерга улоқтирса!

Ич-ичидан отилиб келган бўғиқ йиғидан титраб, пулни ташлаб юборди. Бир сўмлик, уч сўмликлар паришон пирпираб кавшандозга тушди.

... Искандар ҳовлига, ундан йўлакка отилди. Узун атлас лозим кийган қандайдир келинчак тор йўлакка «шакароб» қилиб сув сепар, сачрамаслик учун қўлидаги пақирни борган сайин пастроққа эгар эди. Очиқ дарвозадан забардаст йигит кириб келди. Искандар унинг афтини кўрмади. Йигит майкачан елкасига йўл-йўл дастурхон ташлаб олган, елкаси аралаш гарданига ортилган бир қоп ун залвари остида икки букилиб келарди. Искандар бир томонга, сув сепаетган келинчак бир томонга четлаб йўл беришди. Йигит яланг оёқларини гурс-гурс босганча Искандарнинг олдидан ўтиб, ҳовлига кириб кетди.

Искандар дарвозадан чиқди-ю, тўхтаб қолди. Эшик олдига тумонат одам тўпланган, тор кўчага машина сиғмай кетганди. Қизик, қаёқдан келди шунча машина! «Ишхонадан бўлса керак», деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди. Аммо ўша ондаёқ булар «Жигули», «Москвич» машиналари эканини, ишхонадан фақат ўзининг машинаси бир чеккада турганини пайқади.

Нарироқда юк машинаси турибди. Машина устида икки ўспирин туриб олиб, йиғма столларни, харрактларни узатиб беряпти. Пастда эса тўрт йигит столларни пайдар-пай туширишиб, бир чеккага олиб қўйишяпти.

Искандар тут панасида турган тобутни кўриб, кўнгли узилиб кетди. Тобутдан берирокда, ҳозиргина машинадан туширилган харрактларда салла ўраган, яктак кийган чоллар ўтиришибди.

— Бандалик-да, укам!

Искандар ёнида турган маҳалла оқсоқоли Шокир акага маъносиз қараб кўйди.

— Ҳамманинг бошида бор, — оқсоқол хўрсинди. — Онамиз бошқача эдилар-да, жаннати хотин эдилар.

Кейин оқсоқолнинг похол шляпа кийган «зами» Искандарнинг кўлини қисди.

— Неча ёшда эдилар? — деди секин.

«Бунинг нима аҳамияти бор?! — Искандар шуни ўйлади-ю, дафъатан хаёлига бошқа фикр келди. — Дарвоқе, неча ёшда эди онаси! Ҳа, ўн саккизинчи йил эди. Ўзи қирқ иккинчи йилда туғилган бўлса, демак, онаси йигирма тўрт ёшда бева қолган экан».

Ўзини кучоқлаган тўнли кишини Искандар дафъатан таний олмади. Кейин билди: қайнотаси. Зариф Ҳодиевич унинг пешонасидан оҳиста ўпди.

— Бардам бўлинг, ўғлим, — деди секин. — Ота-она ўлмоғи фарз...

Кейин кимдир елкасига туртди. Қараса Холмат ака.

— Бу ёққа юр, — деди-ю, уни йўлакка бошлаб кирди. Девор тагидаги курсида ётган тўнни кийгизди, белига белбоғ ўради. Қати бузилмаган дўппи узатди. — кийиб ол!

Дўппи кичкина экан. Искандар кафти билан босиб-босиб ташқарига йўналаркан, Холмат ака яна пичирлади:

— Лайлактепага олиб борамиз-да, а! Ўзлари айтган эканлар.

Искандар юк машинаси фақат стол-стулни олиб келишга мўлжалланмаганини тушунди. Лайлактепа олис, тўрт қақирим келади. Оёғи остида ўралашаётган ўн-ўн икки яшар болакайлар ҳам тўн кийиб, белини боғлаб олганига аввал ҳайрон қолди-ю, кейин тушунгандай бўлди. Эҳтимол, Холмат аканинг болаларидир, эҳтимол, кўнни болалардир...

... Олд томонига паранжи, орқасига мурсак ёпилган тобутни олиб чиқишганида ҳаммаёқ дилни ўртовчи фарёдга тўлиб кетди. Келинойи, Баҳри хола, Муаттар хола, аллақандай қизлар, келинлар чуввос солиб тобут кетидан югуришди.

— Вой онам!

— Рўшнолик кўрмаган онам!

Тўн кийиб, белбоғ боғлаган болакайлар кўзидан дув-дув ёш оқиб: «Бувижоним, бувижоним!» деб чириллашар эди. Холмат аканинг мўйлови ҳўл бўлиб кетган, нукул титрарди.

— Ҳаммамизнинг онамиз эдингиз-а!

Йўқ, Искандар ўйлагандек тобутни машинага ортишмади. Елкада кўтарганча йўлга тушишди. Искандар тобут бандидан ушлаб олти-етти қадам юрган эди, уни сиқиб чиқаришди. У тобут бандига ҳадеб қўл чўзар, аммо навбат тегмас эди. Таниш-нотаниш одамлар гоҳ олдинга, гоҳ орқага ўтиб талашиб-тортишиб тобутга ёпишар, ҳар ким иложи борича кўпроқ кўтаришга, елкасини узоқроқ тутиб беришга ҳаракат қилар эди.

Бекатга чиқишганда троллейбус келиб қолди. Тўхташи билан дув этиб ўттизтача эркак тушдию тобутга ёпишди.

— Ким? — деб сўради зиёлинамо кўзойнакли йигит Искандарнинг ёнида кўз ёшини тўнининг енгига артиб-артиб кетаётган Холмат акадан.

— Отинойим!

— Ие! — кўзойнакли йигит ранги ўчганча тобутга қайтадан тирмашди.

Энди катта кўча одамга тўлиб кетган, орқада троллейбус тўхтаб қолган, рўпарадан келаётган енгил машиналар чеккага чиқиб тўхтар, ҳайдовчи ҳам, йўловчилар ҳам шу томонга югуришар эди.

— Ким?

— Отинойим!

— Ие!

Кўчада ҳаракат бутунлай тўхтаб қолди. Бурилишга етганларида Искандар беихтиёр орқасига қаради. Одамлар оқими икки бекат орасига чўзилиб, бутун кўчани тўлдириб келар, тобут уларнинг елкасида осойишта тебраниб борар, оқимга эса янгидан-янги одамлар келиб қўшилар, қўшилар, қўшилар эди...

1983

САҲНА АСАРЛАРИ

*Ўзбекистон Мустақиллигининг тўрт
йиллигига бағишланади*

КАТАФОН

Икки пардали фожиа

Иштирок этувчилар:

- Мясников – марказдан келган терговчи, 35 ёшларда.
Панжи Жуманов – собиқ совхоз директори, 40 ёшларда.
Ханифа – унинг хотини, 35 ёшларда.
Бердиев – маҳаллий терговчи, 25 ёшларда.
Валентин Жуманов – Панжинининг акаси, 55 ёшларда.
Омонов – пахта қабул қилиш пункти мудири, 35 ёшларда.
Ўли хотин – 40 ёшларда.
Биринчи соқчи – 25 ёшларда.
Иккинчи соқчи – 25 ёшларда.

Воқса 80-йилларнинг ўрталарида бўлиб ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Оддий ҳовли. Бир томонда пахса девор, эшик. Пастак уй билан айвон. Айвон ёнида ошхона. Яна бир томонда чала қолган қурилиш. Томи, деразалари йўқ. Ҳовли ўртасида, узум токи остида ёғоч сўри. Узум токи қуриб қолган. Унда пахта териладиган этак осилиб ётибди. Сўри тагида чойгум. Ёғоч устунга қўлювгич, сочиқ илиб қўйилган. Б е р д и е в киради. Фуқаро кийимида. Бўйида бўйинбоғ. Бошида шляпа. Кўлида папка.

Б е р д и е в. Янга! Ҳов янга! (*Ҳовлига уч-тўрт қадам кириб, у ёқ-бу ёққа аланглайди.*) Янга? (*Эшик томонга қараб.*) Кираверинг, Михаил Васильевич! (*Қулини кўксига қўйиб.*) Марҳамат!

М я с н и к о в киради. У ҳам фуқаро кийимида. Бошида шляпа. Бўйинбоғи Бердиевники билан бир хил. Кўзида кўзойнак. (*Қора кўзойнак.*) Ҳовлига разм солади.

Б е р д и е в (*уй томонга қараб чақиради*). Янга! Ҳой, ким бор? (*Мясников унга, уйга кириб чиқ, деб имо қилади. Бердиев пилдираб уйга кириб чиқади.*) Ҳеч ким йўқ. Кичкина бола ухлаб ётибди!

М я с н и к о в (*ғаши келиб*). Қаёққа даф бўлган булар?

Б е р д и е в. Ҳайронман, қаёққа йўқолган? (*Бақириб.*) Ҳасан! Ҳой Ҳусан!

М я с н и к о в сўри олдига келади. Б е р д и е в ҳам пилдираб сўри олдига келади. Мясников энгашиб, сўрининг тагига қарайди. Бердиев ҳам сўри тагига мўралайди. Мясников узум зангини ушлаб кўради. Бердиев ҳам унинг ҳаракатини такрорлайди.

Б е р д и е в (*тушунтирган бўлиб*). Бу —узум, Михаил Васильевич, узум! Энди... ер шўр-да, Михаил Васильевич, узумлар шунақа бўлиб қолган.

М я с н и к о в индамай нари кетади. Чала қурилган уйнинг деразасиз бўшлиғидан ичкари мўралайди. Бердиев ҳам мўралайди.

М я с н и к о в (*орқароққа чекиниб*). Эҳ-ҳе! Бутун бошли қаср-ку бу!

Б е р д и е в (*иккиланиброқ*). Жудаям унчалик эмас, Михаил Васильевич. Хом ғишт. Томиям ёпилмаган...

М я с н и к о в (*қатъий қилиб*). Қаср деб ёз!

Б е р д и е в. Хўп бўлади! (*Дафтарига ёзади.*)
М я с н и к о в. Пули кўпайса, дарров қурилиш бошлайди,
булар!

Б е р д и е в. Худди шундай! Иморат қуради!

М я с н и к о в. Кейин тўй қилади.

Б е р д и е в. Тўй қилади!

М я с н и к о в. Бола кўпайтиради!

Б е р д и е в. Худди шундай, Михаил Васильевич!

М я с н и к о в. Чурвақалар ейман-ичаман, деб хархаша
қилади.

Б е р д и е в. Қилади, Михаил Васильевич! Хархаша қилади.

М я с н и к о в. Кейин-чи? Кейин нима бўлади?

Б е р д и е в (*довдираб*). Виноват, Михаил Васильевич!

М я с н и к о в (*истеҳзо билан*). Уй қуришга пул керакми?

Б е р д и е в (*ҳозиржавоблик билан*). Керак!

М я с н и к о в. Минг кишини чақириб тўй қилишга пул ке-
ракми?

Б е р д и е в. Керак!

М я с н и к о в. Хотини каламушга ўхшаб ҳар йили бола-
лайдими?

Б е р д и е в. Шундай, Михаил Васильевич! Болалайди!

М я с н и к о в. Шунча болани боқишга пул керакми?
Қаердан олади шунча пулни? (*Бердиев талмовсирайди.*)
Кўшиб ёзади! Пора олади! Ўғирлик қилади! Мана сизга од-
дий арифметика!

Б е р д и е в (*ялтоқланиб*). Тушундим, Михаил Василье-
вич! Масаланинг ўзагидан оласиз-да!

М я с н и к о в. Буларнинг туалети қаёқда, Бердиев?

Б е р д и е в (*бир зум довдираб қолади. Кейин, ҳовли
бурчагини кўрсатиб*). Бу ёқда, бу ёқда! (*Қўлини кўксига қўйиб.*)
Марҳамат! (*Уни ҳожатхонагача кузатиб боради. Пилдираб қай-
тиб келади. Қўювгични текшириб кўради: сув йўқ.*) Э, ўла!
(*Ердаги човгумни олиб, ошхонага югуради. Мясниковнинг
ҳожатхонадан чиқишини кутиб туради. Мясников чиқиши би-
лан елкасида сочиқ, қўлида човгум билан зипшлаб боради.*)
Марҳамат! (*Энгашиб сув қуяди. Мясников қўлини ювиб, об-
дан силкитади. Бердиев сочиқ тутқазлади.*) Марҳамат!

М я с н и к о в (*сочиқнинг у ёқ-бу ёғини ўгиради. Тозали-
гига қаноат ҳосил қилгач, қўлини артади*). Кириб чиқинг!

Б е р д и е в (*кўзини пирпиратиб*). Виноват!

М я с н и к о в. Сизам кириг, деяпман.

Б е р д и е в (*тушунмай*). Виноват, Михаил Васильевич!

М я с н и к о в (*энсаси қотиб*). Туалетга кириб чиқинг
деяпман!

Б е р д и е в (қўлини кўксига қўйиб). Хўп бўлади! (Ҳожатхонага югуради. Мясников шошилмай сигарет чекади. Бердиев қайтиб чиқади.)

М я с н и к о в. Нима кўрдингиз?

Б е р д и е в (довдираб). Михаил Васильевич...

М я с н и к о в (бош чайқаб). Ай-яй-яй, Бердиев! Ким сизни чекист дейди! Шуни унутмангки, сиз ёш, истеъдодли терговчи сифатида давлат аҳамиятига молик ишга жалб этилгансиз! Яна киринг!

Б е р д и е в. Хўп бўлади! Текширамиз! (Югуриб яна ҳожатхонага кириб кетади. Қайтиб чиқади. Илжайиб.) Туалетда қоғоз йўқ экан.

М я с н и к о в Тагин?

Б е р д и е в (бир зум эсанкираб туради-да, яна ҳожатхонага югуради). Текширамиз! (Қайтиб чиқади.) Тушундим, Михаил Васильевич, унитаз йўқ.

М я с н и к о в (киноя билан). Шунақа денг? Нега йўқ?

Б е р д и е в. Чунки канализация йўқ.

М я с н и к о в (кулиб). Молодец, Бердиев, дурустсиз! Канализация йўқ. Демак, хоҳлаган нарсани яширса бўлади!

Б е р д и е в. Тўппа-тўғри! Текширамиз! (Ҳожатхона томон югуради.)

М я с н и к о в. Тўхтанг! Текширишнинг ҳожати йўқ! Керак бўлганда текширасиз. (Осилиб ётган этакка имо қилиб.) Манави портянка нега бу ерда осилиб ётибди?

Б е р д и е в. Виноват, Михаил Васильевич! (Этакни олиб томоша қилади.) Бу пайтава эмас, этак. Фартук. Пахтани шунга теради. Манавиндай қилиб белга боғлаб олади-да, териб кетаверади.

М я с н и к о в (эслаб). Ҳа, кўзим тушганди. (Уйланиб.) «Бошсиз чавандоз» фильмида кўргандим. Негр қуллар пахтани саватга терган. Сизларда нега фартукка теради?

Б е р д и е в. Виноват! Текширамиз!

М я с н и к о в. Нега машина турганда қўлда теради?

Б е р д и е в. Текширамиз!

М я с н и к о в. Нега далада хотинлар билан болалар ишлайди? Эркаклар қаёқда?

Б е р д и е в. Буниям...

М я с н и к о в. Текширишнинг ҳожати йўқ. Сабабини сиз билмасангиз, мана, мен биламан! Эркаклар Сибирга бориб чайқовчилик қилади, узум сотади, тарвуз сотади, пиёз сотади!

Ҳ а н и ф а кўринади. Қўлида кичкина тугун, оддий кийинган. Толиққан. Аммо кўркам аёл.

Б е р д и е в (*гап чалғиганидан енгиш тортиб*). Ана, келди! (*Ҳанифага, зарда билан.*) Қаёқларда юрасиз-а, янга?! Қаёқларда юрасиз! Качондан бери кутиб ўтирибмиз!

Ҳ а н и ф а. Келинлар, меҳмонлар.

Б е р д и е в. Бир соатдан ошди!

Ҳ а н и ф а. Яхшимисизлар? Кечирасизлар... Ҳозир. (*Сўридаги кўрпачани тўғрилаб, уйга киради. Патнисда нон олиб чиқади.*)

М я с н и к о в. Айтинг, Бердиев, биз меҳмонга келганимиз йўқ.

Б е р д и е в. Биз меҳмондорчиликка келган эмасмиз, янга, вақтимиз зиқ.

Ҳ а н и ф а. Ҳозир. Бир пиёла чой... (*Ошхонага киради.*)

Эшикдан Лўли хотин жавраб киради. Кўлида қийшиқ таёқ. Елкасида хуржун.

Л ў л и. Қаёқдасан, келин бача? Мана, ман келдим! Ман санга бир гап айтай, сан ҳайрон қол! (*Сўрига ўтириб, ўзидан-ўзи дуога қўл очади.*) Илоҳи овми-и-ин, ман келдим, бало келмасун! Арвоҳлар ёр бўлсин, пирлар мададкор бўлсун! (*Бердиев ҳам беихтиёр сўрига келиб ўтиради, дуога қўл очади.*) Баҳовиддин балоғардон пирим, Занги бува пиримнинг ўзи қўлласун!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Ким бу алвасти?

Б е р д и е в (*фотиҳани чала ташлаб унинг олдига зипи-лаб боради*). Лўли бу, Михаил Васильевич, лўли!

Л ў л и (*ҳамон дуо ўқишда давом этади*). Илоё шу хонадонга қасд қилганлар паст бўлсун! Ер билан яксон бўлсун! Илоё...

Мясников Бердиевга Лўлини ҳайдаб юбор, деб имо қилади.

Б е р д и е в (*Лўлига*). Бўлди-да энди, қисқа қилинг!

Л ў л и (*давом этиб*). Шу хонадонда қўша-қўша тўйлар бўлсун! Ямонларнинг нияти ўзига йўлдош бўлсун! Кун кўрсун, рўшнолик кўрмасун!

Б е р д и е в. Э, бўлди, деяпман! Сени ким чақирди ўзи?

Л ў л и. Овмин, Оллоҳу акбар! (*Бердиевга.*) Ҳай, манга қара, бача! Сан ким ўзе? Нега дуоне белига тепасан? Сан дуоданам улугме? Мани келин бача чақиргон. Ман фол очгани келго-о-он!

М я с н и к о в. Нима деб алжираяпти?

Б е р д и е в. Мени чақиринган, дейди. Фол очаман, дейдими-ей. (*Лўлига.*) Бўпти, йўлингдан қолма!

Л ў л и. Ман кета-а-ай? Қаёққа кетаман? Сан кет!

Б е р д и е в. Йўқол, дейман! (*Лўлининг тўрвасига чанг солади.*)

М я с н и к о в. Фол очарканми? (*Бармоғини илгак қилиб, Лўлига «бери кел», деб имо қилади. Кафтини очади.*)

Б е р д и е в (*ҳайратланиб*). Михаил Васильевич...

Л ў л и (*ҳассасини дўқиллатиб Мясниковнинг олдига боради*). Очайме? Фол очайме? (*Унинг кўзига узоқ тикилиб.*) Сани кўзинг хунук. (*Кўлига қараб.*) Кўлингдан қон ҳиди келопте!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Нима дейди?

Б е р д и е в (*Мясниковга*). Ёмон гап айтяпти, Михаил Васильевич. (*Лўлига ёпишади.*) Қани, туёгингни шиқиллат!

Л ў л и. Тегма манго! Тегма дейман! Саниям кўлингдан қон ҳиди келопти!

Ошхонадан чойнак-пиёла кўтариб Ҳ а н и ф а чиқади.

Б е р д и е в. Жўнаб қол!

Ҳ а н и ф а. Вой! Вой ўлмасам! (*Бердиевга.*) Нега ҳайдай-сиз бечорани?

Б е р д и е в. Йўқол! (*Лўлининг тўрвасини улоқтиради.*)

Л ў л и. Тегма тўрвамга, тегма! (*Ҳанифага.*) Уйингда амал бо-о-ор, келин бача, уйингда амал бо-о-ор! Сан буларни нега киргаздинг уйинга! Булар ямон одам! Нияте ямо-о-он!

Ҳ а н и ф а. Хафа бўлманг, опагон, кейин келарсиз. (*Лўлининг хуржунига бояги нонлардан бирини солади.*)

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Текширинг.

Б е р д и е в (*тушунмай*). Виноват!

М я с н и к о в. Нонни текшир, дейман, галварс!

Бердиев хуржундан нонни чиқариб бурдалайди.

Л ў л и. Насибамни бўлма, нон кўр қилгур, насибамни бўлма!

Б е р д и е в (*Мясниковнинг олдига пилдираб боради*). Ҳеч нима йўқ, Михаил Васильевич! (*Яна югуриб Лўлининг олдига келади. Уни ташқарига судрайди.*)

Л ў л и. Нонни хор қилдингме, илоё хор бўл. Икки кўзинг сўқир бўлсун!

Ҳ а н и ф а. Тегманг бечорага! Нима гуноҳ қилди? (*Бояги нон бурдаларини хуржунга солади.*)

Л ў л и (*Бердиевга*). Мани мўйловдор эрим бор. Шунга айтай, сани нима қилишни ўзи билладе! Э, ҳезалак!

Б е р д и е в (*Лўлини ҳайдаб чиқариб, қайтиб киради. Ҳанифага*). Э, менга қаранг, янга? Қанақа одамсиз ўзи? Ўти-

рибмиз, ўтирибмиз... (Мясниковга имо қилиб.) Бу киши катта одам бўлса. Сиздан бошқа ташвишимиз йўқми? Уйингизда ҳеч зог йўқ! Ҳасан-Ҳусанлар қаёқда?

Х а н и ф а (маъюс). Мактабдан келиб пахтага чиққан-дир-да.

Б е р д и е в. Ўзингиз-чи? Ёш болани ёлғиз қолдириб қаёқда юрибсиз?

Х а н и ф а. Қизимни кўргани бордим. (Ўкиниб.) Сариги яна қайталабди.

М я с н и к о в (тушунмай, Бердиевга қарайди). Нима деяпти?

Б е р д и е в. Қизи иккинчи марта желтуха бўлганмиш.

Х а н и ф а. Касалхона тўлиб кетган... Йўлакда ётибди. Аҳволи оғир... (Баттар ўкиниб.) Дадаси у ёқда бўлса, болалар ёш бўлса... Бошимни қаёққа урай, укам?!

М я с н и к о в (Бердиевга). Нима дейди?

Б е р д и е в. Қизининг аҳволи оғирмиш.

М я с н и к о в (энсаси қотиб). Нима, сиз врачмисиз?

Б е р д и е в (Ҳанифага, зарда билан). Нима, мен сизга дўхтирманми? Биласиз-ку!

Х а н и ф а. Биламан... (Бердиевга, хўрсиниб.) Панжи акангизни кўрасизми ҳеч? (Бердиев қўрқиб, олазарак бўлади.) Тан-жони соғми? (Мясников гоҳ Бердиевга, гоҳ Ҳанифага шубҳаланиб қарайди. Ҳанифа ўкиниб.) Касалманд бўлмасаям гўрғайди. Нафаси қисади. Устига-устак қанд касали бор. Тез-тез чой ичмаса ҳушидан кетиб қоларди. (Пауза. Ялиниб.) Жон укам, умрингиздан барака топинг. Яхши жойлардан ато қилсин! Озгина қуруқ чой берсам, акангизга киши билмас киргизасизми?

М я с н и к о в (тушунмайди. Тоқати тоқ бўлиб). Нима деяпти бу хотин?

Б е р д и е в. Эрига заварка бериб юбормоқчи.

М я с н и к о в. Ким обориши керак? (Дағдағо билан.) Сизми?

Б е р д и е в (капалаги учиб). Михаил Васильевич...

М я с н и к о в. Нима, сиз воситачимисиз?

Б е р д и е в (Ҳанифага). Мен сизга ҳаммолманми, янга? (Дағдағо билан.) Ҳаммолманми?

Х а н и ф а (изтироб билан). Бир бечорага чой оборган одам ҳаммол бўладими, укам?

М я с н и к о в. Нима деяпти?

Б е р д и е в. Эри асматик эмиш. Яна сахар касали бор дейдими-ей...

Х а н и ф а (бир қадар осойишта оҳангда). Менга таржимон керакмас!

М я с н и к о в. Манави бошқа гап! Биламиз, граждaнка Жуманова. Сиз оддий колхозчи эмас, педагогсиз. Ёшларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялайсиз...

Ҳ а н и ф а. Эримнинг диабетиде бор. Қаттиқ чанқаса, комага тушиб қолиши мумкин.

М я с н и к о в. Начора, қамоқ — санаторий эмас.

Б е р д и е в. Тўппа-тўғри!

Ҳ а н и ф а (*изтиробда*). Олдига борсам киргизмаса. Передача олмаса...

М я с н и к о в. Қоида шундай, граждaнка Жуманова. Тергов тугамагунча свидание берилмайди, передача қабул қилинмайди.

Б е р д и е в. Тўппа-тўғри! Менам шуни тушунтирдим, Михаил Васильевич. Биз қонун ҳимоячиларимиз, дедим. (*Ҳанифага дағдаға билан.*) Айтдимми сизга! Айтдимми шуни? (*Мясниковга имо қилиб.*) Ишонмасангиз ўзларидан сўранг. Михаил Васильевич тергов группасининг бошлиғи бўладилар!

Ҳ а н и ф а (*Бердиевга қарамай, Мясниковга*). Группа бошлиғи бўлсангиз айтинг: эримни нега қамадинглар?

Б е р д и е в. Қизиқ гапларни гапирасиз, янга! Гуноҳи борки, қамалган-да!

Ҳ а н и ф а (*Мясниковга*). Эримнинг гуноҳи нима?

М я с н и к о в (*босиқлик билан*). Менга қаранг, граждaнка Жуманова. Келинг, хотиржам гаплашайлик. (*Пауза.*) Аввало бир нарсани келишиб олсак. Биз сизни сўроқ қилмоқчи эмасмиз. Тергов қилсак, тегишли жойга олиб борардик. Дўстона суҳбатлашгани келдик. (*Бердиевга.*) Тўғрими, Бердиев?

Б е р д и е в. Худди шундай! (*Ҳанифага.*) Михаил Васильевич сизга ёрдам бермоқчилар. Бу киши — яхши одам!

М я с н и к о в. Гап бундай, граждaнка Жуманова. Илтимос, диққат билан кулоқ солинг. (*Пауза.*) Хафа бўлманг-у, олдиндан огоҳлантириб қўйишга тўғри келади. Ёлғон показание берсангиз, сизни ҳам ҳибсга олишга мажбур бўламиз.

Б е р д и е в (*бидирлаб*). Эшитдингизми, янга? Сизам жавобгар бўласиз! (*Ҳанифа индамай бош ирғайди.*)

М я с н и к о в. Қанча очиқ гаплашсак, шунча яхши. (*Пауза.*) Эрингизнинг соғ-саломат чиқиб келишини хоҳлайсизми?

Ҳ а н и ф а. Эримдан бошқа суянчиғим йўқ. Тепамда Худо турибди. Эрим бегуноҳ.

М я с н и к о в. Шошилманг, граждaнка Жуманова.

Ҳ а н и ф а. Эримда гуноҳ йўқ!

Б е р д и е в (*зарда билан*). Охиригача эшитинг-да, янга! Бу одам сизга ёрдам бермоқчи десам...

М я с н и к о в (*уйланиб*). Қизингиз қайси больницада ётибди?

Ҳ а н и ф а (*кўнглида умид уйғониб*). Интернатда. (*Пауза.*) Интернатни касалхонага айлантиришган.

М я с н и к о в. Ёзиб олинг, Бердиев! (*Бердиев ёзади. Ҳанифага.*) Фамилияси?

Ҳ а н и ф а. Жуманова. Жуманова Азиза. (*Бердиев шоша-пиша ёзади.*)

М я с н и к о в. Ёши?

Ҳ а н и ф а. Ўн еттида.

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Бердиев! Жуманова Азиза назоратга олинсин.

Б е р д и е в. Хўп бўлади! Текшираимиз!

М я с н и к о в. Текшириш эмас, бажариш керак! Эрта-гаёқ алоҳида палатага олинсин!

Б е р д и е в. Хўп бўлади! (*Ёзишда давом этади.*)

М я с н и к о в. Керакли дорилар билан таъминлансин.

Б е р д и е в. Хўп бўлади!

М я с н и к о в (*уйланиб*). Ҳаммамиз ҳам бола деб юриб-миз-да. (*Пауза.*) Болалар — бизнинг келажагимиз...

Ҳ а н и ф а (*маъюсланиб*). Болаларни ўйласанглар, отасини нега қамайсизлар?

М я с н и к о в. Начора, қонун барчага баробар.

Б е р д и е в. Битта боласи бўладими, унтами...

М я с н и к о в (*уйланиб*). Эрингиз бунчалик бетоблигини билмаган эканман. Майли, шароитини яхшилаемиз. Мен сўзимнинг устидан чиқадиган одамман.

Б е р д и е в. Худди шундай, янга! Бу киши бир сўзли одам!

М я с н и к о в (*босиқлик билан*). Биласизми, гражданка Жуманова... эрингизнинг қисмати сизга боғлиқ.

Ҳ а н и ф а (*дафъатан тушунмай*). Нима?

М я с н и к о в. Жумановнинг қисмати сизга боғлиқ бўлиб қолди.

Ҳ а н и ф а. Менга?

М я с н и к о в (*ишонч билан*). Сизга, гражданка Жуманова! Терговга қанча сидқидилдан ёрдам берсангиз, эрингиз шунча тез озодликка чиқади!

Ҳ а н и ф а (*умидвор бўлиб*). Дадасининг тақдири менга боғлиқ бўлса, ҳар қанча хизматга розиман.

Б е р д и е в (*ганга аралашиб, Мясниковга*). Айтгандим-ку, Михаил Васильевич! Жумановнинг хотини ақлли аёл, дегандим-ку...

М я с н и к о в (*Бердиевга эътибор бермай, Ҳанифага*). Узр-ку, яна бир марта эслатишга мажбурман. Агар ёлғон показание берсангиз...

Х а н и ф а. Эримда гуноҳ йўқ!

Б е р д и е в (*қўлини пахса қилиб*). Қанақа одамсиз-а? Қанақа одамсиз? Олдин гапга қулоқ солсангиз-чи, бундоқ!

М я с н и к о в (*Ҳанифага*). Тўғри айтасиз. Эрингизда гуноҳ йўқ. Соддалиқ қилган. Бу ишларга тасодифан аралашиб қолган. (*Пауза.*) Бултур пахта пункти мудирини Омонов айёрлик қилиб, эрингизни етмиш тонна пахта приписка қилишга кўндирган.

Х а н и ф а. А?

М я с н и к о в. Омонов улушнинг каттасини ўзи олиб, Жумановга атиги ўттиз минг берган.

Х а н и ф а (*ҳайратдан чўчиб тушади*). Нима?

М я с н и к о в. Омонов показаниесида ҳаммасини ёзиб берган.

Х а н и ф а. А-а-а! (*Гоҳ Мясниковга, гоҳ Бердиевга мўлти-раб қарайди.*) Ё, тавба, ё Худо! Ҳали бу тўхмат ҳам бормиди?!

Б е р д и е в (*зарда билан*). Гапнинг бердисини эшитинг олдин!

М я с н и к о в. Эрингиз ўша пулни уйга олиб келган.

Х а н и ф а (*тўсатдан кескин ўзгариб*). Нима-а-а? Уйга олиб келган?

М я с н и к о в. Марҳамат қилиб эслаб кўрсангиз, гражданданка Жуманова, ўша ўттиз минг қани?

Х а н и ф а. Ўттиз минг? Қанақа ўттиз минг? (*Аламдан йиғлаб юборади.*) Қанақа ўттиз минг?

Б е р д и е в. Шовқин солманг-э! Қанақа хотинсиз ўзи? (*Дардага билан.*) Сизга пул керакми, эрми? Панжи ака арзи-майдами ўша ўттиз мингга?

Х а н и ф а (*аламдан қақшаб*). Қанақа ўттиз минг, шумқадам! Тўхмат қилмай, тўхмат балосига йўлиққур, қанақа ўттиз минг?

Б е р д и е в (*дўқ уриб*). Ҳой, яхшилик ёқмаган банда!

Х а н и ф а (*Бердиевга*). Қанақа ўттиз минг дейман, ер ютқур?! Манавинақа сўхтаси совуқларни бир марта бошлаб келдинг, индамадим! Икки марта бошлаб келдинг, индамадим! Ўн марта бошлаб келдинг, индамадим! (*Йиғлаб.*) Уйимни қоқ ер, қаро шифт қилдиларинг, бувимдан қолган билагузуккача опкетдиларинг, индамадим! Энди бу тўхмат ҳам бормиди, худобехабар! Титкиламаган жойинг қолмади-ку! Текширмаганинг битта ҳалажой қолди. Бор! Кавлаб кўр ўшаниям!

Б е р д и е в (*бақириб*). Кавлаймиз! Керак бўлса кавлаймиз!

Х а н и ф а. Булар-ку аллақайси гўрдан келган. Сен-чи? Сен шу қишлоқнинг сувини ичиб катта бўлгансан-ку! Ўз хешларингга тўхмат қилгани уялмайсанми, юзсиз! Панжи аканг кимлигини билардинг-ку, виждонсиз! Булар-ку, қилғилик-

ни қилиб юртига жўнаб кетади. Сен қандоқ бош кўтариб юрасан бу юртда, имонсиз!

Б е р д и е в. Э, шаллақилик қилма-э! Мен хизмат бурчимни бажаряпман!

Х а н и ф а. Хизмат? Хизматинг шуми сени? Эртага манавилар бегуноҳ онангни қамоққа тиқ, деса, оқ сут берган онангни қулигаям кишан соласанми, номард! (*Бирдан газабга миниб.*) Беш минг берсанг акамни чиқариб юбораман, деган ким эди? Сигиримни сотдим! Гиламимни сотдим! (*Яна йиғлаб юборади.*) Биттаю битта қизимга атаб не ҳасратда йиққан бисотимни сотдим...

Б е р д и е в (*қўрқиб*). Янга!

Х а н и ф а. Кулоғимгача қарзга ботдим! Қани чиқарганинг? Қани эримни чиқарганинг, номард!

Б е р д и е в (*қўрқиб*). Янга! Унақа гапларни гапирманг, янга!

М я с н и к о в (*тоқати тоқ бўлиб*). Жуманова! Одам тилида гапиринг!

Х а н и ф а. Нима-а-а? Нима дединг? Ҳали сен узингни одамман деб юрибсанми? Сенинг тилинг одам тили бўлди-ю, меники ҳайвон тилими? Мен сенинг уйингга борганим йўқ! Сен менинг уйимга бостириб келдинг! Керак бўлса сен менинг тилимда гаплаш!

М я с н и к о в. Шовқин солманг, Жуманова! Омонов 30 минг берганини эрингизнинг ўзи бўйнига олган!

Х а н и ф а. Нима-а-а? Нима дединг! Бўйнига олга-а-ан? (*Утириб тиззасига уради, фарёд солади.*) Бу қанақа зулм! Бу қандоқ бўхтон! Ҳеч вақо йўқ бу хонадонда! Эрим болаларига ҳаром егизган эмас! Эримда гуноҳ йўқ! Йўқ! (*Дод солади.*) Тухматга қолиб кетдим-ку! (*Эшик олдига боради.*) Ҳой, одамлар, бормисизлар?! Ҳой, қўшнилар, қаёқдасиз? Нега индамайсиз? (*Ҳеч кимдан садо бўлмагач, сўри олдига қайтиб келади.*) Нимани ўртага қўйиб онт ичай? (*Дастурхондан нонни олиб юзига босади.*) Нон урсин! Нон урсин! Нон урсин! (*Қақшаб йиғлайди. Қўлидан нон тушиб кетади.*) Нонга ишонмасанг, Қуръонга ишонмасанг, Худога ишонмасанг?! (*Сапчиб ўрнидан туради. Мясниковга хезланиб боради.*) Ол тўппончангни! Отиб ташла! Болаларимнинг отасига тухмат қилгандан кўра ўлганим яхши! Отиб ташла! От дейман! От! (*Кутилмаганда Мясниковнинг ёқасига чанг солади.*) Топасан ўша ўттиз мингни! Эркак бўлсанг топасан! (*Ичкарида бола йиғлай бошлайди: бир ёшлардаги бола йиғиси.*)

Б е р д и е в (*орага тушиб*). Янга! Янга дейман!

М я с н и к о в (*юлқиниб*). Қўйворр! Бугуноқ эрингни олдиға обориб тиқиб қўяман! Қанжиқ! (*Бердиев иккаласи уни итқитиб юборишади.*)

Ичкарида бола баттар йиғлайди. Эшиқдан В а л е н т и н отилиб киради. Оддий кийимда. Бошида дўппи.

В а л е н т и н. Ҳов! (*Илдам яқин келиб.*) Менга қара, ҳов! Нега хотин кишини ҳақорат қиласан?!

Ичкарида бола бўғилиб йиғлайди.

Ҳ а н и ф а (*ўқсиб йиғлаб*). Қандоқ кунларга қолдим, ака-жон! Жонимдан тўйиб кетдим-ку! Бу тухматларга қандоқ чидайман, ака! (*Йиғлаб ичкарига киради.*)

В а л е н т и н (*Мясниковга чақчайиб*). Менга қара, ўв! Нега хотин кишини ҳақорат қиласан?

М я с н и к о в (*Валентинга*). Сен кимсан? (*Дағдаға билан.*) Кимсан ўзинг?

Б е р д и е в (*бидиллаб*). Ким билан гаплашаётганингизни биласизми, Вали тоға?! Бу киши...

В а л е н т и н. Нари тур!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Ким бу босмачи? (*Валентинга.*) Фамилиянг?

Б е р д и е в (*бидиллаб*). Мен танийман, Михаил Васильевич! Яхши танийман! Оти Вали тоға!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Дафтарингни ол, саводсиз! (*Валентинга.*) Ким сенга ҳуқуқ берди, хизмат бурчини ўтаётган...

В а л е н т и н (*унинг гапини кесиб*). Ким сенга ҳуқуқ берди аёл кишини «қанжиқ» дейишга!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Ёзиб ол! (*Валентинга.*) Сендан сўраяпман: фамилиянг?

Б е р д и е в. Мен биламан, дедим-ку, Михаил Васильевич! Фамилияси Жуманов! (*Дафтарчасига шоша-пиша ёзади.*) ПМКда ишлайди! «КамАЗ» ҳайдайди... (*Ёзишда давом этади.*)

М я с н и к о в. Жиноятчи Жумановга ким бўласан?

Б е р д и е в (*бидиллаб*). Акаси! Панжи Жумановнинг акаси бўлади!

М я с н и к о в. Шунақами? Жиноятчи Жумановнинг акаси бу! (*Валентинга.*) Сендан сўраяпман! Ўз оғзинг билан айт. Жумановнинг кими бўласан?

В а л е н т и н. Акасиман. (*Бақриб.*) Эшитдингми, акаси бўламан!

М я с н и к о в (*Бердиевга*). Ёздингми? Ҳаммасини ёздингми?

Б е р д и е в. Худди шундай, Михаил Васильевич!
В а л е н т и н (*Бердиевга*). Хўв, шоқол! Дафтарингга қараб қўй!

Б е р д и е в (*бидиллаб*). Эшитдингиз-а, Михаил Васильевич! Ҳақорат қилганини эшитдингиз-а? Гувоҳ бўласиз!

В а л е н т и н. Хўв, бўрига эргашиб юрган шоқол!

Б е р д и е в (*тантана билан*). Ана! Сизниям ҳақорат қилди! (*Чийиллаб*.) Михаил Васильевич! Қачонгача ҳақорат қилади, хизмат вазифасини ўтаётган...

В а л е н т и н. Хўв, хизмат вазифасини ўтаётган шоқол! Дафтарингга қара! Отимни нотўғри ёздинг. Фамилиям Жуманов. Исмиим Вали Жуманович эмас, Валентин Александрович, саводсиз!

Бердиев оғзи очилганча серрайиб қолади.

М я с н и к о в (*дудуқланиб*). Н-н-нима? Қ-қ-қанақасига?

В а л е н т и н. Шунақасига! (*Кичик пауза*.) Эшитиб қўй! Бу дунёда битта укам деб юрибман. Панжи учун дунёнинг нариги бурчагигаям бораман! Ўлгунимча олишаман! (*Кичик пауза*.) Булдими? Терговинг битдими? Қани, туёгингни шиқиллат! Йўқол менинг уйимдан!

М я с н и к о в (*энди ўзига келиб*). Сен... Сен... (*титраб*) сен кимга дағдаға қиляпсан?

Б е р д и е в (*бидиллаб*). Ким билан гаплашаётганингизни...

В а л е н т и н. Йўқол дейман!

М я с н и к о в. Билиб қўй! Ҳар битта сўзинг учун жавоб берасан. Мана шу тилларингни суғуриб оламан! Икки қулогинг билан эшитиб ол! Геворкян группасига чекланмаган ҳуқуқ берилган! Чек-лан-ма-ган!

В а л е н т и н. Геворкянинггаям, группанггаям қўйдим!

М я с н и к о в. Авлод-аждодинг билан турмада чиритмасам, одаммасман! (*Бердиев билан бошлашиб чиқиб кетади. Валентин ёлғиз қолади. Уйдан Ҳанифа йиғлаб чиқади.*)

Ҳ а н и ф а. Қандоқ кунларга қолдик, акажон!

В а л е н т и н (*унинг бошини силаб*). Хафа бўлма, келин! Мен сенларни бу итларга хўрлатиб қўймайман! Керак бўлса, энг каттасигача бораман!

Саҳна қоронғилашади. Кечаси. Сўрида Ҳ а н и ф а бешик кучоқлаб ўтирибди. Саҳна ичкарисида Ж у м а н о в кўринади. Соқоли ўсган. Толиққан. Аста-секин келиб, бешик ёнига ўтиради. Бешикни ушлайди. Хаёлий суҳбат.

Ҳ а н и ф а. Бу сизми, Панжи ака?

Ж у м а н о в. Менман, Ҳанифа, менман.

Ҳ а н и ф а. Сизга нима бўлди, нега бедорсиз? Нималарни ўйлаясиз?

Ж у м а н о в. Сени ўйлаяпман, Ҳанифа. Болаларни ўйлаяпман. (*Кичик пауза.*) Инсон боласининг табиати қизиқ бўларкан. Бошингга қаро кунлар тушганида нурли дамларингни ўйлаб, таскин топаркансан. Тангрига илтижо қилишдан ўзга чоранг қолмас экан.

Ҳ а н и ф а. Бу – яхши, дадаси. Одам яхши умидлар билан яшаши керак.

Ж у м а н о в. Эсингдами, Ҳанифа, биринчи учрашувимиз эсингдами?

Ҳ а н и ф а. Тўйимиз... Тўйимиз эсингиздами?

Ж у м а н о в. Ҳаммаси эсимда. Ҳанифа. (*Пауза.*) Ҳанифа! Осида кунларидан айрилган одам кўп нарсани ўйлар экан. Биз – эркаклар ҳар доим ҳам яқин одамимизга дилимизни очавермаймиз. Гўё ҳали олдинда абадий йиллар бор-у, раҳмат айтишга ҳам, суйишга ҳам улгурадигандек. (*Кичик пауза.*) Ҳанифа! Раҳмат сенга, жоним! Дунёда борлигинг учун раҳмат! Менга ҳамдард бўлганинг учун, болаларнинг бошини силаётганинг учун раҳмат, жоним! Эшитяпсанми, Ҳанифа!

Ҳ а н и ф а (*ҳаяжонда*). Эшитяпман, дадаси, эшитяпман. Сиз гапиринг. Тўхтамасдан гапиринг! Мен сизни эшитгим келяпти! (*Ўқиниб йиғлайди. Жуманов энтикиб йўталади. Ҳанифа хавотирланиб.*) Улар сизни ёмон қийнаяптими?

Ж у м а н о в. Қийноқлар нима бўпти. Бир бошга бир ўлим...

Ҳ а н и ф а. Унақа деманг! Сиз бизга кераксиз. (*Пауза, иккиланиб.*) Балки ўшаларнинг айтганига кўнсангизмикин?

Ж у м а н о в. Нималар деяпсан, Ҳанифа? Ўзимга ўхшаган беғуноҳларнинг қўлига кишан солдирайми? Ундай қилсам ким деган одам бўламан. Одамларнинг юзига қандай қарайман, Ҳанифа!

Ҳ а н и ф а (*йиғлаб*). Қийналиб кетдим! Анавилар келавериб жонимдан тўйдириб юборди!

Ж у м а н о в. Биламан, Ҳанифа, сенга қийин. Жудаям қийин.

Ҳ а н и ф а. Бегона юртлардан келганлар-ку майли. Айниқса, анави Бердиев деган терговчи...

Ж у м а н о в. Начора, хоин ўз орангдан чиқади, деганлари рост экан.

Ҳ а н и ф а. Одамлар ҳам...

Ж у м а н о в. Нима «одамлар?»

Ҳ а н и ф а. Одамларгаям ҳайронман. Бошимизга қаро кун тушдию ҳаммаси юз ўгириб кетди. Муллакамдан бошқа ҳеч ким қолмади. Ахир сиз уларга яхшилик қилган эдингизку!

Ж у м а н о в. Менам шунга ҳайронман, онаси. Юртимизни вабо босди! Қамоқхоналар бегуноҳларга тўлиб кетган. (Пауза.) Одамлар нега бунча лоқайд?

Ҳ а н и ф а. Анавиларнинг нияти нима ўзи?

Ж у м а н о в. Ниятими? Нияти — халқни пароканда қилиш. Қулга айлантириш. (Секин-секин парда ортига ўта бошлайди.)

Ҳ а н и ф а. Бу азоблар қачон тугайди? Қачон?!

Ж у м а н о в (қоронғулик орасидан). Билмадим. Ҳанифа, билмадим.

Ҳ а н и ф а. Панжи ака! Панжи ака! (Бешикни қучоқлайди.)

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Ўртача катталиқдаги хона. Тўрда ғаладонли стол, стул.

Стол устида папкалар, қоғозлар, телефон. Лимонад шишаси. Иккита стакан. Столдан нарида суянчиқсиз курси. Стол ортида Мясников ўтирибди.

М я с н и к о в (эшик томонга). Бердиев! (Пауза.) Бердиев! (Жаҳл билан.) Берди-и-ев!!!

Б е р д и е в (пилдираб киради, қўлида қора дипломат). Ассалому алайкум, Михаил Васильевич!

М я с н и к о в (дағдаға билан). Бу ерда тартиб бормийўқми?! Қаёқда юрибсан?

Б е р д и е в (қўрқиб, ғоз туради). Виноват, Михаил Васильевич!

М я с н и к о в. «Виноват», «виноват»... Қаёқдайдинг?

Б е р д и е в. «Ленин» совхозидаги «операция» якунланди, Михаил Васильевич! (Пилдираб стол олдига келади.) Топширигингиз тўлиқ бажарилди! Манавини кўринг! (Мунофиқларча ҳиринглаб.) Кўриб қўйинг, Михаил Васильевич. (Дипломатни столга қўйиб очади. Даста-даста пул олиб, столга ташлайди. Сўнг узуклар, биллагузуклар, соатларни столга қўяди.)

М я с н и к о в (шубҳаланиб). Описга тушмаганми?

Б е р д и е в. Михаил Васильевич. (Ялтоқланиб.) Нима, ҳалиям ишонмайсизми менга? Булар... одамлардан олинган. (Ҳиринглаб.) Нима, давлат миннатдор бўлармиди?

М я с н и к о в (*илжайиб*). Боқса одам бўласан, Бердиев! (*Бармоғи билан ясама нўписа қилиб.*) Қувсан, ўлгудек қувсан! (*Стол устидаги пул ва тақинчоқларни чаққонлик билан сидириб, тортмага солади. Тортмани ёпади. Стол тагидан бурама шишали арақ олади. Иккита стаканга қуяди.*) Сал бўлмаса каллангни олмоқчи эдим. Қани ол. Юртингда адолат қарор топиши учун! Геворкянга рапорт ёзаман. Ватан олдидаги ҳалол хизматларинг учун унвонингни оширамиз!

Б е р д и е в арақни чўқиштиради. Аммо ичмай, мўлтираб тураверади.

М я с н и к о в. Ҳа?

Б е р д и е в (*ялиниб*). Михаил Васильевич...

М я с н и к о в. Нима дейсан?

Б е р д и е в. Михаил Васильевич...

М я с н и к о в (*энди эслагандек бўлиб. Кулиб*). Э-ҳа! Қуруқ қолсанг ўласан-а? (*Ғаладонни очиб, бир даста пул олиб, столга ташлайди.*) Ма!

Б е р д и е в (*чаққонлик билан пулни киссасига яширади. Таъзим қилиб*). Раҳмат, Михаил Васильевич! Минг раҳмат! (*Стаканни кўтариб, тантанавор оҳангда.*) Мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин! Дунё тургунча туринг! (*У арақ ичаётганида Мясников тилла тақинчоқлардан бирини билинтирмай дипломатга солиб қўяди, ўзи ҳам ичиб, арақ шишасини стол тагига тиқади. Лимонад шишаси жойида қолади.*)

М я с н и к о в. Бўлдими? Қани, бор, энди йўлингдан қолма! Анави Жумановга бир қултум сув ҳам, нон ҳам бермайсан! (*Стол устида турган дипломатни унинг қўлига тутқзади.*)

Б е р д и е в (*дипломатни олиб, тисарилганча, эшикка томон зипиллайди. Таъзим қилиб*). Хўп бўлади. Бажарамиз!

М я с н и к о в. Тўхта!

Б е р д и е в (*эсанкираб*). Лаббай?

М я с н и к о в. Бери кел! Дипломатда нима бор?

Б е р д и е в (*баттар эсанкираб*). Дипломатда? (*Дипломатни столга қўяди.*) Ўзингиз кўрдингиз-ку. Мана! (*Дипломатни очади, довдираб.*) Вой! Вой тавба!

М я с н и к о в (*дипломатдан тилла билагузук олади. Ғазабланиб*). Нима бу? Мана бу нима дейман?

Б е р д и е в (*йиғламсираб*). Кўрмай қопман. Ўлай агар, кўрмай қопман!

М я с н и к о в. Кўрмай қопсан?! Ҳали мени алдайдиган бўлдингми?!

Б е р д и е в (*тиз чўкиб*). Тавба қилдим! Кўрмай қопман.

М я с н и к о в (*ғазаб билан бостириб келади*). Мен сен аблаҳни, биласанми, нима қиламан? Припискачилар билан тил бириктирган экан, менга суиқасд уюштирмоқчи бўлди, деб битта рапорт ёзсам, қия бўлиб кетасан! Тамом-вассалом! Цап-царап!

Б е р д и е в. Тавба қилдим. (*Йиғлаб.*) Кечиринг, отахон, ёшлиқ қилдим. Кўрмай қолдим. Бурчагида қолиб кетган экан.

М я с н и к о в (*тақинчоқни тортмага солиб*). Тур ўрнингдан. Кўзингни сийдигини арт! (*Дипломатни улоқтиради. Бердиев илиб олади.*) Гуноҳингни иш билан ювасан! Жумановнинг хотиниям, акасиниям бир баҳона топиб шу ерга олиб келасан!

Б е р д и е в (*тисарилиб чиқа бошлайди*). Хўп бўлади. Раҳмат! (*Чиқади.*)

М я с н и к о в (*телефон тугмасини босади*). Айбланувчи Жуманов олиб кирилсин!

Автоматли соқчи Жумановни олиб киради. Жумановнинг қўли орқасида, кўйлаги йиртилган, қон юқи. Шимининг бир почаси шимарилган. Туфлисида ип йўқ. Бошялагг. Юзи қонаган. Соқоли тиканакдек ўсган. Лаби шишиб кетган. Кирган замони столдаги лимонад ва стаканга термулади. Кўзи ярқ этиб, очилиб кетади. Мясников уни кўрмагандек қўлига туфлаб-туфлаб шошилмай «дело» варақлайди.

М я с н и к о в (*масхаралаб*). Ай-яй-яй, Жуманов! Бу қанақа юриш?! Соқоллар олинмаган. Кийимлар гижимланган. (*Кичик пауза. Киноя билан.*) Ахир сиз интеллигентний одамсиз. Иқтисод фанлари кандидати! Терговга келяпсиз. У ёқ-бу ёқни тартибга солволмайсизми? (*Пауза. Қатъият билан.*) Утирилсин! (*Жуманов курсига ўтиради. Стаканга тикилиб ҳансирайди. Кўзларида умид билан термилади. Мясников бепарво қоғоз варақлайди. Жумановга қарамай.*) Шикоят йўқми? Соғлиқ жойидами? («Дело»ни столга ташлаб, секин юриб Жумановнинг тепасига келади. Унинг юзига тикилиб, энди пайқаган бўлиб.) Ие, юзингизга нима қилди? Камерадошлар хафа қилдими? Яхшимас, Жуманов, яхшимас! Айб ўзингизда! Камерадошларингиз зўр йигитлар. Ўшаларнинг айтганини қилиб қўя қолсангиз-ку... (*Соқчига қўлини еч, деб имо қилади. Соқчи кишанни ечади. Мясников унга чиқиб кет деб имо қилади. Соқчи чиқади.*)

Жуманов беихтиёр билагини силайди.

М я с н и к о в. Кишан сиқдими? Тушунаман, Жуманов, тушунаман. Кишан билагузук эмас. (*Пауза.*) Иссиқни қаранг!

Октябрь охирлаб қолди-ку, ҳалиям чидаб бўлмайди! Уф! (Лимонад қуйиб ичади.) О, совуқлигини қаранг. Жоннинг роҳати-я! (Жуманов беихтиёр лабини ялаб, энтикиб нафас олади.) Бу юртлардаям ёмғир ёғадими, Жуманов? (Яна лимонад қуюди.) Кўпдан бери диабетмисиз? (Жуманов индамайди.) Менинг қайнонам ҳам диабетик эди. Шу касал билан ўлди. Бочка-бочка сув ичиб тўймасди шўрлик! Сиздаям шундай бўлиб турадими, Жуманов? (Стаканни стол қиррасига суриб қўяди. Энсаси қотиб.) Ичинг!

Ж у м а н о в илдам юриб яқин боради. Сувга қўл чўзганида Мясников стаканни столнинг нариги қиррасига суриб қўяди.

М я с н и к о в (масхаралаб). Сизга нормадаги сувни беришмаяптими? (Жуманов индамай тураверади.) Ҳамхоналар икки кундан бери сув ичирмайди денг? (Сувни Жуманов томонга суриб, зарда билан.) Марҳамат!

Ж у м а н о в сувга тикилган қўйи ютоқиб нафас олади. Аммо стаканга қўл чўзмайди.

М я с н и к о в (жаҳли чиқиб). Нима, ўзим ичириб қўйишим керакми? (Жуманов шаҳд билан сувни юлқиб олади. Қули титраб ичади. Стаканни қўймай, шишадаги қолган сувга термулади.) Бўлдими? Ўтиринг жойингизга!

Ж у м а н о в стаканни қўймай, шишадаги сувга яна анча термулади. Кейин стаканни столга қўйиб, оҳиста чекинганча жойига бориб ўтиради.

М я с н и к о в (оҳангини кескин ўзгартириб). «Дим-дим» ўйнашни бас қиламизми энди? (Яна «дело»ни варақлайди. Жуманов бир нуқтага тикилиб ўтираверади. Пауза.) Бу азобларнинг нима кераги бор сизга, а? Биламиз, сиз эсли-хушли одамсиз. У аблаҳлар сизни пора берди, пора олди, деб ётган бўлса-ю, сиз уларни нега аяйсиз? Терговга қанча ёрдам берсангиз, ўзингизга шунча яхши-ку! Жамиятни анавинақанги ҳаромхўрлардан тозалашга кўмаклашасиз. Бола-чақангизнинг олдига тезроқ қайтасиз. (Пауза. Овозини ўзгартириб, жаҳл билан.) Ҳеч бўлмаса оилангизни ўйламайсизми? (Кичик пауза.) Ўтган ҳафта уйингизга боргандим. (Жуманов унга савол назари билан қарайди.) Хотинингиз билан... Оти нима эди? («Дело»дан топган бўлиб.) Ҳа, Ҳанифа! Ҳанифа Жума-

ва билан... Нима десам экан... дўстона суҳбатлашдик. (Пауза.) Хотинингиз менга ёқди. Чиройли. Ақлли. (Кулиб.) Шундай гўзал аёл сизнинг нимангизга учдийкин? (Жуманов титраб кетади, аммо индамайди.) Майли, гап бундамас. Қизингиз... («Дело»ни тағин варақлаб.) Оти нимайди?

Ж у м а н о в (ўрнидан туриб кетади. Хавотирланиб). Қизимга нима бўпти? Нима қипти Азизага?

М я с н и к о в. Умуман... Ёмон эмас... Фақат... жигари касалроқ эканми? (Жуманов изтироб билан инграйди. Мясников уни юпатган бўлиб.) Ташвиш қилманг, Жуманов. Ўтиринг. Ёрдам берамиз. Касалхонага жойлаймиз. (Пауза.) Хотинингиз эрим билан свидание беринг деб ҳеч қўймади. Начора, қонунга хилоф бўлса ҳам рози бўлдим. (Телефонга.) Учинчи! Жуманова олиб кирилсин! (Жуманов бир қадар енгиллик ҳис этиб шимининг почасини туширади, бармоқлари билан сочини текислаган бўлади, Мясников унинг ҳаракатларини таҳқиромуз кузатади.) Билиб қўйинг, Жуманов! Бу яхшиликни сиз эмас, хотинингиз учун қиялпман.

С о қ ч и Ҳ а н и ф а н и олиб киради.

Ҳанифа саросимада тўхтаб қолади. Аввалги кийимида, фақат қўйлаги устидан жемпер кийган. Бошида рўмол. Кўзлари қизарган. Соқчи эшик олдида пойлаб туради.

Ҳ а н и ф а. Дадаси!
Ж у м а н о в. Ҳанифа!

Иккаласи бир-бирига талпинади.

М я с н и к о в (бақириб). Кўришиш тақиқланади!

Эр-хотин турган ерида бир-бирига термилиб қолишади.

Ҳ а н и ф а (кўзига жиққа ёш тўлиб). Худога шукр. Кўришинингиз яхши...

Ж у м а н о в. Ўзинг тузукмисан, онаси?

Ҳ а н и ф а. Кўриб турибсиз-ку, мен яхшиман. (Кўзи тўла ёш билан.) Жудаям яхшиман. Сиз бизлардан...

Ж у м а н о в. Болалар қалай, болалар?

Ҳ а н и ф а. Юришибди... Ҳаммаси яхши...

Ж у м а н о в (изтиробда). Азизага нима қилди?

Ҳ а н и ф а. Азизами? (Бўғзига тиқилган ёшни аранг ютиб.) Азизаям яхши... Сизга салом айтди...

Ж у м а н о в. Туш кўрдим. (Тутулиб.) Йўқ, яхши туш...

Ҳ а н и ф а. Азиза соппа-соғ деяпман-ку, дадаси... (*Йиғисини аранг ютиб.*) Ўзиям яхши. Ўқишиям аъло.

Ж у м а н о в. Ҳасан-Ҳусанлар қалай?

Ҳ а н и ф а (*кўзида ёш билан жилмайиб*). Сўраманг, олов бўлган! Дарсдан кейин пахтага чиқишяпти. Кеча Ҳусанингиз айтиб қолди.

М я с н и к о в (*гоҳ Жумановга, гоҳ Ҳанифага шубҳаланиб қарайди*). Тушунарли тилда гаплашилсин!

Ҳ а н и ф а (*эътибор бермай*). Иккови пахта териб саккиз сўм ишлашибди. Йиғаверинглар, велосипед обераман, десам (*йиғисини ютиб*), йўқ, дейди, дадамга этик оламиз, дейди... (*Кичик пауза.*) Астмангиз қийнамаяптими? Нафасингиз қисмаяптими?

Ж у м а н о в. Кўриб турибсан-ку, онаси, соппа-соғман! (*Мавжус жилмайиб.*) Хуршид қалай? Катта бўп қолдимми?

Ҳ а н и ф а (*йиғисини ютиб*). Атак-чечак юряпти. Тили чикди. (*Йиғисини ютиб.*) Нукул «дада», «дада», дейди... Кечаси туриб чой ичмасангиз қийналардингиз. Сувсамаяпсизми? Куруқ чой обкелмоқчийдим. (*Тараддудланиб.*) Шошиб қолдим.

Ж у м а н о в. Чой керакмас. Ҳаммаси етарли. Ҳамхоналарим яхши одамлар. Мендан ташвишланманглар.

Ҳ а н и ф а. Муллакам Москвага бормоқчилар.

Ж у м а н о в. Нега?

Ҳ а н и ф а. Сизнинг масалангизда.

Ж у м а н о в. Вали акамга айт. Бормасин!

Ҳ а н и ф а. Нима учун?

Ж у м а н о в (*қатъий бош чайқаб*). Бормасин!

Мясников гоҳ унга, гоҳ бунга шубҳаланиб қарайди.

Ҳ а н и ф а (*изтиробда*). Нега ахир?

Ж у м а н о в. Ҳанифа. Сен ақллисан-ку, онаси. (*Пауза.*) Акамнинг жаҳли ёмон. Москвада бир балога йўлиқтиришади.

М я с н и к о в (*тоқати тоқ бўлиб*). Соқчи! Олиб чиқ!

Эр-хотин бир-бирининг бағрига отилади. Соқчи уларни ажратади.

Соқчи (*Ҳанифага*). Марш! (*Ҳанифани эшик томон олиб юради.*)

Ж у м а н о в. Ҳанифа! Болаларни эҳтиёт қил. Ўзингни асра!

Ҳ а н и ф а. Бизни ўйламанг, дадаси. Ўзингизни...

М я с н и к о в. Жойингизга ўтиринг! Жуманов!

Ж у м а н о в. Ҳанифа! (*Ҳанифа эшик олдида тўхтайд.*)

Ҳеч кимнинг олдига борма! Уқдингми, ҳеч кимга ялинма! Тушундингми? (*Ҳанифа додлаб юбормаслик учун оғзини кафти билан тўсиб, бош силкиydi.*)

М я с н и к о в (*соқчига*). Олиб чиқ деяпман!

С о қ ч и (*автоматни чангаллаб*). Марш!

Ж у м а н о в. Ҳанифа! (*Қатъият билан.*) Мен тўғримда ким нима демасин, биттаям гапига ишонма! Болаларгаям тушунтир. Уқдингми!

Ҳ а н и ф а билан с о қ ч и чиқадилар.

М я с н и к о в. Кўнглингиз жойига тушдимми? (*Пауза. Илжайиб.*) Балосиз, Жуманов, балосиз! Хотинингиз тўртта туғибди-ю, ҳалиям қиздек. (*Жуманов титраб, қўллари муштга тугилади.*) Дарвоқе, эр-хотин нималарни гаплашдинглар? (*Жуманов жавоб бермайди. Таҳдид билан.*) Саволга жавоб беринг, Жуманов!

Ж у м а н о в (*вазмин оҳангда*). Тўрт ой кўришмаган эр-хотин нимани гаплашарди?

М я с н и к о в (*бирдан жазаваси тутиб*). Сизларнинг ошиқ-маъшуклигингиз мен учун бир тийин! Эр-хотин «Москва, Москва» деб нимани тиллашдиларинг? (*Жуманов юзини терс буриб жавоб бермайди.*) Сиздан сўраяпман!

Ж у м а н о в (*осойишта оҳангда*). Акам Москвага бормоқчи экан.

М я с н и к о в. Қайси акангиз?

Ж у м а н о в (*хотиржам*). Менинг битта акам бор.

М я с н и к о в. Валентин Александрович Жумановми? Нима ишлари бор экан Москвада? (*Жуманов индамай ўтира-веради.*) Ҳақиқат излагилари кептими? Майли, борсин! Припискачи, порахўр укасини ҳимоя қилсин!

Ж у м а н о в. Хотиржам бўлинг. Бормайди.

М я с н и к о в. Боролмайдиам! Ҳақиқатни мана биз тиклаймиз! (*Пауза. Оҳангни ўзгартириб.*) Ёш болага ўхшайсиз, Жуманов! Бизга сизнинг керагингиз йўқ, тушундингизми, керагингиз йўқ! (*Пауза.*) Ҳеч шахмат ўйнаганмисиз? (*Пауза.*) Биламан, ўйнагансиз. (*Жазаваси тутиб.*) Тўрт ойдан бери мен билан ҳам ўйин қияпсиз. Билиб қўйинг, бу партияни мен ютаман, мен!

Ж у м а н о в (*хотиржам*). Бўлиши мумкин. Ҳамма сипоҳлар сизга бериб қўйилган. Менинг қўлимда пиёдадан бўлак нарса йўқ.

М я с н и к о в. Тўппа-тўғри! Сиз пешкасиз. Оддий пешка! Бизга пешкалар эмас, шоҳлар керак, сипоҳлар! (*Пауза.*) Хоҳласам, сизни бугуноқ ўйиндан чиқариб юборишим

мумкин. Ана, обком секретари Низомов, Жумановдан қирқ минг олганман, деб показание берибди. (Жуманов унга бир қараб қўяди-да, яна юзини ўгиради.) Бу ерда қанча кўп ўтирсангиз, гуноҳингиз шунча оғирлашаверади. Кеча битта далил бор эди. Бугун иккита бўлди. Эртага бешта бўлади. Ўнта, йигирмата! Қарабсизки... (қўлини тўппонча қилиб) «пақ», тамом-вассалом! Цап-царап! (Пауза. Оҳангни ўзгартириб.) Менга қаранг. Сиз одаммисиз ўзи? (Бақириб.) Хотинингизга раҳмингиз келмайдими? Аҳволини кўрдингиз-ку! (Жуманов терс қараб ўтираверади. Мясников стаканга лимонад қуйиб, олиб боради. Жуманов иккиланиброқ алади. Энди ичмоқчи бўлганида Мясников бир варақ қоғоз билан ручка узатади.) Анави ерига... Шу билан озод қушсиз. Чин эркаклик сўзим. (Жуманов гоҳ сувга, гоҳ қоғозга қарайди. Стаканни унга қайтариб беради. Мясников ғазаб билан сувни унинг юзига сеппиб юборади.) Мараз! Яхшилиқни билмаган тўнка! Мен сенга охирти шансни бермоқчи эдим. (Асабий юриб. Истеҳзо билан.) Шундай қилиб, пешка ўз шоҳини асраб қолмоқчи! Кимсан обком секретарини! Гўдаклик қилма, Жуманов! Обком битта сенинг оёғингдан тор-тяпти, деб ўйлайсанми? Кўпларни пора беришга мажбур қилган у! Райкомлар, ижрокомлар, раислар... Жумладан, сени ҳам.

Ж у м а н о в (босиқлик билан). Бўхтон. Юзлаштиринг!

М я с н и к о в. Низомов биланми? (Асабий кулиб.) Низомов сенга ўхшаган пешка эмас, сипоҳ! Фигура! Бу ердан узоқда ўтирибди. Бутиркада!

Ж у м а н о в (хотиржам). Нима қипти, юзлаштиринг!

М я с н и к о в (аламдан тишлари ғижирлайди. Аммо ўзини босиб, унинг ёнига келади). Менга қара, Жуманов. Сенга бир гап айтмайми? Профессионал сир. Кулоқ сол. (Кичик пауза.) Ўз ихтиёри билан пора бериш бошқа, порани мажбур бўлиб бериш бошқа. Обком, Жуманов мендан совхозни сотиб олган, деб тухмат қиляпти. Сен бўлса мажбур бўлиб, қўрққанингдан пора бергансан. (Кичик пауза.) Фарқи тушунарлими?

Ж у м а н о в. Тушунарли! Аммо мен ҳеч кимдан пора олган эмасман. Ҳеч кимга пора берган ҳам эмасман. (Истеҳзо билан.) Тушунарлими?

М я с н и к о в (ғазаб билан). Шунақа дегин! Энди мендан эшит, Жуманов! Сен (бармоғини бигиз қилиб), сен порани ўз ихтиёринг билан бергансан! Аввал бўлим бошлиғи бўлгансан, припискада тажриба орттиргансан, кейин совхозни сотиб олгансан! Сен ҳаромхўрлар туфайли нима-лар бўлганини биласанми? (Кичик пауза.) Марказий туманларга тола ўрнига хашак борган. Ха-шак! Кейин ўша лаънати хашак ҳам бормай қўйган! Вагонларда ҳаво борган. Самолёт-

ларда эса, дипломат тўла пул борган. Пул! Тола йўқ, план бор. Пора бор! Орден бор! (*Кичик пауза.*) Тфу. Ҳаромхўрлар!

Ж у м а н о в йўтал аралаш кулади.

М я с н и к о в (*ижирганиб*). Нега куласан? (*Жуманов жавоб бермайди.*) Нимаси кулгили бу лўттибозликнинг?

Ж у м а н о в (*кулиб*). Қип-қизил лўттибозлик! Бу ёқдан тола ўрнига вагонларда ҳаво, самолётда пул борган экан, у ёқдагилар нега индамабди? Нега бизга пул керакмас, тола-нинг ўзини беринглар, демабди?

М я с н и к о в (*бир зум эсанкираб қолади*). О-о-о! Тилинг бор экан-ку! Сен ҳатто пешка ҳам эмассан. Сен — местный кадрсан! Местный кадр! Сенлар тўғрингдаги ҳангомани эшитганмисан? (*Истеҳзоли табассум билан.*) Иттифоқо учта ҳайвонни суд қиладиган бўлишибди. Хўрозни, туяни, эшакни... Йўталишни бас қил! Бу ер сенга поликлиника эмас. (*Пауза.*) Шундай қилиб учта ҳайвонни суд қилишибди. Хўрозни, туяни, эшакни. Хўроз — хотинбоз экан. Ўйлаб-ўйлаб, уни оқлайдиган далил топишибди. Хўроз хотинбоз бўлгани билан товуқларнинг ўзи шуни хоҳлар экан. Туя медлительный экан. Сусткаш. Ўйлаб-ўйлаб, униям оқлашибди. Сусткаш бўлгани билан бўйни узун, узоқни кўраркан. Ташналикка чидаркан. Эшак эса аҳмоқ экан. (*Пауза.*) Минг ўйлагани билан эшакни оқлайдиган далил топилмабди. Эшак — аҳмоқ! Тамом-вассалом! Шунда биттаси бунгаям баҳона топибди. Аҳмоқ бўлсаям ўзимиздан чиққан местный кадр-ку. Орамизда юраверсин, дебди. (*Пауза. Нафрат билан.*) Сен — местный кадрсан. Эшаксан!

Ж у м а н о в (*осойишта, аммо қатъий оҳангда*). Ҳақорат қилма!

М я с н и к о в. Эшаксан! Эш-шак!

Ж у м а н о в (*ўрнидан туриб кетади*). Ҳақорат қилма!

М я с н и к о в (*бақариб*). Ўтир жойингга! Бутун биографиянгни биламан! Авлод-аждодинг билан!

Ж у м а н о в (*жирканиб*). Албатта биласан-да! Ўттизинчи йилда эшон деб бобомни сургун қилдинг. Ўлиги Сибирда қолиб кетди.

М я с н и к о в. Боплаганмиз! Бобонг босмачи бўлган. Босма-чи!

Ж у м а н о в. Босмачи деб бировнинг юртини босиб олганни айтади! Қайси босмачи қайси юртни босиб олибди... Эллигинчи йилда халқ душмани деб, отамни гумдон қилдиларинг! Ўлиги Магаданда қолди!

М я с н и к о в. Ажаб қилганмиз! Отанг потенциал халқ душмани бўлган! Улуғ Октябрь революцияси ролини атайлаб камситган. Ўтмишни атайлаб идеаллаштирган. Феодал подшооларни атайлаб мақтаган. Бобур... Улуғбек... Нодира... Ит-бит! Ёввойилар! Саводсизлар!

Ж у м а н о в (*вазмин кулимсирайди*). Саводсиз Улуғбек расадхона қурганда сен қаёқда эдинг? Ибн Сино «Тиб қонунлари»ни ёзганида Октябрь революцияси тепасида ақл ўргатиб турганмиди? (*Истеҳзоли кулимсираб.*) Балки Беруний Ер диаметрини сенинг маслаҳатинг билан ўлчагандир?

М я с н и к о в (*аламдан бўғилиб*). Учир овозингни, элемент! Миллатчининг илонваччаси!

Ж у м а н о в (*истеҳзоли кулиб*). Менинг отам миллатчими?

М я с н и к о в (*баттар асабийлашиб*). Отанг анави айиқ-башара Валентинни асраб олганини дастак қилмоқчимисан? Номеринг ўтмайди! Отанг ўзининг миллатчилигини яшириш учун ўша безорини ўғил қилиб олган!

Ж у м а н о в. Акам безорими? Бундан чиқди, уруш йиллари Ўзбекистонга олиб келинган икки юз минг етим бола безорию, уларнинг бошини силаганлар миллатчи экан-да!

М я с н и к о в. Гапни чалғитма, унсур! Умрингни турмада чиритаман!

Ж у м а н о в (*унга яқин кела бошлайди*). Аввал айбимни бўйнимга қўй!

М я с н и к о в. Шунақами? Мана! Мана! Мана! (*Уни аёвсиз уради. Жуманов йиқилади.*) Соқчи! Олиб чиқ! Карцерга тик! (*Телефон тугмасини босиб.*) Валентин Александрович Жумановни олиб кир! (*Арақ қуйиб ичади.*)

Б и р и н ч и с о қ ч и Жумановни олиб чиқади.
И к к и н ч и с о қ ч и Валентинни олиб кираётганида
ака-ука рўпара келади.

В а л е н т и н. Панжи!

Ж у м а н о в. Ака!

В а л е н т и н (*укасига қараб*). Ким урди сени? Ким?

М я с н и к о в. Олиб чиқ!

Б и р и н ч и с о қ ч и Панжини олиб чиқади.

В а л е н т и н (*Мясниковга*). Укамга ким қўл кўтарди?

М я с н и к о в (*киноя билан*). Саволингизга жавоб бермасам майлими? (*Иккинчи соқчига чиқиб кетишни имо қилади. Оҳангни ўзгартириб.*) Ай-яй-яй, Валентин Александрович!

Нима ишлар қилиб юрганингизни биласизми? Москвага отланибсиз! Нима, шикоят қилмоқчимисиз? Кимга? Гапингиз бўлса эшитаман. (*Валентин юзини терс ўгириб туради.*) Қайси кунги қилингизни ўзи сизни ўн беш йилга қамашга етади. (*Пауза.*) Устига-устак терговчи Бердиевнинг ҳаётига суиқасд қилибсиз! «КамАЗ»ингиз билан машинасини уриб кетмоқчи бўлсиз! Мана, Бердиевнинг показаниеси! (*Қоғоз кўрсатади.*) Гувоҳлариям бор.

В а л е н т и н. Вой виждонсизлар-эй! Энди менга тухмат қилмоқчимисан?

М я с н и к о в. Ўтиринг, Валентин Александрович, ўтиринг. Сизга ҳеч нима қилмайди. (*Валентин ўтиради.*)

В а л е н т и н. Мунча қийнайсизлар уни? Гуноҳи нима?

М я с н и к о в. Кимни?

В а л е н т и н. Укамни. Панжини!

М я с н и к о в. Бир қориндан талашиб тушганлар бир-бирининг гўштини еб ётган пайтда ўша босмачининг ўгли ука бўлдимиз сизга?

В а л е н т и н. Отамни ҳақорат қилма!

М я с н и к о в. Ўша босмачи сизгаям отами ҳали? (*Истеҳзо билан.*) Билмабмиз! (*Оҳангини ўзгартуриб.*) Менга қаранг, Валентин Александрович. Келинг, осойишта гаплашайлик. Ахир бизлар ҳамюртлармиз. Шунақа пайтда бир-биримизни қўлламасак, қачон қўллаймиз.

В а л е н т и н (*кескин*). Ниятингни айт!

М я с н и к о в. Менга қаранг, Валентин Александрович. Бизга Жумановнинг ўзи эмас, показаниеси керак.

В а л е н т и н. «Биз» деганинг ким?

М я с н и к о в. Бизга! (*Бармоғини бигиз қилиб осмонни кўрсатади.*) Марказга.

В а л е н т и н. Мақсад?

М я с н и к о в (*оддий қилиб*). Мақсад шуки, кичкинагина бир хатча ёзиб берасиз. Шундоқ-шундоқ. Укам Панжи Жуманов бултур сақлаб кўйиш учун менга 30 минг берган эди, мен уни ўз ихтиёрим билан тергов группасининг бошлиғига топширдим. Тамом.

В а л е н т и н. Вой, ифлослар-ей! Энди менинг бошимни ахлат пақирга тикмоқчимисан? (*Куюниб.*) Ленинград блокадасидан чиқиб келганимда сен онангни қорнидаям йўқ эдинг! Шу одамлар мени бағрига олди. Очликдан силлам қуриб, ўлим тўшагида ётганимда шулар менинг жонимга ора кирди. Шулар менинг бошимни силади! Охирги бурда нонини шулар менинг оғзимга тутди. Энди шу халққа нонқўрлик қилайми, номард!

Мясников (*масхара қилиб*). Балки (*имо қилиб*) анавиям кесилгандир?

Валентин. Кесилган! Очиб кўрсатайми?

Мясников (*чинқириб*). Ҳаддингиздан ошманг, Валентин Александрович! (*Пауза.*) Уруш. Мурувват! Қачонгача гапирасанлар битта урушни! Нима, биз ёрдам бермабмизми? Манави ёввойилар юртига илм-фанни, маданиятни ким олиб келди?

Валентин. Сен ўзингни улар билан тенглаштирма! Улар фан олиб келган бўлса, сен ўлим олиб келдинг! Қолаверса, сенга ўхшаганлар маданиятни булардан ўргансин!

Мясников. 66-йил зилзиласида ким тиклаб берди буларнинг шаҳрини? Ким?

Валентин. Тиклагани учун раҳмат! Аммо ўша ҳашарчиларинг ўзи қурган иморатга биринчи бўлиб ўзи кириб олганини биласанми? Э, ўргилдим бунақа ҳашардан!

Мясников (*ғазаб билан*). Ҳа-а-а! Мана энди билдим! Сен ҳам шуларга шериксан! Соқчи! (*Соқчи югуриб киради.*) Олиб чиқ!

Соқчи. Қўлингни орқага қил! Марш!

Мясников. КПЗга тиқ!

Валентин (*Мясниковга*). Менга қара, вей! Сениям ит эмас, она тукқан бўлса, ит эмас, она сутини эмган бўлсанг, укамни қўйвор! Майли, мени отиб ташла! Ос! Тириклайн ёқиб юбор! Аммо укамни қўйвор!

Мясников (*пинагини бузмай*). Ҳар ким ўз жинояти учун ўзи жавоб беради. (*Соқчига.*) Йўқот!

Валентин (*юлқиниб*). Ўлдираман! Барибир ўлдираман. Барибир сўяман! (*Уни соқчи олиб чиқади.*)

Телефон жиринглайди. Мясников гўшакни олади.

Мясников. Алло.

Аёл овози. Москва билан гаплашинг!

Эркак овози. Алло, Мясников!

Мясников (*ўрнидан туриб кетади*). Эшитаман, ўртоқ Геворкян!

Эркак овози. Ишни нега чўзаяпсан?

Мясников. Бажарамиз, ўртоқ генерал!

Эркак овози. Қачон?

Мясников. Ўртоқ генерал...

Эркак овози. Эшитиб қўй, Мясников! Ўзбекистонда вазият ўзгариб борапти.

Мясников. Ўртоқ Геворкян...

Эркак овози. Гапимни бўлма! Вазият ўзгарапти.

Тушундингми? Ишни тезлат! Сенга уч кун муҳлат. Уч кун!
(Телефонда қисқа гудок эшитилади. Мясников гўшакни қўйиб
хуноб бўлиб туриб қолади.)

М я с н и к о в. Жуманов, Жуманов! Тўрт ойдан бери
қонимни ичади, аблаҳ. Соқчи! Жумановни обкир! (Баттар аса-
бийлашиб.) Минг лаънат, пахтасигаям, припискасигаям! Ма-
нави исқирт юртигаям! (Ғазаб билан арақ қўйиб ичади.) Ҳам-
маси бир-бири билан чатишиб кетган. Ўргимчак уяси! Ҳамма-
си қоп-қоп пул устида ухлайди! Қашшоқман, деганининг уйи-
да бир хум олтин бор! (Жуманов киради. Мясников яна арақ
қуяди. Стаканни кўтариб истеҳзо билан.) Аканг Валентин Алек-
сандрович Жуманов ҳибсга олингани билан табриклайман!
Аканг сендан кўра эслироқ экан. Ҳамма айбини бўйнига олди.
(Ичади.) Аканг Валентин Александрович терговчи Бердиев
ҳаётига суиқасд қилган. Ундан олдин шу йил февраль ойида
икки машина пишиқ фишт ўғирлаб сеникига олиб борган. Имо-
рат қуришинг учун.

Ж у м а н о в (нафрат билан). Акам ПМКда ишлайди, йўл
қуради. Йўл қурувчиларда фишт бўлмайди, номард!

М я с н и к о в. Ундай бўлса, икки машина бетон қориш-
маси ўғирлаган. Нима фарқи бор?!

Ж у м а н о в (уйчан. Эзилиб). Бобомни қатағон қилдинг. Отам-
ни қатағон қилдинг. Мени қамардинг... Энди акамга гал келдими?

М я с н и к о в (ғазаб билан бақириб). Керак бўлса, болала-
рингга ҳам гал келади!

Ж у м а н о в (уйланиб). Тушунарли. Ҳаммаси аён. (Мясни-
ковнинг кўзига вазмин тикилиб.) Ҳар ўн йилда калла олиб
турмасаларинг нега кўнгилларинг жойига тушмаслигини
айтайми? (Пауза.) Нима учун энг ҳалол одамларни қамоққа
тиқиб, энг сара гулларни узишингни айтайми?

М я с н и к о в. Айтавер, айтавер. Гапингдан миллатчи
отангнинг ҳиди келяпти. Протоколга шуниси керак!

Ж у м а н о в (осойишта алам билан). Миллатнинг нима
дахли бор, нодон! Сенлар ўйлайдиган одамдан қўрқасан!

М я с н и к о в. Ўйлайдиган? (Асабий кулиб.) Ўйлайдиган
сенмисан! Сенда ақл борми? Сен эшакда ақл бўлса хотин
кишига сир айтармидинг? Билиб қўй, Жуманов! Хотининг
ҳамма кирдикорингни очиб ташлади, миридан сиригача!
(Пауза.) Сен ўтган йил йигирма еттинчи ноябрда уйингга
ўтгиз минг сўм пул олиб боргансан. Ётоғингга кириб сана-
гансан. Хотинингнинг ёнида!

Ж у м а н о в (унинг кўзига тик қараб). Бўхтон!

М я с н и к о в (аламдан тишлари ғижирлаб). Бундан чиқди
хотининг ёлғон показание берган экан-да! Тиқиб юбораман!

Адиб ва Озод Шарафутдинов Бешариқлик китобхонлар
даврасида.

«Тўйлар муборак» комедиясидан кўриниш.

Ҳамкасблар.

Икки буклаб тиқиб юбораман! (*Кичик пауза.*) Бўлмаса бу ёғини эшит! Сен ўша 30 мингни Омоновдан олгансан. (*Жуманов ҳайратланиб қарайди.*) Ҳа-ҳа, пахта пункти мудир Омоновдан! (*Пауза.*) Сен обком секретари Низомовга берган 40 мингнинг ўрнини қоплаш учун Омоновдан 30 минг олгансан. Далил керакми? Мана! (*Қоғозни Жумановнинг те-насига олиб боради.*) Ҳамтовоғингнинг имзосини танирсан?

Ж у м а н о в (*қоғозга бир қараб*). Тухмат! Юзлаштир!

М я с н и к о в. Юзлаштираман! Соқчи! Омоновни олиб кир!

Соқчи Омоновни олиб киради. Омонов азобланган. Юзи қонталаш. Оёқда зўрға туради. Жуманов ўрнидан туриб кетади.

М я с н и к о в. Айбланувчи Омонов! Қаршингдаги собиқ совхоз директори Жумановни танийсанми? (*Омонов индамай бош силкиб, тасдиқлайди.*) Мана бу кўрсатмага ўзинг имзо чекканингни тасдиқлайсанми? (*Омонов бош силкиб тасдиқлайди.*)

Ж у м а н о в. Номард! Мен сендан қачон пора олдим, номард?! (*Ўрнидан туриб кетади.*)

М я с н и к о в (*Жумановга*). Ўтир жойингга!

Ж у м а н о в. Қачон? Қачон сендан пул олдим, виждон-сиз! Бошқалар билан тил бириктирсанг бириктиргандирсан. Планинга ёрдам бераман, деб бошқалардан пора олган бўлсанг олгандирсан. Мен бу ҳаром ишга аралашмаганимни билардинг-ку!

О м о н о в (*минғиллаб*). Мени алдашди. Директор билан келишиб қўшиб ёзганмиз, тушган пулни бўлишганмиз, дейсан, дейишди. Қўл қўйсанг... қўл қўйсанг, чиқариб юборамиз, дейишди.

Ж у м а н о в. «Чиқарамиз», дейишди? Деҳқоннинг қозони ойлаб гўшт кўрмаганида сенлар курортма-курорт юриб айш-ишрат қилдинг! Меҳнаткашнинг боласи пахтада ишлаб ранги заъфарон бўлиб юрганида сенлар кўша-қўша машина олдинг!

О м о н о в (*йиғламсираб*). Нима қилай, ака! Иложим қолмади. Менга азоб беришди. Ёмон азоб беришди.

Ж у м а н о в. Азобдан кўрқдингми, қуёнжорак! Сенга ўхшаган бир ҳовуч ҳаромхўрнинг касрига қанча бегуноҳ азоб чекаётганини биласанми? (*Мясниковга имо қилиб.*) Манави золимлар бутун бошли халқни бадном қилганини тушунасанми? Минглаб бегуноҳ азоб чекиб ётганида сенинг жонинг ширин бўлиб қолдими, олчоқ!

О м о н о в (*йиғламсираб*). Нима қилай, ака, нима қилай ахир!

М я с н и к о в (*Омоновга*). Қаршингдаги Жуманов сендан 30 минг пора олганини тасдиқлайсанми?

Жуманов (яна ўрнидан туриб кетади). Гапир! Мард бўлсанг, умрингда бир марта ростини айт! Мен сендан пул олдимми?

Омонов (бош чайқаб). Йўқ!

Мясников (ўрнидан туриб кетади). Нима? Нима дединг?

Омонов (қатъий қилиб). Жуманов мендан бир тийин ҳам олган эмас!

Мясников (тахдид билан). Шунақами ҳали? Ўзинг берган показаниедан тоняпсанми?

Омонов. Уни мен ёзганим йўқ. Мажбур қилиб қўл кўйдиришган.

Мясников. Соқчи! Олиб чиқ бу хоинни! 32-камерага тиқ!

Соқчи. Қўлингни орқага қил. Марш! (Олиб чиқа бошлайди.)

Омонов. Ўттиз иккинчига эмас. Фақат ўттиз иккинчига эмас!

Соқчи (Омоновнинг елкасига автомат тираб). Юр!

Омонов. Панжи ака! Мендан хафа бўлманг, Панжи ака!

Жуманов. Ўзингни асра, ука!

Омонов. Бу дўзахдан омон чиқсангиз...

Соқчи. Юр дейман! (Олиб чиқади.)

Мясников (пинагини бузмай). Шундай қилиб, ўтган йили 27 ноябрь куни сен пахта пункти мудирини Омонов билан тил бириктириб, 70 тонна пахтани приписка қилгансан. Эвазига Омоновдан 30 минг олгансан.

Жуманов (астойдил ҳайратланиб). Айтди-ку! Ўз оғзи билан айтди-ку! Ҳеч қанақа приписка, ҳеч қанақа пора...

Мясников (пинагини бузмай). Айтаверсин! Бизга оғзаки гап керакмас. Биз ҳужжатга ишонамиз. (Қоғозни шапатлаб.) Мана ҳужжат! Ўша куни Омонов иккаланг уйингга боргансан! Омоновдан 30 минг олгансан.

Жуманов (уйланиб). Демак, 27 ноябрда.

Мясников. Ҳа! 27 ноябрда!

Жуманов. Демак, 27 ноябрда Омонов менинг уйимга борган...

Мясников (баттар асабийлашиб). Ҳа! Ҳа! Ҳа! Йигирма еттинчи ноябрда! Хотининг сенларга қовурдоқ пишириб келган. Омонов иккаловинг битта «Столичный»ни бўшатгансан!

Жуманов (осойишта нафрат билан). Эътиборинг учун йигирма еттинчи ноябрда мен Тошкентда эдим! (Мясников доводи раб қолади.) Фанлар академиясида номзодлик диссертациясини ёқлаганман. Ўша кеча «Ўзбекистон» меҳмонхонасида тунаганман! Хотиним ҳам уйда бўлмаган. Кичик ўғлим 25 ноябрда туғилган. Хотиним 3 декабргача туғруқхонада бўлган. Бировга туҳмат қилишдан олдин бу ёғини ўйлаш керак эди, «цап-царап!» Ҳоҳлаган жойингдан справка олавер! Меҳмонхонадан, аэропортдан, туғруқхонадан...

М я с н и к о в (*бир зум эсанкираб қолади. Аммо ўзини кўлга олади*). Справка? Сенларда справка борми? Сенларда закон борми? «Ўзбек иши» деган аср жиноятини бошлаган сен эшакларда қонун борми? Хоҳласанг, туғилмаган болани туғилди, деб ҳужжат тайёрлайсан! Хоҳласанг, туғилган болани қайтиб тиқиб юборасан! (*Нафрат билан.*) Текинхўрлар! Ўғрилар!

Ж у м а н о в (*узоқ паузадан кейин. Ўйланиб*). Нега «ўзбек иши?» Нега айнан «ўзбек иши?» (*Изтиробга тушиб.*) Тўғри. Ҳаммаси тўғри... (*Ўқинчли, аммо осойишта оҳангда.*) Ёмоннинг кучи япалоққа етади. (*Пауза.*) Қўшиб ёзиш марказнинг ўзидан бошланган. Марказ эса ўзбекнинг ёқасига ёпишиди. (*Пауза.*) Тўғри қилди. Арманига ёпишса, юз минг киши кўчага чиқарди. «Арман халқидан қўлингни торт!» дерди. Гуржига ёпишса, икки юз минг чиқарди. Ўзбек – андишали халқ. Уркалтак-суркалтакни ёмон кўради. Беҳуда қон тўкилишидан ҳазар қилади. (*Надомат билан бош чайқаб.*) Ўйланган... Ҳаммаси ўйланган. Мурод – ўзбекнинг қонини тўкиб, бошқаларни кўрқитиш. (*Мясников шишадаги охирги арақни ичади.*) Фақат бир нарсага тушунмайман. Шундай бағри кенг, шундай меҳнаткаш халқ нега ҳеч қовушмайди? Нега бирининг гапи бирига тўғри келмайди? Ўтмиши шундай зафарларга тўлиқ халқ нега бунча муте?

М я с н и к о в (*кайф таъсир қилган. Илжайиб*). Сенлар умрбод қул бўлиб келгансан! Ҳамманг қулсан! Ҳамманг плебей!

Ж у м а н о в. Сен-чи? Сен қул эмасмисан? (*Шиддат билан.*) Қулсан! Катталаринг олдида, ўзбекнинг ашаддий душмани Геворкян олдида қулсан! Йўқ айбимни қанча тез бўйнимга қўйсанг, амалинг шунча тез кўтарилади. Погонингга яна битта юлдуз кўнади, маошинг ошади!

М я с н и к о в (*столни муштлаб*). Ўчир овозингни! Эртагаёқ Бутиркага жўнатаман! Обкомингни олдида! Обкоминг ким бўпти! Республика раҳбарлариниям эмаклатаман! Ўзбекистондан йигирма тўрт минг жиноятчи қамоққа олинган. Йигирма тўрт минг! (*Оғзидан тупук сачратиб.*) Йигирма тўрт минг нима бўпти? Керак бўлса, яна юз мингини қамоққа тиқамиз! Миллионини қириб ташлаймиз. Босмачилар! Эшаклар!

Ж у м а н о в. Эшитиб қўй, қонхўр! Бу қатағонинг учун тарих олдида жавоб берасан!

М я с н и к о в (*худбинларча илжайиб*). Сенга битта янгилик айтайми? (*Кичик пауза.*) Қайси куни хотининг сени кўрганда нега додлаб юборай деганини айтайми? (*Пауза. Жуманов унга ҳайратланиб қарайди.*) Қизинг ўлган!!!

Жуманов сесканиб кетади. Мясниковга ҳайрат билан термилиб қолади.

М я с н и к о в. Уч кун олдин...
 Ж у м а н о в (*эсанкираб қолади. Инграб*). Ёлғон...
 М я с н и к о в. Касалхонада...
 Ж у м а н о в (*бутун вужуди тебраниб, инграб*). Ёлғон!
 М я с н и к о в. Касалхонага айлантирилган интернатда...
 Ж у м а н о в (*йиғлолмай энтикади. Охири унсиз йиғлайди*).
 Азиза... Жоним болам!
 М я с н и к о в. Жигари эзилиб кетган экан...
 Ж у м а н о в. Қизим!
 М я с н и к о в. Ўлим олдидан қаттиқ азоб чеккан. Қон қусган...
 Ж у м а н о в (*бутун гавдаси билан тебраниб*). Болам!
 М я с н и к о в. Сени сўраган...
 Ж у м а н о в. Жон қизим! (*Курсидан йиқилиб тушади. Ўксиниб йиғлайди.*)
 М я с н и к о в (*мастона тантана билан*). Бу ҳали ҳаммаси эмас. Яна бир янгилик: хотининг қамоққа олинган! Хотининг жинойатчи. Наркобизнес билан шуғулланган!
 Ж у м а н о в (*аламдан титраб*). Мараз!
 М я с н и к о в. Бердиев туалетингдан 140 грамм наша топган.
 Ж у м а н о в (*қалтираб*). Йиртқич!
 М я с н и к о в. Буям ҳаммаси эмас. Бугун мен сенга ажойиб томоша кўрсатаман. Фаройиб томоша! Тўртта тугсаям фигураси бузилмаган хотинингни учта (*бармоғи билан кўрсатиб*), учта рецидивист бараварига зўрлаётганини ўз кўзинг билан томоша қиласан! (*Чайқалиб эшик томон юради.*) Бердиев! Қаёқдасан, Бердиев!
 Ж у м а н о в (*фарёд солиб*). Йў-ў-ўқ! (*Алам билан ўрнидан туради. Столдаги шишани олади.*) Фашист! (*Мясниковга ташланади.*)
 М я с н и к о в (*бурилиб қарайди. Қўрқиб*). Жуманов! Жуманов! (*Пистолетини олишга уринади, кайфи борлиги учун уддалай олмайди. Даҳшатга тушиб, хотинлардек бақиради.*) Соқчи-и-и! Соқчи-и-и!
 Ж у м а н о в. Фаши-и-и-ист! (*Унга ташланади. Саҳна қоронғилашади. Шиша синади. Дод-фарёд, икки марта ўқ товуши эшитилади.*)

П а р д а

1995

йил

ТҮЙЛАР МУБОРАК

Икки парда, тўрт кўринишли мусиқий комедия

Иштирок этувчилар:

Мўминжон Қобулов — институтнинг бўлим мудир.
Неъматилла — ходим, Мўминжоннинг дўсти.
Латифжон — ходим, Мўминжоннинг дўсти.
Мадина — талаба.
Кимёхола — Мадинанинг холаси, официантка.
Наримон — ресторан директори.
Опа — институт директори.

Воқеа 80 — 90-йилларда бўлиб ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Саҳна кўндалангига иккига бўлинган. Битта хона Мўминжонники, иккинчиси ходимларники. Уртада эшик бор. Мўминжоннинг хонасида стол, телефон. Ходимларнинг хонасида иккита стол, телефон. Деворда чизмалар. Столда графин. Стакан. Шахмат. Мўминжон ўз хонасида Мадинанинг суратига термилиб қўшиқ айтаяпти.

Мўминжон

Ёрга ўхшаб,
Ёр сурати мени куйдирар,
Қайдасан, дилором?
Юрагимда тошган туйғулар
Менга бермайди ором.

Келгин,
Бир дам мен билан сўзлаш,
Сени кўрмай,
Ҳаёт озурда...

Хуркак кўзлар, ҳаёли кўзлар!
Қолдингиз қаерда?
Сени кўрар кун борми,
Санам?
У ўнгмиди ё туш?

Наҳот, энди айрилдим сендан —
Хаёлимда учиб юрган қуш!

Топиб бергин ёримни, сурат!
Менинг учун
Ҳаёт йўқ усиз.
Бўлмайдими ёки муҳаббат
Шундай дардсиз, қайғусиз?!

Кечир мени, эркажон, кечир,
Берган бўлсам дилиннга
Озор.
Бизга кулиб боқмасми тақдир,
Менга кулиб боқмайсанми,
Ёр?

Сени кўрар кун борми,
У ўнгмиди ё туш?
Наҳот, энди айрилдим сендан —
Хаёлимда учиб юрган
Қуш*...

Калтак еган, ҳаммаёғи дабдала бўлиб кетган
Неъматилла билан Латифжон инқиллаб кириб
келишади.

Неъматилла. Вой бошим!
Латифжон. Вой белим! Супургисининг банди темир-
данми нима бало!..

Неъматилла. Вой! Итини айтмайсанми, итини?! Чегарадан олиб келганми, эшикдан киришинг билан, «Кўлингни кўтар», дейди-я!

Латифжон. Оҳ!

Мўминжон. Нима бўлди?

Неъматилла. Ўл бўлди!

Латифжон. Дард бўлди!

Иккаласи. Бало бўлди!!!

Неъматилла (*ўтирмақчи бўлади. Аммо, оғриб, туриб кетади*). Вой-вой! Капгирини белкуракдан ясаганми-а? Бошимни шудгор қилиб юборди-ку!

Латифжон. Вой белим! Нима қасдинг бор эди бизда-а?

Неъматилла. Шундан бошқаси қуриб қолганмиди-а?

Мўминжон (*энтикиб*). Мадина!

*Қўшиқлар матни Омон Мухторники.

Н е ъ м а т и л л а. Командировкага бормаям ўл. Мадина-ни кўрмаям ўл!

Л а т и ф ж о н. Совчиликка юбормаям ўл! Қай гўрда кўра қолдинг ўшани?!

М ў м и н ж о н (*ўз хаёли билан*). Вокзалда...

Л а т и ф ж о н (*алам билан*). Биламан! Ёмғир ёғи-и-и-и турувди... Вой белим!

Н е ъ м а т и л л а. Ҳа, майдала-а-аб ёмғир ёғиб турувди. Вой, бошим!

М ў м и н ж о н (*ширин хаёл билан*). Кейин вагонга чиқдик. Уям чиқди, менам чиқдим. Битта купега кириб қолдик. Уям кирди, менам кирдим. Кейин ўтирдик. Уям ўтирди, менам ўтирдим. Уям менга қаради, менам унга қарадим... Ойим раҳматли айтардилар: қиз болани кўзида ажинаси бўлади. Яқинига борсанг бошинг айланиб қолади, дердилар. Рост экан, ўзидан-ўзи бошим айланиб кетовурди, оёқларим қалтираб кетовурди, кетовурди. Уям индамади, менам индамидим. Кейин (*кичик пауза*) бир-биримизга тикилиб ўтириб тонг оттирдик!

Л а т и ф ж о н. Биламан, биламан, Тошкентга келганда, поезддан тушаётганда, вой белим... поезддан тушаётганда, у айтди (*овозини қизларникидек ингичкалаштириб*): «Яхши йигит экансиз, танишиб кўяйлик, — деди. — Отим Мадина», деди. Ҳайронман, сен ландовурнинг нимангни ёқтирдийкин ўша қиз?

М ў м и н ж о н. Мадина!

Н е ъ м а т и л л а. Сен бўлсанг икки марта учрашдинг, бизни совчиликка юбординг. Вой бошим! (*Ўйланиб*.) Энди-чи, менга қара, Мўминжон, жон дўстим, сен эсли-ҳушли йигитсан-а?

М ў м и н ж о н. Мадина!

Н е ъ м а т и л л а. Кимсан — каттакон инженерсан-а? Бутун бошли институтнинг бўлим мудирисан-а?

Л а т и ф ж о н. Шуни айтгин. Шунисини айтгин! Ўн беш кун командировкага кетганида қанақа тўполон бўлиб кетганини айтгин!

М ў м и н ж о н. Мадина!

Н е ъ м а т и л л а. Э, шошмасанг-чи! Ўн беш кун йўғингда ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетди. Одамлар телефон қилавериб жинни қилиб кўяй деди. Опани биласан-ку, Опани! Сиқиб қонимизни ичди. Менга қара, жон дўстим, бир марта сўзимизга киргин, уйланмагин!

Л а т и ф ж о н. Хотинни бошингга урасанми? Йигирма етти йил хотинсиз юрган одам эндиям ўлмайсан-ку!

Неъматилла. Сен билмайсан, хотиннинг турган-битгани ғалва бўлади. Ана, ишонмасанг, Латифжондан сўра. Айт, Латифжон, дардингни тўкиб сол, дўстим.

Латифжон. Агар-чи, вей, мен-чи, қайтадан туғиладиган бўлсам, хотин зотини кўрсам, ўн чақирим наридан қочган бўлардим. Айниқса, мана шу ўзимни хотиним бор-ку, ўзимни хотиним, шуни кўрсам, минг чақирим наридан қочган бўлардим!

Неъматилла. Ана, эшитдингни, ана! Мени хотиним-чи, уйга борсам, қилдирмаган иши қолмайди. Эрталаб туриб чой қайнатаман — бир. (*Латифжон қўшилишиб санаб туради.*) Қуймоқ қиламан — икки. Болани боғчага обораман — уч! Кечқурун яна боғчага ғириллайман — тўрт. Шанба кунлари йиғилиб қолган бир ҳафталик кирни ювман — беш!

Латифжон. Кир порошок топилсаям майли эди.

Неъматилла. Шуни айтгин! Тагин белини ушла-аб тепамда туради-да, «яхшилаб ишқаланг, бўлмаса кир очилмайди», дейди. Юмуш қилавериб-қилавериб, домохозяйка бўп кетдим. Фақат туғиб беришим қолди.

Латифжон. Менинг хотиним-чи, вей! Қирқта шайтонни рўпарасига ўтқизиб қўйиб чилёсин қилиб ташлайди.

Неъматилла. Ана, эшитиб қўй, ана!

Мўминжон. Мадина!

Неъматилла. Биринчидан, эркинг йўқолади. Сен илм одамисан. Мажлис бор, илмий кенгаш бор. Беш минут кеч қолсанг ёқангни ҳидлайди. Ҳам ичган-ичмаганингни билиб олади, ҳам қанақа атир ҳиди келаётганини суриштиради.

Латифжон. Иккинчидан, дам олиш кунинг ҳаром бўлади. Эрталабдан қўлингга сумка тутқазиб, бозорга ғириллатади.

Мўминжон. Мадии-и-на!

Неъматилла. Э, яна гапиради-я! Қанақа ғалчасан ўзи! Ҳеч бўлмаса бизларни ўйлагин. Сен уйлансанг, институтдаги ишни ким қилади?

Мўминжон. Мадина!

Хонага кўзойнакли Опа киради. Қўлида карнай қилиб ўралган қоғоз-чизмалар бор. У ёқ-бу ёққа аланглайди. Латифжон билан Неъматилла шоша-пиша бошидаги дўппини ечиб, чўнтакка тиқишади. Опа уларга ўтиринглар, деб имо қилади. Неъматилла билан Латифжон илжайиб таклифни рад этишади. Аммо Опа қатъий имо қилганидан кейин иккаласи ҳам минг азоб билан афтини буриштириб ўтиради.

О п а (*Латифжоннинг тепасига келиб, чизмани очади. Чизмада «Мадина» деган сўз ёзилган*). Нима бу?

Л а т и ф ж о н (*чизмадаги ёзувни ўқиб*). Мад... Мад... (*Елкасини қисади*.)

О п а (*бошқа чизмани очиб*). Буниси-чи?

Л а т и ф ж о н (*кўзи олайиб*). Мад... Мад...

О п а (*жаҳл билан Неъматилланинг олдига боради. Дагдага билан*). Мана бу нима деяпман?

Н е ъ м а т и л л а. Мад... Мад... Мадина.

Мўминжон томонга қарайди. Мўминжон ўрнидан туриб кетади.

О п а. Сув омборининг лойиҳасида Мадинага бало борми?

Н е ъ м а т и л л а. Опажон... Оп-оп-опажон. Мен ёзганим йўқ. Ўлай агар, ёзганим йўқ.

Л а т и ф ж о н. Менам ёзганим йўқ, Опажон. Мен чизаман.

О п а (*гоҳ Латифжонга, гоҳ Неъматиллага қараб*). Ўзларинг-ку, Мўминжон Қобулович ўн беш кун йўқлигида ҳемирининг ишини эплотмадиларинг. (*Чизмаларни столга қўйиб, дафтарчасини олади. Варақлайди. Латифжонга*.) Та-ак... Сиз ўтган сешанба кuni ишга етти минут кеч қолгансиз. Сабаб?

Латифжон «Нима дей» дегандек Неъматиллага қарайди. Неъматилла тилини тишлаб, кўзини олайтиради.

Л а т и ф ж о н (*эслаган бўлиб*). Э-ҳа-а, биласизми, Опажон, кўшним ўлиб қолувди. Шундоқ ён кўшнимиз... Яхши одам эди, раҳматли...

О п а. Ўлса нима бўпти? Материалистик фалсафани ўқимаганмисиз? Тугилмоқ — ўлмоқ демакдир. Ё сизам кўшилишиб ўлдингизми?

Л а т и ф ж о н (*мингиллаб*). Йўқ, Опажон, ҳозирча ўлганим йўқ. Опажон... Энди ҳар қалай кўздай кўшни. Мозорга обордик.

О п а (*жазаваси тугиб*). Нима? Ҳали жанозаям ўқигандирсиз?

Л а т и ф ж о н. Йўғ-е, Опажон. Жанозани домла ўқийди.

О п а. Агар яна бир марта мазорга борсангиз, ўша ерда қолаверинг!

Л а т и ф ж о н. Майли, Опажон. Қол десангиз, қолавераман.

О п а (*Неъматиллага*). Сиз-чи? Нимага (*дафтарчани варақлаб*) 21 март кuni иш тугашига ўн олти минут қолганида жуфтакни ростладингиз? Кимингиз ўлган эди?

Неъматилла. Ҳеч ким ўлгани йўқ, Опажон, худо ас-ра...ие, кечирасиз (*қўлини кўксига қўйиб*), узр, Опажон, осмон асрасин... Ҳеч кимим ўлгани йўқ. Осмонга шукр, Опажон, осмонга шукр.

Опа. Та-ак... Нима бўлди унда? Тўқинг баҳонангизни!

Неъматилла (*қўлини кўксига қўйиб*). Опажон! Биласиз-ку, мен ёлғон гапиролмайман. Шу десангиз, маҳаллада Наврўз байрами бор эди. Шунга...

Опа. Наврўз? Қачонгача эскилик сарқитидан қутулолмайсанлар? Ким сизга айтди, диний байрамда қатнашгин деб. Қайси маҳаллада ўтди ўша диний байрам? (*Қўлига ручка олади.*)

Неъматилла нима баҳона топай, дегандек Латифжонга қарайди. Латифжон ёш болани тасвирлагандек қўлини пастга қилади. Қизалоқнинг сочига бантик таққандек ҳаракат қилади.

Неъматилла (*жонҳолатда*). Ёлғон гапирдим, Опажон, ёлғон гапирдим! Ҳеч қанақа Наврўз бўлгани йўқ. Бизнинг маҳаллада эскилик сарқитлари тугатилган! Ростини айтсам, қизимнинг боғчасига борувдим. Мен бормагунча боғчасидан келмайди. Аяси борсаям, дадам келсин, деб пойлаб ўтиради. Қизим-чи, Опажон, шунақа ақли, шунақа доно. Оти Лола эди. Аяси иккаламиз сизга ҳавас қилиб Лёля деб ўзгартирдик. Онасини «мамуля», мени «папуля» дейди.

Латифжон. Мени «дядуля» дейди.

Мўминжон. Анави сўзни мен...

Опа (*Мўминжонга*). Буларнинг танобини тортиб қўйишни эслолмасангиз, менга айтинг, мясорубкадан ўтказиб чак-чак қилиб ташлайман! (*Неъматилла билан Латифжонга.*) Ватан биздан сув омборлари кутяпти! Ишлаш керак!

Чиқиб кетади.

Латифжон билан Неъматилла бир қадар енгил нафас олишади.

Латифжон. Уфф...

Неъматилла. Оҳ-ҳ...! (*Латифжонга.*) Ёмон чақдимиз?

Латифжон. Белимни оғриғиям эсимдан чиқиб кетди.

Неъматилла. Бошим ҳам оғримай қолди.

Мўминжон. Мен ёзгандим! (*Опа ташлаб кетган чизмани очади. Оҳ тортиб.*) Мадина!

Неъматилла. Яна Мадина дейди-я! У ёқда калтак есак, бу ёқда «Кобра» чақса... (*Ўйланиб.*) Менга қара, калламга бир фикр келиб қолди. Уйлангинг келяптими? Жудаям уйлангинг келяптими? Ана, Опани об қўя қол. Нима қипти, эслихушли, бутун бошли институтнинг директори. Ўзи Кобра

бўлсаям, сени ҳурмат қилади. Ўлай агар, эрга тегса-чи, заҳар-лигиям босилади. Мени айтди дерсан, уч кунда босилиб қолади. (Мўминжон алам билан юзини буради.) Хафа бўлдингми? Нима қилай, дўстим. Мадинани холаси сенга бермайди. Билдингми? Миллионерга беради!

Л а т и ф ж о н. Ҳоқимнинг ўғлига беради!

Н е ъ м а т и л л а. База мудирига беради!

Л а т и ф ж о н. Менга қара, бор ана, менинг жиянимни олиб қўя қол. Яқинда институтни битирди. Мана бундай қиз! Сочи товонига тушади.

Н е ъ м а т и л л а (қиқирлаб кулади). Сочи товонига тушармиш. Кўрганман, парик кийиб юради. Кулранг парик. Яхшиси, сени ўзим куёв қиламан. Қайнсинглимни олиб бераман. Божа бўламиз.

Л а т и ф ж о н (масхара қилиб, кулади). Божа бўлармиш! Ҳозир хотинингни нима деяётгандинг? Таппи таппидан узоққа тушмайди!

М ў м и н ж о н (бақириб). Ма-а-ди-и-на!

Л а т и ф ж о н. Яна гапиради-я! Вой қанақа одамсан ўзи! Тўй қанақа бўлишини биласанми?

Н е ъ м а т и л л а. Бошига тушмаганидан кейин қаёқдан билади бу. Қани айт-чи, тўйни қанақа қилмоқчисан ўзи?

М ў м и н ж о н. Тўйними? (Ҳаяжонланиб.) Мен одамларга таклифнома тарқатмайман. Мўминжон уйланаркан деб эшитган узоқ-яқин дўст-биродарлар ўзи келаверади! Қариндош-уруғлар йиғилади. Сурнай чалинади. Сенлар «Тўйлар муборак»ни айтасан.

Л а т и ф ж о н. Нима-нима? Сурнай? «Тўйлар муборак?» «Кобра» думингни тугиб қўймасин тагин!

М ў м и н ж о н. Нега энди?

Н е ъ м а т и л л а. Нега бўларди, каллаварам? Сурнай — эскилик сарқити — бир!

Л а т и ф ж о н (санашда давом этиб). «Тўйлар муборак» — феодализм қолдиғи — икки!

Н е ъ м а т и л л а. Никоҳ ўқитиш — диний фанатизм — уч!

М ў м и н ж о н. Ҳайдаса — ҳайдайверсин! Барибир сурнай чалинади. Никоҳ ўқитилади. Сенлар «Тўйлар муборак»ни айтасан. Ҳамма дўстларим тўпланди... Кейин...

Н е ъ м а т и л л а (гапни бўлиб). Пулинг борми?

М ў м и н ж о н. Бор! Мана! (Чўнтагидан пул чиқаради.) Мана! (Тортмадан чиқаради.) Бу ёқда ҳам бор!

Л а т и ф ж о н (санаб). Бори шуми?

М ў м и н ж о н. Ҳа? Етмайдими? (Чўнтагидан танга чиқариб стол устига қарсиллатиб қўяди.) Мана!

Неъматилла (*маза қилиб кулиб*). Нима бу! Тўйга йиқ-қанингми ё обед пулими?

Л а т и ф ж о н. Сен ҳали эл олдига дастурхон ёзиб хурсандчилик қилсак, шу тўй, деяпсанми? Аввало қалин тўлайсан!

М ў м и н ж о н Ёлғон! Қалин йўқ бўлиб кетган.

Неъматилла. Ўрнига сут пули чиққан. Уни...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. Саксонга қариндош-уруғига сарпо деб...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. ЗАГСга...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. Сураткашга...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. Машинада катайса қилишга...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. Ресторанга...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

Неъматилла. Келиннинг ўзига...

Л а т и ф ж о н. Тўлайсан!

М ў м и н ж о н (*талмовсираб*). Қанақаси? Демак... Демак, мен севгимни сотиб олишим керак. Демак, она сути ҳам сотилади. Бундан чиқди, муҳаббатнинг ўзиниям сотиб олишим керак. Ўз муҳаббатимни ўзим сотиб олишим керакми? (*Секин, алам билан.*) Уят эмасми? Қачон, қаерда ёзилган бу қоида?

Неъматилла. Ҳеч қачон, ҳеч қаерда.

Л а т и ф ж о н. Одамлар ўйлаб топган. Эскилик сарқитлари йўқ қилиниб, янгилик сарқитлари топилган.

Неъматилла. Ҳали яна топилади!

М ў м и н ж о н (*бирдан бақриб*). Ишонмайман! Ёлғон! Мадина унақа эмас! Мадина ўзини сотмайди!

Неъматилла. Балки Мадина унақа эмасдир, лекин холасини кўрганмисан? Кимё холани кўрганмисан? (*Бақриб.*) Одам эмас, аждар-ку у, аждар!

Л а т и ф ж о н в а Н е ъ м а т и л л а

Сен биласан — ханжар нима,
Тақмасанг ҳам ханжарни.
Сен билмайсан — аждар нима,
Кўрмагансан аждарни.

Сенга ўхшаб биз ҳам ҳозир
Тақиб юрмаймиз ханжар.

Аммо турсак бўлиб ботир —
Бизга ташланди аждар.

Ёмон экан, йигит киши
Биздек юрса ханжарсиз.
Бу дунёда ишқнинг иши —
Битмас экан аждарсиз.

Ўзинг боргин, энди етар!..
Белга тақиб ханжарни.
Ўлиб юрган бўлсанг агар —
Кўраман, деб аждарни.

Иккинчи кўриниш

Кимё холанинг уйи. Яхшигина жиҳозланган. Гардероб.
Деворда гиламлар. Кимё хола хокандоз, супурги, швабра,
оташкуракларни йиғиштириб, жаҳд билан жавраапти. Мадина
на диванда шумшайиб ўтирибди.

Кимё хола. Падарингга лаънат! Совчиликни ким
қўйибди сенларга! Аввал ботинкангни боғичини тақишни
ўрган. Мундоқ бир шик-модний кийинишни ўрган! Автобуста
осилиб келганини ўз кўзим билан кўрдим-а!..

Мадина (*йиғламсираб*). Нима қилиб қўйдингиз, хола?
Нима қилиб қўйдингиз?!

Кимё хола. Ҳа, мен сенларга космический кораблда
кел деяётганим йўқ, самолётда кел деяётганим йўқ. «Тойота»да
кел деяётганим йўқ! Ҳеч бўлмаса «Волга»да кел. Ҳа, ана,
«Жигули»да кел! Кимга оғиз солаётганингни биласанми?!

Мадина. Нима қилиб қўйдингиз, ахир?! Ҳеч замонда
совчиларниям уриб ҳайдайдими одам?

Кимё хола. Урганим йўқ! Калгир тегиб кетди. Аввалига
яхшиликча тушунтирдим. Ҳой оловси айлансин, тенг тенги
билан. Мадина сизларнинг тенгингиз эмас, дедим. Тушунмайди.
Низачто тушунмайди. У десам, у дейди, бу десам, бу дейди.
Олий маълумотлилигини пеш қилади.

Мадина. Олий маълумотли бўлса, ёмонми?

Кимё хола. Олий маълумотлилик амал бўптими?
Дарахтни бир тепса, юзта диплом ёғилади. Ким айтади сени
современний қиз деб?

Мадина. Эртага менам инженер бўламан-ку?

Кимё хола. Сени йўригинг бошқа. Диплом олсанг
бўлди! А вообше, энг қашшоғи интеллигент бўлади. Тўртта

коммерсантнинг ресторандаги битта абедига ўнта интеллигент тўй қилади.

М а д и н а. Бировнинг касбини ҳақорат қилманг!

К и м ё х о л а. Ҳақорат қиламанми, йўқми бари бир, шунақа иш борки, ўтирган жойидан игнадек тешик очиб бўлмайди. Шунақа жой борки, туя сиғиб кетадиган дарвоза очиб қўйсанг ҳам ҳеч кимнинг иши йўқ. Доход ўзидан-ўзи оқ-и-и-иб келаверади. (*Овози ўзгариб.*) Менга қара, жон болам. Мен сени бахтингни ўйлашимни биласан-а? Йўқ, ростини айт, биласан-а? (*Мадина индамай бош силкиб қўяди.*) Ана, баракалла. Мен сенга шунақа мировой куёв топганманки, шунақа законний куёв топганманки, бир кўришда ўзингга бўшаши-и-иб кетасан. (*Яйраб-яшнаб қўшиқ айтади.*)

К и м ё х о л а

Тушунардинг, болам, худо сал берса эс,
Холанг шўрлик яхши куёв армониди.
Машинаси «Чайка» бўлса ё «Мерседес»,
Жарақ-жарақ пули бўлса кармониди.

Касби кори бўлса унинг арзирли-ю,
Эшигини еллар ёпиб-очишсалар.
Атрофида бешта-ўнта вазири-ю,
Душманлари йўлдан ҳуркиб қочишсалар.

Она қизим, сенинг холанг кўпни кўрган,
Кўчаларда йигит деган мисли хирмон.
Майли, бир оз пастга тушгин, лекин ўрган,
Танлаш керак... мана, бизнинг Наримонхон.

М а д и н а (*ҳайратда*). Наримонхон?

К и м ё х о л а. Наримонхон! (*Қўшиқни давом эттиради.*)
Наримонхон жондек йигит, Наримонхон.

М а д и н а (*баттар ҳайратланиб*). Наримонхон?

К и м ё х о л а

(*Қўшиқни давом эттиради.*)

Бир соатда беш минг топар қимирламай,
Қанча қизлар оғзин очиб, қолиб ҳайрон,
Қаролмайди унга кўзи жимирламай.

Ҳеч савдосиз нарса йўқдир бу дунёда,
Умрнинг ҳам шундай қизиқ савдоси бор.
Она қизим, бўлма анқов, бўлма содда,
Сенга айтсам, дунё ўзи катта бозор...

М а д и н а. Шунақами ҳали? Дунёнинг ўзи бозор денг.
(Қатъий.) Овора бўласиз!

К и м ё х о л а. Вой, менга қара. Тегмасанг ҳам майли.
Аввал бир кўргин.

М а д и н а. Холажон, ўзингизни қийнаманг, мени...
мени... танлаганим бор.

К и м ё х о л а (бирдан ўзига келиб). А?

М а д и н а. Ўзингизни қийнаманг, холажон... Бояги
совчилар келди-ю, ўшалар...

К и м ё х о л а (бақириб). Вой, бояги интеллигентлар-
ми? (Мадина индамай бош ирғайди.) Вой, ўша крахабор-
ларми? Вой шўрим! Қаёқдан пайдо бўлди?!

М а д и н а (ўйчанлик билан). Вокзалда...

К и м ё х о л а. Нима?

М а д и н а. Ёмғир ёғиб турувди.

К и м ё х о л а. Нима-нима?

М а д и н а. Битта вагонга чиқдик... Менам чиқдим, уям
чиқди.

К и м ё х о л а. Нима дединг? Тегишдими?

М а д и н а (ҳамон ўша ўйчан овозда). Битта купега кир-
дик. Менам кирдим, уям кирди.

К и м ё х о л а. Тегдими?

М а д и н а. У менга узоқ тикилиб қолди. Менам унга тики-
либ қолдим. Бир-биримизга тикилиб, тонг оттирдик.

К и м ё х о л а. Вой купега кирмай оёқлари синсин! Вой
тикилмай кўзлари тешилсин! Вой, мен айтувдим-а, практи-
кангга юбормайман, девдим-а! (Бирдан йиғлаб.) Онагинанг
раҳматли сени менга топшириб кетувди-я!..

М а д и н а. Холажон! Нима кераги бор шунақа ваҳима-
ларни. Ишонинг гапимга, холажон! У бошқаларга ўхшаган
сурбет эмас, содда, жудаям содда, покиза йигит.

К и м ё х о л а (қулоқ солмай). Ўз қўлимда жон бераётган-
нида айтувди-я, сен менинг единственний жигаримсан, мана
шу қизимнинг орзу-ҳавасларини ўзинг кўргин, девди-я!..

М а д и н а. Еттиларига зўрға етиб келувдингиз, шекилли.

К и м ё х о л а. Ўлмасдан бир йил олдин васият қилганди.
(Тўсатдан дод солиб.) Вой энди нима қиламан, жигаре-е-ем!
Мени айбим йўқ, жигаре-ем. Паблату бўлсаям институтга олиб
кирдим, жигаре-е-ем!

М а д и н а. Ўз кучим билан кирдим-ку!

К и м ё х о л а (*қулоқ солмай*). Арвоҳларинг чирқиллаятими, жигаре-е-ем! Нима қилай, жигаре-ем, мени айбим йўқ, жигаре-е-ем! (*Шифтга имо қилиб.*) Тш... Ана арвоҳ капалак! Онангни арвоҳи анави ерга келиб қўниб турибди. Онангнинг арвоҳини чирқиллатма. (*Ўзича фотиҳа ўқийди.*)

М а д и н а (*аввал шифтга хавотириланиб қарайди. Кейин энсаси қотиб*). Бошимни қотирмасангиз-чи!

К и м ё х о л а (*бирдан жазаваси тутиб*). Йўқми? Шундоқ меровой йигитни кўрмайсанми? Йўқми? Ёқаман! Ҳаммасига ўт қўяман! (*Гардеробни очиб, латта-путталарни улоқтириб ташлайди.*) Керакмас! Энди ҳечам керакмас! Менгаям керакмас, сенгаям керакмас! Менам ўт қўяман, сенам ўт қўясан!

М а д и н а (*қўрқиб*). Хола! Холажон!

К и м ё х о л а. Вой, мени қўйвор! Гугурт қани? Гугуртни топ!

М а д и н а (*гугурт чиқариб, чизади*). Бўпти, ёқамиз! Аввал гиламдан бошлаймиз. Бельгийский гиламдан! (*Гилам томон юради.*)

К и м ё х о л а (*гугуртни пуфлаб ўчиради*). Вой, нега ёқаркансан! Жарақ-жарақ пулга келган бу! (*Ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб йиғлайди.*) Кўриб турипман, арвоҳларинг чирқиллаятми, жигарим! Вой жигарим! Вой сердцам! (*Бирдан юрагини чангаллаб қолади.*)

М а д и н а (*типирчилаб дори қидиради*). Холажон...

К и м ё х о л а. Вой сердцам! Овора бўлма... Валакардин йўқ. Вой! Чоп, Хадичаникига чоп. Уям сердечний, дориси бордир. (*Мадина чопиб чиқиб кетади. Кимё хола дик этиб ўрндан туриб телефон қилади. Овози кескин ўзгариб.*) Ҳой, Бону, ўзингизмисиз? Наримонхон қаёқда юрибди бир ҳафтадан буён? Чимкентга кетди? Э, гўштга бало борми? Ҳаммаёқни гўшти чиқиб турибдию ўзи. Нима? Чимкентский кўчагами? Бизникига келяптими?.. Бўпти, шошиб турибман, кейин перезвонить қиламан! (*Гўшакни қўйиб жойига ўтиради. Мадина дори олиб киради.*) Вой сердцам!

М а д и н а. Мана, холажон! (*Дори ичиради.*)

К и м ё х о л а. Барака топ, қизим! (*Йиғламсираб.*) Беш кунлигим борми-йўқми, менам ойингга ўхшаб пўк этаману ўламан-кетаман. Мен сени бахтингни ўйлагандим. Майли, кимни хоҳласанг, мен мешайт қилмайман... Манавиларни йиғиштириб олақол. Эшикли уй... Биров келиб қолса, уят бўлади.

М а д и н а нарсаларни йиғиштириб, ичкари кириб кетади.

Ёзувчи фарзандлари — Фарруҳ ва Юлдузхон билан.

Китобхонлар даврасида.

Адиб ижодхонасида.

Н а р и м о н (*иккита пакет кўтариб киради. Замоनावий кийинган*). Ассалому алайкум, аяжон!

К и м ё х о л а. Ваалайкум ассалом, Наримонхон! (*Қулидан пакетни олади.*)

Н а р и м о н. Кечирасиз, аяжон, бир минут! (*Эшик ортида ғойиб бўлиб яна иккита пакет олиб киради.*) Ассалому алайкум, аяжоним!

К и м ё х о л а. Ваалайкум ассалом, Наримонхонжон! (*Пакетларни олади.*)

Н а р и м о н. Кечирасиз, бир минут! (*Чиқади. Яна иккита пакет кўтариб киради.*) Ассалому алайкум, аяжонгинам!

К и м ё х о л а (*оғзи қулоғида*). Ваалайкум ассалом, Наримонхонжонбек! Вой, қайси шамол учирди, қоқиндиқ, қайси шамол учирди?

Н а р и м о н. Ҳа энди, аяжон, бизни унча-мунча шамол ўрнимиздан қимирлата олмайди. Бўрон учирди, аяжон, бўрон!

К и м ё х о л а. Вой, ўзим сиздан айланай! (*Мадина кирган хонага имо қилиб.*) Вой сизни учирган бўрондан ўргилай! Мадинахон! Мадинахон-уу! Бу ёққа чиқ. Меҳмон келди. (*Мадина ичкаридан чиқади.*) Вой, современиий ёшларам шунақа бўладими? Танишмайсизларми бундоқ.

Н а р и м о н (*қўл чўзади*). Ассалому алайкум, Наримонхон.

М а д и н а (*қўл чўзиб*). Мадина!

К и м ё х о л а. Вой, мен ҳозир... Партнихага кўйлак буюриб кўювдим.

Чиқа бошлайди.

М а д и н а. Хола...

К и м ё х о л а. Ҳозир, болам, ҳозир. (*Чиқади.*)

М а д и н а. Наримон ака... Тушунган йигит экансиз, мен сизга бир нарсани айтиб қўймоқчийдим...

Н а р и м о н (*бепарволик билан*). Шошманг, Мадинахон, шошманг! Ҳали кўп гаплашамиз. Вазангиз борми?

М а д и н а ижирганиб ваза олиб чиқади. Наримон пакетдан олма, анор олиб вазага солади. Яна бир пакетдан шоколад, шампан, коньяк чиқаради.

М а д и н а. Биласизми... Мен сизга бир нарсани...

Н а р и м о н. Шошманг, дедим-ку, жонидан. Ҳали кўп гаплашамиз, деяпман-ку! Аввал манавиларни тартибга келтириб олайлик. Бундай одамларга ўхшаб ўтирайлик (*бир пакетдан гулдаста олади*). Қани, гулдон олиб чиқинг. (*Мадина*

жаҳл билан гулдон олиб чиқади.) Раҳмат. Мана шу ерда тура-қолсин. Гулдаста жудаям ўртада туриши шарт эмас. Стол атрофида ўтирганларнинг дийдор кўришишига халақит бермаслиги керак. Энди рюмкаларни олиб чиқсангиз!

М а д и н а. Наримон ака...

Н а р и м о н. Хуп денг, энди. Стол безатишни бир кўрсатиб кўяй. (Мадина қадаҳларни олиб чиқади. Наримон шоколаднинг зарини чиқаради. Бирпасда столни безатиб ташлайди.) Катта банкетларда, Мадинахон, хўрандаларга ичкиликни официант қуяди. Ким нима ичгиси келса, ўшанга мос қадаҳни ўз олдига суриб кўяди. Масалан, коньякка кичик рюмка, винога каттароқ, шампанга бокал.

М а д и н а. Наримон ака... Кечирасиз. Мен сизга бир нарсани...

Н а р и м о н. Оббо! Бунақа нарсаларни озгина ичиб гап-лашади-да.

М а д и н а (ундан ақл чиқмаслигини билиб, кескин бурилади). Мен чойга қарай. (Ошхонага чиқади.)

Наримон стол безатиш, ичкилик очиш асносида
кўшиқ айтади.

Н а р и м о н

Йигитларнинг мен бир нақши,
Касбим яхши, ҳусним яхши.
Менга оддий ишдан тортиб,
Ҳар нарсада ёқар тартиб.

Келинг, бирпас ўтирайлик,
Бирга қадаҳ кўтарайлик.
Мени ёмон деб ўйламанг,
Бир корчалон деб ўйламанг.

Мен шунчаки чаққон йигит,
Кўнглида йўқ армон йигит.
Ҳеч кимга сиз ҳеч сўйламанг,
Мен озгина пинҳон йигит.

Тупроқда биз ётган чигит.
Ёқтиради мени Зебо,
Ёқтиради мени Раъно,
Барно деган бир қиз ҳам бор,
Э, дарвоқе, Гулшан, Дилдор...

Улар учун мен — юраксиз,
Менга фақат сиз керак, сиз!..
Келинг, бирпас ўтирайлик,
Бирга қадаҳ кўтарайлик...

Н а р и м о н (*залга*). Ичкиликларнинг додаси «Наполеон» бўлади! (*Ичкарига*.) Мадинахон! Мадинахон! Ўзлари нимадан тортадилар?

М а д и н а (*ичкаридан овози*). Нима?

Н а р и м о н. Қайси биридан қуяй, дейман?

М а д и н а (*овози*). Раҳмат! Мен ичмайман.

Н а р и м о н. Ие, ҳозир ичмайдиган қиз борми? Шунақанги қизлар борки, «Наполеон»ни отиб олади-да, «Мальборо»ни чекиб, бир пуфласа отни ағдаради. Майли, сиз шампан ичақолинг. (*Шампан қуйиб, «Наполеон» аралаштиради. Залга қараб.*) Шунда тез олади-да. (*Мадина эшикдан мўралаб унинг ҳийласини пайқаб қолади. Олдига келади.*)

Н а р и м о н. Келинг, мана шуни олинг. (*Мадинага бояги бокални узатади.*) Шуни олинг. Бола бўлиб қўлим қайтмаган. (*Мадина иккиланиб туради-да, бир қарорга келиб, қадаҳни олади.*) Қани, олайлиг-у, олдирмайлик! 01, 02, 03нинг юзини тескари қилсин!

М а д и н а (*ичмай туриб*). Биронта музика бўлсамиди...

Н а р и м о н. Ҳозир есть қиламиз-да. Музикаларни додаси танго бўлади.

Пакетдан магнитофон олади. Музиқа янграйди.

Мадина қўлида бокал билан рақс тушади. Наримон шилқимлик қилиб белидан тортади. Мадина унинг оёғини қаттиқ босади.

Н а р и м о н (*афти буришиб*). Оёқ...

М а д и н а (*билмаганга олиб*). Қанақа оёқ?

Н а р и м о н. Юрадиган... Илтимос, алоҳида-алоҳида тушиб қўя қолайлик.

М а д и н а. Йўғ-э, бирга тушаверамиз.

Рақс туша туриб қўлидаги шампан аралаш коньякни Наримоннинг гарданидан қуйиб юборади. Наримон кўзи олайиб, илондек тўлғаниб кетади.

Н а р и м о н. Вой-вой!

М а д и н а. Ие...

Н а р и м о н (*афтини буриштириб*). Вой, нима қилдингиз?

М а д и н а. Кечирасиз... Қўлим титраб кетди.

Н а р и м о н. Нима бало, унча-мунча олиб турасизми?

М а д и н а («Йўқ», деб бош чайқайди. Унинг водолазкасига қараб). Узр, Наримон ака. Шундоқ польский водолазкангиз...

Н а р и м о н (*йиғламсираб*). Итальянский.

М а д и н а (*унинг шимига қараб*). Эсизгина, итальянский шимингизга ҳам тегибди-ку.

Н а р и м о н. Американский (*орқасини ўгириб маркасини кўрсатади*).

М а д и н а. Вой, жуда хижолатли иш бўлди-да. (*Бирдан Наримоннинг оёғи остига қараб*.) Нима қиляпсиз, Наримон ака!

Н а р и м о н (*эсанкираб*). Наполеон бу, синглим, Наполеон...

М а д и н а. Ечинг!

Н а р и м о н. А?

М а д и н а. Ечинг дейман!

Н а р и м о н. Йўғ-э...

М а д и н а. Ечаверинг. (*Наримон кўйлагини ечади*.) Бемалол...

Н а р и м о н. Лаббай?

М а д и н а. Унисиниям...

Н а р и м о н. Шимимниям-а?

М а д и н а. Шимингизниям.

Н а р и м о н (*илжайиб*). Қандоқ бўларкин?

М а д и н а. Яхши бўлади. Қайтага бемалол ўтирасиз.

Наримон умидвор бўлиб Мадинага термулади.

М а д и н а. Ванна бу ёқда.

Наримонни ваннага киритиб юборади. Наримон аввал водолазкасини, кейин шимини узатади. Мадина бу томондан Кимё холанинг халатини узатади.

Н а р и м о н (*ваннадан туриб*). Женский-ку!

М а д и н а. Бори шу-да!

Н а р и м о н. Э, бўлди. Йўлини топдик, ташвиш қилманг. (*Кимё холанинг халатини кийиб чиқади*.) Мана биз тайёр! Ярашибдими? Ие? Нимани ҳиди чиқяпти? Вой-бў, бир нима куйиб кетяпти-ку.

М а д и н а. Вой, эсим қурсин, овқат бошлаб қўювдим-а...

Н а р и м о н. Бизга қўйиб бермайсизми бунақа ишларни. Биз-да, любой овқатни сайратворадиган. Ошхона қаёқда? (*Мадина кўрсатади. Наримон чиқиб кетади. Ошхонадан туриб гапиради*.) Чумчуқ сўйсаям қассоб сўйсин! Вой-бў, Мадинахон, қозоннинг қулогигача ёғ тўлдириб қўйибсиз-ку!

М а д и н а. Билмасам, доим овқатим шунақа ёғли бўлиб кетади.

Н а р и м о н. Одам биронтасини яхши кўриб қолса, овқати ёғли бўлади. Бундан кейин, худо хоҳласа, нуқул ёғ ичида юрарканмиз-да.

Мадина гап орасида шоша-пиша Наримоннинг кийимларини ваннахонага киритиб кўяди. Ўзи шошиб кўча кийимларини кияди.

М а д и н а. Овқат пиширишга ҳеч укувим йўқ-да. Буни қаранг, бефстроган деган овқат одамнинг исмидан олинган экан. Яқинда билибман.

Н а р и м о н (*ошхонадан туриб*). Ҳа-да, Мадинахон! Бефстроганни Бефстроган деган одам кашф қилган. Сосиска энг аввал Францияда чиққан. Яна бир хил овқат бор. Бостирма деган. Грузинларники. Еганмисиз?

М а д и н а. Йўғ-а... Бари бир ҳеч қайси овқат ўзимизнинг паловга етмайди. Палов жуда бошқача овқат-да. Айниқса, биров пиширгани маза бўлади. (*Секин эшикни очиб, чиқиб кетади.*)

Н а р и м о н (*ошхонадан чиқиб келади*). Ия, нимасини айтасиз, Мадинахон? Палов бундан роса 1231 йил илгари кашф қилинган. Александр Македонский Ўзбекистонга келганда паловни еб, ие, дунёда, бунақа овқат ҳам бор экан-ку, деган экан. Наполеон пошшо Каспий денгизидаги Борса-келмас оролида дам олиб ётганида ўзбекча паловдан ўз қўлим билан бир ошам еб ўлсам, армоним йўқ деган экан. (*Кулиб.*) Нега кулмайсиз, Мадинахон! Мадинахон! Мадина! (*У-бу ёққа аланглайди. Ваннахонага киради-ю, алам билан додлаб катта тоғора кўтариб чиқади. Сувга бўктирилган кўйлак-шимини чўзиб томоша қилади.*) Ҳой қиз, отинг нимаиди? Нима қиб кўйдинг?!

Эшик кўнғироғи жиринглаб қолади. Наримон чўчиб тушади. Кўнғироқ яна жиринглайди. Наримон қаёққа қочишини билмай қолади. Энди эшикни кимдир муштлай бошлайди.

Наримон титраб-қақшаб яқин боради.

Н а р и м о н (*титраб*). Кимди?

К и м ё х о л а. Мадина! Оч эшикни!

Н а р и м о н. Вой, ая...

К и м ё х о л а (*овози*). Очинг дейман!

Н а р и м о н (*эшикни очади, илжайиб*). Ая...Ая...Аяжон...

Кимё хола Наримоннинг аввал ўнг томонига ўтиб қарайди. Кейин чап томонига ўтиб қарайди. Кейин атрофини айланиб чиқади. Сўнгра дастурхонга, оғзи очилган ичкиликларга қараб, бирдан кўзи олаяди. Дод солади.

Кимё хола. Дод! Вой-дод!

Наримон. Ая, аяжон...

Кимё хола (*пешонасига шапиллатиб*). Вой пешонам! Вой шўр пешона бўлмай ўлай. Вой шарманда бўлде-е-ем! Вой бу пазорга қандай чидайман. Мен современиий бўлганим билан бунақа ҳунар кўрсат деганим йўқ эди-ку! Қирчинингдан қир-қилгур! (*Уни қува бошлайди.*)

Наримон (*лапанглаб қочади*). Ая! Ая деяпман!

Кимё хола. Нима ая! Тўлаб бер қизимни! Тўлаб бер, деяпман! Нима қип қўйдинг қизимни?

Наримон (*йиғламсираб*). Мен эмас, жиянингизни ўзи мени шунақа қилиб қўйди-ку! (*Йиғлаб юборади. Рўмолча излаб, халат чўнтагини кавлайди. Чўнтакдан сийнапўш чиқади. Сийнапўш билан бурнини артади. Кимё хола сийнапўшни юлқиб олади. Томоша қилиб баттар додлайди.*)

Кимё хола. Дод! Вой-дод! Мендан қутулиб бўпсан. Ўн беш йилга қаматмасам, отимни бошқа қўяман. Қани қизим? Қаёқда ётибди?

Наримонни сийнапўш билан бўғади.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Биринчи кўринишдаги манзаранинг ўзи. Мўминжон ўз хонасида бошини чангаллаб ўтирибди. Нема тилла билан Латифжон ўз хонасида шахмат ўйнапти.

Уларнинг телефони муттасил жиринглайди.

Мўминжон

Дилбарим, соғиндим,
Дилбарим,
Мен сени кўрар кун борми?
Боғланган сен томон йўлларим,
Шу — ишқми?
Шу, ахир, баҳорми?

Бу, ахир, не азоб, не алам?
Интиҳо йўқми ҳеч кутишга.

Жонимни бераман, маликам,
Қўлингни бир қатла тутишга.
Бир курсам бас эди
Минг йиллар
Кутардим, шундан сўнг, умидвор.
Бир-бирини топганда кўнгиллар,
Шартмиди ҳаётда бу озор?!
Мен сени севаман. Бир умр.

Кутаман мен сени. Кутаман.
Ойнамдан тушмаса уйга нур,
Майлига дунёдан ўтаман.
Бир кўрсам бас эди,
Соғиндим.
Дилбарим, англагин, дилбарим.
Кечмоққа бу ҳижрон тоғини —
Боғланган сен томон
Йўлларим...

Телефон эса муттасил жиринглайди.

Л а т и ф ж о н. Ол!
Н е ъ м а т и л л а. Ўзинг ол!
Л а т и ф ж о н. Сенинг галинг, ол! Кеча охиргисини мен
олганман.

Н е ъ м а т и л л а (*олади*). Ҳа! Нима дейсиз? Ҳа, ин-
ститут! Мўминжон Қобулович керак бўлса, ўзига қилинг!
(*Кичик пауза.*) Телефонни узиб қўйган бўлса мен нима
қилай?!

Жаҳл билан гўшакни қўяди. Телефон яна жиринглайди.
Энди Латифжон олади.

Л а т и ф ж о н. Ҳа! Академиядан? Мўминжон Қобулович
йўқ. Билмайман! (*Қўяди, телефон яна жиринглайди.*)
Н е ъ м а т и л л а. Алло! Министрликдан бўлса нима
қилай?!

Жаҳл билан гўшакни қўяди. Телефон яна жиринглайди.
Энди Латифжон олади.

Л а т и ф ж о н. А? Билмайман! Мен Мўминжон Қобуловичнинг секретари эмасман! (*Телефон тагин жиринглайди. Неъматилла олади.*)

Н е ъ м а т и л л а (*дағдаға билан*). Ҳа! Ким? (*Бўшашиб.*)
Э, Опажон! Ҳозир! Ҳозир! (*Латифжон зипиллаб бориб, Мўминжоннинг хонасига мўралайди. Шивирлаб.*) «Кобра» сўраяпти!

М ў м и н ж о н. Мадина!

Л а т и ф ж о н (*қайтиб келиб, телефонга*). Мадина! Ие, кечирасиз, Опажон! Мўминжон Қобулович «Мадина» деяптилар. (*Гўшакни қўяди.*) Нима қилдик энди-а?

Н е ъ м а т и л л а. Билмадим, билмадим. Чинданам яхши кўриб қолган бу! Бошим қотиб қолди. (*У ёқ-бу ёққа юриб ўйлайди.*)

Л а т и ф ж о н. Ўйла, Неъмат, ўйла! Сенинг калланг электрон ҳисоблаш машинаси!

Н е ъ м а т и л л а (*ўйлаб-ўйлаб*). Топдим!

Л а т и ф ж о н. Ана, айтдим-ку! Сенинг калланг...

Н е ъ м а т и л л а. Топдим! Сен — Мадинасан!

Л а т и ф ж о н (*кўзи олайиб*). Нима?!

Н е ъ м а т и л л а. Сен — Мадинахонсан!

Л а т и ф ж о н. Нима қилай? Мўминжонга тегайми?

Н е ъ м а т и л л а. Йўқ, аксинча! Алоқани узасан! Холаси Мадинани Мўминжонга бермаслиги аниқми, аниқ! Энди Мадинани Мўминжон билан гаплаштирмаслиги аниқми, аниқ!

Л а т и ф ж о н. Хўш?

Н е ъ м а т и л л а. Энди бир амаллаб Мўминжоннинг кўнглини совутиш керак, тўғрими?

Л а т и ф ж о н. Хўш?

Н е ъ м а т и л л а. Шу... Телефон қиласан. Совчиларингиз бошингиздан қолсин, алвидо, дейсан. Тамом, вассалом!

Л а т и ф ж о н (*қўл силтаб*). Бўлмайди, эплломайман.

Н е ъ м а т и л л а. Бўлади! Эплайсан! Эсингдами, янги йил кечаси Қорқиз бўлиб чиққандинг. Ўзинг ҳам шунақа хушбичим, овозинг шунақа ингичка бўпкетгандики, ўлай агар, қиз бўлсанг, жон деб уйланардим!

Л а т и ф ж о н. Бор-э, бошимни қотирма!

Н е ъ м а т и л л а. Нима, дўст керакмасми сенга? Мўминжонга жонинг ачимайдими? Хўп дегин, жон Латиф!

Л а т и ф ж о н (*иккиланиб*). Лекин, билиб қўй, бир нарса бўлса, ўзинг жавоб берасан.

Н е ъ м а т и л л а. Албатта, иккаламиз жавоб берамиз-да!

Л а т и ф ж о н (*гўшакни кўтариб, овозини ингичка қилиб, машқ қилиб кўради*). Мўминжон ака...

Неъматилла. Бўлмайди, ингичкароқ!

Латифжон. Мўминжон ака!

Неъматилла. Нима бало, томоғингда карнай борми?

Латифжон. Мўминжон ака...

Неъматилла. Йиғламсираб гапир. Ўқинч оҳанги бўлсин.

Латифжон (*йиғламсираб*). Мўминжон ака-а-а-а...

Неъматилла. Ана, бўлди! Энди шошмай тур. (*Мўминжоннинг эшигидан мўралайди.*) Мўминжон... Мўминжон...

Мўминжон. Нима дейсан?

Неъматилла (*чайналиб*). Шу... биттаси телефон қилувди. Мадинаман, дедими-ей...

Мўминжон (*бирдан хуши жойига келиб*). Нима?! Қани?

Неъматилла. Биз билан гаплашгиси келмади. Телефонингни ула. Ҳозир кўнғироқ қилади.

Мўминжон ҳовлиқиб телефонни улайди. Неъматилла ўртадаги эшик олдида туриб Латифжонга имо қилади. Латифжон Мўминжонга кўнғироқ қилади.

Латифжон (*ингичка товушда*). Алло! Мўминжон ака...

Мўминжон. Мадинахон! (*Энтикиб.*) Мадинахон! Овозингизга нима қилди?

Латифжон. Шамоллаб қопман. (*Йиғламсираб.*) Бўлди! Отимни атаманг. Совчиларингиз бошингизда қолсин!

Мўминжон. Мадина!

Латифжон. Бўлди! Ҳеч нима керак эмас. Мени бошқа безовта қилманг.

Мўминжон (*ёлвориб*). Мадина! Шошманг.

Латифжон. Алвидо, орзу-умидларим, алвидо, чин муҳаббатим!

Гўшакни шарақ этиб қўяди. Неъматилла қўлини «мих» қилиб кўрсатади.

Мўминжон. Мадина! (*Бўшашиб ўтириб қолади.*)

Мўминжон бояги қўшиғини авж пардадан бошлайди.

Мўминжон

Бу ахир не азоб, не алам?
Интиҳо йўқми ҳеч кутишга?
Жонимни бераман, маликам,
Қўлингни бир қатла тутишга...

Мен сени севаман бир умр,
Кутаман, мен сени кутаман.
Ойнамдан тушмаса уйга нур,
Майлига дунёдан ўтаман...

Неъматилла. Уф-ф-ф...
Латифжон. Яна бошлади дийдиёсини!

Икковлари Мўминжоннинг олдига кирадилар.
Неъматилла графиндаги сувдан қуйиб, олиб киради.

Неъматилла. Ма, ичгин, дўстим.

Мўминжон сувни ичмай, ўзининг бошидан қуюди. Уф тортади.

Неъматилла. Эсингни едингми? Жиннимисан, вей?
Дунёда қиз қуриб қоптими?

Латифжон. Шундан бошқаси йўқми?

Мўминжон. Йўқол!

Неъматилла (Латифжонга). Эшитдингми, йўқол
дегандан кейин, йўқол-да! (Латифжон чиқиб кетади.)

Мўминжон (Неъматиллага). Сенам йўқол! (Бақириб.)
Йўқол! (Неъматилла ҳам бўшашиб чиқади.)

Латифжон (алам ва истеҳзо билан). Ассалому алайкум.
Омон-эсон келдиларми? (Ўйланиб.) Энди нима қиламиз?
Ашуласини эшитдингми? Бу тентак ўзини-ўзи ўлдиришдан
ҳам тоймайди.

Неъматилла. Чатоқ бўлди. (Ўйланиб.) Яна телефон
қилмасанг бўлмайди, Латиф!

Латифжон. Сўқади-да.

Неъматилла. Сўкмайди. Ўзи ўлай деб турибди-ку!
Шошма, аввал гап ўргатиб чиқай. Бир-икки марта қизлар
билан гаплашиб юрибдими бу амманнинг бузоғи! (Бориб эшик-
дан мўралайди.)

Мўминжон. Тинч қўясанми-йўқми? (Унинг ёқасига
ёпишади.) Ҳаммасини сенлар расво қилдинг! Совчиликка бор-
май ўлларинг! Ҳаммаси тамом бўлди.

Неъматилла (жаҳл билан). Э, қанақасан ўзи? Қиз
боланинг шунақа ноз-фироқлари бўлади. Ҳали яна телефон
қилади.

Мўминжон. Қилмайди.

Неъматилла. Қилади! Мен бир нарсани билмасам
гапирмайман. Қилади, дедимми, қилади! Яна телефон қилса,
сўрагин. Қанақа атир сепасиз, дегин. Қанақа кийимни яхши

кўрасиз, дегин. (Бу хонадан Латифжон қўнғироқ қилади.
Гўшакни Неъматилла олади.)

Неъматилла. Алло, ким бу?

Латифжон (ўз овозида). Ўв аҳмоқ, менман!

Неъматилла. Ие, ҳа, Мадинахонмисиз?

Мўминжон (гўшакни юлиб олади). Мадинахон!

Латифжон (ингичка овозда, эркаланиб). Мўминжон ака.

Мўминжон. Мадинахон, ўзингизмисиз?

Латифжон. Ўзим, Мўминжон ака, ўзим.

Мўминжон (йиғламсираб). Одамни эзвордингиз-ку,
Мадинахон!

Латифжон. Ўзимниям пачағим чиқиб кетди. Ҳали сал
кўнглим тўлиб турувди, шунга сизни хафа қилиб қўйдим.
(Неъматилла бериги хонага чиқиб, эшитиб туради.)

Мўминжон. Мадинахон, сиздан битта нарса сўрасам
хафа бўлмайсизми?

Латифжон. Вой, нимаиди?

Мўминжон. Йўқ, аввал айтинг, хафа бўлмайсизми?

Латифжон. Майли, сўрай қолинг.

Мўминжон. Сиз қанақа атирни яхши кўрасиз?

Латифжон. Менми? «Геркулес»ни-да!

Неъматилла уни туртади. «Жинни», деб бошига
нуқиб кўрсатади.

Неъматилла (қаттиқ пичирлаб). Аҳмоқ!

Латифжон (кафти билан гўшакни тўсиб, Неъматилла-
га ўз овозида). Бошқасини билмасам, нима дей?

Неъматилла. Ўл!

Мўминжон. «Геркулес?»

Латифжон. Французский-да, янги чиққан.

Мўминжон. Айтинг-чи, нечанчи туфли киясиз?

Латифжон. Менми? (Оёғига қараб.) Мен 45 ботинка
кияман. (Неъматилланинг кўзи олайиб кетади. Латифжон тушу-
ниб қолади.) Йўғ-э, 36! Кўйлагимни ёқаси 45. Аския қилдим.
Ҳи-ҳи-ҳи...

Неъматилла (пичирлаб). Бўлди, расво қилдинг.
Гўшакни қўй.

Мўминжон. Қаердан қўнғироқ қиляпсиз, Мадинахон?

Латифжон. Яқин. («Нима дей» деган маънода Неъма-
тиллага қарайди.)

Неъматилла (ҳовлиқиб). Ошхона...

Латифжон. Ошхона бор-ку, ўшанинг олдидан.

Мўминжон (*ҳовлиқиб*). Диетический ошхонанинг ёниданми? Ҳозир тушаман.

Латифжон. Йўқ, керакмас.

Мўминжон. Кетдим (*гўшакни қўяди*).

Неъматилла. Диетическийга бало бормиди. Диетический институтнинг ёнида-ку!

Латифжон (*ингичка овозда*). Оғзимга бошқа гап келмаса (*ўз овозида*) нима қилай!

Мўминжон ҳовлиқиб чиқиб келади.

Неъматилла (*унинг йўлини тўсиб*). Ие, бормисан, оғайни! Қоринлар пиёзнинг пўстига айланиб кетди-ку!

Латифжон. Бир овқатланиб келайлик.

Неъматилла (*тантана билан*). Би-и-р диетический овқат ейлик!

Мўминжон (*типирчилаб*). Менинг қорним тўқ. Мен овқат емайман. Менинг қорним ёрилиб кетай деяпти!

Учовлашиб парданинг олдига чиқишади. Мўминжон бўйинини чўзиб, у ёқ-бу ёққа қарайди.

Неъматилла. Кимни қидиряпсан, дўстим?

Латифжон. Менга айт, менинг кўзим ўткирроқ.

Мўминжон (*бирдан бақириб*). Қачонгача менга эргашиб юрасанлар! Ўз ҳолимга қўясанми-йўқми?

Айланиб-айланиб қайтиб келадилар. Неъматилла Мўминжоннинг бир томонида, Латифжон бир томонида хонасига киришади.

Мўминжон (*хуноб бўлиб*). Ўз ҳолимга қўясанларми-йўқми?

Неъматилла ва Латифжон (*бир овозда*). Биз сени ёлғиз қолдирмаймиз!

Мўминжон. Тинч қўясанларми-йўқми? (*Икковини ёқасидан олиб, судраб чиқади*.)

Неъматилла (*бош чайқаб*). Бўлмайди! Яна телефон қилмасанг бўлмайди.

Латифжон. Тағин Мадина бўламанми?

Неъматилла. Бошқа илож йўқ.

Латифжон. Нима дейман? Гапирадиган галим қолмади-ку!

Неъматилла. «Ҳали ўртоқларингиздан уялиб қочиб кетдим», дейсан. «Сизни соғиндим, тушларимда кўриб чиқаман,

доим тушимда осмонларда учиб юрасиз, бало-баттар», дейсан. Хуллас, амаллайсан-да.

Л а т и ф ж о н телефонни бурайди. Мўминжон олади.

Л а т и ф ж о н (*ингичка овозда*). Мўминжон ака-ў-ў-ўв!

М ў м и н ж о н. Қаёққа қочиб кетдингиз, Мадинахон?

Л а т и ф ж о н. Анови иккита ўртоғингизни бошлаб тушдингиз-ку! Уялдим-да...

М ў м и н ж о н. Мен бошлаб тушганим йўқ, ўзлари эргашиб тушди. Ўлгудек бефаросат-да, булар.

Н е ъ м а т и л л а (*Латифжонга пичирлаб*). Тушни айт, тушни. (*Кўлини силкитиб, учиб юргандек қилади.*)

Л а т и ф ж о н. Биласизми, Мўминжон ака, холам мени уйга қамаб қўйганларидан кейин сизни ҳар куни тушимда кўрдим. Тушимда доим осмонда учиб юрасиз...

М ў м и н ж о н (*оғзи қулоғида*). Раҳмат, Мадинахон. Менам сизни ҳар куни тушимда кўраман. Кечаям кўрувдим-ку, айтишга уялиб турибман.

Л а т и ф ж о н. Вой, жудаям уяладиган туш бўлса, айтмай қўя қолинг.

М ў м и н ж о н. Йў-ўқ, уятлимас. Тушимда-чи, ойим раҳматли сизнинг қўлингизга қип-қизил олма бериб кетибдилар.

Л а т и ф ж о н. Вой, қаёқдан билибдилар. Олмани бирам яхши кўраман-ей!

М ў м и н ж о н. Тушда кўрган олма нима бўлишини биласизми, Мадинахон?

Л а т и ф ж о н. Вой, нима бўлади?

М ў м и н ж о н (*ўзи ҳам уялиб*). Фарзанд!

Л а т и ф ж о н. Вой! (*Қорнини ушлайди. Неъматилла маза қилиб кулади.*)

М ў м и н ж о н. Тағин-чи, Мадинахон, ойим бир эмас, иккита олма берибдилар. Сиз иккаласиниям шошиб-пишиб еб олибсиз!

Л а т и ф ж о н. Вой ўлай! (*Телефонли қўли билан қорнини ушлайди. Ўз овозида гапириб юборади.*) Мен Ҳасан-Ҳусан туғармишман! Э, тушинг билан кўшмозор бўл! Падарингга лаънат!

М ў м и н ж о н. Алло, Мадинахон, алло!

Л а т и ф ж о н (*телефонга*). Э, қўйинг-э!

М ў м и н ж о н. Мадинахон, қаердасиз?

Л а т и ф ж о н. Яна ўртоқларингизни бошлаб тушасиз-да.

М ў м и н ж о н. Эндиям эргашсин-чи! Ҳаммасини расво қилган шулар! Иккаласи бир-биридан баттар. Совчиликка борганда кўргандирсиз. Анави каттароғи бор-ку, оти Неъматилла.

Л а т и ф ж о н. Неъматилла? (*Неъматиллага имо қилиб кулади.*) Ўшанинг оти Неъматиллами? (*Неъматилла ўзидан мамнун бўлиб, гердайиб, у ёқ-бу ёққа юра бошлайди.*)

М ў м и н ж о н. Ҳа-да! Кўрдингизми, юришини кўрдингизми, худди бузоққа ўхшайди.

Л а т и ф ж о н (*ҳузур қилиб кулади*). Тўппа-тўғри айтдингиз. Худди бузоққа ўхшайди! (*Неъматилланинг кўзи олайиб кетади.*) Шунча пайтдан буён нимага ўхшайди, деб юрардим. Қаранг, худди бузоққа ўхшаркан!

Неъматилла алам билан уни туртади.

М ў м и н ж о н. Иккинчисини айтмайсизми, иккинчисини, Латифжонни.

Л а т и ф ж о н (*бирдан дами ичига тушиб*). Анави чиройликкина, келишгангина, хушбичимгина йигитми?

М ў м и н ж о н. Ия, нимаси чиройли? Сиз узоқдан кўргансиз. Яқинроқдан қарасангиз, уч кун касал бўлиб ётасиз!

Л а т и ф ж о н. Мўминжон ака, унақа деманг, Мўминжон ака. Туппа-тузук йигитни камситманг, Мўминжон ака...

М ў м и н ж о н. Бурнини кўрдингизми, бурнини?

Л а т и ф ж о н (*ўзининг бурнини ушлаб кўриб*). Кўрдим. Бурнига нима қипти?

Энди Неъматилла кула бошлайди.

М ў м и н ж о н. Нима қиларди. Бир қарич келади!

Л а т и ф ж о н (*қаричлаб кўриб*). Жудаям унчалик эмас-ку, Мўминжон ака.

М ў м и н ж о н. Қулоғига эътибор бердингизми, қулоғига! Ҳар биттаси шапалоқдек келади.

Л а т и ф ж о н (*қулоғига ўлчаб кўради*). Қулоғиям биноийдек шекилли?

Неъматилла ҳузур қилиб кулади.

М ў м и н ж о н. Анави Неъматилла бузоқ бўлсаям, сал-пал калласи ишлайди-я, буниси, кечирасиз-ку, нақ хўтикчанинг ўзгинаси!

Л а т и ф ж о н (*алам билан*). Нима? Хўтик? Ким хўтик?

М ў м и н ж о н. Ким бўларди, Латифжон-да! Агар эндиям йўлимни тўссин-чи, икковиниям ўлгудек дўппослайман. Қардасиз, Мадинахон?

Л а т и ф ж о н. Йўқ, аввал сиз айтинг, ким хўтик? (*Узи ҳам худди хўтиikka ўхшаб ер тепинади.*) Нега энди хўтик бўларкан. Нега ҳақорат қиласиз? Нима ҳаққингиз бор?

М ў м и н ж о н. Ие, нима деяпсиз, Мадинахон? Мен анави йўлимни тўсган хираларни айтяпман. Куйиб кетганимдан айтяпман. Қаердасиз, ҳозир бораман!

Л а т и ф ж о н. Керакмас! Ҳеч нима керакмас! Фирт жинни экансиз. Аҳмоқ!

Гўшакни қўйиб қўяди. Неъматилла роҳат қилиб кулади.

М ў м и н ж о н. Алло! Мадинахон! Алло!

Бошини чангаллаб ўтириб қолади. Сакраб ўрнидан туради. Шиддат билан бу хонага чиқади.

Н е ъ м а т и л л а. Ҳой, оғайни, нима бўлди ўзи?

М ў м и н ж о н. Ўл бўлди! Дард бўлди! (*Йиғламсираб.*) Ҳаммаси тамом бўлди, билдингми? Менга эргашиб бало бормиди сенларга?! Умрида диетический овқат емайдиган очофатлар, захарингга сомсами, баломи еб қўя қолсаларинг ўлармидиларинг! (*Неъматиллага.*) Нега бузоққа ўхшаб бўзрясан? (*Латифжонга.*) Сен-чи! Нега хўтиikka ўхшаб қулоғингни динг қилиб турибсан?

Л а т и ф ж о н (*тўнғиллаб*). Яна хўтик дейди-я!

Н е ъ м а т и л л а. Шошма, оғайни. Ҳозир тушунтирамиз.

М ў м и н ж о н. Йўқол деяпман!

Л а т и ф ж о н. Расво бўлди! (*Жаҳл билан.*) Ҳаммасини сен бошладинг!

Н е ъ м а т и л л а. Нима-а-а? Ўзинг эмасми телефон қилиб (*овозини ўхшатади*) «Мўминжон ака, мен — Мадинахонман, сизни тушимда кўрдим, Ҳасан-Ҳусан туғиб бераман», деган.

Л а т и ф ж о н. Ҳаммасини сен ўргатдинг!

М ў м и н ж о н (*ўзига келиб*). Ҳали шунақами?

Н е ъ м а т и л л а. Мўминжон... Мўминжон... Мўминжон... (*Тисарилади.*)

М ў м и н ж о н (*дудуқланиб*). Мўм-Мўм... Мўм-Мўм... Мўминжон...

Н е ъ м а т и л л а. Мўминжон... Мўминжон... Ҳозир ҳаммасини тушунтирамиз!

М ў м и н ж о н. Мана тушунтириш! Мана!

Стол устидаги шахматни улоқтиради. Л а т и ф ж о н ўзини эшикка уради.

Неъматилла. Шошма, эсингни йиг, ўртоқ!
Мўминжон. Мана сенга. Мана сенга! Мана! Мана!

Ҳамма нарсани тепкилаб ташлайди. Неъматилла қочади. Мўминжон хонасига қиради. Стол олдига бориб, бошини чангаллаб ўтиради. Шу пайт бериги хонага кўзойнакли Опа қиради. Ивирсиб ётган нарсаларга ҳайрон бўлиб қарайди.

Опа. Жинни бўлганми булар!

Мўминжоннинг телефон рақамини тиради.
Мўминжон Латифжон деб ўйлаб баттар жаҳди чиқиб кетади.

Мўминжон (ўзича). Масхара қилишни кўрсатиб қўяман сенларга! (Гўшакни юлқиб олади.) Ҳа!

Опа. Қобуловмисиз?

Мўминжон. Ҳа, Мўминжонман! Эринг йўқлигини биламан. Аммо сенга эр бўлолмайман!

Опа. Алло, нима гап ўзи? Эрим бор-йўқлиги билан нима ишингиз бор.

Мўминжон. Мен сенга эр бўлолмайман, деяпман, тушундингми? Бошқасини қидир, билдингми?

Опа. Вой, нима деяпсиз ўзи?

Мўминжон. Яхшиси, эълон бер. Менга эр керак, деган. Бўй-басти фалонча бўлсин, оғирлиги пистонча бўлсин, дегин!

Опа (сочини юлиб). Нима-нима! Бу қанақа аҳмоқлик!

Мўминжон. Битта эълон берсанг, йигирмата эр югуриб келади! Иложи борича аҳмоқроғидан танлагин. Қанча овсар бўлса, шунча яхши, ўзингга мос.

Опа. Ўчир овозингни, ярамас!

Мўминжон (кулиб). Хаҳ-ҳа! Алам қилдими? Эрга тегсанг, аламинг босили-и-иб қолади.

Опа (сочини юлиб). Нима-нима? Нима дединг?

Мўминжон (баттар кулиб). Иложи бўлса-чи, бир йўла иккита эрга теккин, хўпми?

Опа (бошига муштлаб). Гўшакни жойига қўй дейман, аҳмоқ! Уруғингни ўйнатиб юбораман!

Мўминжон. Ўйнатасан-а, ўйнатасан! Директор опанг бор-ку, «Кобра», ўшанга айтсам, ўзингни уруғинг ўйнаб кетади. Кўзойнагини ечиб қўйиб, бир чақса, тил тортмай ўласан!

Опа (ўз-ўзини уриб). Ким кобра? Ким иккита эрга тегаети? Войдод! Бу гапларга қандоқ чидайман?!

Гўшакни қўяди. Ўридан турмоқчи бўлади-ю,
столга мук тушиб, ҳушидан кетади. Мўминжон хонаси эшиги-
дан ғазаб билан мўралайди.

М ў м и н ж о н. Шунақа бўлади! Бировни алдаш мана
шунақа бўлади. (*Бирдан Опани кўради-ю, кўзи олайиб кетади.*
Бошини чангаллаб қолади. Кейин хонасига киради. Ҳаммасини
тушунади-ю, мук тушиб ҳушидан кетади. Бу хонага Неъматилла
билан Латифжон кириб келади.)

Л а т и ф ж о н (*Опани кўриб*). Ие?

Н е ъ м а т и л л а (*Мўминжонни кўриб*). Ие!

Латифжон Опага, Неъматилла Мўминжонга югуради.

Л а т и ф ж о н Кўзингизни очинг, жон Опа...

Н е ъ м а т и л л а. Ўзингни бос, жон дўстим. Мадинани
сенга обермасам, отимни бошқа қўяман!..

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Иккинчи манзаранинг ўзи. М а д и н а қўшиқ айтяпти.

М а д и н а

Сизга тенг ҳеч ким йўқ дунёда.
Бўлмаган ҳеч ҳачон, бўлмайди.
Ҳаётим севинчга тўлмайди,
Кун менинг кўзимда қулмайди —
Рухингиз кезмаса ҳавода.
Сизга тенг ҳеч ким йўқ дунёда...

Санчилар қалбга ўқ, дунёда —
Мен сизни унутсам, азизим,
Бировга кўз тутсам, азизим,
Бошқани мен кутсам, азизим, —
Адашсам, етишмай ирода.
Сизга тенг ҳеч ким йўқ дунёда...

Сиз борки, кўнглим тўқ дунёда.
Мен учун яшашнинг ўзи бахт.
Керакмас менга шон, менга тахт,
Муҳаббат исендир ҳамма вақт —
Сузгандек тўфонли дарёда.
Сизга тенг ҳеч ким йўқ дунёда...

Уйга Кимё хола кириб келади.

Кимё хола (*жавраб*). Единственный жигаримнинг
единственный қизи дедим. Одамларга ўхшаб орзу-ҳавас
кўрсин, дедим. Бу бўлса падвадит қилиб ўтирибди мени!

Мадина. Нима қипман, холажон?

Кимё хола (*масхара қилиб*). «Нима қипман, нима
қипман!» Наримонхондек йигитни, бутун бошли ресторани-
нинг директорини қип-яланғоч ечинтириб қўйиб, тагин нима
қипман, дейди-я!

Мадина. Биров унга ечинсин дептими?

Кимё хола. Ия, рўпарасида симпатичний бир қиз
кўзини сузиб, қошини қоқиб ечи-н-и-инг, деб турганидан
кейин любой йигитам бўшаши-и-иб кетади-да!

Мадина. Менга-чи, холажон, худди ўша дуч келган қизга
бўшаши-и-иб кетмайдигани керак! (*Ичкарига кириб кетади.*)

Эшик кўнғироғи жиринглайди. Кимё хола очади-ю,
кўрқиб орқасига тисарилади. Аввал Неъматилла, кетидан
Латифжон бостириб кириб келишади. Ҳар иккаласи ҳам таниб
бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган. Кўзида қора кўзойнак, ажна-
бий кийимда. Латифжоннинг қўлида портфель. Улар бостириб кела-
веради. Кимё хола чекинаверади. Охири тап этиб диванга ўтириб қолади.
Неъматилла стулга ўтирмоқчи бўлади. Аммо жирканиб чўнтагидан
оппоқ рўмолча чиқаради. Стулни артади. Рўмолчани улоқтириб Кимё
холанинг рўпарасига ўтиради. Латифжон эса қўлини чўнтагига ти-
қиб, ҳуштак чалиб хонада юра бошлайди. Кимё холанинг капалаги
учиб кетади.

Неъматилла (*дағдаға билан*). Хелло!

Латифжон. Салом!

Кимё хола (*дудуқланиб*). Ассалом алайкум (*ичкарига*).
Мад-Мадинахон!

Латифжон келиб ўтиради. Бурнини жийиради.

Стул-стулларга имо қилиб, Неъматиллага «қалай» дегандек
қарайди. Неъматилла мутлақо ярамайди, деган маънода томоқ
қиради. Мадина чиқади.

Кимё хола (*кўрқиб*). Мадинахон, танийсанми?

Мадина. Ҳайронман.

Кимё хола. Мен... танймайроқ турибман. Ким керак
эди сизларга?

Неъматилла (*жеркиб*). Нима?

Кимё хола (*дами ичига тушиб*). Хуш кепсизлар, оповси,
қадамингларга ҳасанот. Танигандек бўп турибман-у...

Л а т и ф ж о н (*уйларга имо қилиб*). Бу... Мазаси йўқ-ку! Мабодо адашиб кириб қолмадикми?

Н е ъ м а т и л л а (*димоғдорлик билан тўнғилаб*). Шу!

Л а т и ф ж о н. Сиз Кимё холамисиз?

К и м ё х о л а. Шундоқ, оповси айлансин, шундоқ! (*Илжайиб*.) Как раз сиз айтган одам мен-да! Буни қаранг, бизни йўқлайдиган одамлар ҳам бор экан.

Л а т и ф ж о н (*Мадинага*). Сиз Мадинахонсиз? (*Ёнига келиб қора кўзойнагини ечади. Яна тақиб олади. Мадина уни танийди.*)

М а д и н а. Тўғри, худди шундоқ. (*Кулиб юбормаслик учун кафти билан оғзини тўсади.*)

Л а т и ф ж о н (*уй жиҳозларига яна имо қилиб*). Жудаям эллипс-ку! Хўжайин бунчалик хароб эканини билмаганлар дейман-да?

Н е ъ м а т и л л а. Старт!

Л а т и ф ж о н (*қўрқиб*). Хўп бўлади, хўп! (*Кимё холага.*) Ишга кириш деяптилар. Энди бўладиган гапни гаплашиб олсак. Гап бундоқ. Бизни хўжайин юбордилар. Замлари (*Неъматиллага имо қилиб*) билан мени юбордилар. Вакил қилиб! Ўзлари келмоқчидилар-у, янги дачаларига видеобар қурдираётган эдилар. Шуни ўз кўзим билан кўриб келмасам бўлмайди, дедилар.

К и м ё х о л а (*ҳеч нимага тушунолмай*). Қанақа дача, оповси?

Н е ъ м а т и л л а (*жеркиб*). А?

К и м ё х о л а (*бўшашиб*). Дачалари борми дейман?

Л а т и ф ж о н. Дачалари эмас, янги дачалари! Келинга атаб дача қуряптилар. Видеобари, саунаси билан...

К и м ё х о л а. Узр, оповси, одамни ёши бир жойга борганидан кейин хиёл анақароқ бўлиб қоларкан. Серцамниям мазаси йўқроқ. Бундай тушунтириб гапирсангиз, оповси? Қанақа хўжайин, ўргилай, қанақа вакил?

Н е ъ м а т и л л а. Танбур!

Л а т и ф ж о н. Ана! Замнинг жаҳллари чиқяпти. Боядан бери қулоғига танбур чертяпмизми, деяптилар. Нимасини тушунмайсиз? Хўжайин шофёрлари билан дачани кўргани кетдилар, тушундингизми?

К и м ё х о л а. Тушундим, оповси, тушундим.

Л а т и ф ж о н. Бизни вакил қилиб юбордилар. Тўй масаласини гаплашиб келларинг, дедилар, тушундингизми?

К и м ё х о л а (*ҳеч балога тушунмагани афтидан кўри-ниб туради*). Ҳа-ҳа тушундим, оповси. Ҳа, Мадинахон, акаларингни шляпасини олиб қўй. Эҳтиёт қил, қизим. Қимматбаҳо шляпалар-а, бу. (*Мадина яқин келаётганида Латифжон нари туринг, деган имо қилади. Мадина нариги хонага чиқиб*

кетади.) Сўрагани айби йўқ, оповси, бу хўжайинларинг ким бўладилар, нима иш билан занмиатса қиладилар? Врачми, инженерми?..

Неъматилла (*ўрнидан туриб кетади*). Врач?

Латифжон (*урнидан туриб кетади*). Инженер? Сиз бизни ким деб ўйлаяпсиз? Аллақандай интеллигентга вакил бўлдикми биз?

Кимё хола (*чеҳраси ёришиб*). Вой бир сўрадим-қўйдим-да, олим-полимми деб.

Латифжон. Нима? Олим! Йигирма йил ўқиб сомсапазнинг пулини тополмайдиган олимга вакил бўламизми?

Неъматилла (*Латифжонга*). Аллес!

Латифжон. Хўп, кетдик. Омин! (*Учовлари фотиҳага қўл очади.*) Облоху акбар! (*Кимё хола ҳам фотиҳа тортади.*) Кетдик!

Неъматилла билан Латифжон аразлаб йўлга отланади.

Кимё хола уларнинг йўлини тўсади.

Кимё хола. Ҳай-ҳай, ўргилай, бирпас ўтиринглар. Билмасдан оғзимдан чиқиб кетди.

Неъматилла, Латифжон ва Кимё хола

Йигитлар. Бу қандай гап? Ҳар ким бизни
Ерга урса, менсимай?
Биз биламиз қадримизни,
Обрўли бир элчидай...

Кимё хола. Мен ўргилай, адашибман,
Адашибман, ўргилай.
Ўтиринглар, мен бир бошдан
Хатоимни тўғрилай.

Йигитлар. Ҳеч ким бизни ранжитмаган,
Ҳеч бир замон, ҳеч замон.
Ким у бизни оддий деган,
Биздан кўра каттакон?!

Кимё хола. Йўқ, мен сизни деганим йўқ,
Қаёқдаги мохов-пес.
Дарров бундай бўлманглар зиқ,
Иккаланг ҳам маладес...

Йигитлар. Шунчалик хор бўламизми,
Келиб-келиб бу ерга?
Мулозамат қиламизми,
Бир ичи тор кампирга?!

Кимё хола. Мен озгина анақароқ,

Мендан бўлманг сиз хафа.
Нима ишки, бўлса чатоқ,
Кечиринглар бир дафъа...

Л а т и ф ж о н. Сиз бизни ким деб ўйлаяпсиз. Ким айтади сизни ўттиз йил официанткалик қилган современи хотин деб?

К и м ё х о л а. Вой, биларкансиз-ку, оповси. Мен ҳозир сапсем ҳушимдан айрилиб қолдим. Ҳой, Мадинахон, чой опчиқмайсанми, қизим! (*Йиғламсираб.*) Нима қилай, оповси. Ёлғизгина синглимнинг биттагина боласи. Синглим раҳматли, жойинг жаннатда бўлгур, жон бераётганида айтган: «Мана шу единственний қизимни сенга топширдим», деган.

Л а т и ф ж о н. Биласизми, хўжайинимиз қанақа улуг одам! Кечирасиз-у, келин ойимиз ҳам офатихон эканлар-да! Шундоқ одамни шайдо қиптиларми, демак, бир гап бор.

Н е ъ м а т и л л а. Гипербола!

К и м ё х о л а. Лаббай? (*Латифжонга қарайди.*)

Л а т и ф ж о н. Сизни неча марта эрга теккан деб сўраяп-тилар.

К и м ё х о л а. Вой, бир марта, оповси, всего-навсего бир мартагина! Эрим ўқитувчи эди. Ўзи ҳемириса йўқ мирқуруқ бўлсаям, сенинг топганинг ҳаром, деб ажрашиб кетган. Ўшандаям бошқа турмуш қурмадим. Хотя возмозностим вот-так эди!

Л а т и ф ж о н. Хўп, демак, тўй умрда бир марта бўладиган савдо. Шунақами?

К и м ё х о л а. Албатта, оповси, албатта. Илоё биттаси билан қўша қарисин.

Л а т и ф ж о н. Хўп, қанча қалин берайлик?

К и м ё х о л а (*овозини пасайтириб*). Вой, қалин деманг-е! Қалин эскилик сарқити-я! Мадинахон эшитиб қолса, ёмон бўлади-я! Сут ҳақи денг, оповси. Мен Мадинахонни эмизмасам ҳам она ўрнида оналик қилиб келяпман. (*Чайналиб.*) Энди... Сут ҳақи от билан туя бўлармиди? У ёқда анави фотиҳа қил қўйган қудаларнинг қарзи бўйнимда турибди...

Л а т и ф ж о н. Бўпти! Гапни айлантириб нима қиласиз, ая! Ўн минг берсак етадим!

Н е ъ м а т и л л а. Ўн икки!

Л а т и ф ж о н. Ана, ўн икки минг экан.

К и м ё х о л а. Подумаеш... Нашли дурочку. Ўн икки минг эмиш...

Н е ъ м а т и л л а. Доллар!

К и м ё х о л а (*урнидан туриб кетади*). Ҳой, Мадинахон, қаёқдасан, қизим? Ошга уннамайсанми? Акаларинг толиқиб қолди-ку!

М а д и н а ч и қади.

М а д и н а. Ҳозир, холажон, ҳозир.

Л а т и ф ж о н. Бир минутга кетмай тулинг. (*Кимё холага.*)
Такрор айтаман. Тўй умрда бир марта бўладиган савдо. Тўғрими?
К и м ё х о л а. Тўппа-тўғри!

Л а т и ф ж о н. Демак, тўйни қанақа ўтказиш керак?

К и м ё х о л а. Законний қилиб ўтказиш керак. Дўст-душманнинг кўзини ўйнатадиган қилиб ўтказиш керак! Минг раҳмат сизларга! (*Дарров дастурхон безаб ташлайди.*)

Н е ъ м а т и л л а. Ўлча!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади, хўп. (*Портфелини очиб, бичиқчиларнинг рулеткаси, турли асбоблар олади. Рулеткани олиб Мадина томон юради.*) Хўш, адашмасам, келинойим иссиқ мижоз кўринадилар. Шамоллаб қолмасликлари учун никоҳ кўйлагини айиқнинг терисидан тиктирамиз!

Н е ъ м а т и л л а. Оқ!

Л а т и ф ж о н. Ана! Оқ айиқ экан!

Мадинанинг у ёқ-бу ёғини ўлчашга тушиб кетди.

М а д и н а (*қаршилик қилган бўлиб*). Вой, нима қиялпсиз?

К и м ё х о л а. Жим тур. Ўзингдан катта бир иш қилганда, жим тур! Меникени ўлчаб кўя қолинг. Размеримиз пачти бир хил.

Л а т и ф ж о н (*Мадинага шивирлаб*). Мўминжоннинг олдига тезроқ бормасангиз иш чатоқ. Ўзини ўлдирмоқчи.

Мадина розилик билдириб бош силкийди.

К и м ё х о л а (*бирдан эсига тушиб*). Вой, менга қаранг, оқ айиқнинг терисини қаердан оласизлар?

Л а т и ф ж о н. Яна гапиради-я! (*Кўлини осмонга бигиз қилиб*.) Биласизми куёвингиз қанақа улуғ одам, қанақа улуғ одам! (*Мадина кулади. Латифжон ўлчаганларини ёзиб олади. 18, 72, 61...*)

Н е ъ м а т и л л а. Радиограмма!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади! (*Кимё холага.*) Аппарат!

К и м ё х о л а. Қанақа аппарат, оповси?

Л а т и ф ж о н (*дағдаға билан*). Телефон!

К и м ё х о л а. Мана, жоним, мана!

Л а т и ф ж о н (*телефонни бурайди*). Алло! Овчилар жамияти-ми? Ҳа, мен! Шимол экспедициясига радиограмма юборинг. Зудлик билан битта оқ айиқ терисини посилка қилишсин. Лаббай?

Шахсан Мўминжон Қобуловичнинг топшириғи. Беш яшарлик айиқ бўлсин. Бўлмаса етмайди.

Кимё хола. Тўғри, ортганини шапочка қиламиз.

Латифжон. Хўш, бошга тақадиган фатаси... (*Блокнот варақлайди.*)

Неъматилла. Жаннат!

Кимё хола. А?

Латифжон. Жаннат қушининг патидан бўларкан. Хўжайин Австралияга симпозиумга борганларида ўшанақа патдан бир жуфтини олиб келганлар. Хўш... Шуба... Зебранинг терисидан!

Неъматилла. Кения!

Латифжон. Ҳа, Кения зебрасининг терисидан.

Кимё хола (*қулоғини динг қилиб*). Нима дедингиз, оповси.

Латифжон. Нима, ёмонми? (*Мадина кулади.*)

Кимё хола. Ёмон эмас-ку, тушунолмайроқ турибман, оповси.

Латифжон. Ия, яна гапиради-я! Мен сизга нима деярман? Куёвингиз қандоқ улуғ одам! (*Телефонни бурайди.*) Алло! Ательеми? Бу... Мўминжон Қобуловичнинг закази нима бўлди? Билиб қўйинг, бир парчаси йўқолса бошингиз билан жавоб берасиз. Мўминжон Қобулович ўз қўллари билан отган зебра-я бу! Хўш, туфлиси... Тимсоҳнинг терисидан!

Неъматилла. Конго!

Латифжон. Хўп бўлади. (*Кимё холага.*) Конго дарёсида яшайдиган тимсоҳ бўлиши керак экан. Сиз ҳеч тимсоҳ терисидан этик кийганмисиз?

Кимё хола. Йўғ-а, оповси. Ҳеч киймагандим.

Латифжон. Майли, сиз ҳам би-и-ир тимсоҳ сапожки кийиб қолинг. (*Юзуриб келиб унинг оёғини ўлчади.*) Вой-бў! Оёқ масаласиям бор экан ўзи. Бутун бир тимсоҳнинг бошини ейдиган бўлдингиз!

Кимё хола. Сердцям слабий-да, оповси. Шунга оёғим шишиб кетган.

Латифжон (*телефонни бураб*). Алло! Анави... Мўминжон Қобуловичнинг особий закази нима бўлди? Ҳа, тимсоҳ. Йўқ, иккита тикасиз. (*Мадинага.*) Сизники 37, а? (*Мадина бош силкиб тасдиқлайди.*) Туфлининг размери 37... Яна битта сапожки. Размери 43!

Кимё хола (*телефонга бақириб*). Вой, 39, айланай! Фақат қўнжини кенгроқ қилишсин.

Латифжон. 39 экан. Хўш... Тақинчоқ масаласи... Бриллиант комплект (*Мадинанинг бармоғига қараб*). 18 экан.

Кимё хола. Меники 20.

Л а т и ф ж о н. Бир минут, аяжон, бир минут! (*Телефон қилади.*) Алло! Заргарлик магазиними? Анавиндан об қўйган-мисан? Нима? Танимадинг? Қишда 12 йилга қия бўлиб кетаётганинда кимнинг оёғига йиқилиб борувдинг? Мен худди ўша Мўминжон Қобуловичнинг помошниги бўламан. Манави бошқа гап. Размери 18. Йўқ, 1 миллион 300 минг сўмлигини хотинингга оберасан. Бизга уч миллионлиги керак. Келин нозик жойдан.

Н е ъ м а т и л л а. 5 миллион!

Л а т и ф ж о н. 5 миллионлигидан экан.

К и м ё х о л а. Шу кунларда мениям жуда мазам йўқ. Давлениям баланд. Японский тилла билагузук бўларкан. Давлениям стабильний қилади, дейди.

Л а т и ф ж о н (*Эшитмаганга солиб*). Хўш, никоҳ маросими...

Мадина яна кафти билан оғзини тўсиб кулади.

Н е ъ м а т и л л а (*Латифжонга Мадинани кўрсатиб*). Кузатиб қўй! Тезроқ!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади, хўп! (*Мадинага.*) Узр, келинони, сиз шошиб турганга ўхшайсиз. Пастда қора «Вольва» турибди.

М а д и н а. Билмадим.. Холам рухсат берармиканлар.

К и м ё х о л а (*унинг гапини бўлиб*). Акаларинг айланиб кел дегандан кейин айланиб келгин-да! Қора «Волга»га чиқиб-чиқиб ол!

Н е ъ м а т и л л а. «Волга» эмас, «Вольва!»

М а д и н а. Э, қўйинг, уяламан. Танимаган одамнинг олдида қандоқ бораман.

К и м ё х о л а. Боравер, жон қизим. Ҳечам уяти йўқ. (*Қийшанглаб.*) Биз ҳам ёш бўлганмиз, холанг айлансин! Қора «Вольва»да катайса қилсанг ёмонми?

Л а т и ф ж о н (*Мадинани эшик томонга бошлайди. Шивирлаб*). Иложи бўлса, Мўминжонни шу ерга бошлаб келаверинг. Бу ёғини биз пишитиб қўямиз. Фақат бизни бу ердалигимизни айтманг. (*Кимё холага.*) Хурсандмисиз энди?

М а д и н а ч и қади.

К и м ё х о л а. Бу япон тушмагурлар жуда ҳунарманд бўларкан-да.

Л а т и ф ж о н. Бир минут, дедим-ку, аяжон, бир минут. Ҳали сизга гал келади ўзи. Хўш, никоҳ масаласи.

Н е ъ м а т и л л а. Сепарат!

К и м ё х о л а (*Латифжонга*). Нима дедилар?

Л а т и ф ж о н. Сепарат сулҳ. Тарихий ҳужжат бўлиб қолади деяптилар. Келин-куёвнинг никоҳдан ўтишини ҳужжатли кино қиламиз. Чол-камбир олтин тўй қилишаётганида неварачеваларига қўйиб беришади.

К и м ё х о л а. Вой, бахтингдан ўргилай, қизим!

Л а т и ф ж о н. Ие, нима деяпсиз ҳали? Тўй кечаси, биласизми, нима қиламиз? Полвонларни чақириб, кураш туштирамиз! Кўчага дор қуриб, дор ўйнатамиз. Қўшнинг ҳовлисига чурвақа болаларни туплаб, «Ну погоди»ни қўйиб берамиз.

К и м ё х о л а. Йўғ-е, майда-чуйда болаларни кўпайтириб нима қиласиз. «Ну погоди»ни ўзимиз кўраверамиз.

Н е ъ м а т и л л а. Гипноз!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади. (*Телефон қилади.*) Алло, циркми? Ҳалиги гипнозчилар қаерда? Гастролда? Шу ишингиз учун, биласизми, Мўминжон Қобулович сизни нима қиладилар! Ҳа, бу бошқа масала. (*Неъматиллага.*) «Тўйдан уч кун илгари айтсанглар, чақиртириб келамиз», дейишди. (*Кимё холага.*) Айниқса, биттаси зўр-да, хоҳлаган одамани бундай-бундай қилиб (*Кимё холанинг рўпарасига келиб, қилиб кўрсатади*) маймунга айлантириб кўяди.

К и м ё х о л а (*чўчиб*). Йўғ-э, ўлар энди одам маймунга айланса.

Л а т и ф ж о н. Майли, ўша куни сизга рўпара қип кўяман! Бояги холодильникларнинг худоси бор-ку. Ўша бир ойдан буён хўжайиннинг дачаларини илма-тешик қилиб қувур ўтказяпти. Эртага саунани қуриб бўлади. Кейин совутгич монтаж қилади. Тўй куни ҳовлини музлатиб, фигурний катания қиламиз. Келин билан куёв фигурний катания учади. (*Мусиқа. Латифжон билан Кимё хола фигурали учиш қилишади.*)

К и м ё х о л а (*ҳарсиллаб*). Юрагим уриб кетди-я. Слабий-да, ўргилай.

Л а т и ф ж о н. Тўйдан кейин куёв билан келин никоҳ сафарига чиқишади. Биласизми, қаёққа?

К и м ё х о л а (*ҳарсиллаб*). Қора денгизга!

Л а т и ф ж о н. Йўқ.

К и м ё х о л а (*ҳарсиллаб*). Америкага!

Л а т и ф ж о н. Йўқ! Филиппинга. Тасадий манубе қабила-сига. Биласизми, бу қанақа қабила. Ўн минг йил илгари инсониятдан ажралиб кетган. Яқинда топилган. Хўжайин сизниям обкетадилар.

К и м ё х о л а. Кошкийди-я, кўрмаган жойларни кўриб келардим.

Н е ъ м а т и л л а. Калтакесак!

Кимё хола (*Латифжонга*). Нима дедилар?

Л а т и ф ж о н. Бугундан бошлаб калтакесак ейишни машқ қиларкансиз. Тасадийлар нуқул калтакесак ейди. Ундан кейин... яланғоч юришга ўрганинг. Тасадийлар кийим кийган одамни кўрса еб қўяди.

Кимё хола (*айниб*). Ёшларни ичида нима бор менга. Неъматилла. Имзо!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади, хўп! (*Қоғоз олади.*) Энди, аяжон, биз элчимиз. Хўжайин улуғ одам. Ишни пишиқ қилдилар. Тўйни шунақа ўтказишимизга розимисиз?

Кимё хола. Розиман, оповси, розиман!

Л а т и ф ж о н. Яна бир марта сўраяпман. Розимисиз?

Кимё хола. Розиман, оповси, минг марта розиман!

Л а т и ф ж о н. Учинчи марта сўраяпман. Розимисиз?

Кимё хола. Айтдим-ку! Миллион доллар... Тоисъ, миллион марта розиман!

Л а т и ф ж о н. Бўлмаса, шунга қўл қўйиб юборасиз.

Неъматилла. Учта!

Л а т и ф ж о н. Уч жойига экан. Мана, мана, мана! (*Кимё хола қўл қўяди.*) Энди, аяжон, рост вакил бўлгандан кейин зиммамиздаги баъзи ишларни бажаришимиз керак. Сўраганнинг айби йўқ. Тўйга тайёргарлигингиз қанақа?

Кимё хола. Ҳаммасини законний қип қўйганман. Кўрсатайми? А, кўрсатайми? (*Ичкарига кириб кетади. Биллур вазалар, идишлар олиб чиқади.*) Манавини «Алмаз»дан олганман. Бунисига турт соат очерод турганман. Манавини... (*Латифжон портфелидан камертон чиқаради. Бир вазага қарс этиб туширади. Камертонга қулоқ солади. Кимё хола ҳам энгашиб қулоқ солади. Латифжон яна бир марта қарс этиб туширади.*) Ҳой, секинроқ, оповси, 100 минг сўмга олганман-а.

Л а т и ф ж о н (*яна бир вазани уриб қулоқ солади*). Ким айтди шу матаҳни хрустал деб?

Кимё хола. Ўз қўлим билан «Алмаз»дан олганман-а! Настоящий чешский.

Л а т и ф ж о н (*суриб қўяди*). Тўғри, чешский. Чешский шиша. Хрустал эмас! Бўлмайди! Ҳаммаси қалбаки. Хўжайиннинг олдида шарманда бўласиз.

Кимё хола (*қўлини мушт қилиб*). Кўрсатиб қўяман! Яшшамагур чайқовчи! Қаматиб юбормасам, отимни бошқа қўяман!

Неъматилла (*японларга тақлид оҳангида*). Хансю!

Кимё хола (*кўзи олайиб*). Нима? Нима деяптилар?

Л а т и ф ж о н. Япониянинг Хансю оролида чинни заводи бор. Шунга айтяптилар. Бундай қиласиз, ая. Бунақа майда-чуйда

нарсаларни матаҳ деб юрманг-да, ўшанақа битта японский сервис олинг. 48 персонли. Ўзининг баҳоси минг доллар туради. Шунгаям ота гўри — қозихонами?

Кимё хола. Вой, оповси, бунақа дефицит молни қаёқдан топаман? Сизларга ўхшаб менинг таниш-билишим бўлмаса.

Латифжон. Ҳали бошқа сепларни аҳволиям шунақадир?

Кимё хола. Йўғ-э, ҳаммасини законний қип қўйганман.

Латифжон. Законнийга ўхшамаяпти-ку. Қани, опчинг-чи! (*Кимё хола кириб-чиқаверади. Атлас, бахмал кўрпа-ёстиқларни чиқариб ташлайди.*)

Кимё хола. Мана, айланай, мана. Ҳаммасини ўз қўлим билан қавиганман.

Латифжон (*қўлидаги таёқча билан худди минани текширгандек, кўрпачаларни нуқиб-нуқиб кўради. Кўрпани ҳидлаб, ёстиқни эшитиб текширгандек бўлади. Ижирганиб бош чайқайди.*). Шуям матаҳ бўлди-ю!

Кимё хола. Вой, ҳа?

Латифжон. Бўлмайди! Пахтаси иккинчи сорт! Авра-астариям эскириб кетган. Хўжайиннинг жаҳли чиқади.

Кимё хола (*аччиқланиб*). Нега эски бўларкан? Нега эски бўларкан-а? Ўз қўлим билан қавиганман-а!

Латифжон. Шовқин солманг, ая, шовқин солманг! Уят бўлади-я. Биз бир элчимиз. Сизнинг гапингизни куёвга, куёвнинг гапини сизга айтамыз. Бунақа йигирмата кўрпанинг нима кераги бор. Яхшиси битта бўлсин-у, оригинал бўлсин. Энди бундай қиласиз: қоракўл теридан кўрпа қоплайсиз.

Неъматилла. Сур!

Латифжон. Ана, сур бўлиши керак экан.

Кимё хола. Нима? Битта шубасининг ўзи беш минг туради-ку!

Неъматилла. Доллар!

Кимё хола. Ҳа, беш минг доллар туради-ку! Кўрпага етадиган қоракўлни қаёқдан оламан?

Латифжон. Начора, аяжон! Ичига ғознинг патидан соласиз.

Неъматилла. Ёввойи!

Кимё хола (*жеркиб*). Нима?

Латифжон. Ёввойи ғознинг патидан соласиз, деяптилар. Хонаки ғознинг пати сифатсиз. Тез қуртлаб кетади.

Кимё хола (*жаҳли чиқиб*). Ким айтди шу гапни сизга? Ким?!

Латифжон. Хўжайин айтдилар, тушундингизми? Бунақа нарсаларни сиз биласизми, хўжайин биладиларми?

Кимё хола. Э, хўжайинингизни иштаҳаси мунча карнай?

Латифжон. Аяжон! Паст кетманг-да, энди! Куёвнинг сарпоси ҳам шу аҳволда бўлса, шарманда бўлдик деяверинг!

Кимё хола жаҳл билан уйга киради. Тугун кўтариб чиқади. Латифжон билан Неъматилла кўйлакни у ёққа, дўппини бу ёққа ажратишади. Охири Латифжон туфлини томоша қилади. Тагига чертиб кўради.

Кимё хола (жеркиб). Ҳа, буям ёқмадимми?

Латифжон. Гал ёқиш-ёқмаслигида эмас.

Кимё хола. Ҳа, нимада бўлмаса?

Латифжон. Ҳар кимнинг ихлос қўйган нарсаси бўлади. Хўжайин туфлини яхши кўрадилар. Аммо бунақасини эмас.

Неъматилла. Анаконда!

Кимё хола (жеркиб). Нима дейди бу?

Латифжон. Аждар деяптилар. Кубада танишингиз йўқми?

Кимё хола. Э, Чирчиқдаям йўқ!

Латифжон. Ўша ерда... Анаконда деган илон бўлади. Бўғма илон, узунлиги 6 метр. Шундан биттагинасини топтирасиз. Терисидан бир жуфт туфли тиктирасиз. Размери 41 бўлсин. Ола-була туфли оёқда чиройли туради-да.

Кимё хола. Хо-о-о! Ола-була туфли кийгилари кеп қолдимми хўжайинингизни?!

Неъматилла. Фил!

Латифжон. Ана, пошнаси филнинг суягидан бўлиши керак экан. Едирилмайди-да!

Кимё хола. Хо-о-о! Филнинг суягидан бўлсинми? Мабодо филни ўзи керакмасми хўжайинингга?

Латифжон. Паст кетманг-да, аяжон! Паст кетманг! Шундоқ улуғ одамни куёв қиялсиз. Одам топган-тутганини тўйга сарфлаши керакми-йўқми? У ёғини сўрасангиз, сиз тимсоҳ терисидан сапожка кийганингизда бизни хўжайин аждар терисидан битта туфли кийсин-да.

Кимё хола. Ҳой, менга қара. Хўжайинингни кўнгли яна нималар тусайди. Яна нималарни тусайди-а?

Неъматилла. Масай!

Латифжон (бидирлаб). Танзанияда Масай деган қабила бор, келин томон куёвга албатта арслоннинг терисидан камар қилиши керак. Кўнгил-да, кўнгил! Хўжайин шунақа камар таққилари келяпти.

Кимё хола. Ҳой, менга қара, хўжайинингни кўнгли янги чиққан «Тойота»га сушт кетмаяптими!

Л а т и ф ж о н. Керакмас! Хўжайинда эски «Москвич»дан тортиб «Газ-24»гача, «Жигули»дан тортиб «Тойота»гача, «Вольва»дан тортиб «Ягуар»гача — ҳаммаси бор. Хўжайин машина спортга қизиқадилар.

Н е ъ м а т и л л а. «Мерседес бенс».

Л а т и ф ж о н. «Мерседес бенс» фирмасида чиққан битта машина олиб берасиз. Оддий «Мерседес» эмас, пойга маши-на-сидан! Соатига минг километр босади-да, ўзиям.

Н е ъ м а т и л л а. Хобби!

Л а т и ф ж о н. Хобби-да, хобби! Хўжайиннинг хоббиси шу! Наридан борса, ўн тўрт миллион туради.

Н е ъ м а т и л л а. Доллар!

К и м ё х о л а. Вой, хўжайиннингни ўша хоббиси чириб тушсин. Вой ўша хоббиси ириб тушмасан розимасман. Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи!

Л а т и ф ж о н. Ие, қаёққа борамиз. Нима, хўжайин ишдан ҳайдаб юборсан бола-чақамни сиз боқасизми? Олтита болам бор, ўсал ётган қайнонам бор. Учта боласи билан эрдан чиқиб келган синглим бор!

К и м ё х о л а. Ҳой, ҳозир сердчам ёмон бўп қолади. Сезиб турибман. Ҳозир ёмон бўлади. (*Латифжонга.*) Қани, бу ёққа кел. (*Ўзи диванга бориб ўтиради, Неъматиллага.*) Сенам ке. (*Иккаласи икки ёнига келиб ўтиради.*) Илоҳи оми-ин! (*Қўлини фотиҳага очади.*)

Л а т и ф ж о н. Икки ёш кўша қарисин. Бахтли-саодатли...

Н е ъ м а т и л л а. Кўша-кўша фарзандли...

К и м ё х о л а (*гапни бўлиб*). Иккалангниям орқа-олдинга қора тош! Омин! Қани, жўнаб қол-чи!

Л а т и ф ж о н. Ия, қаёққа кетамиз!

Н е ъ м а т и л л а. Келиш меҳмондан... (*ўйлаб туриб*) кетиш ҳам меҳмондан! Ҳеч қаёққа кетмаймиз!

Л а т и ф ж о н. Инсон орзу-ҳавас кўриши керакми-йўқми?

К и м ё х о л а (*юрагини чангаллаб*). Керакмас! Орзу-ҳавасларинг бошингда қолсин!

Л а т и ф ж о н. Ҳеч ким кўрмаганни кўриши керакми-йўқми?

К и м ё х о л а. Айтдим-ку! Ҳеч нима керакмас дедим-ку!

Л а т и ф ж о н (*бидирлаб*). Катта олгандан кейин катта берасиз-да. Олиш ёқади-ю, бериш ёқмайдими? Тўй деган умрда бир марта бўлади.

К и м ё х о л а. Шу гапни ўйлаб топганни уйига ўт тушсин, бўлдимми? Хонумони куйиб, алангаси осмонга чиқсин, кутулдимми?!

Н е ъ м а т и л л а. Интеллигент!

Л а т и ф ж о н. Ия, хўжайиннинг яна битта топшириги эсдан чиқибди-ку! У киши айтгандилар, қайнонам интеллигентний бўлиши керак, дегандилар. Ўтиринг, бирпас ўтиринг! (*Кимё холани амаллаб ўтқазиб, кўзини йириб кўради.*) Плюс икки! Кўзойнак тақсангиз, интеллигентний бўласиз!

К и м ё х о л а. Ҳой, нима қиляпсан? Умримда кўзойнак таққан эмасман. Ҳой, нега кўзимга қўлингни тикасан? (*Ўрнидан турмоқчи бўлади.*)

Л а т и ф ж о н. Яхшилик ёқмаган банда экансиз-да, тинч ўтирсангиз-чи. Кўзойнак таққингиз келмаса, ойнасини синдириб ташлаб, бандини тақиб юраверасиз. Асл тилладан. Буям бир ҳавас-да.

К и м ё х о л а. Ҳавасларингга ўт тушсин! Вой катта тўйни орзу қилган ниятига етмасин! Қўйвор!

Н е ъ м а т и л л а. Сана!

Л а т и ф ж о н. Оғзингизни очинг! Ия, очинг деяпман! Хўжайиндай улуғ одам қайнонам тилла тиш қўйсин дейдилару сиз ноз қиласизми? (*Тишини санайди.*) Ўттизта экан. Ёши эликдан ошиб, ақл тиши чиқмаган одамни биринчи кўришим.

Н е ъ м а т и л л а. Ўттиз икки!

Л а т и ф ж о н. Майли, ўттиз иккита ясатамиз! Бари бир ҳаммасини суғуриб ташлаб қуйма тиш қўяди-ку!

К и м ё х о л а. Нима? Вой, менга тиш керакмас! Кўнглим ағдарилиб кетди! Қўйвор, яшшамагур!

Л а т и ф ж о н. Ҳеч нима қилмайди. Намунча қўрқасиз? Ҳаммасини бирданига суғурмайди. Бешта-бештадан суғуриб, ўрнига тилла тиш қўяди.

К и м ё х о л а. Нима? Менга сапсем тиш керакмас. Соппа-соғ тишимни нимага суғуртирарканман?

Н е ъ м а т и л л а. Маржон! (*Латифжон Кимё холанинг бўйнига рулетка ташлайди.*)

К и м ё х о л а. Войдод! Нимага бўғасан? Йигит ўлгур. Қўйвор деяпман!

Л а т и ф ж о н. Ўчиринг овозингизни-э! Хўжайин Оксаниядан акула тишидан маржон опкеганлар. Шуни тақиб юрасиз.

К и м ё х о л а. Дод! Маржонинг бошингдан қолсин!

Н е ъ м а т и л л а. Теш!

Л а т и ф ж о н. Хўп бўлади. Бурун... Бурун...

Портфелини титкилаб, пахта, бишт, тахта тешадиган дрель чиқаради. Фириллатиб Кимё холанинг тепасига боради.

К и м ё х о л а. Нима? Нимани тешади?

Н е ъ м а т и л л а. Йод, қон...

Л а т и ф ж о н. Ие, йод эсдан чиқибди-ю! Қон кўп кетади-да энди.

К и м ё х о л а. Нима қилмоқчисан? Войдод! Манавилар мени ўлдирмоқчи. Дод!

Л а т и ф ж о н. Ваҳима қилманг-э, қанақа одамсиз ўзи! Хўжайин сизга атаб Ҳиндистондан олтин булоқи олиб келганлар. Бурнингизни тешамиз. «Пирт» этиб тешаману, тақиб қўяман! Ўлгунингизча мазза қилиб, бурнингизни ялтиратиб юрасиз!

К и м ё х о л а (*типирчилаб*). Олтинларинг ордона қолсин! Булоқинг бошингда қолсин! Вой сердиам! Вой, сердиам! (*Ҳушидан кетади*.)

Л а т и ф ж о н. Уф! Тамом бўлдим! (*Ўтириб, пешонасининг терини артади*.)

Н е ʼ м а т и л л а. Уф, адо бўлдим! (*Бошини чангаллайди*.)

Л а т и ф ж о н. Бор, сув-пув опке! Бўл тез, аҳмоқ! Ҳозир ўлиб қоламан. (*Неъматилла ошхонага кириб сув олиб чиқади. Қули титраб йўл-йўлакай ичади. Латифжонга ҳам ичиради*.) Холанггаям бер.

Неъматилла Кимё холага амаллаб сув ичиради.

К и м ё х о л а (*аввал бир кўзини, кейин иккинчи кўзини очади, йиғламсираб*). Ҳалиям шу ердამисан? Ҳалиям даф бўлмадингми?

Н е ʼ м а т и л л а (*ўзгариб*). Қаёққа борамиз! Контрактга қўл қўйиб қўйган бўлсангиз!

Л а т и ф ж о н. Уч жойга қўл қўйгансиз. (*Кўрсатади*.) Мана, «Халтаева», «Халтаева», «Халтаева!»

К и м ё х о л а. Халтаева эмас, Холтоева, даф бўлгур. Нега халта бўларканман!

Л а т и ф ж о н. Қаёқдан биламан? «Халтаева», деб ёзибсиз-ку. Шу сизнинг қўлингизми, ахир? Бунинг отини документ деб қўйибди.

К и м ё х о л а (*жазаваси тутиб*). Мен документингни бекор қиламан! Мен бунақа тўй қилмайман!

Л а т и ф ж о н. Қиласиз!

К и м ё х о л а. Қилмайман.

Н е ʼ м а т и л л а. Қиласиз!

К и м ё х о л а (*тепиниб*). Қилмайман! Ер ютгур, қилмайман! Мен современиий хотинман. Қизимни ўзи танлаганига бераман! (*Шу пайт хонага Мадина билан Мўминжон кириб келади*.) Ўз суйганининг қўйнига олмадек соли-и-иб қўяман! (*Бирдан Мадина билан Мўминжонга кўзи тушади*.) Мана, мана шу йигитга бераман!

Л а т и ф ж о н. Берасиз-а, берасиз!

К и м ё х о л а (*бирдан Мўминжонни бағрига босади*). Вой, келдингми, болагинам. Вой, холагинанг бўйларингга тасаддиқ, келдингми, келдингми-а?!

Н е ъ м а т и л л а. Шунга берасизми?

К и м ё х о л а (*тантана билан*). Шунга!

Л а т и ф ж о н. Шунга-я?

К и м ё х о л а. Худди шунга! Буни туришини қара. Қоматларини қара! (*Яна Мўминжонни қучоқлайди*.) Вой, холагинанг бўйларингга тасаддиқ. Шунча пайтдан буён қаёқларда юрувдинг, болажоним! (*Йиғламсираб шап-шап ўнади*.)

Л а т и ф ж о н (*қизишиб*). Бермайсиз!

К и м ё х о л а. Бераман!

Н е ъ м а т и л л а. Бермайсиз!

К и м ё х о л а. Бераман! Худди мана шу йигитга бераман.

Н е ъ м а т и л л а. Шунга-я?

К и м ё х о л а. Худди шунга!

Л а т и ф ж о н. Мана шунга-я?

М ў м и н ж о н (*бирдан жазаваси тутиб*). Янами? Тинч қўясанларми-йўқми? Ўз ҳолимга қўясанми-йўқми?

Неъматиллага ташланади. Неъматилла билан Латифжон ўзини четга тортади.

Н е ъ м а т и л л а в а Л а т и ф ж о н (*баравар*). Мана энди тинч қўямиз!

Н е ъ м а т и л л а. Бахтли бўл, дўстим!

Л а т и ф ж о н. Бахтли бўл! Тўйлар муборак! (*Қушиқ янграйди*.)

П а р д а

1980

ҲАЖВИЙ ҲИКОЯЛАР

«БУТИЛКА» ҲОЖИ

(Бошқа ҳожиларга дахли йўқ)

Дўстим ўглини уйлантираётган эди. Энди... тўй бўлганидан кейин... ўзингиз биласиз... Ҳалиги қурғурдан жиндай-жиндай қилиб ўтирсак, даврамизга оқ ятак, оқ дўппи кийган кетмонсоқол йигит келиб қўшилди. Келин-куёвга бахтсаодат тилаб, фотиҳа тортди.

— Яратганга шукроналар бўлсин! — деди қироат билан. — Муқаддас сафар шарафи каминага ҳам насиб айлади!

«Куллук бўлсин», дедик. Дастурхонда анави «шайтон суви» турганидан хижолат чекдик.

— Минг бор узр, Ҳожи ака. — Косагул шундай деб, шишаларни ими-жимиди стол тагига олиб қўяётган эди, Ҳожи ака кескин бош чайқади.

— Йўқ-йў-йў, тақсир! — деди далда бериб. — Сизлар бахузур, тақсир, бахузур. Тўйда хурсандчилик қилишнинг айби йўқ.

Косагул иккиланиб қолди.

— Сиздек мўътабар оламнинг олдида...

— Безиён, тақсир, безиён... Биз ҳам бундан бисёр нўш айлаганмиз. — Ҳожи ака жиндай-жиндай ичкилик қуйилаётган пиёлалардан кўз узмай таъкидлади: — Нўш айлаганмиз, бисёр нўш айлаганмиз.

Косагул шумгина йигит экан, Ҳожи аканинг кўзлари сувга тушган мунчоқдек йилтираб турганини пайқаб қолди.

— Сўраганинг айби йўқ, Ҳожи ака. Мабодо ўзлариям...

— Йў-йў-йў! — Ҳожи ака кескин бош чайқади. — Биз ҳам нўш айлаганмиз... Айлаганмиз.

— Кўп эмас, жиччагина, — деди косагул илжайиб.

Ҳожи ака оғир муаммо қаршисида қолгандек, бир зум ўйга толди.

— Каминани кўп хижолатли аҳволга соп қўйдилар-да, — деди хўрсиниб. — Келинг, йигитнинг сазаси ўлгунча шайтоннинг бўйни узилсин!

— Қайси биридан?

— Каминага «қизили»ям бўлаверади, — деди Ҳожи ака камтарлик билан.

Косагул пиёлага бир қултум коньяк қуйиб узатган эди, Ҳожи ака янаям синикроқ оҳангда қўшиб қўйди:

— Жонлироқ бўлаверсин, тақсир.

«Жонлигина» қуйилган пиёлани олиб, қисқа нутқ ирод этди:

— Ёшлар қўша қарисин! Ували-жували бўлсин!

Баайни совуқ чой ичаётгандек, қоп-қора соқолининг бит-таям туки қилт этмади. Бодринг билан газак қилиб, «Яратган неъматингга шукр», деб қўйди.

— Охиригача олмабсиз-ку, Ҳожи ака? — деди косагул пиёла тагида қолган жиндай коньякка қараб.

— Ҳар нарсанинг қонун-қондаси бор, укам! — деди Ҳожи ака виқор билан. — Ичкилик хамр, яъниким макруҳ нимарса. Аммо унинг ичида сув ҳам бор. Сув — энг покиза неъмат. Шундайми? Камина сувини ичдим. Макруҳи тагида қолди. Айтяпман-ку, камина ҳам бундан бисёр нўш айлаганмиз. — У қиқирлаб кулди. — Бир улфатимиз бўларди. Ғалати гапларни топиб юрарди. Бир гапи ҳеч эсимдан чиқмайди. «Биринчи қадаҳ билан иккинчисининг орасига қил ҳам сиғмаслиги керак», дерди. Топган гапини қаранг, баттолнинг! Қил сиғмасин, дейди-я!

Косагул Ҳожи аканинг ишорасини дарров тушунди. Пайсалга солмай, пиёлани тўлдириб узатди.

— Йў-йў-йў! Ундоқ қилмасинлар-да, укам! — Ҳожи ака шундай дедию коньякни сипқарди. «Яратган неъматингга шукр», деб пиёлани косагулга узатди. — Кўрдиларми, укам, макруҳи яна тагида қолди. Ўзлариям ўргансинлар!

Даврадагилардан бири сафар таассуротларини сўраган эди, Ҳожи ака яйраб кетди.

— Э, нимасини сўрайсиз, ука! — деди шанғиллаб. — У ёқлар Хизр назар солган юрт! Ҳар қадамда магазин! Ҳар қадам-

да дўкон. Жамийки нимарса муҳайё! Апельсинларни текин-га тарқатади-ей! Хоҳла — бир яшик ол! Хоҳла — бир тонна ол! Буни қаранг, ҳамма нарса бор-ку, термос йўқ экан. Уч-тагинасини обкетувдим, оламжаҳон пул бўлди! Улфатим, шуни менгаям айтсанг, ўлармидинг, деб ёмон хапа бўлди.

— Кечирасиз, қайси улфатингиз? — дедим тушунмай.

— Ҳалиги баттол-да! Биринчи қадаҳ билан иккинчисининг орасига қил сиғмасин, дейдиган. Шу баттолнинг яна бир гапи бор. «Иккинчи қадаҳ билан учинчисининг орасига қил сиғмасин, дейман-ку, аммо ип сиғмаслиги керак», дейди!

Косагул яна пиёлани тўлдирди. Ҳожи тагида озгина қолдириб, пиёлани қайтарди.

— Яратган неъматингга шукр, — деди виқор билан. — Кўриб қўй, укам! Тагида ҳар гал бир хил макруҳи қоляпти! У ёқда-чи, вей, видик, телевизор, камера деганлари капийка! «Сони» дейсанми, «Панасоник» дейсанми, «Плипс» дейсанми. Иккита «видик» олсанг, биттаси текин!

— Нега, Ҳожи ака? — дедим ҳайратланиб. — Биттасини пулга, биттасини текинга берадимиз?

Ҳожи ака ҳе-ҳелаб кулди.

— Нега текинга бўларкан? Икки ҳисса арзон бўлганидан кейин биттаси ёнга қоладими, ахир? Тижоратнинг айби йўқ-ку, тўғрими?! Биз тижорат қилаверибмиз, қилаверибмиз, қарасам, юким кўпайиб кетибди. Икки қўлимда иккита чамадон. Орқамда сандиқдек сумка. Салапан халтанинг боғичини тишимга тишлаб олганман. Кетяпсам, биттаси йўлимни тўсди. Ўзининг тилида важир-важир қилади, тушунсам ўлай! Таржимон келди. «Нима деб алжираяпти бу?» десам, тушунтирди. «Юкингиз юз килодан ошиб кетибди-ку», дейди. «Юкимни оғирлиги унга тушибдими, ўзим кўтариб кетяпман-ку», десам, яна важир-важир қилди. «Нима деяпти?» десам, «Жаноб зиёратчимилар ё отмилар?» деб сўраяпти дейди. «Мен от бўлсам, бу эшшак», дедим-да, амаллаб самолётга чиқиб олдим. — Ҳожи ака хахолаб кулди. Косагулга қараб маъноли томоқ қириб қўйди. — Тўртта видик обкелгандим, иккитаси ёнга қолди. Ўғилчаям қизиқади-да техникага. — Шундай деб яна косагулга қараб қўйди. — У ёқда-чи, дазмол пул экан. Янаги гал дазмол обораман. Баттол иккаламиз ўнта-ўнтадан олволсак, о-кей бўлади! Баттолнинг яна бир гапи бор. Учтинчи қадаҳ билан тўртинчисининг орасига қил сиғмасин дейман, ип сиғмасин демайман, аммо-лекин арқон сиғадиган бўп кетса, юрак сиқилади-да, дейди. Топган гапини қаранг! Вой баттол-ей!

Косагул шишадаги охирги коньякни силқитиб қуйиб узатди.

Шишани ерга ташлади. Ҳожи ака тагида озгина қолдириб, пиёлани қайтарди.

— Яратган неъматингга шукр! Кўриб қўй, братан! Макруҳи тагида қолди!

— У ёқда манави масалага қандоқ қарайдилар, тақсир? — деди косагул.

— Унақанги бетамиз гапларни гапирма, братан! — деди Ҳожи ака аччиқланиб. — Ичкилик ичган одам ўлимга маҳкум қилинади!

— Вой-бў, бир ўлимдан қопсиз-да, тақсир! — деди косагул. — Тақсир ўн бешинчи бўчка билан ўн олтинчи бўчка орасидан самосвал ўтмагунча қўймайдилар шекилли!

Ҳожи ака тутақиб кетди.

— Оғзингга қараб гапир, ўв братан! — деди қўлини пахса қилиб. — Мен сувини ичдим, билдингми? Макруҳи тагида қолди, билдингми?! Аввал ўрганиб олгин-да, кейин виступат қил, билдингми?!

Қарасам, жанжал чиқадиган. Секин туриб кета қолдим.

1997

ТЕЛПАК

Агар палакат босиб ёзувачи бўлмаганимда албатта «шонли совет милициясининг» садоқатли ходими бўлардим. Ўзи болалигимдан орзуим шу эди... Майли, ҳозир гап бунда эмас. Бу воқеага кўп йиллар бўлди. Ўшанда арзимас нарса учун «совет милицияси»нинг фидойи старшинасини шунчалик ташвишга солганимдан ҳамон хижолатдаман. Аслида-ку айб менда эмас, «Пўнчик»да!

... Ўша кун мукофот пули олмасак, «Пўнчик» мукофотни «ювамиз» деб тиқилинч қилмаса, шунча галва йўқ эди.

Шундай қилиб, лойиҳа институтининг «уч оға-ини ботирлари», яъни, Бобур — «Пўнчик», Ботир — «Тараша» ва Баҳром, яъни мен — лақабимни айтмай қўя қолай, иссиққина қаҳвахонага кирдик. Бурчакдаги илгичга кийим-бошларни ечиб, сосиска едик. Биттагина «Портвейн»ни бўшатдик.

— Энди менга жувоб! — деди Бобур лунжини юмронқозиқдек тўлдириб сосиска чайнарган. — Дилишкани боғчадан олмасам, ўртоқ хотин ўлдиради!

Зум ўтмай кийиниб келиб, яна тепамизда пайдо бўлди.

— Ма, эҳтиёт қил! — деди банди елим қоғоз билан ямалган каттакон папкамни стол тагига тиқиб. — Анави ерда бегона кампания ўтирибди. Илиб кетмасин тагин!

«Пўнчик» пишиқ-да! Калласи ишлаганини қаранг.

«Тараша» бир зум хаёл суриб ўтирди-да, сийрак киприкларини пирпиратди.

— Эшитиб кўр-чи, қорнимдан йиғламсираган товуш келмаяптими?

— Келяпти! — дедим илжайиб. — Меникидан ҳам қеляпти. Бояги вино зерикиб қолди, шеригини чақиряпти.

Ҳай, «йигирма олтинчиси»дан яна биттагинасини «отдик». Қорин тўқ — қайғу йўқ... Илгич олдига борсак, телпагим йўқ! Пальто бор. Шарф бор, фақат телпак йўқ. Янгигина, иссиққина телпагим! Илгич атрофини қарадик, бўм-бўш бўлиб қолган столларнинг тагигача ўрмалаб чиқдик: йўқ! Тамом-вассалом!

Тарвуз қўлтиқдан тушиб ташқари чиқдик. Қулоғим шунақанги музлаб кетдики, чертсангиз жиринг этиб синиб тушадиган. Ҳалиги кайфдан асар қолмади. Бунини қарангки, эллик қадам юрмай тепасида неон чироқ ёниб турган «оперпункт» рўпарасидан чиқиб қолдик. Ҳар куни шу ердан ўтиб эътибор бермаган эканмиз.

— Бўлди! — деди Ботир тарашадек гавдасини ғоз тутиб. — Телпагинг топилади! Мана, милиция топиб беради!

Каталақдек хона тўғрисидаги столда ўтирган старшинанинг важоҳатини кўриб бақа бўлиб қолдим! Тўланбой полвон унинг олдида боғча бола! Ҳар елкасига иккитадан одам ўтирса чирпирак қилиб ташлайди! Юзлари қип-қизил. Соқол олаётганда беҳосдан тиг тегиб кетса, камида бир ярим литр қон оқса кераг-ов!

— Киравер! — деди «Тараша» далда бериб. Кейин гапни совутмай старшинага мурожаат қилди. — Ўртоқ начальник! Жиноят содир бўлди. Ўғирлик!

Старшина чарчаганми, уйқудан қолганми, ҳузур қилиб обдан эснади. Этак томондаги лиқилдоқ курсиларга имо қилди.

— Т-а-ак... — деди кўзидан оққан мўлдир-мўлдир ёшларни артиб. — Т-а-ак...

— Ўртоқ начальник... — Ботир тагин гап бошлаган эди, старшина рапидадек кафтини кўтарди.

— Пастрадавший ким?

— Манаву! — Ботир менга имо қилди. — Ярим соат олдин...

— Минуточку, гражданин! — деди старшина анчайин кескин оҳангда. — Пастрадавшийнинг ўзи гапирсин!

Ҳаммасини айтиб бердим. Бир бошдан. Кўрқибгина... Старшина тоқат билан эшитди. Кейин стол тортмасидан қоғоз олди.

— Т-а-ак, энди бошлаймиз! — деди тантанавор алфозда. — Фамилиянгиз?

- Айтдим.
- Исмингиз?
- Айтдим.
- Иш жойингиз?
- Айтдим.
- «Полингиз?»... Ҳа, тушунарли... Вазифангиз?
- Айтдим.
- Уй адресингиз?
- Айтдим.
- Оилавий аҳволингиз?
- Унисиниям айтдим.
- Бобонгиз Улуғ Октябрь революциясидан олдин ким бўлган?
- Билмайман, – дедим ҳайрон бўлиб.
 - Нега билмайсиз?
 - Унда мен йўқ эдим.
 - Ҳарашо. Аввал судланганмисиз?
 - Йўқ.
 - Чет элда қариндошларингиз борми?
 - Йўқ.
 - Қандай мукофот олгансиз?
 - Э, кўп олганмиз! – дедим мақтаниб. – Бугун ҳам олдим.
- Ўттиз уч сўм. Кварталний мукофот!
- Унисини сўраётганим йўқ! – деди старшина асабийлашиб. – Сайланганмисиз?
 - Бўлмаса-чи! Месткомда казначейман!
 - Уф-ф! – Старшина қоғоз қиртиллатавериб чарчаб кетди шекилли, каттакон рўмолча билан пешанасини артди.
 - Итак, нима бўлди? – деди кўзимга тикилиб. – Бир бошдан айтинг.
- Ҳайрон бўлиб гоҳ унга, гоҳ Ботирга термилдим.
- Айтиб бердим-ку ҳаммасини.
 - Гражданин Баҳром Холмирзаев... – у қўлидаги қоғозга қараб олди. – Тўис... Холмуродов! Бояги айтганларингиз оғзаки гап. Буниси – дакумент! Айтинг-чи, пастрадавший Холмирза... тўис Холмуродов, қайси стадия?
- Капалагим учиб кетди.
- Қанақа «статья?»
 - Статья эмас, стадия! – деди старшина жеркиброқ. – Исклерозингиз нечанчи стадия?
 - Қанақа склероз?
 - Исклероз бўлмасангиз телпакни нега йўқотасиз?
 - Йўқотгани йўқ, ўғирлатди! – деди Ботир тушунтириб.
 - Минуточку, гражданин! – деди старшина. – Пастрадав-

шийнинг ўзи гапирсин! — Кейин бир зум ўйланиб қолди. —
Харашо! Қайси кафега кирдингиз?

— Мана шу, — дедим чайналиб. — Эллик қадам наридаги...

— Оти борми ўша кафенинг?

— «Ветерок».

— Қайси кўчада жойлашган?

— Мана шу кўчада. Ҳов ана, чироғи кўришиб турибди, ўртоқ лейтенант.

Лейтенант деганим ёқди шекилли, старшина анча юмшади.

— Кўчанинг номини сўрасам, бу чироқни гапирди, — деди нолиб. — Одамларга ҳайронсан, қаёққа борганини ўзи билмайди-да, тагин притензия қилади! Итак, кафега кирдингиз... Кейин-чи?

— Шу... ечиниб кийимларни илгичга илдик.

— Қайси томондайди?

— Нима «қайси томонда?»

— Вешалка!

— Бурчакда, чап томонда.

— Нега чап томонда?

— Ҳайронман.

— Нимадан ясалган?

Ҳеч балога тушунмадим.

— Нима «нимадан ясалган?»

— Вешалкани сўраяпман! — деди старшина аччиқланиб. —
Нимадан ясалган? Ёғочми, темирми?

— Темир! — дедим ишонч билан.

— Илгаги нечта эди?

Қаранг, шунисига эътибор бермаган эканман.

— Эсимда йўқ.

— Эсимда йўқ эмиш... Телпакни қайси илгичга илган эдингиз?

— Бунисиям... — дедим баттар эсанкираб. — Эсимдан чиқибди, ўртоқ лейтенант.

Старшина бу гал ҳам юмшади.

— Харашо... кейин-чи?

— Шу... овқат едик.

— Қанақа овқат?

— Сосиска.

— Неча порса?

— Мен бир порс, манави бир ярим...

— Шеригингиз ўзи учун ўзи жавоб беради... Итак, қанча ўтирдингиз кафедра?

— Бир соатча.

- Тиш дўхтирга қатнаб турасизми?
- Нимайди? – дедим ҳайратланиб.
- Саволни мен бераман, пастрадавший Холмирза... тўйс, Холмуродов! Тишингизнинг мазаси йўқми?
- Йўғ-е, тишим бутун.
- Тиши бутун одам тўртта сосискани бир соат ейдими?
- Очирит кўп экан, – дедим ёлғон гапириб.
- Хўп, кейин нима бўлди?
- Кейин... кийинаман деб бундоқ қарасам, телпагим йўқ!
- Харашо, – деди старшина бир қадар енгил тортиб. – Телпагингиз қанақа эди?
- Шу... телпақдака телпақ...
- Оти нима ўша телпақнинг: кубанками, ушанками?
- Анавинга ўхшаган, – деб Ботир тиззасига қўндириб ўтирган телпақка имо қилдим.
- Старшина яна узоқ қоғоз қиртиллатди.
- Қачон сотиб олган эдингиз?
- Елка қисдим. Худо ҳаққи, телпақни қачон олганим паққос эсимда йўқ экан.
- Уч йилча бўлди, – дедим дудмал қилиб.
- Бизга конкретний гап керак, – деди старшина норози оҳангда. – Аниқ айтинг!
- Уч йил бўлди! – дедим таваккал қилиб.
- Қайси пайтда?
- Тушунмадим, – дедим кўзимни пирпиратиб.
- Нимани тушунмайсиз? – старшина юзимга синчковлик билан тикилди. – Ёзда олганмисиз, қишдами?
- Қиш эди!
- Соат неча эди?
- Пешинга яқин.
- Аниқроғи?
- Ўн икки ярим! – дедим иккиланмай.
- Ҳаво қанақа эди?
- Нима?
- Ўша пайтда, яъни, бундан уч йил аввал – йигирманчи январь куни кундуз соат ўн иккидан ўттиз минут ўтганда, телпақ сотиб олаётганингизда об-ҳаво қанақа эди?
- Эсимда йўқ, – дедим тан олиб.
- Нега эсингизда йўқ? – деди старшина кўзимга боягидан ҳам синчковроқ тикилиб.
- Э, бўлди! – дедим ёдимга тушиб. – Гупиллатиб қор ёғиб турганди.
- Яхши! Текшириб кўрамиз. – У бир зум сукут сақлади. – Неча сўмга олган эдингиз?

- Телпакними?
- Пальтони сўраётганим йўқ-ку! – деди старшина энсаси қотиб.
- Қаранг, буниси ҳам хаёлимдан кўтарилган эди.
- Қирқ сўм! – дедим оғзимга келганини айтиб.
- Қаердан?
- Бозордан.
- Старшина уф тортди.
- Магазин тўла телпак, булар бозорга югуради. Қайси бозордан?
- Эски шаҳардан.
- Кимдан олгансиз?
- Биттасидан.
- Аниқ гапиринг! Ким экан ўша телпакфуруш?
- Қаёқдан билай.
- Одамларга ҳайронсан. Мол олади-ю, кимдан олганини билмайди. Телпак сотган одам эркакмиди, хотинми?
- Эркак эди, – дедим жонланиб.
- Алоҳида белгиси бормиди?
- Ниманинг?
- Ниманинг эмас, кимнинг! – деди старшина хуноби ошиб. – Телпакфурушни сўраяпман!
- Бор эди! Бошига бир эмас, учта телпакни устма-уст кўндириб олган эди.
- Телпакни ўша одамдан олганингизга гувоҳингиз борми?
- Йўқ, – дедим ростини айтиб.
- Шунақа-да! – старшина надомат билан бош чайқади. – Ҳозир кўрсангиз танийсизми?
- Телпакними?
- Телпакфурушни! – деди у тоқати тоқ бўлиб. – Кейин бир қадар жаҳлдан тушди шекилли, осойиштароқ сўради: – Астари қанақа эди?
- Нима?
- Телпакнинг астари қанақа эди? Кўкми, қорами, қизилми? Ўлай агар, телпакни шунча кийиб астарига қарамаган эканман.
- Эсимда йўқ, – дедим бўшашиб.
- Старшина хўрсинди.
- Одамларга ҳайронсан. Кийим кийишни биллади-ю, рангига қарамайди. Алоҳида белгилари бормиди?
- Телпакфурушнингми?
- Телпакнинг!
- Нажот кутиб Ботирга қарадим.
- Бор эди! – деди «Тараша» ўтирган жойида бир қимирлаб. – Чап қулоқчини қийшиқроқ эди. Куядори ҳиди келиб турарди.

– Малчите пажалиста, гражданин! – Старшина жўвадек бармоғини кўтариб, пўписа қилди. – Гувоҳ сифатида сўраганимда жавоб берасиз. – А, вапше, – деди ҳафсаласи пир бўлиб, – битта гувоҳ инobatга ўтмайди. Камида иккита керак. – Кейин менга юзланди. – Мўйнаси қанақа эди?

Эсанкираб қолганимдан саволини яхши тушунмадим.

– Нега анграясиз, пастрадавший? – У қошини чимирди. – Қанақа мўйна эди? Норками, қоракўлми, андатрами?

– Қуён эди!

– Алоҳида белгиси бормиди?

– Телпакнингми?

– Қуённинг! Қуённинг ранги қанақа эди?

– Кулранг эди!

– Эркакмиди?

– Телпакфурушми?

– Қуён! – деди старшина ростмана бўғилиб. – Қуён эркакмиди, урғочими?

Боядан бери чидаб ўтирган «Тараша»нинг тажанглиги тутиб кетди шекилли, шартта ўрнидан турди.

– Хунаса! – деди қўлини пахса қилиб. – Хунаса қуён эди! Бир оёғи чўлоқ эди! Бир кўзи ғилай эди!

– Гражданин! – старшина чаққонлик билан ўрнидан туриб устимизга бостириб кела бошлади. Аммо хона ўртасида таққа тўхтаб қолди. Баркашдек юзининг марказида кўриниб-кўринмай турган тугмачадек бурни қимирлаб кетгандек бўлди. Ҳавони бир-икки ҳидлади-да, ғолибона илжайди. – Йигирма олти! – деди тантана билан. – Йигирма олтинчи портвейн! – гурс-гурс юриб бориб, стол устидаги телефон гўшагини юлқиб кўтарди. – Алё, хушёрхонами? Оперуполномочинний Эшбоев гапиряпти...

– Қо-о-оч! – «Тараша» шунақанги чинқирдики, хона жаранглаб кетди. – Қочиб қол! – деди-ю, ўзини эшикка урди. Оёғим остида ётган папкамга чанг солиб, мен ҳам кетидан ташландим.

... Атрофи гарбил тахта билан ўралган, зилзиладан кейин қайта қурилаётган аллақандай бино тагига етганда нафасимизни ростлаб олдик.

– Хафа бўлма, ўртоқ, – деди Ботир ғарч-ғурч қор кечибораркан. – Бошинг совқотган бўлса, менинг телпагимни кийиб кетақол...

– Э, йўқол! – дедим алам билан...

Уйга келишим билан келинингиз чиройли табассум ҳада этди:

– Телпагингиз қани?

— Ие, тушиб қопти! — дедим бошьяланглигим энди эсимга келгандек сочимни чангаллаб.

Келинингиз боягидан ҳам чиройлироқ жилмайди:

— Бошингиз тушиб қолмадими ишқилиб?

... Эртасига «Пўнчик» одатдагидек ишга кечикди. Ботир билан кечаги ҳангомани эслашиб ўтирсак, котиба қиз Гуличка эшикдан мўралади.

— Сиз! — деди менга қўлини бигиз қилиб. — Директорга! Срочна!

Юрагим така-пука бўлиб кирсам, директор тажанг бўлиб турган экан.

— Кеча нима хунар кўрсатдингиз? — деди чимирилиб.

Энди оғиз очмоқчи эдим, жеркиб берди:

— Ўн беш сутка ўтиришни хоҳламасангиз манави жаримани тўлаб келинг. Эллик сўм! — шундай деб аллақандай қоғозни юзимга улоқтирди. — Ичадиган — булар, балогардон — мен!

Хонага қайтиб кирсам, «Пўнчик» энди келиб турган экан.

— Нима бўлди? — деди Ботир иккови бараварига.

— Ўл бўлди, дард бўлди! — дедим бақариб. — Сен, ярамас «Пўнчик» кафега судрамасанг, телпагим йўқолмасди... Телпагим йўқолмаса...

— Телпак? — Бобурнинг лунжи шишиб кетгандек бўлди. — Папкангни очиб кўр-чи?

Ҳеч балога тушунмай, каттакон папкамни очдим. Қай кўз билан кўрайки, қадрдон телпагим бир қулоқчини қийшайиб илжайи-и-иб ётибди! Алам билан «Пўнчик»нинг ёқасига ёпишдим. Лўппи юзи тандирдан янги чиққан нондек қизариб кетди.

— Қўйвор! — деди ҳансираб. — Кеча бегоналар илиб кетмасин деб папкангга солиб қўйгандим. Яхшиликка ёмонликми, «Чурук папка!»

Ана холос! Баҳонада менинг лақабимни ҳам билиб олдингиз.

1993

«ҲАЯЖОНЛАНМАНГ»

Машойихлар билиб айтган экан: дўстнинг эскиси, хотиннинг янгиси яхши бўларкан. Янги хотин дегани-чи, янги калишга ўхшаркан, вей! Иссиққина, юмшоққина. Торгина... Аввалги хотини сигирмижоз эди. Лапанглаб юрадими-ей, овқатни пишиллаб ейдими-ей... Бунисининг юргани билинмайди-я! Мушукка ўхшайди, барака топгур! Бирам одобли, бирам меҳрибон! Икки гапнинг бирида «жоним» дейди.

Унсизгина пилдираб келади-да, тиззасига ўтириб олади. Тиззасига ўтири-и-и-б, томоғини ялайди. Шундай қилса, эркак кишининг асаби ором олармиш. Дўхтир-да, билади... Аввалги эри шундоқ хотиннинг қадрига етмаган экан, номард!

Мана, бугун ҳам диванда ўтире-е-еб, «Саломатлик» журналини ўқиётган экан. Эри эшикдан кириб келиши билан мулоим товушда сўради:

— Яхши келдингизми, жоним?

— Яхши, — деди эр, — бугун мажлис бўлди.

— Ҳаяжонланманг, жоним, ҳаяжонланманг, — деди хотин.

Эр ҳайрон бўлди.

— Ҳаяжонланаётганим йўқ. Ишхонада мажлис бўлди. Мажлисда...

— Ана, яна ҳаяжонланяпсиз! Мажлис бўлса бўпти-да! Шунгаям ҳаяжонланиш керакми?

— Ҳаяжонланаётганим йўқ, ахир! — деди эр баттар ҳайратланиб.

— Кўйинг, жоним, арзимаган мажлис деб ҳаяжонланманг. Бир марта гапимга кириб. Илтимос, ҳаяжонланманг!

— Ҳой, барака топгур, ҳаяжонланаётганим йўқ!

— Ана, кўлингизни пахса қиляпсиз. Биринчи стадия. — Хотин унинг кўзига диққат билан тикилди. — Нима кераги бор ортиқча ҳаяжонни! — Ҳаяжонланаётганим йўқ, дедим-ку! — Эр инграб юборди. — Ҳаяжонланаётганим йў-ў-ўқ!

— Овозингиз титра-а-аб чиқяпти. Демак, ҳаяжонланяпсиз. Одам ҳаяжонланса, юрак тез уради. Юрак тез урса, томирдаги қон оқими кучаяди. Ҳаяжонланманг, жоним, ҳаяжонланманг! Ўтиринг, томоғингизни ялаб кўяман. Фақат ҳаяжонланманг!

— Ҳаяжонланаётганим йўқ, инсон, ҳаяжонланаётганим йў-ў-ўқ!

— Кўрдингизми, овозингиз борган сайин баланд чиқяпти, жоним. Одам қаттиқ ҳаяжонланса шунақа бўлади. Аввал овози титраб чиқади. Кейин баландлашади. Қон оқими кучайса, андриалин кўпаяди. Андриалин кўпайса, босим кўтарилади. Босим кўтарилса, қон томирлари зўриқади. — Хотин аzza-базза ялинди. — Хўп денг, жоним, ҳаяжонланманг!

Эр тиззасини муштлади.

— Ҳаяжонланаётганим йўқ, дейман-а, ҳаяжонланаётганим йўқ!

— Ана, бақиряпсиз! Кўзингиз бежо... Иккинчи стадия! Қон томирлари зўриқса, асаб толалари ўлади. Асаб толаси ўлса, одам инсулт бўлади: фалаж! Кўзи ғилай бўли-и-иб, оғзи қийшайи-и-б қолади. Оёқ-қўли ишламай қолади. Мен психиатрман-ку, жоним, биламан-ку! Хўп денг, ҳаяжонланманг!

– Ҳаяжонланаётганим йўқ! – деди эр бўкириб. – Ҳаяжонланаётганим йўқ, галча, ҳаяжонланаётганим йў-ў-қ!

– Оғзингиздан кўпик чиқа бошлади. Учинчи стадия! Фалаж бўлсангиз ундан нари-я, жинни бўл қолсангиз... Хўп деб қўя қолинг, жоним, ҳаяжонланманг!

– Нима? «Жинни?» Ким жинни?! – Эр аввал столни муштлади. Кейин қўшқўллаб сочини юла бошлади. – Ҳаяжонланаётганим йўқ! До-о-од! Войдо-о-од! Ҳаяжонланаётганим йў-ў-ў-қ!

... Ҳушига келиб қараса, хотин нариги хонадан кимгадир телефон қияпти.

– Аллёёё, бу жиннихонами? Флорочка, ўзингмисан, жоним? Ҳаяжонланма-а-а-ай ўтирибсанми? Эримга неча марта айтяпман: ҳаяжонланманг, ҳаяжонланманг, десам, бу яна ҳаяжонланяпти. Пешонам қурсин, аввалги эрим ҳам ҳаяжонланиб-ҳаяжонланиб, уч ойда жинни бўп қолувди. Буниси бир ойгаям бормади шекилли?.. Нима? Йў-ў-ўқ, у ёғини ўйлаб қўйганман. Гугурт, пичоқ, болта – ҳаммасини бекитиб ташлаганман. Нима дединг? Вой, сенинг эрингни уже опкелишдимми? Яна битта койка тайёрлаб қўй, жоним! Эрта-индин меникиям бориб қолади-ёв...

1981

ЎЙЛАР

ТОБЕЛИК ФАЛСАФАСИ

Бундан салкам йигирма беш йил илгари атоқли ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳор шундай деган эди: «Мен партиянинг ер тепиниб честь берадиган солдати эмас, онгли фуқаросиман!» Мана шу эҳтиётсиз сўзи учун ёзувчининг бошига кўп маломат тошлари ёғилди.

Бу гаплар турғунлик йиллари деб аталмиш даврда бўлган эди. Аммо юқоридан бир имо бўлиши биланоқ ер тепиниб честь беришнинг илдизини Сталин замонидан, калла олиш йилларидан излаш керак. Жиндай мустақил фикрлайдиган, ақл-заковатини жиндай ишлатадиган кишилар қатағон қилинди, халқнинг чинакам, доно фарзандлари «халқ душмани» деб қатл этилди. Бор-йўқ гуноҳи араб имлосида битилгани учун минглаб илмий, тарихий, адабий китоблар худди ўрта аср инквизицияси давридаги сингари ўтда ёқилди, ерга кўмилди, сувга оқизилди. Мақсад битта эди: «Ҳамма бир хилда фикрласин. Ҳамма бараварига «яшасин!» деб қичқирсин». Ният амалга ошди. Тобелик, таъзимкорлик психологияси одамларнинг кўзини сўқир, қулоғини қар, қалбини бир парча гўшт, миясини бир товоқ аталага айлантирди. Мустабид тузум тартиботи ўз фикрига, ўз эътиқодига эга бўлган кучли шахсларни ёқтирмагани учун жамиятнинг куни муте ижрочиларга қолди.

Одамларни инсоф, бағрикенглик, байналмилалчилик деган эътиқодлар тарк эта бошлади. Ачинарлиси шундаки,

бугунги қайта қуриш замонида ҳам бу жараён давом этяпти. Бунинг сабаби нима? Мен оддий бир одам ва оддий қалам-каш сифатида кўп ўйладим ва ўзимча маълум хулосаларга келдим.

Тобе одамнинг шиори ғалати бўлади: «Мен кичкина одамман, мен учун катталар ўйласин. Мен ҳеч нимага жавоб бермайман, мен учун катталар жавоб берсин». Оддий ва даҳшатли мантиқ!

Сталин замонида чуқур илдииз отган тобелик турғунлик йилларида деярли ўзгармади ва ростини айтганда, бугун ҳам давом этяпти. Биз ўзимизнинг ночорлигимизни чиройли шиорлар билан хаспўшлашга ўрганганмиз. Яқин кунларда ҳам ғалати шиорлар бор эди. «План — қонун, мажбурият — виждон!», «Оқ олтин»ни олтин қўллар яратади!»

Молхонадан фарқ қилмайдиган шийпонда ўтириб, даладан заҳар ҳиди анқиб турган паллада гўштсиз шўрва ичаётган пахтакор, сассиқ ҳовуз бўйидаги дарахтга осилган қоп беланчақдан боласини олиб эмизаётган ночор хотин бу шиорларни кўрганда нимани ўйлади экан? Ҳеч нимани ўйламаган! Ўйлашга вақти бўлмаган. Чунки у тобе эди, муте эди, кул эди!

Ўша йиллари бир қадар бачкана, аммо алампнок латифа пайдо бўлган эди: «План дегани шунақа нарсаки, ўнг ёнбошинг билан ётсанг ҳам бажарасан, чап ёнбошинг билан ётсанг ҳам бажарасан!» Оқибат нима бўлди? Шу бўлдики, ўнг ёнбоши билан ётганлар ҳам, чап ёнбоши билан ётганлар ҳам қамоққа тиқилди. Ўнлаб, юзлаб, минглаб, ўн минглаб... Улар орасида бир томондан халққа, иккинчи томондан давлатга хиёнат қилган олчоқлар ҳам бормиди? Бор эди! Лекин улар санокли даражада эди. Ундай бўлса, умрида пахтазорга кириб кўрмаган марказлик терговчилар, сариқ касали билан оғриган олтинчи синф қизалоғи бир кунлик пахта териш нормасини бажариш учун ғўзапоя устига 25 минг марта эгилишга мажбур бўлишини тасаввур ҳам қила олмайдиган Гдлян билан Ивановлар, уларнинг орқасида ҳайбарақалла қилиб турган кишилар нима учун «ўзбек иши» деган ифлос иборани дунёга дoston қилди? Пайғамбар даражасига етган ҳуқуқшунос ҳам борингки «арман иши» ёки «рус иши» деган ҳақоратомуз гапни айтса, арман ёки рус халқи қандай аҳволга тушган бўлур эди? Ахир план дегани ластдан эмас, юқоридан, ҳатто энг юқоридан келар эди-ку. Мана, бугунги докладда Шароф Рашидов ҳақида гапирилди. Чиндан ҳам, Рашидовга: «Давай, Шарафчик, округляй, давай, кругленькую цифру», — деган гапни Брежнев айтган эди-ку. Уни эшитганлар шу залда ҳам бўлиши мумкин. Деҳқонлар ўша планни бажаришга мажбур бўлдилар.

«Ўзбек иши»дан ваҳимага тушган айрим раҳбарлар жумҳуриятимизни «кадрлар билан мустаҳкамлаш» учун шошилинч чоралар кўрдилар. Обкомлар, райкомлар, ижрокомларга «ҳалол ва принципиал» раҳбарлар таклиф этилди. Узоқ-узоқдан келган ушбу «кадрлар»нинг аҳволини тушуниш қийин эмасди. Улар «бошдан-оёқ айниб кетган», «жиноят маконига айланган» Ўзбекистонга худди жазо чорасини ўтаётгандек келишга мажбур бўлдилар. Шу тариқа кузбасслик кўмирчи бухоролик чўпонга эшак минишни ўргатди, узоқ шарқлик балиқчи андижонлик пахтакорга ғўза суғоришдан дарс берди. Қани мантиқ?

Булар — ижтимоий ҳаётдаги гаплар. Маънавий ҳаётда нима бўлди? Бу соҳада ҳам аҳволимиз ўзига яраша кечди. Тўғри, яхши ва ҳалол асарлар ҳам яратилди. Аммо биз зўр бериб ўтмиш меросимизни қоралашга ҳаракат қилдик. Бобур ва унинг авлоди ҳақида ҳикоя қилувчи роман, «Темур тузуклари» асари ва ҳатто шу йил «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилина бошлаган Қуръон таржимаси ҳам дунё юзини осонликча кўргани йўқ. Машҳур рус олими Капица: «Македонский — юнонлар учун, Наполеон — французлар учун, Петр — руслар учун қанчалик аҳамиятли бўлса, Чингизхон ҳам мўғуллар учун шунчалик аҳамиятга моликдир, чунки ҳар бир халқ ўз миллий қахрамонини ўзи белгилайди», — деб ёзган. Шундай экан, Темур шахсига ҳам нуқул бирёқлама салбий баҳо беришга чек қўйиш, холис баҳолаш пайти етмадимикин?

Ҳатто ҳозир ҳам ҳамкасбларимиз — ёзувчиларимизнинг айрим асарларида инкубатордан чиққан жўжадек бир-бирига айнан ўхшайдиган ҳолатни кўриш қийин эмас. Юзта маҳаллий «нодон» юз йил бош қотириб тагига етолмаган муаммони доно «рус амаки» бир лаҳзада ҳал қилади-қўяди. Инсоф юзасидан айтинглар, бу — рус биродарларимизни улуғлаш эмас, масҳара қилиш-ку?

Маънавият ҳақида гап борар экан, кейинги пайтларда айтилаётган турли фикрларга тўхталишга тўғри келади. Тан олайлик: буйруқбозлик ва тобелик бу соҳада ҳам бор. Колхоз ёки корхона райкомнинг буйруғини қулоқ қоқмай бажаради. Райком — горкомнинг, горком — обкомнинг, обком — жумҳурият Марказий Комитетининг, республика Марказкоми эса Москванинг буйруғига таъзим қилиб туриши шарт.

Албатта, ҳар ишда интизом бўлиши керак. Лекин интизом бошқа, тобелик бошқа. Гдлян ва Ивановлар гуруҳи ҳўлу қуруқни баравар ёндирганида, «ўзбек иши» баҳонасида талай ташаббускор вакилларни қамоққа тиққанида, биз нима қилдик? Эътироф этайлик, кўпчилик ўзини чеккага олди. Кечирасиз-

лар-у, бундай паллада қадимий ҳинд фалсафасидаги уч май-мун эсга тушади. Бири оғзини беркитади: менинг тилим йўқ, гапирмайман. Иккинчиси қулогини беркитади: қулогим кар, ҳеч гап эшитмадим. Учинчиси панжаси билан кўзини тўсади: ҳеч нима кўрганим йўқ. Бу нима? Бу ҳам мутелик белгиси эмасми?

Жумҳуриятимизда мустақил фикрлашга, масалаларни адолат юзасидан ҳал қилишга интилиш бўляпти. Ақалли энг кейинги икки ҳужжат — республика ҳукуматининг мамлакат ҳукуматига бозор иқтисодига ўтиш бўйича принципиал мурожаати, 30-ва 50-йилларда ноҳақ азият чекканларни оқлаш йўлидаги кураш ва ниҳоят Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг бугунги ҳаяжонли ва ҳалол доклади ҳам шундан дарак беради. Лекин Сталин замонидан қолган, мустақил фикрлайдиган кишига ғашлик билан қараш одати ҳамон йўқолган эмас. Ўз вақтида Файзулла Хўжаевларни, Акмал Икромовларни, Қодирий ва Чўлпонларни бадном қилганларнинг вориси бўлмиш манқуртлар, Чингиз Айтматов ибораси билан айтганда, четдан эмас, ўз орамиздан чиқадиган миллий нигилистлар истаган пайтда бош кўтармайди, деб кафолат бериш қийин. Биз бундайларга биргалашиб зарба берайлик.

Инсоф билан айтганда, сўнгги пайтларда жумҳуриятимизда талай ишлар қилинди ва қилиняпти. Кўп болали оилаларга нафақани ошириш, мактаб ўқувчиларини овқатлантириш, деҳқонга томорқа бериш, тил ҳақидаги қонун, гарчанд қийинчилик билан амалга оширган бўлсак-да, одамларга виждон, яъни дин эрки берилганлиги — буларнинг барчаси халқ дилида эзгуликка умид туғдирмоқда. Бироқ ҳали ҳам марказнинг зилдек юки елкадан босиб ётибди. Ўзбекистон ўз бойликларини ўзи тасарруф қилади, деган гап қоғозда қолиб кетяпти. Ўртоқлар, мана, мен ҳозир етти-саккиз минут гапирдим. Шу дақиқалар ичида жумҳуриятимиздан қанча пахта, пилла, сабзавот, олтин, газ ва бошқа ер ости бойликлари, яъни хом ашёлар арзон-гаровга олиб чиқиб кетилди. Буни ҳисоблайдиганлар борми? Бўлса, айтинг! Ҳисобли дўст айрилмас, деган гап бор. Жумҳуриятимизга ҳамон «малакали кадрлар» баҳонасида четдан одамлар келтирилиши давом этяпти. Ёки яна бир ўта жиддий муаммо. Бозор иқтисодига ўтиш. Мен иқтисодчи эмасман. Бу ишларга ақлим етмайди. Фақат кўрганимни айтишим мумкин. Шаҳар дўконлари ҳувиллаб қолди. Кундалик емиши нон билан макарондан иборат бўлган қишлоқнинг аҳволи нима кечади?

Бу гапларни эшитганда: «Сенга нима, тинчгина аравангни тортиб юрсанг бўлмайдами», — дейдиганлар топилиши мум-

кин. Бундайлар шу залда ҳам бўлиши мумкин. Мен уларга шоир сўзлари билан жавоб қиламан:

Мен ёнмасам, сен ёнмасанг, у ёнмаса, ким ёнади ахир?! Жумҳурият қисматини ҳарчанд ташаббускор ва жонкуяр бўлмасин, ёлғиз Президенту Министрлар Советининг раиси ҳал қила олмайди. Шундай масалалар борки, уларни рўёбга чиқариш учун ҳамма барабар ёнмоғи керак.

Делегат ўртоқлар! Фикрларимни кескинроқ тарзда айтаётганим учун олдиндан узор сўрайман. Менинг амалий таклифларим қуйидагича:

1) Съездимиз СССР Президенти, КПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари Горбачевга: КПСС XXVIII съезди олдида «ўзбек иши» деган ҳақоратли тамғани расмий равишда олиб ташлаш масаласини қўйсин!

2) Гдлян ва Ивановлар гуруҳи мазкур ҳаром ном билан аталмиш иш бўйича қанча бегуноҳ одамларни қамаган бўлса, ҳар битгаси учун жавоб берсин!

3) Марказий матбуотда ўзбек халқига тўхмат қилиш тўхтатилсин!

4) Қўшиб ёзишлар ва қама-қамалар қайтадан бошланмаслиги учун планни Москвадан белгилашга чек қўйиладиган фурсат етди.

5) Модомики Бутуниттифоқ ташкилотлари Оролни сақлаб қолиш масаласида амалий ишга ўтмаётган экан, Ўрта Осиё жумҳуриятлари ва Қозоғистон биргалашиб ҳаракат бошлашига, масалани марказга ҳамкорликда ва қатъий қўйишга тўғри келади. Съездимиз мазкур жумҳуриятларга бу ҳақда мурожаат қилса ёмон бўлмасди.

6) Ўзбекистон суверен республика сифатида ўзининг миллий бойликларини ўзи тасарруф қилиши қоғозда эмас, амалда рўёбга чиқиши учун ҳаммамиз ёрдам берайлик.

7) «Малакали кадрлар» баҳонасида жумҳуриятимизга четдан «раҳбарлар» олиб келиш тўхтатилсин!..

8) Тобелик психологиясидан тезроқ қутулайлик. Ҳамжиҳат бўлайлик! Ҳалол, ақлли, ташаббускор, мустақил фикрловчи кадрларни қўллаб-қувватлайлик!

ОЁҒИНГ ЕРДАН УЗИЛМАСИН!

Дунёда ўзбек халқидек меҳмондўст, тўйпараст халқ йўқ, десак, ёлғон бўлмайди. Сўнги кўйлагини сотиб бўлса ҳам меҳмон олдида дастурхон ёзади. Қулоғигача қарзга ботиб бўлса ҳам тўй қилади. Кексалар бировни дуо қилса, топганинг тўйга буюрсин, уйинг тўйхона бўлсин, бошинг тўйдан чиқмасин, деб тилак билдиради... Начора, биз шундай халқимиз...

Яқинда мамлакатимиз Президентининг тўй ва маъракалардаги дабдабазлик, исрофгарчиликнинг олдини олишга қаратилган Фармони эълон қилинди. Бир қарашда одатий тусга кирган бу масалага ҳам шахсан Президентнинг ўзи аралашини, бу ҳақда махсус Фармон эълон қилини нимани аниқлатади? Маънавий ҳаётимизнинг қайси нуқтасида хатарли узилиш рўй бердики, унга Юртбошининг ўзи куюнчаклик билан аралашинишга мажбур бўлди?

ДАРВИНГА ЭЪТИРОЗ

— Ҳой, барака топгур, ким бўлишингдан қатъи назар, оёғинг ердан узилмасин, эл-юртдан ажралиб қолмагин! — Бу — Юртбошимиз мажлис ва йиғинларда, учрашув ва китобларида қайта-қайта таъкидлайдиган сўзлар. Бу шиор вилоятларда бўлган сессияларда яна такрорланди.

Хўш, оёғи ердан узилганлар ким? Улар ҳақида бир қадар истеҳзо билан ёзган эдим. Дарвин таълимоти нотўғри: одам маймундан эмас, маймун одамдан тарқаган. Оёғи ердан узилмаганлар одам бўлиб қолган. Оёғи ердан узилганлар эса маймун бўлиб дарахтга чиқиб кетган. Бу жараён ҳамон давом этмоқда.

«Дарахтга чиқиб кетаётганлар» тоифаси эса ҳар хил.

Фармон эълон қилинган куни Ҳамза номидаги театрда Тошкент шаҳар жамоатчилиги билан бўлган учрашувда санъаткорлар, тўғрироғи, «отарчилар» шаънига бир-икки оғиз аччиқ гап айтган эдим. (Начора, ҳақиқат доим ҳам ширин бўлавермайди.) Улар мендан ранжибди. Ўзимга айтишмади-ку, орқаворатдан етиб келган гапларга қараганда, санъаткорларни камситибман: тўй санъаткорларсиз ўтмас экан. Бу гапга қўшиламан: тўй санъаткорсиз (кўп ҳолларда «отарчи»сиз) ўтмайди. Бундан ташқари, улар ўз «таланти» учун, ўз «меҳнати» учун ҳақ оларкан. Бу гапда ҳам жон бор. Бироқ баҳсли ўрни ҳам йўқ эмас. Инсоф билан айтинглар, халқ артисти бўладими, «йўлини топиб» телевизорда бир-икки кўринган «отарчи»ми, тўйда икки соат «хизмат қилгани» учун аниқ «ставка» билан доллар олиши, бу ҳам етмагандек, бошидан даста-даста «кўки»дан сочишлар, бир соат тер тўкиб қилпанглаган хонимча оёғи остига тўкилган даста-даста пул «талант»га яраша ҳақми? «Меҳнатга» яраша мукофотми? (Узр-ку, «отарчи» деганда менинг хаёлимга ҳуштак чалиб, қўй отарини «бошқарадиган» қўйчивон келаверади. Шундай бўлса, «отарчи» қўйчивон, тўйда ўтирганлар «сурув» бўладими?) Айтинг: тўйма-тўй юриб, юз минглаб пул топиб, қўша-қўша дачалар

қурган «эл севган» санъаткорлардан нечтаси олдий деҳқон ёки ўқитувчининг тўйига бориб, ҳақ олмасдан хизмат қилган? Тўғри, одам меҳнати учун ҳақ олиши керак, аммо санъаткорлар камроқ эмас, кўпроқ «охон» берадиган, кўпроқ «қистирадиган», кўпроқ бошидан сочадиганлар тадбирини афзал кўриши ёлғонми? Шубҳасиз, санъаткорлар орасида пулдан кўра иймонни, бойликдан кўра виждонни устун кўядиганлар йўқ эмас. Ўзим гувоҳ бўлган бир мисолни айтишим мумкин. Ўзбекистон халқ ҳофизи Муҳаммадjon Каримов улуғ санъаткор эди! Қисматни қарангки, бу бетакрор ижодкорнинг сўнгги қўшиғига мен гувоҳ бўлдим. «Хумсон» санаторийсида Мамат ака (халқ уни шундай деб атади) дам олувчилар учун концерт берди. Текинга! Фузулий ғазалини айта туриб ҳушидан кетиб қолди. Бир ҳафтадан сўнг вафот этди. Шунда Мамат ака ҳақида ўнлаб одамлар юзлаб воқеаларни айтиб беришди. Бу инсон ҳеч қачон, ҳеч қайси тантанага «закалат» олиб борган эмас. Берсалар олган. Бермасалар дуо қилган. Унинг қўлида «темир дафтар» бўлган. Бир ой олдин маҳалланинг қоровули тўйга айтиб қўйган бўлса-ю, уч кун қолганида министр таклиф қилиб келса, «Узр, укажон, мен лафз бериб қўйганман», деб рад этган. Қоровулнинг тўйига борган!

Санъаткор биродарларим айтишсин: ораларида шундайлар кўпми?

Ҳақиқий санъат, жумладан, тўйларда ижро этиладиган қўшиқ ва рақслар ҳам эзгуликка, маънавиятга хизмат қилмоғи керак. Бундан 50 йиллар аввал фалон жойдаги тўйга Жўрахон Султонов келаркан, Маъмуржон Узоқов келаркан, деса ўнта қишлоқ ёпирилиб борган. Азбаройи «тўйда тўйиш» учун эмас, қўшиқ эшитиб, завқланиш учун, маънавий озуқа олиш учун. Ҳозир ҳам бундай санъаткорлар йўқ эмас. Бироқ қўлидан микрофонни олиб қўйсанг, овози беш қадам нарига бормайдиган «яллачи»нинг «Лаъли лабларингдан ўпай, жонимни жонингга қоқай!» (нимани қоқади?) қабилдаги беҳаё лапарлари бадмаст оломонни жунбишга келтириб, «пул сузиш»дан бошқа нимага хизмат қилади, барака топгур? Тўй кечаси яқунланиш пайтида «рақс навбатини» келин-куёвнинг ота-онасига, хола-холаваччасига бериб, мункиллаган қудабувиларни ўртага тортиб, ўйнашга мажбур қиладиган, тушган пулни шилиб оладиган «отарчи»ларни ким деб аташ керак? Мард бўлсанг, тушган пулларни келин-куёв олдига келтириб ташла! Бир корингга ярат, де!

Такрор айтаман, санъаткор дўстларимизни қаторасига оёғи ердан узилганлар сафига қўшиш ниятида эмасман. Лекин улар

орасида оёғи ердан узилаётганлар хизматига камарбаста бўлаётганлар йўқ эмас!

... Инсоф билан айтганда, ўн йил меҳнат қилиб топганини бир кечада елга совурадиган «Тўйчибой»ларни оёғи ердан узилганлар қаторига қўшиш тўғри бўлмайди. Улар оддий одамлар. Жуда ошиб-тошиб кетган ҳам эмас. Аммо нима қилаётганини кўпинча ўзи билмайди.

... Шундай қилиб десангиз, Тўйчибой деган танишим тўй қиладиган бўлди — суннат тўй. Ўзи ҳалол одам, қўли гул сувоқчи...

«Сабзи тўғрар»га келган маҳалла оқсоқоллари: «Юз кило гуруч дамлаш шартми, ўзингизни қийнамай қўя қолинг», деган эди, астойдил хафа бўлди:

— Нима, мен одаммасманми? Ўзимга яраша орзу-ҳавасим бор... Мен ҳам юртнинг ошини еганман...

... Шундай бўлди... Юз кило эмас, юз йигирма кило дамлади... Тонг отмасдан ҳофизлар хониш қилди... Гурас-гурас одамлар келди... Тўйчибой «юз йигирма кило ошнинг тагида бир қалгир қолмаганини» гапириб юрди...

... Икки ҳафталардан кейин хабар олгани кирсам, жанжал устидан чиқиб қолдим. Ўзи бақирган, хотини додлаган...

Тўйчибой ток сўри тагида турибди. Кўзлари бежо. Нуқул бир гапни такрорлайди: «Ўзимни ўлдирсам қутуламанми? Ўлиб кетсам қутуламанми санлардан?!»

Янга нарироқда шумшайиб турибди.

— Тўй қиламан деб юз эллик минг қарзга ботдим!.. — деди Тўйчибой чинқириб. — Ўзимни ўлдириб қўя қолай!..

Янга менга қараб, бир қадар таскин топди шекилли, эрини юпатди:

— Қўйинг, дадаси, ўзингизни босинг... — Кейин айвон томонга қараб мушт дўлайтирди: — Сен, қиз ўлгурса қачон ақл киради-а?! Ман буни нонга чиқарсам, китоб обкебди!.. Хаҳ, ўша сенга китоб ўқишни буюрган ўқитувчингни уйига ўт кетсин! Китоб сенга ош билан нон бўлармиди, ер ютгур!

Тўйчибойнинг еттинчими-саккизинчими синфда ўқийдиган қизига энди кўзим тушди.

Қизалоқ айвон устунига суяниб турар, кафти билан юзини тўсганича, унсиз, ўкиниб-ўкиниб йиғлар эди...

Индамай чиқиб кетдим.

... Ростини айтсам, умримда биринчи марта... ўзбек бўлганимга уялдим...

Биламан, булар анчайин оғир гап. Аммо нима қилайлик, куюнганингдан кейин гапирасан-да, киши! Аслида-ку, тўй ҳам маънавиятнинг бир кўриниши. Шунақа-ку, 150 минг

қарзга ботиб тўй қилган одам, боласи ўттиз сўмга китоб олгани учун айюҳаннос солса, бу қайси маънавиятга киради?

Бундай «Тўйчибой»ларга кўрпага қараб оёқ чўза қолинг, десангиз, жавоби аниқ: «Энди юртчилик-да, оғайни, у ёқда қудалар турибди».

Қудачилик, табиийки, совчиликдан бошланади. Тўй кунни келишиб олинади. Тўй эса «ЗАГС» деган тантана (эҳтимолки, дардисар)дан бошланади. Никоҳ кечаси ресторанда юз минглаб, балки миллион сарфлаб қилинадиган банкет, индинга «келин-салом»га артисткани долларга ёллаб таклиф қилиш (Тошкентда бунақа ҳунар ҳам чиққан), чарларга қирқта тоғора жўнатиш, қуда чақириниш деган тағин бир тўй... Булар ҳали олдинда. Аввал ЗАГСдан омон-эсон ўтиб олайлик...

Бундан бир ойча аввал бир ҳужжатдан кўчирма олиш учун Тошкентдаги туман ЗАГСларидан бирига бордим. Қарасам, ЗАГСхона ҳувиллаб ётибди. Фақат иккита одам йиғлаб ўтирибди. Мудира аёлдан никоҳни қайд этувчилар нега йўқ, деб сўрадим, у маънос кулимсиради: «Никоҳдан ўтадиганлар даб-дабали ЗАГСхоналарга боради. Бизга кўпинча ўлим ҳақидаги далолатнома учун келишади...»

Бошқа вилоятларни билмадим-ку, Тошкентда нуқул «катта» ЗАГСхоналарга югуришади. Куёв тўра йигирма нафар жўраси билан. Келин пошша ўттиз нафар янгаси билан. Оддий машина керакмас, албатта, «Линкольн» бўлиши шарт! «Линкольн» ҳайдовчиларнинг бозорини касод қилмоқчи эмасман. Улар ҳам хизмати учун ҳақ олади. Аммо, адашмасам, Америкада бундай машиналар, аксарият, таъзия маросимларида ишлатилади шекилли...

Республика Олий Мажлиси биноси айнан марказий ЗАГСхона ва марказий ресторан билан ёнма-ён. Баъзан хизмат машиналари ўтолмай қолади. ЗАГСга келган бир гуруҳда йигирмата машина: «Линкольн», «БМВ», «Мерседес». Ҳаммаси оқ рангда. Бошқа гуруҳда ҳам йигирмата машина, ажнабий маркалар, фақат ранги қора! Начора, бир-биридан қолса, қулогини кесади-да! Куёв томон ҳасратини эшитиб, келин томондан сўрасангиз, яна ўша жавоб: «Қудалар ранжимасин, дедик. 200 мингга финский мебель олдик, элдан чиқиб бўлмайди-ку!»

Шу тариқа, у томон ҳам, бу томон ҳам қарзга ботади. Ўзига келгунича неvara туғилади. Суннат тўй қилиш керак. Кетидан иккинчи боласи вояга етади. Тағин тўй қилиш керак. Шу тариқа, бора-бора у қуда ҳам, бу қуда ҳам дардга чалинади. Узр-ку, минг-минглаб пул сарфлаб тўй қилган шўрлик бандаликни бажо келтирганида гоҳо кафанлиги йўқлиги аён бўлиб қолади.

Биз киммиз ўзи? Шундай бағри кенг, шундай меҳнаткаш, шундай ҳалол халқ — қаёққа кетяпмиз?

... Бундан ўн йилча аввал Туркияга бордик. 30-йилларда ўша ерларга бобоси билан бориб қолган ҳамюртимиз уйига таклиф қилди. Кўриниб турибди, турмуши тўкин, бадавлат. Тошкент таомини соғинган бўлсангизлар керак, деб чинни идишда мошхўрда олиб келди. Чуқурроқ ликопчага бир чўмичдан солиб берди. Мамнун бўлдик. Сўнг лаганда ош келтирди. Аммо уни ўртага қўймади, капкирда ҳар биримизнинг ликопчамизга солиб берди. «Хўш, меҳмонлар, қорин тўйдими?» деб сўради мезбон. Миннатдорчилик билдирдик. Мезбон дастурхондаги ҳамма нарсани йиғиштириб олди. Фақат чой билан қаҳва қолди... Шунинг устига ота юртдан келган меҳмонларни зиёрат қилиш учун яна йигирма нафар ҳамюртлари келиб қолишди. Икки соатли суҳбат фақат чой ва қаҳва устида бўлди.

Бизни кузатаётган пайтда мезбон сўради: «Менинг меҳмон кутишимга ҳайрон бўлдинглар-а?» Одоб юзасидан инкор қилган эдик, мезбон кулди: «Билиб турибман, ҳайрон бўлдинглар. Сизларда удум бошқача, тўртта меҳмон келса, бир ойлик маошингизни сарфлайсиз: ичкилик-пичкилик... Тўйда Худонинг қаҳри келадиган даражада исрофгарчилик қиласиз. Бу ҳолда ҳеч қачон бой бўлмайсизлар».

Бу — ҳақиқат эди.

Чамамда, энди том маънода оёғи ердан узилганлар ҳақида гапирсак ҳам бўлади. Менимча, уларнинг икки тоифаси бор ва улар ҳақида алоҳида тўхталишга тўғри келади.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — МАЪНАВИЙ ҚАШШОҚЛАНИШ ДЕГАНИ ЭМАС

«Бозор муносабатлари етим-есирларнинг, камбағал-ночор одамларнинг кўз ёши эвазига қуриладиган бўлса, бунақа бозорнинг уйи куйсин!»

«Бозор иқтисодиёти деб инсон маънавиятини унутиш гуноҳ бўлади».

«Давлат жамиятнинг кескин табақаланишига — ошибтошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслиги керак».

«Ҳар қайси инсон қаерда бўлмасин ва қайси вазифани бажармасин, у вилоят раҳбарими, туман ҳокимими, хўжалик ёки корхона раҳбарими, оддий касб эгаси ёки оддий деҳқонми — мартабаси ёки касбидан қатъи назар, ўзини ҳаром-хариш ишлардан тийсин ва ўз жойида ўз вазифасини ҳалол бажарсин».

Бу фикрларнинг ҳаммаси Юртбошимизнинг гаплари («Инсон бахт учун туғилади». Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг ҳикматли сўзларидан. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент. 1998 йил).

Теран инсоний дард ва жонкуярлик билан айтилган бу фикрларга қўшимча қилиш шарт эмас.

Шундай қилиб, ҳаётимизга бозор иқтисодиёти деган тушунча кириб келди ва уни инкор қилиш — калтабинлик бўлади.

Биринчидан, юксак ривож топган барча мамлакатлар шу босқичдан ўтган. Биз ҳам ўтишга мажбурмиз. Иккинчидан, фуқароси бой юрт — бой давлат. Фуқароси қашшоқ юрт — қашшоқ давлат!

Халқимиз топиб айтган: беш қўл баробар эмас. Бу — фақат салбий маънодаги тушунчмас. Начора, Худо бировга ақл-заковатни, истеъдодни, қобилиятни, боринги, пешонасига ёзилган туз-насибани кўпроқ беради. Бировга камроқ. Биров Худо берган ақл-заковату қобилиятни кўпроқ ишга солади, биров — танбаллик қилади. Социалистик тузум беш қўлни баробар қилиш шиори билан яшади. Бироқ жимжилоқни ҳарчанд чўзган билан ўрта бармоққа тенг қилишнинг иложи йўқ... Шу тариқа, кўплар камбағаллигича қолди. Бир туркум «алоҳида» номенклатура эса бойиб бораверди. Бу — яширин табақаланиш эди.

Бозор иқтисодиёти маълум маънода табақаланишга олиб келиши табиий. Кимдир жаҳоншумул ихтиро қилиб, ўзбекнинг номини дунёга олиб чиқса, эвазига ўзи ҳам бойиб, гўзал иморат солса, бунга ҳасад эмас, ҳавас қилиш керак. Яна биров чет эл билан қўшма корхона очса, янги технология олиб кирса, одамларни иш билан таъминласа, эвазига ўзи ҳам бойиб, дача қурса, бунгаям ҳасад эмас, ҳавас қилиш керак. Тағин бирови нест-нобуд бўлиб кетаётган меваларни қайта ишлайдиган завод қурса ёки миллий ҳунармандчиликни тиклаб, катта цех очса, топган пулига қулинг ўргулсин офислар қуриб қўйса, қувониш керак! Ҳақиқий ишбилармон деб шуларни айтса бўлади. Улар меҳнат билан топади. Топганини бебилиска исроф қилмайди. Қолаверса, кунора «босадиган» налугчилар-у, минг хил ўлпончилардан безор бўлади. Аммо «бозор муносабатлари»ни рўкач қилиб, ўзи ҳеч нима яратмасдан, минг хил қинғир йўллар билан пул топадиган «учарлар»ни тадбиркор билан аралаштириб юбориш тўғри бўлармикин? Бир юмалаб «бойвачча»га айланиб қолганлар қай йўл билан пул топиш ўзимнинг ишим, қандай сарфлаш ўзимнинг ишим, хоҳласам қаср соламан, хоҳласам,

минг кишилик тўй қиламан, деса, унинг қаллоблигини кўриб турган одамлар нима деб ўйлайди? Кеча алифни калтак деёлмай, ўқитувчисидан дашном эшитиб юра-юра охири «худосизлар жамияти»дан кўним топган нотавон бола бугун тўсатдан «миллионер»га айланса-ю, минг кишини тўплаб амри-маъруф қилса, издиҳомда эса кеча унга дашном берган кекса муаллим чой ташиб юрса, қайси мантиққа сиғади? Азбаройи ақли кўплигидан эмас, «учарлиги» туфайли босар-тусарини билмай қолган бойваччалар борми? Менимча, бор. Шу йил ёзда бир воқеага гувоҳ бўлган эдим. Оддий бир одам шаҳардаги кўпқаватли бино ертўласини ижарага олиб ёки «кимошди» савдосида сотиб олиб, кичик бир дўконча очмоқчи бўлган. Бу — ҳар бир тадбиркорнинг ҳуқуқи. Бироқ ўша уйда яшайдиган «бизнесмен» пишқириб чиққан. У шу уйдаги тўртта хонадонни (квартирани) 60 минг долларга сотиб олгани, яна аллақанча пул сарфлаб «евроремонт» қилгани, ертўла ҳам уникилиги, хоҳласа бутун «дом»ни сотиб олишга қодирлигини «тантана билан» эълон қилган. Савол туғилади: ким ўзи бу «миллионер»? Нима, завод очганми, фабрикаси борми? Шунча пулни қаердан олган? Пулни ҳалол топган бўлса, солиқ декларацияси қани? Давлатга қанча солиқ тўлади?

Бу саволни ўртага қўйсангиз, дағдаға қилишади. Жуда бўлмаса, қулоғингизга шилшийдилар: «Ҳай-ҳай-ҳай, бу одам билан олишма! Тоғаси «орган»да ишлайди, амакиси налоговойнинг каттаси, қудасини биласанми, қудасини?! Фалончи акани эшитганмисан? Бўпти-да!»

Озми-кўпми фаросати бор одам ўйлаб қолади. Бундан чиқди, қинғир йўл билан пул топадиган «бойвачча»нинг «катталар» билан тили бир экан-да? Бу боланинг «кутуриши» тоғасидан, амакисидан, қудасидан юққан экан-да!

Каттами-кичикми, бирон раҳбарлик лавозимида ишлаш оғир юк. Давлат уни мансаб курсисига тайинлаганми, халқ сайлаганми, аввало, халқ ва давлат манфаатини ўйлашга, инсофли бўлишга ундайди.

«Бир куни Абдураҳмон ибн Авф мўминлар халифаси ҳазрат Умаршайх зиёратига келди. Салом бериб кутиб турди. Халифа ҳазрат Умар ёниб турган шамни ўчириб, бошқасини ёқди.

Бу аҳвол меҳмон диққатини тортди. У ҳазрат Умарга:

— Эй, амиралмўминин! Олдингизда шам ёниб турарди. Уни ўчириб, бошқа шамни ёқдингиз. Бунинг бир ҳикмати бордир? — деди.

Амиралмўминин ҳазрат Умар табассум билан:

— Ё, Абдураҳмон! Ўчирганим давлатнинг шамидир. Ёққаним эса ўзимнинг шахсий шамим. Ўз пулимга олганман.

Давлат ишларини қилганда давлатнинг шамини ёқаман. Ҳозир сен билан суҳбат қуриб ўтирганимда давлат шамини ёқиш ҳалоллик бўлмайди, шунинг учун ўз шамимни ёқдим, — деди... (Юсуф Товаслий. «Ҳикматлар хазинаси». Таржимон Урфон Отажон. «Навруз» нашриёти. Тошкент. 1994 йил.)

Шубҳасиз, эл-юрт ва давлат манфаатини ўйлайдиган фидойи раҳбарлар оз эмас. Бироқ ўз манфаати йўлида давлат шамини ёқишдан тийиниш у ёқда турсин, давлат хазинасига ўт қўйишдан тортинмайдиганлар ҳам учраб туради. Бу тоифа олдингиси билан чамбарчас боғлиқ.

Бир минг бир «усул» билан пул топиб, каттагина улушини мансабдор «тоғаси»га узатади. «Тоғаси» уни паноҳига олади. Уларнинг тилида бунинг оти «криша» дейилади. Мансабдор «тадбиркор» «жиян»ларининг қинғир фаолиятига раҳнамолик қилади ва улардан олинган «қуруғи»га ақл бовар қилмас тантаналар ўтказади. Қўша - қўша қасрлар қуради, таъзияни байрам даражасигача олиб чиқади! Бу тоифа аввалгисидан ҳам хавфли. «Учарлар» одамларни алдаса, буниси давлатни ҳам аллайди. Давлатнинг хазинасини қуритади. «Учарлар» одамларни писанд қилмаса, булар давлатни ҳам, Қонунни ҳам писанд қилмайди!

Юртбошимизнинг вилоятлардаги сессияларда ички дард билан келтирган мисолларини эшитган одамнинг иймони бир газ сапчийди. Наҳотки, баъзи раҳбарлар шу даражага бориб етса! Қудаларию қудағайлари, укаларию болаларини «ёғли» жойларга тиқиштириб (ва шу йўл билан ҳақиқий тадбиркорлар йўлини тўсиб) «қуруғини» оладиган, қўша-қўша иморатлар соладиган, базми-жамшидлар қиладиган бундай саховатпешалар икки ҳовли наридаги сўққабош кампирнинг тоmidан чакка ўтиб ётганида ўн дона шифер олиб берармикин? Маҳалладаги болалар поликлиникасини истиш учун элик метр темир қувур совға қилармикин? Билмадим...

Мана энди суҳбатимизнинг бошидаги саволга етиб келдик. Бир қарашда, халқнинг миллий удуми ҳисобланган тўй ва маъракалар масаласига шахсан Президент аралashiши шартмиди?! Менимча, бу ишга раҳбаримизнинг ўзи бош қўшгани гоят доно иш бўлди! Беозор «тўйчибойлар»ку майли, кейинги икки тоифага Худо бас келмаса, бандаси бас келолмай қолган эди. Куйиб-ёниб газетага мақола ёзасизми, телевизорга эл ҳурматини қозонган алломаларни олиб чиқиб суҳбат қиласизми, маҳалла йиғини махсус қарор қабул қиладими, боринги, кўчага чиқиб дод соласизми, булар бирон жойини қашлаб ҳам қўймасди.

Энг хавфлиси — оддий одамлар орасида давлат сиёсатига, раҳбарлар фаолиятига нисбатан ишончсизлик пайдо бўлиши, бир томондан, пулинг кўп бўлса, ошиғинг олчи, қай йўл билан топиш ўзингга ҳавола, деган тушунча, иккинчи томондан, «катта»ларнинг гапи билан иши бир-бирига тўғри келмайди, деган ҳаёл илдиз отиши мумкин эди. Буниси, энди фақат маънавий эмас, ижтимоий ҳодиса эди! Жиддий ижтимоий ҳодиса!

«ТИЛИМИЗНИНГ УЧИДА, ДИЛИМИЗНИНГ ТУБИДА ТУРГАН ГАП»

Президент Фармони ҳам, сессиялардаги нутқлари ҳам минглаб одамларнинг дилида йиғилиб ётган дардни ифодалайди. Турли касбдаги, турли ёшдаги ҳамюртларимиздан сўраб кўринг. Ҳаммаси бир оғиздан раҳбаримиз дилимиздагини топди, бу гапларни биз ҳам ўйлаб, эзилиб юрардик, дейди...

Ёдингизда бўлса, яқинда юртимиз икки буюк аллома — Имом ал-Бухорий ва ал-Фарғонийлар таваллудини нишонлади. Кувада ғоят ҳаяжонли воқеанинг гувоҳи бўлдим. Фарғоний ҳайкали очилиши тантаналарига борган Юртбошимизни ўн мингга яқин киши ўраб олди. Аввал ҳам бундай ҳоллар кўп бўлган. Бироқ бу сафар, айниқса, ўзгача бўлди. Чоллару кампирлар, ёшлару митти болачалар йўлбошчимизни кўйиб юборгиси келмайди... Халқ шунчалик ихлос кўйган раҳбаримиз борлигидан, ўз раҳбарини шу қадар самимий севадиган халқимиз борлигидан фахрланиб кетдим!..

Йиғинга Андижондан келган қариялар билан суҳбатлашиб қолдим. Улар айтишди: «Юртбошимиздан минг карра миннатдормиз. Тўғри, турмушимизда етишмовчиликлар бор, тақчиллик бор. Аммо Худога шукр, юртимиз тинч, одамлар ўртасида оқибат кўтарилгани йўқ. Бугун бўлмаса, эртага ҳаммаси яхши бўлишига ишонамиз. Ислом ака ҳар гапида адолатли бўлайлик, иноқ бўлайлик, дейди, элим деб, юртим деб куйиб-ёниб яшаш керак, дейди. Бунга ўзи намуна бўляпти! Шунақа-ку, бу ёқда босар-тусарини билмай қолган бойваччалар бизни одам ўрнида кўрмай кўйди-ку! Бир хил мансабдорнинг олдига дардингни айтиб борсанг, қаматиб юборишдан тоймайди. Одам қорнига эмас, қадрига йиғларкан, бу ёғи қандоқ бўлди?»

Орадан ҳеч фурсат ўтмай Фармон чиқди. Кетидан вилоятларда мажлислар бўлди. Шунинг ўзи ўша қарияларнинг саволига энг мантиқли жавоб бўлди! Оёғи ердан узилганлар қаёққа бориши аён бўлиб қолди...

... Шунча гапдан кейин ҳам оёғи ердан узилишини ихтиёр қилганлар бўлса... Начора, кимдир дарахтга чиқиб кетишни хоҳласа, ўзининг иши. Аммо у дарахт шохига миниб олиб, ерда юрганларни — оддий меҳнаткашни масхара қилса, бу ҳам етмагандек, зуғум қилса, бу ҳолда...

Майли, у ёғини айтмай қўя қолай...

1998

ОДАМКУШЛИК ТУЗУМИ

Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил февраль ойида бўлган I сессиясида куюнчаклик билан шундай деганди:

«Гоҳ ошкора, гоҳ зимдан «Сизлар ўз-ўзларингни мустақил бошқаришга, мустақил давлат қуришга қодир эмас-сизлар», «Сизлар муте, қарам миллатсизлар», «Сизлар учун биз фикрлаймиз, назария яратамиз, амри фармон берамиз, сизлар эса бажарасиз, холос», деб миямизга қуйиб келишмаганмиди?»

Юртбошимизнинг бу гапларида узоқ-яқин тарихимизнинг дардли нолалари мужассам.

ТАРИХГА БИР НАЗАР

Муқаддас Туронзамин босқинчилар томонидан кўп бор топталган. XIX аср ўрталарида бой табиий бойликларга эга бўлган Туркистонга «қизиқиш» айниқса кучайиб, юрт устида қора булутлар тўплана бошлайди. 60-йилларнинг ўрталарида Черняевнинг тиш-тирноғигача қуролланган қўшини Тошкент томон юради. Бир томчи сувсиз қолган шаҳар қирқ икки кун таслим бўлмайди. Черняевга тегишли одамларнинг ўзи эътироф этиб ёзишига қараганда, оддий паншаха билан қуролланган ҳимоячилар замбаракка қарши тик борадилар. Шаҳар куч билан босиб олинади.

Ўтган асрда юртимизда миллий-озодлик ҳаракатлари кўп бўлди. Пўлатхон қўзғолони, Етимхон қўзғолони, «Вабо» исёни, Собирхон исёни ва бошқалар бунга мисол бўла олади. 1898 йил май ойида бўлган Дукчи эшон стихияли қўзғолони Андижон, Марғилон, Уш, Наманган, Етгисув, Авлиёота каби минтақаларни қамраб олади. Қўзғолон шафқатсиз бостирилади. Мингтепа қишлоғи тўпга тутилиб, кули кўкка совурилади. Қашқар ва Тожик қишлоқларидаги барча уйлар вайрон қилиниб, аҳоли кўчириб юборилади. Юзлаб одамлар сургун қилинади.

Адолатсизликнинг қиёфаси ҳар хил бўлиши мумкин, аммо моҳияти бир хил бўлади. Сенларни «озод» қилдим, «одам» қилдим, деб айюҳаннос солинади. Ажаб, қайси мамлакат бошқа мамлакатни азбаройи «бахтли қилиш» учун босиб оларди?

Октябрь инқилоби арафасида Россия империясида аҳоли рўйхати бўйича ўтказилган ҳужжатга ишонадиган бўлсак, Ўзбекистон ҳудудида бор-йўғи 2,5 фоиз аҳоли ўқиш ва ёзишни билган эмиш. Тавба! Агар бу юртнинг одамлари шу қадар қоқоқ бўлса, Форобий қандай қилиб Аристотелнинг «Метафизика» асарига энг мукаммал шарҳ ёзди экан? Хоразмий қандай қилиб алгоритм фанига асос солди экан? Беруний қандай қилиб Ер билан Ой ўртасидаги масофани ўлчади экан? Бобомиз Амир Темур бу қадар гўзал обидаларни қандай яратди-ю, Улуғбек қандай қилиб 1019 юлдузнинг ҳаракат жадвалини тузди экан?..

Улкан олим Абдурауф Фитратнинг ёзишига қараганда, инқилобдан олдин (айнан ўша «аҳоли рўйхати» пайтида) биргина Бухоронинг ўзида 200га яқин мадраса бўлган. Юртимиздаги юзлаб мадрасалар, ҳар бир қишлоқдаги домла ва отин ойилар ўқиш ва ёзишни ўргатмай нима билан шуғулланди экан?

Ниҳоят, Октябрь инқилоби рўй берди. Инқилобнинг шиорию ваъдаларининг кўпи «қорға ёзилиб, офтобда қуритилган гаплар» экани кейинчалик аён бўлди. Туркистон ўша-ўша арзон хом ашё базасилигича қолаверди. Тенглик, мустақиллик деган гаплар ҳавойи ваъдалар эканлигини ярим асрдан ортиқ вақтдан кейин англадик.

Кўқон мухторияти уч ой ҳам яшамади. 1918 йил февраль ойида армани «дашноқтукюнчи»лар томонидан ўн мингдан ортиқ одам қириб ташланди. Андижон, Наманган, Марғилон атрофида ўнлаб қишлоқлар вайрон қилинди. Биргина Фарғона водийсининг ўзида 1921 йили 64 минг 315 киши очликдан вафот этди («Звезда Востока» журнали. 1987, 6-сон. П.Ким, М.Ҳасановлар маълумоти).

1920 йил сентябрида Бухоро штурм қилинади. «Халоскорлик» миссиясига «қонуний» тус бериш йўли ҳам топилди. Бешим сардор деган шахс «халқ вакили» сифатида Бухоро аҳлига, қизил аскарларга ёрдам бериш тўғрисида мурожаат қилади. Шўрлик халқ эса бир томондан — амир сарбозлари қиличидан, иккинчи томондан — «қизиллар» ўқидан қирилди. Фрунзе буйруғи билан Бухорони бомбардимон қилган учувчилардан бири Фоукес шундай ҳикоя қилади: «Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этдик. Айниқса, машҳур «ўлим минораси»га тушган бомба, гарчанд

моҳиятан бир миноранинг мўлжалга олиниши биз учун мутлақо фойдасиз бўлса-да, бизга алоҳида завқ-шавқ бағишлади» («Кумдаги жанглар» китоби. Москва, 1935. М.Горький таҳрири остида). Халқ даҳоси билан бунёд этилган ва кўп асрлар қад кериб турган Минораи Калонни вайрон қилиш билан бизнинг қадриятларимиз, асрлар давомида асраб-авайлаб келинган буюк тарихимиз барбод этилмадими? Бу, қабоҳатнинг давоми эмасмиди?

Чоризмнинг шиорига айланган гап: «Ғолиблар суд қилинмайди!»

Бепоеън мамлакатни хонавайрон қилган фуқаролар урушининг олови ўчмай туриб, қатағонлар бошланди. 20-йиллар қатағони, 30-йиллар қатағони, 50-йиллар қатағони... Жамият феъли ҳам одамзотнинг феълига ўхшайди. Одатда, одам ўзида йўқ фазилатни кўп гапиради. Дунёдаги энг «адолатли», энг «инсонпарвар», энг «эрксевар» жамият энг кўп одамларни қирғин қилди. Ўйлаб топилган иборанинг «зўрлигини» қаранг! «Халқ душмани!» Халқнинг асл фарзандлари «халқ душмани» бўлди. Инқилобга ишониб, унга жонини фидо қилишга тайёр турган Файзулла Хўжаев — «халқ душмани», «Қачон бошинг қовушади, эй халойиқ!» — деб изтироб чеккан Абдулла Қодирий — «халқ душмани»...

Оммавий зулм, оммавий қатағондан ҳеч ким омон қолмади: рус ҳам, ўзбек ҳам, украин ва қозоқ ҳам... Мустабид тузум «ижодкорлари» вақти-вақти билан «боғ оралаб туриш»ни узоқни кўзлаган режа билан олиб бордилар. Фақат улар тоққайчи билан бачки шохларни чилпийдиган боғбон эмас, қон томаётган болтасини кўтариб энг сара, энг сархил мева берувчи дарахтларни чопадиган жаллодлар эдилар. Уларга мева берадиган дарахтлар, яъни ўйлайдиган одамлар керак эмас эди! Улар барчамизни манқуртларга айлантиришни истар эдилар.

Навбатдаги қатағон 80-йиллардан бошланди ва бу сафар «чек» Ўзбекистонга, ўзбек халқининг бошига тушди!

Марказ бу галги қатағон учун нега айнан Ўзбекистонни танлагани ҳали кўп ўрганилади. Кўп далиллар топилади ҳам... Бутун бошли халқни бадном қилиб, «ўзбек иши» деган уйдирма ҳақида дунёга жар солиш кимга керак бўлиб қолди?

Нега «ўзбек иши»? Нега, дейлик, «рус иши эмас», «армани иши» эмас, «молдаван иши» эмас-да, нега айнан «ўзбек иши»? Сабаби нима? Балки Марказдагилар халқимизнинг соддалиги, бағрикенглиги, ювошлигидан фойдалангандир? Балки ўша палладаги республика раҳбарларининг «лаббайчилиги»ни, Марказкомда ўзининг ҳаловати учун бутун халқини бадном

қилиндан ҳам тоймайдиган шахслар ўтирганини билганлари учундир?..

ЭСКИ РИВОЯТ

Қадим замонда бир сарбон бўлган экан. Кўп юртларга борибди. Кўп йил карвонбошилиқ қилибди. Ёшини яшаб, ошини ошаб, вақти соати етганини сезибди. Фарзандлари, хеш-ақрабolarини тўплаб, рози-ризалиқ тилабди. «Мендан розимисизлар?» деган экан, ҳаммаси «Мингдан-минг розимиз», дейишибди... Иттифоқо яна бир эски қадрдони — қирқ йил хизматини қилган туяси сарбоннинг эсига тушиб қолибди. Шу билан ҳам розилиқ тилашгиси келибди. Сарбон айтибди: «Қирқ йил хизматимни қилдинг. Вақти келса оч қолдинг, сувсиз қолдинг, вақти келса керагидан ортиқ юк ордим. Мендан розимисан?» «Розиман, — дебди туя. — Аммо бир марта сендан қаттиқ хафа бўлганман. Эсингдами, бир сафар сен менинг жиловимни эшакнинг думига боғлаб қўйддинг. Эшак тупроқ чангитгани етмагандек, бир-икки марта тумшугимга тепди ҳам. Шунда сен кулиб қўя қолдинг...»

Яхши сарбон ўзининг юкини кўтарган туясини эшакка тептириб қўймайди. Афсуски, ўша палладаги баъзи «сарбонлар» шу юртнинг оғирини енгил қилган, тош келса кемириб, сув келса симириб, эл хизматини қилган кўплаб илмли, тажрибали, Ватанига содиқ инсонларни «эшакка тептириб», томоша қилдилар. Аниқроғи, бўриларга талатдилар. Гўё ўз юртимиздаги кадрлар ҳаммаси «саводсизу», у ёқдан келганлар «донишманд». Гўё ўз мутахассисларимиз «нопоку», у ёқдан келганлар ҳалол-покиза! Анишчев, Бутурлин, Сатин, Гайданов, Дидоренко, Нестеренко, Огарок ва бошқа бало-баттарлар Ўзбекистонга келиб нима каромат кўрсатди? Бутун бошли халқни бадном қилди. Қамоққа тиқди, эзди, ҳақорат қилди! Тилимизга, миллий удумларимизга тажовуз қилди. Ўзбек она тилида гаплаша олмай қолди. «Ҳақиқатпарвар» десантчилар ўзбек меҳнаткашининг пешона тери билан топилган бойликларини вагон-вагон қилиб ортиб олиб кетдилар.

Баъзан ўйлаб ўйингга етолмайсан, киши. Ўз хонадонида нохушлиқ бўлган одам кўчага чиқиб бировга ҳасрат қилмайди. Боламини таҳқирланглар, хотинимни ҳақорат қилинглар, демайди! Ўз муаммосини ўзи ҳал этади! Ўз боласини бировга калтаклатиб томоша қилган ота — ота бўладими? Афсуски, ўша пайтдаги «юрт оталари» худди шундай қилдилар! Халқни оёқ ости қилиб, юртни таҳқирлаб томоша кўрдилар! Куни кеча ўзлари сиғиниб юрган, «этагида намоз ўқиган» Шароф Рашидовнинг руҳини ҳам ҳақоратладилар. Тақдир ўйини дей-

мизми, ёмонлик қирқ йилда ҳам қайтиши деймизми, ҳар қалай «қирқ йил» кутишга тўғри келмади. Жавоб қирқ кунга қолмай қайтди. Ўзгаларга чоҳ қазиганларнинг ўзи ўша чуқурга қулаб тушди: уларнинг ўзларини қамоққа тикдилар!

Ношуд раҳбарлар Ўзбекистонни олов ичида қолдирди. «Юрт оталари»нинг илтимоси билан «ич-ичидан чириб кетган», «боқимандалиқдан бўлак нарсани билмайдиган» Ўзбекистонга турли чеккалардан «ишбилармон донишмандлар» оқиб кела бошлади. Марказий матбуотда «Ўзбекистондаги вазият Афғонистон билан тенг!» деган шиорлар ҳам пайдо бўлди. Балки бу гапда «жон бордир». Афғонистонга очилган уруш қанчалик адолатсиз бўлса, Ўзбекистондаги зулмлар ҳам шунчалик адолатсиз эди. Марказ «пахта иши», «Ўзбек иши» баҳонасида республикани, ўзбек халқини қирғин қилиш полигонига айлантирди.

Ўша пайтларда бўлиб ўтган машъум XVI пленум маънавиятимизни оёқости қилди, миллий удумларимизга чанг солди. Наврўз байрами қатағонга учради, отасининг жасадини қабристонга олиб борганлар партбилетини топширди. Бу эса амалда қамоққа олиниш билан барабар эди!

Барибир, тагин шу савол одамни қийнайди. Нима учун ўша палладаги раҳбарлар ўз халқини, ақалли ўзлари яхши таниган, синаган, ҳалоллигига ишонган одамларни ҳимоя қилмади? Чунки бу раҳбарлар амал курсларига хоинлик, субтсизлик, лаббайчилик орқали келган эдилар.

Вазият 1989 йилнинг 23 июнидан бошлаб кескин ўзгарди. Марказкомнинг биринчи котиблигига сайланган Ислон Абдуганиевич Каримов КПСС XXVIII съездида «Ўзбек иши» деган ҳақоратли гапга чек қўйилсин!» деб хитоб қилди. Мустақиллик ҳақида ҳали гап ҳам йўқлигидаёқ «пахта иши» бўйича қатағон этилганларнинг ҳаммасини Ўзбекистонга қайтариш масаласини кўндаланг қўйишдан чўчимди.

Дунёда адолат деган нарсa борлигидан аллақачон умид узиб қўйган ўша қатағоннинг ўнлаб, юзлаб, минглаб собиқ маҳбуслари билан суҳбатлашиб кўринг! Ҳаётнинг талай аччиқ-чучугини тотган, унча-мунча нарсага осойишта қарайдиган вазмин одамлар ўша дамларни эсласа, беихтиёр, кўзи жиққа ёшга тўлиб гапиради. Чиндан ҳам, дейлик, 1987 йили йўқ ерлардаги «жиноятлар» «бўйнига қўйилиб» ўн беш йилга кесилган бечоралар бугун ҳам Сибирда ўрмон кесиб ёки Қозоғистон чўлларида туя боқиб юриши мумкинми? Бемалол мумкин эди! Улар ота юртига қайтиб келиши ҳам гумон эди. Озод бўлишига бир ой қолганида яна бир нарсани баҳона қилиб «сроги»ни тагин ўн йилга чўзиш ҳеч гап эмас эди. Зеро, кўрқув салтанати учун адолат деган тушунча қадрсиз эди!

«Ўзбек иши»нинг маънавий раҳнамози Е.Лигачёв дейдилар. Унинг Тошкентдаги шоғирдлари эса оловга лампамой қуйиб турдилар.

Аслида, «Ўзбек иши»га тайёргарлик 80-йилларда эмас, анча олдинроқ бошланган эди. Марказий матбуот саҳифаларида бу юрт одамларининг «маънавий қашшоқлиги», «текинхўрлиги», «бола кўпайтиришдан бошқа нарсани билмаслиги» ҳақида тез-тез чиқишлар бўлиб турарди.

«Пахта иши», «Ўзбек иши» деган разил кампанияни «маънавий жиҳатдан оқлаш»га уринишлардан бири «Молодой коммунист» журналида бўлиб, 1989 йилда рўй берди. Журналнинг ўша йилги 2-сонида Ўрта Осиёнинг «беқиёс билимдонлари» — Б.Калачев ва С.Поляковнинг «Маиший ислом» мақоласини ўқисангиз даҳшатга тушасиз! Буни қарангки, биз «шўрликлар» билмаган эканмиз. Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон текинхўрлар, боқимандалар, порохўрлар билан тўлиб кетган экан! Ҳар оилада камида биттадан энгил машина бор экан, ҳамма нашаванд экан! Давлат ерини тортиб олиб, томорқасида «харидоргир» маҳсулотлар етиштириб, «шўринг-қурғур россияликларга ўн баҳосига пуллаб» бойиб кетаётган экан! Агар ўзбек деҳқони боғида мева етиштириб бошқа жойларда ўн баҳосига пуллаётган бўлса, нега Ўзбекистон мева истеъмол қилишда СССРдаги энг охириги ўринлардан бирини эгаллайди? Нега Ўзбекистон боғлари ҳаммаёғи кум билан қопланган Туркманистонникидан ҳам деярли икки ҳисса кам? Ўзбек чорвадори яйловлардан «ваҳшийларча» фойдаланаётган бўлса, нега Ўзбекистон СССРда гўшт истеъмол қилишда энг охириги ўринда туради? Нега? Чунки пахта Ўзбекистоннинг тупроғини ҳам, халқини ҳам афтодаҳол қилиб бўлди-ку! («Шарқ юлдузи» журнали, 1988 йил, 2-сон.)

Хуллас, у бўлди-бу бўлди, даъвогар суэт келган сайин қозилар муттаҳамга айланди. Ўзбекистонда «адолат» ўрнатмасак бўлмай қолди, деган мафкурага асос солинди. Шу тариқа Марказ юртизмизга жазо отрядини юборди. Уларга чекланмаган ҳуқуқлар берилди ва қонли «томоша» бошланди!

ОДАМКУШЛИК ФАЛСАФАСИ

Болалигида машҳур адиб Даниел Дефонинг «Робинзон Крузо» романини ўқимаган одам бўлмаса керак. Кимсасиз оролга бориб қолган Робинзон кунларнинг бирида «қонли базм»ни кўриб, даҳшатга тушади. Одамхўрлар бир бечорани қайиққа босиб келадилар. Аввал гулхан ёқиб, ёввойилар рақсини ижро этадилар. Сўнг уни сўйиб ейдилар. Бу беш аср нарида, гадойтопмас бир оролда бўлган гап! Буни қарангки,

XX асрнинг 80-йилларида — «цивилизация» замонида шундай хунрезлик бизнинг бошимизга тушди. Йўқ, «чекланмаган ҳуқуқлар» билан келганлар ёввойи эмас эди. Ўқимишли, илмли, унвонли, «обрўли» шахслар эди. Бироқ уларнинг қилиғи одамхўрларникига жуда ўхшаб кетар эди.

Гдлян бошлиқ гуруҳнинг жинояткорона «фаолиятини» чуқур ўрганган москвалик адлия ходими Виктор Илюхиннинг «Қабоҳат ёхуд...» («Оборотни») китобини ўқисангиз бир-биридан даҳшатли далилларга дуч келасиз. (Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1993.) Муаллиф бу тўданинг «иш услуги» 30- ва 50-йиллардаги қатағонларнинг айнан такрори эканлигини, баъзан эса «жаллодлик усуллари» янада даҳшатли тус олганини қайд этади. Гуруҳ иши тафтиш қилинган дастлабки пайтдаёқ Гдлян қамоққа олган 200 кишидан фақатгина 40 нафари айбдор бўлгани, қолган 160 киши эса узоқ муддат беғуноҳдан-беғуноҳ азоб чекканлиги аниқланади.

Айбсиз кишилар 7—9 ойдан 3—7 йилгача ҳибсда сақланган. Масалан, Қахрамонов 3 йилу 3 ой турма камерасида ётди, милиция майори Видодил Иззатов 7 йил, авиация отрядининг командири Арслон Рўзметов 3 йилу 9 ой ва яна 21 кун турмада ётишган. Навоий вилояти ижроия комитети ички ишлар бошқармасининг бошлиғи Тўра Ҳайитов ҳеч қандай айбсиз 3 йилдан кўпроқ ҳибсда сақланади. Ана шу вақт ичида унинг хотини вафот этади, бироқ терговчилар унга марҳума билан видолашиб келиш имконини бермайдилар. Аёлининг ўлими тўғрисида Ҳайитовга орадан бир йил ўтгач айтишади.

«Тарих такрорланиб туради». Чиндан ҳам, 37-йиллар қатағони, 50-йиллар қатағони қайси услубда «фаолият» кўрсатган бўлса, 80-йиллар қатағонининг «қаҳрамонлари» ҳам шу «услуг»да «ишлаган». Мустабид тузумнинг моҳияти шундай эди. Таққослаб кўринг!

Маълумот: Саид Аҳмад. Ўзбекистон халқ ёзувчиси. 1950 йили халқ душмани сифатида ҳибсга олинган. СЯ-928 рақамли маҳбус.

С.Аҳмад билан суҳбатдан:

«Салкам ўн бир ой «одиночка»да ўтирдим. Ётиш мумкин эмас. Яккаш ўтираман. Ётсам, эшик туйнугидан дам-бадам мўралаб турадиган назоратчи ўшқиради: «Карцерга тиқаман, аблаҳ!» Одам юрмаса, ётмаса, оёғи шишиб кетаркан. Ботинкам сиқиб азоб беради...» («Шарқ юлдузи» журнали, 1989, 4-сон.) (Воқеа 50-йилларда бўлган).

Гдлян гуруҳида асосан кечаси ишлайдиган, «керакли» иқрорнома-ни олиш учун маҳбусларни аёвсиз урадиган, азоблаб ҳолдан тойдирадиган махсус жаллодлар бўлган, уларни «тўқмоқлар» деб атаганлар.

Гдлян кўлида ишлаган терговчи А.Холодов иқроридан:

«Терговчилар гуруҳида ўзимиз «тўқмоқлар» деб ном қўйиб олган бир гуруҳ бор эди. Дастлабки маълумотларни қўлга кириштириш билан машғул бўладиган бу «тўқмоқлар» гуруҳи таркибига Карташян, Мавлонов, Абдурахмоновлар... кирар эди. Шуни айтишим керакки, улар гувоҳлардан ҳаммага маълум бўладиган маълумотларни кўпроқ олар эдилар». (Воқеа 80-йилларда бўлган.)

С.Аҳмад билан суҳбатдан:

«Терговчи ҳар гал сўроқда бир гапни қайтаради:

— Хўш, қайси ташкилотга аъзо эдинг? Кўпоровчи ташкилотда яна кимлар бор эди? Мақсадларинг нима эди?

Мен ҳам бир гапни қайтараман:

— Ҳеч қайси кўпоровчи ташкилотни билмайман. Сиз билсангиз айтинг. Бўйнимга қўйинг.

— Биз-ку ҳаммасини биламиз. Ўзинг айтсанг гуноҳинг енгиллашади. Ўйлаб кўр...

Ҳаммаси туҳмат бўлса, нимани ўйлай? Ўн кун ўтади, ўн беш кун ўтади... Тағин сўроқ. Тергов баъзан кечаси билан давом этади. Терговчининг бири дам олаётганида бошқаси сўроқ қилади... Янгидан-янги саволларни ўйлаб топади.

— Чет эл журналини ўқиб турасанми?

— Йўқ.

— Нега ўқимайсан?

— Чет тилини билмайман.

— Биронта чет эл журналини кўрганмисан?

— Бир марта кўрганман.

— Қайси журнални?

— Билмайман. Америка журнали бўлиши керак.

— Қаерда кўргансан?

— Сартарошхонада.

— Ўқиганмисан?

— Айтдим-ку, чет тилини билмайман. Расмларини томоша қилдим.

— Расмлари чиройли-а?

— Чиройли.

— Қоғози йилтироқ-а?

— Йилтироқ.

— Мана, энди ҳаммаси аён бўлди. Демак, Американинг журнали яхши, ўзимизнинг «Огонёк» ёмон. Шундайми? Америка журналидаги расм чиройли чиққан, бўёғи сифатли. Демак, у ерда химия саноати ривожланган, бизда эса ривожланмаган. Қоғози яхши дединг. Демак, у ерда қоғоз ишлаш саноати зўр. Машиналари яхши. Бизники эса ёмон. Демак, ка-

питалистик системани улуғлаб, социалистик системани қоралаянсан. Ўз оғзинг билан айтдинг! Биламиз, ҳаммасини биламиз! Сен аъзо бўлган контрреволюцион ташкилотнинг раиси Ойбек, секретари Яшин, ташкилотда Шайхзода, Миртемир, Туроб Тула, Асқад Мухтор, Шукрулло, Шухрат, сен борсан. Бошқаларниям биламиз. Қани, айт! Ўзинг айт! Ташкилотда яна кимлар бор эди? Мақсадлари нима эди?

...Эртасига ҳаммаси қайтадан бошланади». (Воқеа 50-йилларда бўлган.)

Таҳқирланишлар, инсон нафсониятини оёқости қилишга қаратилган Гдлян гуруҳида тергов олиб боришнинг ваҳшиёна усуллари кўпчиликини ўз жонига қасд қилдирди. Тошкент вилояти Оржоникидзе туманининг собиқ ички ишлар бўлими бошлиғи А.Ҳожимуродовнинг ўзини ўлдириш олдидан республика бош Прокурори ва ўша пайтдаги Ўзкомпартия Марказкомига ёзган хатидан:

«1985 йилнинг 23— 24 декабрь кунлари мени СССР ДХК ва Прокуратураси вакили Карташян ДХК биносига таклиф қилди. Мен келсам у билан яна бир киши бор экан. Улар икковлашиб мени ҳақоратлашиб, сўроқ давомида бўғиб қийнадилар. Улар биргина мени эмас, бутун бошли халқимизни ҳақоратладилар. Нуқул «Ўзбекларнинг ҳаммаси кўй, босмачи, фашист», деб сўқинишарди... Мен бу азоб-уқубатлардан қутула олмаслигимни, бу йиртқичлар ҳали яна анча вақт мени таҳқирлашни кўнглим сезиб турибди...» (Воқеа 80-йилларда бўлган.)

С.Аҳмад билан суҳбатдан:

«Бир куни, Хусанхўжаев, сен тройка қарори билан халқ душмани сифатида ўн йилга ҳукм қилиндинг, деган қарорни ўқиб эшиттиришди. Ҳеч қандай далилсиз. Ҳеч қандай судсиз, ҳеч қандай оқловчисиз...»

Ўн ойдан ортиқ «одиночка»да ётганимда ҳам, танҳолик азобида қийналганимда ҳам кўнглимда бир илинж бор эди. «Дунёда ҳақиқат бордир ахир, гуноҳим йўқ, чиқиб кетаман», деб ўйлардим. Уша куни ичим бўм-бўш бўлиб қолди... Терговчи: сени ўт ўсмайдиган жойга сургун қиламан, деганда билиб гапирган экан. Қозоғистоннинг Бетпақдала (Бадбахтдала) деган жойига олиб боришди. Ҳаммаёқ қип-қизил чўл. Лагерь бошлиғи Козлов деган одам билан гаплашганим эсимдан чиқмайди.

— Менинг гуноҳим йўқ, гражданин начальник, судсиз ҳукм қилишди, ҳеч қандай жиноят қилган эмасман, — дедим.

Бошлиқ кулди:

— Нима, сенинг жиноят қилишингни кутиб ўтириш керакмиди? Сенлар томонда Сирдарё оқадими?

— Оқади.

— Темир йўл ўтган кўприги ҳам борми?

— Бор.

— Ана! Борди-ю, сен кўпоровчилар группаси билан ўша кўприкни портлатиб юборсанг, биласанми, давлат неча миллион сўм зарар кўрган бўларди?

— Ахир, бу гап етти ухлаб тушимга кирмаган.

— Қани исботинг? Индамай қўйиб берсак, портлатардингда! Ундан кўра, лагерда юрганнинг яхши. Битта сен ўлганинг билан давлат ҳеч нима йўқотмайди. Кўприк портласа, ана у даҳшат!» (Воқеа 50-йилларда бўлган.)

1984 йил 22 мартда ҳибсга олинган Бухоро вилоятининг собиқ ДАН хизмати алоҳида дивизион командири Видодил Иззатов хотираларидан:

«Иванов тўпланганларга қараб: «Танишинг, ўртоқлар, мана бу туркларнинг ёввойи ҳайвони, «иш» вақтида унга ҳеч қандай раҳм-шафқат қилинмаслиги керак», деди... Яна бир сафар навбатдаги дўппослашдан кейин Иванов айтди: «Йигитлар, агар у айбини бўйнига олмай, ҳеч нима ёзиб бермаса, уни учинчи қаватдан ташлаб юборинглар, кейин ўзини ўзи ташлади, деб акт тузиб қўямиз». (Воқеа 80-йилларда бўлган.)

Ўзбекистон Олий Суди томонидан оқланган Ҳикматов кўрсатмасидан:

«Терговчи Иванов менга бундай деди: «Сиз Ельцин билан Жабборовга пора бермаган бўлсангиз ҳам пора берганман, деб қўл қўйиб беринг. Ўзбекларнинг ҳаммаси порахўр эканлиги бизга яхши маълум».

Рад жавобини олгач, Иванов яна ўз гапини маъқуллаб бундай деди: «Биз судни ҳам мажбур қиламиз. Судлар биз нима десак, шуни қилади!»

Ҳомиладор аёл Нурибетова Аважон хотирасидан:

«Сени ҳозир турмага олиб кетадилар, сен болангни ўша ерда туғасан», деб қўрқитдилар».

Жуманиёзова Зуҳра хотирасидан:

«Сўроқ вақтида терговчи бундай деди: «Агар Исмоиловга қарши гувоҳлик беришга рози бўлмасанг, қизларингни зўрлаймиз...»

Шундай қилиб, 20, 30 ва 50-йилларда рўй берган «одамхўрлар рақси» 80-йилларда такрорланди. Услуб ўша. Мақсад ўша. Сўроқлар ҳам, зўравонлик ҳам ўша. Ҳатто шиор ҳам ўша: айбини бўйнига олдим, демак — жиноятчи! Қаранг, ҳаммаси оддий ва «мантиқли!» «Айбини бўйнига қўймагунча тинчитмадим, азоб бердим, ўлимига рози қилдим», демайди. «Айбини бўйнига олди», дейди!

80-йилларнинг одамхўрлари барча ваҳшийликларни ошкора қилдилар! 80-йилларнинг «гдлянчилари» ўз ўтмиш-

дошлари «бериячилар», «апресянчилар»дан кура «билимдонроқ» эдилар, «ақллироқ» эдилар, аниқроғи — ваҳшийроқ эдилар! Улар қўлга тушган ҳар қандай фариштани бемалол «шайтон»га айлантира олар, бунинг «усул»лари кўп эди. Кўрқитиш, алдаш, ҳақорат қилиш, камситиш, саратон офтобига қўйиб, бир неча кун сувсиз қолдириш, «барабанчилар» қўли билан калтаклаш, рецидивистларга буюриб, хўрлатиш...

Ўша кезлари ноҳақ азоб чеккан одамлардан, уларнинг оиласидан сўраб кўринг: «десантчилар» фалон сўм тўплаб берсанг, эрингни (акангни, ўелингни) қутқараман, деб қанча оилаларни қақшатмади? Қанча одамларнинг уйини тит-пит қилиб, қатта бувисидан қолган билагузуккача қўлидан ситиб олмади? Қанча туманларда «совға» тарзида қоракўл шубалару гиламларгача ундирмади? Расмий «опис»га тушмай, гдлянчилар кассасига кириб кетган пуллар ва хазиналарнинг ҳисоби борми? Ўзбекни «порахўр» деганларнинг ўзи ашаддий порахўр эмасмикин?

К.А.Пирцхалава деган ашаддий жаллод «ўзбек иши» деб номланмиш «аср жинояти»ни текшириш борасида шу қадар кўп жиноятларга йўл қўядики, тафтишлардан сўнг собиқ СССР Прокуратураси уни ҳибсга олишга мажбур бўлади. Шунда ғалати «томошалар» бошланади. Гдлян тарафдорлари оёққа туради. Ҳатто Грузия Парламенти ҳам «бечора» Пирцхалавани ўз паноҳига олишга шошилади!

Грузия Бош Прокуроридан келган норозилик хати:

«...К.А.Пирцхалава зудлик билан қамоқдан озод қилинсин! Унга нисбатан қилинаётган жинойий таъқиблар тўхтатилсин... Бунда келтирилган талабларнинг рад этилиши республикадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни жиддийлаштирибгина қолмай, балки бу ҳол... республика ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари томонидан СССР Прокуратураси раҳбарлигига қарши бир қатор норозилик ҳаракатларининг бошланишига сабаб бўлиши ҳам назарда тутилсин».

Қаранг-а! Ҳаммаёқ дўқ, ҳаммаёқ дағдаға! Ўнлаб, юзлаб бегуноҳларни азоблаган фашист «мусичадек беозор» эмиш! Шундай «адолатпеша» ҳуқуқшунос дарҳол озод қилинмаса, бутун бошли Грузияда сиёсий-ижтимоий вазият жиддийлашиб кетармиш!

Армонли савол туғилади: юртимиздан юзлаб, минглаб бегуноҳлар қамоққа тиқилган кезларда Ўзбекистон ССР Олий Совети қаёқда эди? Ҳуқуқ-тартибот органлари нима билан машғул бўлди? Ахир, Ўзбекистон ҳам қоғозда бўлса-да «муस्ताқил» республика эди шекилли?

Савол туғилади. «Ўзбек иши» нима билан тугади? Эя бошига шунча кулфатлар солган кимсаларнинг қисмати нима бўлди?

СССР Олий Советининг Фармони «...СССР халқ депутатлари Т.Х.Гдлян ва Н.В.Ивановларнинг СССР Олий Советини, баъзи халқ депутатлари ва юқори лавозимдаги шахсларни обрўсизлантиришга қаратилган асоссиз мурожаати қоралансин...

...СССР Бош прокурорининг СССР халқ депутатлари Т.Х.Гдлян ва Н.В.Ивановларни жиной жавобгарликка тортишга рухсат бериш тўғрисидаги тақдимномаси рад этилсин». (СССР Олий Совети раиси А.Лукьянов. Москва. Кремль. 1990 йил 18 апрель).

Қаранг, ҳаммаси «адолатли», ҳаммаси жўнгина! Ўзбекча айтсак, сих ҳам куймаган, кабоб ҳам! Русча нақлга кўра, бўри ҳам тўқ, қўйлар ҳам омон.

Шунақамикан? Балки бундай Фармон Ўзбекистонда шунча бегуноҳ одамларни азоблаган «бўрилар» Кремль девори остида увиллаб қолгани учун чиқарилгандир. Буниси бизга қоронғи. Аммо шуниси аёнки, Гдлян ҳозир Россия Давлат думасида бемалол оёқ чалиштириб ўтирибди. Яна қандай «адолат» керак?!

Сухбатдан:

«Россия Давлат думасида илондек гезариб ўтирган Гдлянни кўрганда одамнинг қони қайнаб кетади! Ўзбек халқини қатағон қилган мана шу кимса эртага СССР тикланишига қўлинигина эмас, оёгини ҳам кўтарган бўлар эди!»

Алҳазар!..

1995

АТОҚЛИ ВА АРДОҚЛИ АДИБ

2001 йилнинг эрта баҳори. Индинга Наврӯз. Унинг кайфияти хуш. Кўнгил тўлқинланиб турибди. Машинадан тушиб дипломатини тутганича ишхонасига — Олий Мажлис биноси томон юриб кетди. Масофа 200 — 300 қадам атрофида. Йўлнинг чап томонига ҳар хил гуллар экилган, майсалар кўкариб қолган. Димоғига нафис ис урилди. У гулзорга ниманидир излаётгандай қаради. Топди. Навнихолгина бир гул унга «ўйчан боқиб» турарди.

Ҳазолий «ҳавоси панжона» деган, Навоий ҳар бирини топиб-топиб таърифлаган беш ҳис унга бегона эмас. Асарларида ажиб ҳисларни шоирона таърифлаган. Мана улардан айримлари: «Қиш келди, кечагина беморнинг инграшидек ҳазин куз садоларига тўлган боғлар бугун жимиб қолди. Ҳазон шитирламайди, яланғоч шоҳларга арғамчи осган мезонлар чайқалмайди. Ёмғирдан ивиган боғлар яна ошиқ-маъшуқларнинг шивир-шивирига тўлди. Автомат-телефон будкаларидан тагин атир иси келадиган бўлиб қолди».

Яна «Баҳор деворларнинг офтобрўя эртакларидан бошланмайди. Баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор гўристондан бошланади. Илк майсалар мунгли дўппайган қабрлар ёнбошидан униб чиқади. Тўнғич чучмома-лар энг аввал сукутга чўмган қабристон устида маъюс қўнғироғини чалади. Бағри қон қизғалдоқлар биринчи бўлиб мана шу ерда очилади».

Ҳозир иси димоғига урган гул чучмома эмас. Қолаверса, бу ер қабристон эмас. Гул бўтакўзга менгзайди, атрофини киприклар ўраб олгандай. Бўтакўз. Туянинг кўзлари...

* * *

Хаёли икки асрлар нарида бўлиб ўтган воқеани жонлантирди. XVIII асрнинг сўнги кузи. Кеч кузи. Вақт пешиндан оққан. Узоқ йўл юрган карвон Эшонгузарга бир ҳолатда кириб келди. Одамлар ҳолдан тойган, туялар озиб қолган. Муҳими, келувчиларнинг ҳам, кутувчиларнинг ҳам ҳолати

паришон эди. Чўктирилган нортуя бепарво кавш қайтаради, йирик-йирик кўзлари юмилиб-юмилиб кетади. Одамлар унинг ён-верини қуршаб олишди: катта хуржуннинг ўнг «кўзи»даги юкни авайлаб кўтаришди, гиламга ўраганларича катта қўрғонга олиб кириб кетишди.

Хуфтондан кейин кимлардир келиб машғала ёқди. Хуржуннинг чап «кўзи»даги чорси шаклида тарашланган, ҳафсала билан ёзув битилган ҳажарни (қабртошни) чиқариб олишди. Туяларни олиб кетишди. Шу ердан қабр кавлай бошлашди. Эртаси бомдод намозидан сўнг жасади оппоқ кафан устидан туя терисига муст-маҳкам қилиб боғланган, Шом шарифдан Шошгача йўлни босиб ўтган Саййид Азимхон эшонга жаноза ўқилди, янги ердан янги қазилган қабрга дафн этилди. Эшонлар даҳмаси катта қабристоннинг ўртасида қолди. XX асрнинг 30-йилларигача ўша ҳажарнинг икки ёнида яна учтадан қабр тоши ўрин олди. Улардан бири Саййид Азимхон эшоннинг фарзанди Эшонхонтўраники, яна иккитаси набиралари Абулқосимхонтўра ва Саййидқосимхонники эди...

* * *

Мустақил Ўзбекистоннинг ўзига хос меъморлик обидасига айланган Олий Мажлис биноси қуриб битирилгач, ўша етти қабрда ётганларнинг авлодлари йўқланди. Майитларни ўзга қабристонга кўчириш масаласи ўртага қўйилди. Азимхон, Эшонхонтўра, Абулқосимхон, Саййидқосимхон авлодлари — хусусан, халқ академиги Ҳабибулла Қосимов, халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовлар боболари руҳини безовта қилмасликни — гўрдан гўрга олмасликни сўрадилар. Бешоғочлик машҳур зотлар мангу қарор топган маскан гулзорга айлантирилди. Дипломат кўтариб ишхонаси томон одимлаётган одамнинг димоғига иси урилган гул бўтақўз, дипломатли одам эса элимизнинг атоқли ва ардоқли адиби Ўткир Ҳошимов эди...

Мустақиллик узоқ ва яқин ўтмишдаги алломалар руҳини шод этди, ҳурмату шаънини тиклади. Шундайлардан бири Абулқосимхон эшондир. У зот XIX асрнинг машҳур кишиларидан бўлиб, Шарқий Туркистонда ул зотнинг аждодлари ҳукмронлик қилар, Самарқандда қариндош-уруғлари юксак мавқени эгаллаган эдилар. Жиянлари Саййидахмад Васлий ўз ашъорлари билан элга танилган эдилар. 1810 йилда таваллуд топган Абулқосимхон боболари Азимхон, оталари Эшонтўраҳон бошлаган эзгу ишларни давом эттирдилар. Ҳозир у кишидан ёдгорлик бўлиб Халқлар Дўстлиги саройи ва Олий Мажлис биноси орасидаги мўъжазгина мадраса қолган...

...Абулқосимхон тўранинг эвараси, Саййид Ҳошимхоннинг набираси, Атоуллохон Эшоннинг ўғли — ҳикоямиз қаҳрамони Ўткир Ҳошимов катта бобоси ҳақида бундай ҳикоя қилади: «Абулқосимхон эшон нафақат Тошкентда, балки бутун Туркистонда катта нуфузга эга бўлган эканлар. 1899 йили Санкт-Петербургда нашр этилган «Мусулмончиликка оид материаллар тўплами»нинг 68-саҳифасида шундай деб ёзилган: «1892 йили вафот этган Абулқосимхон эшоннинг Тошкент ва бошқа шаҳарларда ўн минглаб муридлари бўлиб, улардан келган маблағлар ва вақф ерларидан тушган даромадлар ҳисобидан эшон ўттиз минг сўмга мадраса қурдирган. Бу мадрасада 100-150 талаба таҳсил кўрган. Унинг аҳоли ўрта-сидаги нуфузи ниҳоятда баланд эди».

1892 йили Тошкент аҳли чор Россияси зулмига қарши бош кўтаради. Устига-устак шу паллада шаҳарда вабо тарқалади. Шундай қилиб, тарихга «Вабо кўзғолони» номи билан кирган миллий озодлик ҳаракати бошланади.

«Зўрники тегирмон юргизади», деган гап бор. Ўшанда кўзғолон шафқатсиз бостирилади. Эски шаҳардаги барча амалдорлар қатағон қилинади. Олтмиш киши ҳибсга олиниб, кўплари Сибирга сургун қилинади. Ўрис лашқарлари эски шаҳарга бостириб киради. Шундай мушкул бир паллада араб, форс, рус ва бошқа тилларни мукаммал билган Абулқосимхон эшон муқаррар ўлимни бўйнига олиб, генерал-губернатор Вревскийга рус тилида ариза ёзиб, унинг ҳузурига киради. Унда губернаторга бу иш охир-оқибат фожиага олиб келишини англатади. Шу тариқа босқинчи аскарлар эски шаҳардан олиб чиқилади.

Яна бир ниҳоятда ҳайратомуз далил: Моддиюнчи худосизлар ишонадими - йўқми, унисини билмайман-ку, тарихда «Худодан тилаб олиш» деган удум бўлган. Шоҳ Бобур ўлим тўшагида ётган ўғли Ҳумоюн атрофидан етти марта айланиб, ўғлининг ажалини Оллоҳдан ўзига тилаб олгани кўп манбаларда ёзилган. Чиндан ҳам Ҳумоюн тезда тузалади, соппа-соғ Бобур эса орадан кўп ўтмай вафот этади...

Абулқосимхон эшон ҳам халқ бошига ёғилган кулфатни ўзига тилаб олади. 1892 йил 30 июнь кунини Хўжа Аҳрор жомеъ масжидида минг-минглаб одамлар олдида гайридинларни шаҳардан чиқариб юборишга эришилгани муносабати билан элни қутлайди ва халойиқ яқин кунларда вабо балосидан ҳам қутулишини башорат қилади, вабони ўзи билан олиб кетишни Оллоҳдан тилаётганини баён этиб, яратганга нола қилади. «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.Остроумовнинг «Фон Кауфман — Туркистон ўлкасининг ташкилотчиси»

китобида бу ҳодиса шундай тасвирланади: «Мункиллаган ёшида «Вабо қўзғолони»дан қаттиқ ларзага тушган муҳтарам Абулқосимхон шундан сўнг тезда — 4 июль куни вабо касалидан вафот этди. Қизиқарлиси шундаки, вабо барҳам топганини тошкентлик сартлар унинг вафотига нисбат беришди...»

Абулқосимхон эшон 1832 йилда қурган мадраса 1923 йилгача фаолият кўрсатди. Мадрасадаги ўқиш-ўқитиш ишларига 1910 — 1923 йилларда Саййидқосимхон эшоннинг катта ўғиллари — Абулқосимхон эшоннинг мударрис жиянлари Бобохон тўра етакчилик қилди. Ёзувчи Абдулла Қодирий, Тошкент ҳокимининг девонбегиси Мирсоат муллалар Бобохон тўрани устоз сифатида эъзозлар эдилар.

Шўро ҳукумати давлат тепасига келгач, мадраса, масжидлардан путур кетди, уламо-мударрислар тазйиққа олина бошлади. 20-йилларда уламо, мударрислар сургун қилинди, қамоққа олинди, қатағонга учради.

* * *

Азимхон эшон, Эшонтўраҳон, Абулқосимхон, Саййидқосимхон, Саййид Ҳошимхон, Бобохон тўра, Носирхон, Атохон — Атоуллохон тўра...лар ҳамма қатори хом сут эмган бандалар эдилар. Улар ҳаётда хатолар қилган, билиб-билмай гуноҳ ишларга қўл урган бўлишлари мумкин. Лекин бу эшонзодалар аждоди ҳалолликни, покликни муқаддас деб билдилар. Мустақил Ўзбекистоннинг қонунлари муҳокама қилинадиган, қабул этиладиган маскан — Олий Мажлиснинг ҳалолликни яловдай юксак кўтарган зотлар мангу оромга кетган жойда қад кўтаришига рамзий маъно-мазмун бордай...

Дипломат кўтариб Олий Мажлис биносига — ишхонасига кириб бораётган адиб димоғига урилган гул исиди ҳалоллик, покликнинг ширин тотти ҳам бор эди.

Ўткир Ҳошимов — элликдан ортиқ китоблар муаллифи. Унинг асарларини туркий халқлардан ташқари, руслар, инглизлар, форс-тожиклар, белорус ва булғорлар, қисқаси, миллионлаб китобхонлар ўқиган. Ёзувчи яратган катта-кичик қаҳрамон — характер, образ, персонажларни бир жойга жамласа, муболағасиз, каттагина бир маҳалла аҳли бўлади.

Ёзувчи қаҳрамонларни жинси, миллати, дини, ёши, саводли-саводсизлиги, оддийлиги, амалдорлигига қараб гуруҳлаштириш мушкул. Аммо уларни поклиги, ҳалоллиги ёки тубанлигига кўра қутблаштириш мумкин. Ҳусан дума («Икки эшик ораси») билан Соат Фаниевич — Комиссар деярли тенгдош. Бири гирт қишлоқи, колхозчи, унинг ёнига яқинлашиш

мушкул: кийимларидан бадбўй ис тарқалади — касби «шарбатчи». Ҳожатхонадан «шарбат» олиб, экинга солади. Иккинчиси — ўзига оро берадиган, сочини ҳафсала билан тарайдиган, бўйнидан бўйинбоғ тушмайдиган, қаерда, қандай гапиришни биладиган, қонунни сув қилиб ичиб юборган. Ажабки, Хусан дума — покиза, ҳалол. Комиссар — ҳаром, тубан, палид одам!

Алимардон — истеъдодли қўшиқчи, ақлли йигит. У бирдан эл назарига тушди: ҳамма ерда унинг сурати, ҳамма жойда унинг ширадор қўшиқлари. Мухлислари гиж-гиж. Аммо у ҳаромдан жирканмайди, покликни эъзозламайди. Худо унга юксак истеъдод ато этибди-ю, руҳига ҳалоллик, поклик, одамохунликни сингдирмапти. Пок руҳ бўлмаса, истеъдод ҳам иш бермас экан. Рустам («Тушда кечган умрлар») юрагида ўти бор йигит. Замона зайли уни биродарқушлик жангтоҳига олиб кирди, инсон боласи чидолмайдиган ваҳшийликларни кўрсатди. У қон ичида юрди, мурдаларни кўравериб дийдаси қотди. Лекин зинҳор ҳалоллик, покликдан йироқлашмади. Покиза хотини Шаҳнозани эъзозлади. Аёли олдида айбсиз айбдор бўлиб қолганидан чексиз изтиробга тушди. У шу қадар ориятли йигитки, ички туйғу билан жисман яшашга ҳақсиз эканлигини англади: мардлик, ҳалоллик билан ўлим кучоғига кирди. «Икки эшик ораси» романида ҳам поклик ва ҳаром орасида катта масофа ётишини тасдиқловчи ҳолатлар кўп. Умар закунчи билан Раънонинг нопок алоқаси Шомурод ака урушдан қайтгач ҳам такрорланади, алалхусус икковлари шарманда бўлиб Қўқонга қочади. Шунда Закунчининг Қўқонда яшайдиган акаси укага бир гап айтади: «Сен, ҳаром-харишнинг фарқига бормайдиган даюс, росмана никоҳ ўқитиб тўй қилганингга ишонмайман. Номаҳрам хотинни уйга киргизмайман!» Умри меҳнатдан чиқмаган, шу яримжон одам укасини уйлаб қўяди. ...Сил касали билан оғриган, қон тупуриб ётган бу одам Закунчидан минг карра тоза!

* * *

Ўткир Ҳошимов асарлари қаҳрамонлари Янги маҳалла ва Дўмбиравот мавзеси билан қон-қариндошлик алоқалари билан туташганлар. Ёзувчининг «Дунёнинг ишлари» қиссасида Она, Амма, Отин хола, асар қаҳрамони-ҳикоячининг Дўмбиравотдан Янги маҳаллага бориши айтиларди. «Дунёнинг ишлари» қиссасининг қўлёзмасини ўқиётиб шаҳар билан қишлоқни боғловчи йўлни тасвирлаш имконияти туғилганини муаллифга айтдим:

— Ўткиржон, болалигимизда Дўмбираводдан Бешоғоч, Янги маҳаллага деярли кунора, ҳафтада яёв қатнар эдик. Ўша тупроқ йўлларни ҳозирги авлод тасаввур ҳам қила олмайди. Қишлоқ билан шаҳар оралигидаги йўлни кўрсатиб берсангиз, қандай бўларкин?

Ёзувчи «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демади. Лекин асарга ўша қадимий йўл тасвири кирди:

«... тўртовлашиб йўлга чиқдик. Бешоғочга етиб борсак, бўлди. У ёғига трамвайга ўтирамизу жиринг-жиринг қилиб кетаверамиз. Маза!

Мазаликка мазаку-я, бироқ Бешоғочга етиб олгунча анча гап бор-да! Дўмбираводга чиқишимиз биланоқ ботинкам оёғимни сиқа бошлади. Ечиб, қўлимга олволдим. Ёзнинг тонг палласида ялангоёқ тупроқ кечиб юришнинг завқи бошқача бўлади. Ундек майин, салқин тупроқ бармоқларингиз орасидан билқ-билқ отилиб чиқади. Кетаверасиз, кетаверасиз, ҳечам чарчамайсиз.

Лайлактепадан ўтиб Қозираводга борганда қайнама булоқдан муздай тиниқ сув ичдик. Кейин Чилонзор келди. Йўлнинг шундоққина бўйида оқиш япроғини чанг босган, тиканлари «тиш қайраб» турган чакалакзор — чилон жийдалар (шунинг учун бу ерни Чилонзор дейилади). Йўлнинг икки четида нок кўп — нашвати нок, тош нок, гулоби нок. Нок ҳали пишмаган. Фақат тагидан ўтаётганингизда тупроққа тўкилган барги тово-нингизга ёпишиб, гашни келтиради.

«Сиймонкўприк»дан ўтишнинг ўзи бир томоша. Терак бўйи чуқурликда сув қорайиб оқади. Мўраласангиз бошингиз айланади. Ойимкўприк четига боришга қўймайди: сув чақирармиш, одам ўзидан-ўзи тушиб кетармиш... Кўприк ўртасидан от аравалар, эшак аравалар қаторлашиб ўтади. Бир томондагиси ўтгунча иккинчи томондагиси пойлаб туради. Аравакашлар сўкинган, эшаклар ҳанграган, оғзидан тупуги осилган, устига қоп-қоп сомон тоғдек уюлган туялар ҳам ўтиб қолади. Шу кўприкдан ўтилса, трамвайнинг гийқиллагани эшитилиб туради — у ёғи Бешоғоч» («Дунёнинг ишлари» қиссасидан).

«Тушда кечган умрлар» романида Қонқус ариғининг мукамал, мураккаб тимсоли яратилган: «Соат жаҳл билан кўйлагини ечиб, ўрик шохига илди-да, Қонқусга калла ташлади. Сув совуқ эди. Шўнғиб чиқиб, оқимга қарши суза бошлади. Ҳов анови мажнунтолга етмагунча қўймайди! Сузишга уста эди. Қизик, уввало уринадики, қани ақалли бир қулоч сурилса! Илгари оқимга қарши ҳеч сузмаган экан. Қанақа анҳор ўзи бу лаънати? Юзаси қилт этмайди. Ҳовузга ўхшаб жимирлаб турибди-ю, таги шиддат билан оқади. У олдинга интилади, сув орқага тартади! Оёқ-қўлини тапиллатиб жон-жаҳди

билан сузаверади. Етади! Мажнунтолга етмагунча кўймайди. Охири ҳансираб қолди. Бир маҳал қараса, анҳор соҳилида болалар қалдирғочдек тизилиб ўтирибди. Қорни, тиззаси тупроққа беланган.

— Ҳа-а, Комиссар! Қани, бир ғайрат қил-чи, кўрамиз сувга тескари сузиш қанақа бўларкан? Бунинг отини Қонқус деб кўйибди, ўв!

Соат Тўлаганнинг овозини таниди. Шу гапинг учун ҳам сузади, ўлиб қолгунча сузаверади!» (34-бет.)

Бир қарашда ёш йигитчаларнинг беозор ҳазилига ўхшаш бу тасвирда бошқа бир теран тағмаъно ҳам яширинган. Гап шундаки, бўлажак «комиссар»нинг отаси «йигирма беш мингчилар»дан бўлган. У ҳам оқимга қарши сузган. Ўз ҳамюртларининг асрлар давомида шаклланган ҳаёт оқимига қарши бориб, «мажбурий коллективлаштириш» деган талотўпни бошлаган, кўпларни олис юртларга сургун қилган ва охиروқибат ўзи фаол иштирок этган «қизил террор»нинг жазосини олиб, қурбон бўлган. Унинг қотиллари бир ёқда қолиб, беозор эшонлар қатағонга учраган. Янги қатли-ом бошланган. «Комиссарча» эса ҳар қадамдан синфий душман, «контра» ахтарадиган бўлиб қолган. У ҳам «оқимга қарши сузиш»ни қаҳрамонлик деб билади. Имон-эътиқодли ҳамюртларини душман ҳисоблайди. Куръони Каримни тепкилайди. «Комиссар» учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ. Унинг учун энг муҳими — принцип. Бир ўринда у: «Мен принцип учун онасидан кечган одамман», дейди...

Қонқус анҳори тимсолида бундай кимсаларни ҳаёт оқими эртами-кечми, барибир четга суриб ташлайди, деган маъно яширинган. Ёдингизда бўлса, «Баҳор қайтмайди»да ҳам Қонқус ҳақида ривоят бор. Унда душман лашкарбошиси учун ўз юртига, отасига хиёнат қилган аёл фожиаси — унинг қон қусиб ўлиши ҳикоя қилинади... Шу тарзда ариқ — шунчаки ариқ эмас, фалсафий образ даражасига кўтарилади...

Ўткир Ҳошимов нафақат анҳор тимсолини яратди. Унинг шундай асарлари борки, унда тут, ўрик, ёнғоқ, нок дарахтининг мукамал образи яратилган, ҳатто шулар ҳам муайян маъно ташийди. Бошқача айтганда, инсонлар характерини ёритишда ёзувчи жамодот, наботот, ҳайвонот тасвирларидан унумли фойдаланади.

* * *

Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романининг бош қаҳрамони фарғоналик Шерзод, «Тушда кечган умрлар»

романининг асосий қаҳрамони Рустам Пскент туманида туғилган. Ёзувчининг «Икки эшик ораси» романида немис-фашистлар билан бўлган уруш шундай аниқ, тиниқ тасвирланадики, беихтиёр: «Ёзувчи ўша жойларни қачон кўриб келган экан», — деган хаёлга борасиз. «Тушда кечган умрлар» романида Афғонда бўлган уруш, хунрезликлар шундай ишонарли кўрсатиладики, китобхон этлари жимирлашиб, кўзларидан ёш оқа бошлаганлигини сезмай қолади. Шерзод — фарғоналик, Рустам — пскентлик, Қўшоқвой қашқадарёлик... Лекин уларнинг ҳаммаси ўзбек, Шерзод онасини «ая» деб чақиради. Лекин унинг онаси «Дунёнинг ишлари», «Маҳалланинг онаси»даги кекса аёлдан моҳиятан, руҳан фарқ қилмайди. Мана бу парчада Шерзоднинг онаси тасвирланяпти, лекин китобхон кўз ўнгиде «Дунёнинг ишлари»даги она, «Икки эшик ораси»даги Қора амма ҳам намоён бўлаверади: «Шерзод аясининг кетидан эргашиди. Аяси захга ўтириб ўтоқ қилгани учун оёғи увишиб қолган бўлса керак, оқсоқланиб борар, рўмоли елкасига тушиб кетганини ҳамон пайқамасди. Шерзод унинг гавдаси янаям кичрайиб қолганини, сочлари оқариб кетганини яна бир кўнглидан ўтказди-ю, ичидан зил кетди». Ёзувчи заррада қуёшни, қатрада денгизни кўрсата олсагина санъаткор бўла олади. Ўткир Ҳошимов, масалан, «Дунёнинг ишлари»да ўз онаси образини яратган. Ажабки, қиссани ўқиган китобхон борки, Пошша ойида ўз онасини кўради, болалик соғинчи исканжасида қолади. Ёдимда, 80-йилларнинг ўрталарида Тошкент университетига, бизнинг адабиёт кафедрасига АҚШ, Канада, Германия, Булғориядан бот-бот тадқиқотчилар келадиган бўлди. Америкадан келган бўйи баланд, дуркун, ёши ўттизлар атрофидаги Мейган хоним кафедрасида узоқ вақт бўлди, тадқиқот олиб борди. У ўзбекчани қийналиб гапирар, аммо ўзбекча бадиий асарларни қунт билан ўқир эди. Бир куни Озод Шарафиддинов унга «Дунёнинг ишлари»ни ўқишни тавсия этди. Мейган Ўткир Ҳошимов қиссасини ўқиди-ю, «Уйимга кетаман. Онамни соғиндим»га тушиб қолди. Тез кунда америкалик хоним уйига, онасининг бағрига жўнаб кетди.

* * *

«Сендан угина, мендан бугина» деган нақл ёзувчи билан халқ муносабатига нисбат бериб айтилгандай туюлади. Ижодкор ўз халқини севиб, ардоқлаб асарлар яратса, элнинг орзу-армони, дард-аламини маромига етказиб тасвирлаб берса, юртдошларининг пишиқ-пухта, ишонарли тимсолини акс эттирса, бундай санъаткорни халқ ҳам бошига кўтаради, унга

қалбининг тўридан жой ажратади. Ўткир Ҳошимов Тошкент чеккасидаги мавзеларнинг бирида, ошиб-тошиб кетмаган, ҳалол меҳнати билан тирикчилигини ўтказиб турган оилада туғилди, жўжабирдай хонадоннинг бир аъзоси бўлиб вояга етди. Тинимсиз изланишлари, истеъдод билан яратилган асарлари туфайли Ўткир Ҳошимов халқ фарзандига, элнинг эъзоз-эътиборли сиймосига айланди.

Ўткир Ҳошимов адабиётимизда ўзбек оналарига мангу обида қўйган ёзувчилардан бири. Шерзоднинг онаси («Нур борки, соя бор»), Анварнинг онаси («Баҳор қайтмайди»), Кимсаннинг онаси («Икки эшик ораси»), Рустамнинг онаси («Тушда кечган умрлар»), «Маҳалланинг онаси», Шоикром, Шонезматнинг онаси («Урушнинг сўнгги қурбони»), Қурбоний она, Фотима она, Назира она («Тушда кечган умрлар»), Робия она, Башорат она («Икки эшик ораси»), Пошша она, Меҳри она, Қумри она («Дунёнинг ишлари») Ўткир Ҳошимов асарларидаги оналарнинг баъзилари, холос.

Ўзбекистонда Ўткир Ҳошимовни «Ўғлим», «Болам» деб бағрига босган оналарни кўп кўрганман. Ўғли афғон урушида ҳалок бўлган қувалик Мушарраф она кўзда ёш билан ўғлига атаб тиккан дўпписини Ўткир Ҳошимовга кийдирад экан:

— Сизни у дунё, бу дунё ўз болам деб билдим, — деганида халқ қўлини дуога очганининг гувоҳиман.

Ғаллаороллик Маматқул ака аzza-базза катта бир боғ яратиб, унга «Оналар боғи» деб ном қўйибди. Боғдаги илк дарахтлар нишона ҳосилини берганда Ўткир Ҳошимовни дўсти ёрлари билан тантана, зиёфатга чорлади.

Ўткир Ҳошимовнинг фарғоналик, сирдарёлик, поплик, шаҳрисабзлик, хумсонлик оналарини биламан, тутинган она ва ўғил дийдорлашувларидаги илоҳий онларни сира унутмайман.

Ўткир Ҳошимов Ўзбекистонни меҳрибон фарзанд, ёзувчи, арбоб сифатида неча-неча бор кезган. Халқ икки бор ўзининг асл фарзанди — Ўткир Ҳошимовни Олий Мажлисга ноиб этиб сайлади. Халқнинг инон-ихтиёрини бажо келтириб, Ўзбекистон ҳукумати Ўткир Ҳошимовни кўша-кўша орден-медаллар, унвонлар билан сийлади. Ўткир Ҳошимов ҳам расман, ҳам руҳан Ўзбекистон халқининг ёзувчисидир.

* * *

Ҳаром, уят, номус сингари сўзлар борки, улар руҳият, маънавият, мафкура, ҳатто сиёсат билан боғлиқ. Руҳиятда, мафкураю сиёсатда ўзгариши рўй бериши билан ҳаром, уят,

номус сингари сўзларнинг маъно-мазмунини «силжиш», ўзгариш рўй беради. Шўро даврида ҳаром ва бойлик деган тушунчалар яқинлашиб кетди. Кўп ҳолларда уятнинг ўлимдан қаттиқлиги унутилаёзди. Аксинча, табиий ҳолатлар уят, жиноят сифатида қораланди. Мисолларми? Марҳамат! Мункиллаб қолган Комиссар («Тушда кечган умрлар») ёшгина рус аёли билан бирга яшай бошлади. Эътибор беринг, «никоҳига олди», «уйланди» эмас. Озгина муддат ўтгач, ўша аёл Комиссарнинг уйига ёш, бақувват йигитни бошлаб кела бошлади. Имонсиз Комиссар ҳаромдан ҳазар қилмади.

Алимардон («Баҳор қайтмайди») ичиқоралиги, ҳаромдан қўрқмагани учун Муқаддамни зўрлик билан «ўзиники» қилиб олди. Синчиклаб зеҳн солсангиз, Муқаддамда илк бор Алимардонга нисбатан қаҳр «ўша» пайтда, бўлажак эрининг ҳаромдан ҳазар қилмаганида пайдо бўлган эди. У ўз тўшагида Кларани шармандали ҳолатда кўргач, Алимардондан тамоман совиди. Муқаддам ёшлигиданоқ ҳаромга нафрат руҳида тарбияланган эди. «Ўша» воқеадан кейин Анвар Муқаддамни ўзидан руҳан йироқлаштирди. У Алимардоннинг хотинига эгри кўнгилда қарашни хаёлига ҳам келтирмади. Анвар табиатан руҳан юксак, тоза бўлганлиги боис Алимардондан узоқлашиб кетмади. Ундаги дўстлик, садоқат туйғуси Муқаддамга бўлган севгисидан устун келди. Алимардоннинг қабри тепасида унсиз йиғлаётган Анварнинг руҳиятига, самимиятига китобхон сидқидилдан ишонади.

Ўткир Ҳошимов бир гапни бот-бот такрорлайди: «Аввал асарнинг мусиқаси туғилади, сўнг унинг ўзи яратилади». Мусиқани пайдо қилиш учун юракни созлаш, уни гўзалликка, меҳрга тўлдириш лозим.

Ўткир Ҳошимов табиатан лирикага мойил, нозик қалб инсон...

Қайсидир йили Сижжакка бордик, у ерда анча вақт турдик. Ўткир Ҳошимов ўша ерда юлдузларни, осмонни томоша қилишни яхши кўрарди:

— Қаранг, бундай катта-катта юлдузларни, гўё артиб қўйилгандай мусаффо осмонни яна қаерда кўрасиз...

Сижжакда, биз яшаган боғда азим туп ёнғоқ дарахти бор эди. Хуфтондан кейин ҳаққушнинг узоқ давом этадиган хониши бошланарди. Ҳали тонг отмасдан булбуллар «чак-чак»и оламини тутиб кетарди. Улар чунонам ёниб, берилиб сайрардиларки, одам ҳамма нарсани унутарди, мана шу сеҳрли куйларга маҳлиё бўларди.

80-йилларнинг бошланиши, жавзо ойида Ургутнинг Қоратепасига бордик. Қўзичи қишлоғида меҳмон бўлдик.

Юртимизда шундай гўзал масканлар борлигидан қувондик. Икки томон тоғ, ўртадан шовуллаб сой оқади. Қишлоқ сойнинг чап қирғоғига жойлашган. Мезбонлар негадир жойни томга тўшаб беришди. Томда ётиб тип-тиниқ осмонни, каттакатта юлдузларни, икки томондаги тоғ виқорини, оқаётган сойнинг шовуллашини, қишлоқдаги аллақандай жозибани кўрмабсиз, оламга келмабсиз. Эрта тонгда тоққа ўрмалаб чиқаётган қўй-қўзилар овози, улар ортидан бораётган қирмизи қўйлакли қизалоқлар, қора-қура қишлоқ болаларининг қуёшни қарши олишга шошилаётгандай тоғ-адирга чиқиб бориши худди эртақлардагидай эди. Ўткиржон бундай ҳолатларни индамайгина, кўзлари ёниб кузатарди...

* * *

Ўткир Ҳошимов Абдулла Қаҳҳорнинг икки энлик хатида ифодаланган ҳарорат, самимиятдан олам-олам баҳра, кучқувват олганини кўп таъкидлаган. Ёзувчи ҳаёти ва ижодида Саид Аҳмаднинг таъсири, устоз сифатидаги йўриғи беқиёс бўлди. Устоз ва шогирд бир-бирларини ялаб-юлқаламайди: бири устоз сифатида ибратомуз насихатлар қилиб, иккинчиси хушхулқ шогирдлардай қўл қовуштириб турмайди. Саид Аҳмад шогирдини кўрди дегунча тили қичий бошлайди. Шогирд ҳам бўш келмайди. Лекин Саид Аҳмад умри давомида топганлари (қадрдонлари) ҳақида гапирар экан, Ўткир Ҳошимов номини биринчилардан бўлиб тилга олади, у ҳақида тўлиб-тошиб ёзади. Ўткир Ҳошимов ҳамиша устозини кўмсайди, қаерда бўлмасин номини тилдан қўймайди. Юлдузи юлдузига тўғри келган одамлардагина шундай самимийлик пайдо бўлади.

Ўткир Ҳошимов ардоқлайдиган, суянадиган шахслардан яна бири Озод Шарафиддиновдир. Ёзувчи ўз умрининг кўп қисмини Озод Шарафиддинов билан — саёҳатларда, дам олиш уйларида, иш сафарларида ўтказган. Озод ака Ўткир Ҳошимовдаги истеъдодни қадрлади, унинг асарлари ҳақида жўшқин тақризлар ёзди. Ёзувчи ҳақидаги мукаммал ижодий портретни ҳам Озод устоз яратдилар. Озод ака ҳануз Ўткир Ҳошимовни йўқлаб турадилар, кўрганларида дил-дилларидан қувониб кетадилар. Лекин биз шогирдлар ҳамиша ҳам устозни йўқлаб туришга вақт топа олмаймиз... Жумладан, Ўткиржон ҳам.

Ўткир Ҳошимовнинг ҳар бир вилоятда тоғдай суянчиқлари — дўстлари бор. Фарғоналиклар ҳақида гап борар экан, Ўткиржон донишманд инсон Алижон Пайғамов номини ҳурмат билан тилга олади. Йўлдош Сулаймон ёзувчининг водийдаги энг яқин дўсти, қадрдони. Ёзувчи Кўқон томонларга борса,

Охунжон акани, Илҳомжону Абдуғаффорларни кўрмасдан қайтмайди. Аниқроғи, фарғоналик дўстлар ёзувчини мисоли қўлларида кўтариб юрадилар.

Ўткир Ҳошимов авваллари Наманганга бот-бот борарди. Ҳозир ҳам боради. Ҳабиб Саъдулла ва унинг қурдошлари даврасида яйрайди. Лекин авваллари Наманганда Ўткиржоннинг тутинган оғаси, қалби дарё инсон — Нуриддин Бобоҳўжаев бор эди. У зотнинг оҳанрабоси Ўткиржонни Наманганга тортаверарди. Андижонда Тўлан Низом, Фанижон ака бошчилигидаги бир қур дўстлар ёзувчимизни иззат-икром қилишади. Қашқадарёда Нуриддин, Жуманазар ёзувчи ижодини, инсонлик шаънини юксак баҳолайдилар. Сирдарёда Абдусамат, Умурзоқ, Тўрабек, Маматқул сингари дўстлари борки, улар ёзувчи соясига кўрпача тўшайдилар.

Ўткир Ҳошимовнинг «Шумлик» ҳазил-ҳангомалар китоби аллақачон машҳур бўлиб кетган. Ёзувчининг «Тўйлар муборак» комедиясининг ёзилишига содда ҳамкасбининг ишонувчанлиги сабаб бўлган. Саид Аҳмад, Носир Фозилов, Неъмат Аминов, Озод Шарафиддинов, Тўлқин Расулов, Баҳодир Фуломовлар — «Шумлик»лар қаҳрамонлари. Ёзувчининг табиатида бегидир шумлик — ҳазил-ҳузулга мойиллик бор. Лекин ёзувчи «Шумлик»ларида кўпинча муаллиф «шум», бошқалар шумлик қурбони сифатида тасвирланади. Тўғри, «Тўяна» операциясида ёзувчининг ўзи «шумлик» қурбони бўлгани тасвирланади. «Шумлик»ларда кўпинча «шум»нинг эмас, «шумлик» қурбонининг табиати ёритилади. Ўткир Ҳошимов табиатида соддалик, самимийлик бор. Мана шу томонлари билан у кишим ҳам гоҳо-гоҳо «тушиб» турадилар.

* * *

Ҳар бир инсон ҳаётининг тақвимини яратиши мумкин. Бордию тақвимни рангли қилиб яратишга жазм этилса, ҳаёт воқеалари, ҳар хил саналарни акс эттирувчи ранглари топиш мушкул бўлиб қоларди-ёв! Тақвимда, аввало, соғлом йиллар акс этмоғи, беморликда ўтказилган кунлар кўрсатилмоғи лозим. Ҳаётнинг қувончу байрамлари ял-ял ёниб турувчи бўёқда тасвирланади, шаксиз. ХХI асрга ақл-ҳушини таниб ўтган кишилар ҳаёти тақвимида 1991 йил 1 сентябргача — Мустақилликкача бўлган ва ундан кейинги ҳаёт зиддий рангда акс этади.

Ҳаётнинг рангли тақвими ҳақида гапни Ўткир Ҳошимов умр йўли ва ижодига бурайлик. 1941 йил 5 августда Атауллохон ота ва Ҳакимахон пошша она оилаларида бир ўғил фар-

занд туғилди. Унга Ўткир деб исм қўйдилар. Бўлажак ёзувчининг болалик, ўсмирлик йиллари уруш, ундан кейинги мураккаб йилларда ўтди. Ҳаётнинг бу фаслдаги тақвимида Ўткир Ҳошимов мактабга илк бор қатнаган кунларини, меҳрибон ўқитувчиларини алоҳида таъкидлаган бўларди. Ҳар бир одамнинг «Меҳнат дафтарча»си бўладики, у ҳам ўзига хос тақвим. Ўткир Ҳошимовнинг «Меҳнат дафтарча»си 17 ёшида очилган. Бу дафтарчани варақлаб, матбуот соҳасида шунчалик касб, соҳа бор эканми деб ҳайрон қоласиз. Ёзувчи ҳаёти тақвимида 1958 йилдан ҳозир ҳам давом этаётган, қирқ уч йиллик меҳнат йўли беқиёс ранг-маъно ва мазмунга эга.

* * *

Ўткир Ҳошимов ўз асарларини бир ўтиришда, бир зарбда ёзадиган ижодкорлар сирасига киради. Адиб ижод жараёнида илоҳиёт бор, деб ҳисоблайди. «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» китобида таъкидлаганидек, «Худо кўнглига солсагина ёзувчи қўлига қалам олади!» Ёзувчининг «Муҳаббат», «Урушнинг сўнгги қурбони», «Қуёш тарозуси», «Умр савдоси» сингари ўнлаб ҳикоялари, «Чўл ҳавоси», «Шамол эсаверади», «Одамлар нима деркин», «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга кулоқ сол», «Квазарлар», «Дунёнинг ишлари», «Икки карра икки беш» қиссалари, «Тўйлар муборак», «Инсон садоқати», «Виждон дориси», «Қатағон» драмалари, «Нур борки, соя бор», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар» романлари, залварли, тишли-тирноқли публицистик мақолалари узоқ тайёрланилиб, қалб қўрида етилтирилиб, бир зарб билан қоғозга туширилган асарлардир. Ёзувчининг ҳар бир асари ҳаёт тақвимида ўз ўрнига эга. Айни вақтда асарлар ёзувчи умрининг мазмуни, моҳиятидирки, унинг ўлчови, баҳоси бошқа йўналишларда кечади.

Ўткир Ҳошимовнинг ҳаёт тақвимида 1963 йилнинг 17 апрели алоҳида рангда жилваланади. «Шу кунни ўзимнинг ҳеч кимга дахли йўқ байрамим деб биламан, — дейди ёзувчи. — Илк ҳикоям матбуотда 1963 йил 17 апрелда чоп этилган эди». Уйланиш, фарзандларнинг туғилиши, хуллас, оилавий воқеа-ҳодисалар ҳаёт тақвимининг бетакрор, рангин саналаридир. Ўткир Ҳошимов бир неча бор давлат нишонлари, унвонлар билан тақдирланган. 1991 йил 20 мартда Ўткир Ҳошимовга Ўзбекистон Халқ ёзувчиси унвони берилди. Шу йил сентябрь ойида ўзбек халқининг асрий орзуси ушалди: жаҳон сиёсий харитасида Мустақил Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўткир Ҳошимов Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигини расман эълон қилган, жаҳоннинг юксак сиёсий мин-

барларидан туриб Мустақил Ўзбекистон ҳақида гапирган Ислом Каримов билан бир неча бор учрашиш, расмий сафарларда бўлиш, суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлдики, бу ҳолисалар унинг ҳаёт тақвимида ўчмас рангда, ҳолда акс этган. Ўткир Ҳошимов Мустақил Ўзбекистон тўғрисида, унинг муаммолари ҳақида мақолалар ёзди. Ёзувчининг «Мардлик» деб номланган, Президент характерининг асосий хусусиятлари кўрсатиб берилган публицистикаси кўпчиликнинг хотирасида муҳрланиб қолди.

Ўткир Ҳошимов — кўп, бетакрор адабий қаҳрамонлар яратган ёзувчи. Унинг ҳар бир асари, қаҳрамонлари ҳақида атрофлича гапириш мумкин. Мен Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар» асарларининг яратилиш тарихи, улардаги қаҳрамонларнинг таржимаи ҳоли ҳақида билганларимни сўзлаб бермоқчиман.

Устоз Озод Шарафиддинов ҳамisha мураккаб йўллардан юришни ёқтирардилар. Мен «Истеъдод ва эътиқод» китобимда Термизга, Приморье ўлкасига, Тоғли Бадахшонга қандай борганимизни ёзганман. Озод ака 1973 йилнинг ёзги таътилини Бадахшонда ўтказишни маслаҳат қилиб қолдилар. Устоз ёнларига Ўткир Ҳошимов, Бегали Қосимов ва мен кўшилдик.

— Йўл узоқ ва ўта қийин, машаққатли, қолаверса, бизни на Хорогда, на Ишкашиму Рушан туманларида таниш-билишимиз, кутиб оладиган одамимиз йўқ, — дедилар йўлбошчимиз.

Ҳаммамиз ёшимиз, ғайратлимиз. Хуллас, бизни қийинчиликлар чўчитмас эди.

Айни саратонда Ўш шаҳрига учдик. У ерда Ўткир Ҳошимовни, Озод Шарафиддиновни кучоқ очиб, шод-хуррамлик билан кутиб олдилар. Абдуғани Абдуғафуров, Мирзоҳид Мирзараҳимов хонадонларида меҳмон бўлдик. Мезбонларимиз Ўшдан Хорогга қатнайдиغان шофёрлар билан таништирдилар, қандай машинада кетишимизни, йўлда ўзимизни қандай тутишимиз лозимлигини обдан тушунтирдилар.

Озод ака ва Бегали Аҳмаджон ака бошқарадиган, Ўткиржон ва мен Солижон ака шофёрлик қиладиган «ЗИЛ» юк машинаси кабинасига жойлашиб олдик. Аҳмаджон ака ёши улуғ, гапдон, ҳазилкаш, жиккаккина одам эди. Солижон ака эса қирқ ёшлар атрофидаги камгап, очиққўнгил, соддагина, жўжабирдай жон одам эди. Тоғ йўлига тушганимиздан икки-уч соат ўтар-ўтмас нафас олишимиз ғалатироқ бўлиб қолди: ютоқиб нафас оламиз-у, ўпкамизда ҳеч нарса йўқдай. Машина

биринчи бор тўхтаганида, 20 — 30 метр югурган эдик, ўпка-миз бўғзимизга тиқилди-қолди. Тутак касали ўз забтига олди. Толдиқ, Қизил орт, Оқ байтал довонларини ўтишда жонимизни ҳовучлаб ўтирдик. Узлуксиз баландлаб бораётган йўл; зўр-базўр, инқиллаб бораётган машинамиз; пастга қарасангиз кўз қамашиб кетадиган жарлик, ўпқонликлар. Чанг-тўзонли бўрон тинмайдиган Маркансув водийси кўнгилга ғашлик солади. На балиқ, на сув ҳашорати, на сув ўтлари бўлмаган Қоракўл совуқдан-совуқлиги, файзсиздан-файзсизлиги билан кишини ўзидан йироқлаштиради. Мурғоб водийсидан бошлаб кўтослар подаси, аҳён-аҳёнда кўринадиган овуллар диққатни жалб қилади. Совуқни айтмайсизми?! Куни кеча Тошкент, Ўшдан саратоннинг сариқ кунда йўлга чиққан эдик. Ҳозир эса совуқдан жағимиз жағимизга тегмайди, кийиш мумкин бўлган ҳамма кийимимизни устимизга илдих, шофёрларнинг пўстини кўзимизга бирам ёқимли кўрина бошладики, асти қўяверасиз.

Осмону фалакдаги довонлардан ўтар эканмиз, шофёримизнинг кўзи юмилиб-юмилиб кетади, уйқу элитаётгани сезилиб туради. Шундай бўлса-да, у биз, тажрибасиз йўловчиларга тасалли берар, бу йўллар «ўзиники» бўлиб кетганини такрорлар эди. Шофёрнинг ҳолати, осмону фалакка бир меъёрда ўрмалаб бораётган машинамизнинг зўриқиши, довондан тикка пастликка кетган жарлик-ўпқонлар ҳар қандай кишини ҳанг-манг қилиб қўяди. Таъсирчан Уткиржоннинг бўлари бўлди. Хорогга кириб боришимиз билан шароит тамоман ўзгарди: мўътадил ҳаво, мўъжазгина шаҳар, азим дарахтлар, гир-гир эсаётган шабада, қизиқарли учрашувлар. Вилоят раҳбари, корхоналар ишчилари, чегарачи аскарлар зобитлар билан суҳбатлар; оламга машҳур Хорог ботаника боғида кўрганларимиз, тотинган меваларимиз; Нарзан чашмасида мириқиб чўмилишимиз; муқаддас пири Шоносир (Носир Хисрав) чашмасидан кумуш пиёлада ихлос билан сув ичишимиз; Лаъли Бадахшон тутидан тайёрланган шиннию майизни танаввул қилишимиз; Фунт дарёси устига қурилган шийпон-меҳмонхонада қурган ажиб суҳбатларимиз — ҳамма-ҳаммаси ёдимизга муҳрланиб қолди. Эни 7—10 метрлар атрофидаги Панж дарёси Шўро ва Афғон давлатлари аро чегара вази-фасини ўтар экан. Дарё ёқалаб кетадиган теп-текис йўлдан Ишкашим туманига бордик. Дунёга машҳур Чашмаи Гарм (Иссиқ булоқ)да тўхтадик. Тери касалликларини даволаш мақсадида нафақат Шўронинг турли республикаларидан, Узок Шарқу Сибириядан, балки кўшни хориж мамлакатларидан ҳам шифоталаблар келган эканлар. Камина шундай масканга

қанчадан бери зору интиқ эдим. Озод ака ва Бегали бирор ҳафта шу ерда қолишга рози бўлишди. Аммо Ўткиржон кундан-кунга сўлиб борар, юраги бесаранжом бўла бошлаган эди. Ёзувчи раъйига кўра сафарни қисқартирдик. Самолётда Душанбега, сўнг Тошкентга учдик.

Ўткиржон тезда касалхонага ётди. Машҳур қордиолог, профессор Рауф Абдуллаев қўлида даволана бошлади. Ёзувчидаги жисмоний хасталик руҳий ҳолатга ҳам кўчди: у адолатсизлик, ноҳақликка қарши жон-жаҳди билан курашадиган бўлди. Ўткир публицистик мақолалари, юлғичлар тимсоли тасвирланган ҳикоялари босилди.

Унинг салбий қаҳрамонлари тўралар, савдогарлар, илм-фурушлар бўлди. Орадан бир-бир ярим йил ўтар-ўтмас «Нур борки, соя бор» романи яратилди. Роман тилга тушди, баҳс-тортишувларга мавзу бўлди, кўпчилик мунаққидлар роман ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирдилар. Ёзувчи концепциясига қўшилганлар ҳам, унга қарши чиққанлар ҳам бўлди. Лекин биронта мунаққид асарнинг бадиий пишиқ-пuxта эканлигига шак-шубҳа билдирмади. Мазкур роман ҳамма, айниқса, ёшлар, талабалар томонидан талашиб-тортишиб ўқилди, қизгин мунозараларга сабаб бўлди.

«Нур борки, соя бор» романида ёзувчининг ҳолати бош қаҳрамон, газетада ишлайдиган, ҳикоялари билан машҳур бўлиб қолган, юрак хасталиги билан касалхонага тушган, профессор Рауф Абдуллаев клиникасида шифо топаётган Шерзодга кўчган эди. Шерзод кўп жиҳати билан Ўткир Ҳошимовнинг ўзи эди. Муҳими, Шерзод касалхонага тушишидан олдин Бадахшон тоғли вилоятига хизмат сафарига бориб қайтган, Мурғобда қурилаётган улкан нурхона ҳақида мақола ёзган эди. Дарвоқе, романда Бадахшон сафари Шерзоднинг кундалик-хотиралари тарзида келтирилади. Хизмат сафаридаги ҳолат, кайфият ўша-ўша. Лекин ижодкор лабораториясида янги қаҳрамонлар, янгича талқинлар, янги сюжет чизиклари пайдо бўлибди. Ёзувчини Хоррогга олиб борган Солижон «ёшарипти», қўл-оёғидан ўт чақнайдиган йигитга — Тангриберганга айланипти.

* * *

«Дунёнинг ишлари» қиссаси ўзбек адабиётида, ёзувчи ижодида ўзига хос ўринга эга. Мазкур асар XX аср ўзбек прозасида анчагина ишланган автобиографик қиссаларга яқинлашиб келади. Лекин у «Шум бола» ҳам, Ойбекнинг «Болалиги»и ҳам, Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим»и ҳам,

«Ўтмишдан эртақлар» ҳам эмас. «Дунёнинг ишлари» қиссасининг руҳи Миртемирнинг «Онагинам», «Онам» асарларига қараб йўналади. Қиссада ўталмаган бурч, фарзанд қалбида қолган ўкинч, тўйинмаган соғинч туйғуси асосий марказ ҳисобланади, менимча.

Айни вақтда, «Дунёнинг ишлари» — ўта тиниқ тасвирланган манзара, кишилар қиёфаси, ранг-баранг тийнатлардир. XX асрнинг 40 — 70-йилларидаги Тошкент мавзелирининг ишонарли ҳолати, кишилар табиати «Дунёнинг ишлари»дагидай ишонарли, пишиқ тасвирланган асар кам. Ўткир Ҳошимовнинг истеъдодсиз, шунчаки ёзилган асарлари йўқ. Унинг барча асарларида кўр, ҳарорат бор. Лекин «Дунёнинг ишлари» поэтикасини алоҳида, синчковлик билан ўрганиш зарур. Шу асарда ёзувчи маҳорати, топқирлиги, қисса жанри табиатига киритган янгилиги, энг кичик персонаж моҳиятини ҳам бир туртки, бир имо, сал-пал ҳаракат билан очиб юборганлиги аниқ кўринади. Бир қарасангиз, «Дунёнинг ишлари» сентиментал асардай туюлади. Аслида, унда ҳис-туйғу серобу, аммо зинҳор сентиментал асар эмас. Бир қарасангиз, қиссада майда-чуйдалар ҳақида гапирилгандай. Аслида, қаерда, қачон бадиий асар катта-катта, оламшумул ғояларни кўтарсин деган қоида ёзилган. Бир қараганда, шўро адабиётида роса ишланган ишлаб чиқариш мавзуси — трактору машиналарнинг тинимсиз меҳнати, қурувчи-ишчиларнинг бақирув-чақириви, ишчи жамоаларида ўтказиладиган жўшқин мажлислар бу қиссада умуман йўқ. Лекин «Дунёнинг ишлари» ишлаб чиқариш мавзусидаги ўнлаб асарлардан аъло бўлди, китобхон руҳини, борлигини забт этди. «Дунёнинг ишлари» ҳақида Матёқуб Кўшжонов, Озод Шарафиддиновдай жўшқин, қатъиятли мунаққидлар ипакдай, ҳис-туйғуга йўғрилган тақриз ёздилар. Ёзувчининг мазкур асари насрдаги шеър, дoston, кўшиқ деб аталди. «Дунёнинг ишлари» хоксор, камсуқум, беозоргина она адабиётнинг катта, мангу қаҳрамонига айлана олишлигини исботлади. Инсонни севиш, эъзозлаш адабиётнинг вазифаси экан, бу вазифани «Дунёнинг ишлари» бус-бутун исботлади.

«Дунёнинг ишлари» қиссасида тасвирланган Пошша ойини Дўмбиравотда билмаган, кўрмаган, икки оғиз гурунг қилмаган одам йўқ, ҳисоби. Она ҳаммага бир хил, оддийгина кийинадиган, димоқ-фироқдан бутунлай йироқ, катта билан ҳам, кичик билан ҳам айланиб-ўргилиб, минг бор гиргиттон бўлиб гаплашарди. У тўртта ўғил, бир қизни ўстираман, уйли-жойли қиламан деб тиниб-тинчимасди. Пошша ойи касал бўлиб ётмасди, озмасди-тўзмади: лаҳзада бандаликни бажо келтирди.

Бу воқеа 1980 йил 11 мартда, эрта кўкламда рўй берди. 12 март пешин намозидан кейин Онани Қозироботдаги Лайлактепа қабристонига дафн этдик. Жанозада тумонат қатнашди. Эрталабдан шариллаб ёғиб турган ёмғир Онани ерга қўяр пайтимизда тинди, куёш юзини кўрсатди. Етти, йигирма, қирқ, фасли гул сингари маросимлар ўтди. Май ойининг бошларида Ўткир Ҳошимов, профессор Карим Назаров ва мен Наманганга жўнадик. Дўстлар билан учрашдик, китобхонлар даврасида бўлдик, кадрдонимиз тўйида қатнашдик. Микро-райондаги кўп қаватли биноларнинг биридаги хонадонда тунайдиган бўлдик. Тарки одат — амри маҳол, деганларидай, кечаси алламаҳалгача у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ётдик. Лекин, барибир, уйқу келмади. Иккаламиз ҳам уйғоқмиз-у, гаплашмай ётибмиз. Ўткиржон у ёққа ўгирилади, «уҳ» тортади, бу ёққа ўгирилади, «уҳ» тортади... Бўлмади. Гап қўшдим. Ўткиржон тўшакка ўтириб олди. Билмадим, менгами, ўзигами оҳистагина деди:

— Соғиндим. Жудаям соғиниб кетяпман. Ойимни бирам кўргим келяптики...

Эшитганим бор: яқин кишисидан айрилган одам икки ой деганда ўзини қўярга жой тополмай қоларкан, соғинч ҳисси жон-жаҳонини ўртаркан. Ўткиржонни юпатиш, таскин бериш бефойда эди.

— Менга ўхшаган, ёзиш-чизишни ўрнига қўёлмайдиган одам куяди, ёнади, дарди эскиргунча ўз ёғига ўзи қовурилади. Сиз-чи? Юрагингизни ўртаётган дардни қоғозга туширинг. Енгил тортасиз, — дедим.

Бўлган гап шу. Тошкентга қайтганимизга ҳафта — ўн кун бўлган эди, Ўткиржон бизникига кириб келди.

— Эшитасизми, бир нарсга ўқиб бераман, — деди оғзидан сигаретини олиб.

Ўткиржон «Оқ мармар, қора мармар...», «Илтижо»ни ўқиди. Тинглаганим ҳикоя эмасди, шеър эмасди, армонга йўғрилган туйғу, дард эди. Мен лом-мим деб оғиз очмадим. Ўткиржон ҳолатимни тушунди, индамай чиқиб кетди... Неча-неча йиллар ўтди, қайси мактабга, лицей, коллежга бормайлик, ўқувчилар «Оқ мармар, қора мармар...»ни, «Илтижо»ни ёниб ўқийдилар. Қуръон тиловат қилинаётганда шундай сукунат чўқади. Фарқ шундаки, ўқувчи оғзидан сеҳрли сўзлар чиқади, тингловчи қалбида туйғулар жўш уради. Айтгандай, «Илтижо»нинг сўнги банди кейин, китоб батамом ёзиб бўлингач, қўшилди. Илк қораламада «Илтижо» «Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади...» сўзлари билан тугарди.

Икки-уч кун, ҳафта, ярим ойда «Дунёнинг ишлари»га киритилган янги-янги ҳикояларни тинглай бошладим. Ҳикоя-

лар юрагимга шу қадар яқин эдики, беихтиёр воқеа-ҳодисаларга аралашадиган бўлдим. Бошқа одам бўлса, гаши келарди. Ўткиржон бундай қилмади. Аксинча, менинг аниқ масалалар бўйича фикрларимни, баъзи далил-ашёларимни миннатдорчилик билан қабул қилди. Ахир, камина Ўткиржондан роппароса тўрт ёш каттаман: уруш, урушдан кейинги йилларни тиниқ эслайман. Чақарда, Бешоғоч кўчасида турардик. 82-мактабга уруш йилларида қатнай бошлаганман. Чорсу бозорига тез-тез тушардим. Трамвайга осилиш, йиқилишдан армон қолмаган. Бир куни Ўткиржон «Бозор» ҳикоясини ўқиб берди. Ҳикоя яхши эди-ю, унда мен билган бозорнинг руҳи, ғала-ғовури, тала-тўпи йўқ эди. Болалик хотираларимни: бозорда сотиладиган қип-қизил, ёғи бир чеккасига силқитиб қўйилган палов, қайноқ манти, ёғлиқ ҳасип, карт думба сомса; канорага осиб қўйилган бўй тенги балиқ ҳақида; «Қора мурч—чёрний перец», «Муздай сув», «Папириси «Норт», чекмаганлар чёрт» дея овозининг борича бақариб юрадиган кир-чир болалар тўғрисида гапириб бердим. Кейинчалик хотираларимдан баъзилари «Бозор»га киритилганидан бошим кўкка етди.

«Дунёнинг ишлари»ни ўқиган мен тенги китобхонлар келишиб қўйгандай: «Қиссадаги Она худди ўзимнинг ойим-а...», — деганини неча бор эшитганман. Қиссадаги Она менинг ойимга ҳам ўхшайди. Қизиғи, қиссада менинг онамга бағишланган «Ҳавас» ҳикояси бор. Эсимда, «Ҳавас»ни Ўткиржон ҳеч нарса бўлмагандай, навбатдаги ҳикоядай ўқий бошлади. Мен яп-янги «Москвич»имни, ўғилларимни танидим. Онамнинг кўзлари бир йилдан ортиқроқ вақт ёруғ дунёни кўрмай қолди. Машҳур доктор, ажойиб инсон Муҳаммаджон Комиловга операция қилдириб, кўзларини очтириб олдик. Ҳикояда шу воқеалар бор эди. Ҳамманинг онаси меҳрибон. Аммо мен онамнинг ёлғиз ўғиллари эдим...

— Ўткиржон, — дедим «Ҳавас»ни тинглаб бўлгач, — Онани, сайёҳ дўстингизни, унинг «шпана» ўғилларини танидим. Майли, уларнинг номлари «тўқима» бўла қолсин. Сиздан илтимос, ойимни ўз номи билан ёзсангиз, Меҳри хола деб атасангиз, бир хотира бўлиб қоларди-да. Қолаверса, Пошша холам билан ойим ниҳоятда аҳил, дардкаш эдилар.

«Дунёнинг ишлари» ёзилиб бўлинганидан бир неча йил ўтгач, менинг онам — Меҳри хола ҳам вафот этдилар. Қачонки «Ҳавас»ни ўқисам, онамнинг «хол-хол доғ босган кўлларини» силаб-сийпагим, кўзларимга суртгим келади: «Меҳри хола... Унинг нимасинидир ўз онамга ўхшатаман. Маъюс қиёфада бошини бир ёнга ташлаб туришими, узун, қора бахмал нимчасими, қалин рўмол тагидан чиқиб турган оппоқ сочлари-

ми...» Онамнинг анча-мунча суратлари бор. Лекин Ў.Ҳошимов онам қиёфасини жонли, ўчмас қилиб чизган экан.

Ҳар бир жойнинг «ана, фалончи жинни келяпти» деб, шўх, ҳадеганда ухлайвермайдиган болаларни қўрқитадиган «машҳур одами» бўлади. Дўмбиравоғда ҳам тентак, «авлиёсифат» одамлар кўп бўлган. Аммо Шайх...

... 1972 йил саратонида Оҳангарон воҳасига, Искандар, Тумор, Тулпор кўлларига, Арашон бува чашмасига сафар қилдик. Бу ҳақда Ўткир Ҳошимов «Шудрингли ўтлоқлар» сафарномасида ажойиб, гўзал тасвирларни берган, эса қоладиган тимсоллар яратган. Сафарномада Арашон бува зиёратгоҳининг нуроний Шайхи, бобонинг «кўҳликкина, гапдонгина кампирлари» ҳақида ёзилган-у, у кишининг девона ўғиллари хусусида ҳеч нарса дейилмаган. Ваҳоланки, зиёратгоҳга қадамранжида қилган одам борки, девона йигитни кўрмаслиги, унга эътибор бермаслиги мумкин эмас эди.

Арашон зиёратгоҳига — иссиқ чашмага зиёратчи келса, девона йигит беҳад қувониб кетар, ирғишлар, худди «Дунёнинг ишлари»даги Шайхнинг тилида алланималар деб шодлигини изҳор қиларди. Телба йигит дастурхонга сира яқинлашмас, ҳатто кулбага ҳам кирмасди. Зиёратчилардан биронтаси ташқарига чиқса, девона дарҳол унинг атрофида пайдо бўлар, кўпинча ғудраниб, имо-ишора билан сигарет сўрарди. Папиросни олгач, 100 — 150 метр нарига югуриб кетар, мук тушганича «кайф» қиларди. Йигит папирос чекишини тақводор отасидан сир тутарди. Унинг яккаю ягона сири, ноҳўя иши мана шу бўлса керак. Девона зиёратчилар уловига қарар, отасининг учта-тўртта майда молини ўтлатиб юрарди. «Дунёнинг ишлари» қиссасидаги Шайхнинг соддалиги, самимийлиги, ўзига хос «тили» Арашон чашмасидаги авлиёсифат Шайх бувани, юз-кўзидан нур ёғилиб турадиган Шайх момони, табиийки, юпунгина кийинган, мук тушганича сигарет тутаётган девона Шайхни ёдга солади.

«Дунёнинг ишлари» қиссасида Исмоил мўйлов, Сепкилли хола, Зеби хола, Башорат опа, Ача хола, Амма, Рисолат опа, Афзалхон ака, Эгамберди чўлоқ, Абдужаббор уста, Ҳабиба буви, Ҳожи буви, Вали, Той, унинг онаси, Хўжа, Нисо хола, Ориф, Ҳури савдогар, Келинойи, кўплаб майда-йирик персонажлар бор. Ўткир Ҳошимов ёзувчилик сирларидан бирини ошкор қилган: ижодкор асарга қанча кўп персонаж киритса, уларнинг ҳар бирига иш — «ғоявий юк» топиб бериши, характеридаги бетакрор ўзакни аниқ кўрсатиши шарт. Шунинг учун кўпчилик ёзувчилар қаҳрамонлар сонини камайтиришни,

болажон узбек оиласида биттагина бола тарбияланаётганини кўрсатиб қўя қолишни маъқул кўради. Аммо «Дунёнинг ишлари» қиссасида халқни, маҳалла аҳлини кенг тасвирлаш зарурати бор эди: Пошша она характери кўпчилик орасида очилади, унинг табиатида одамохунлик бор.

«Дунёнинг ишлари», бир қараганда, жуда осон ёзилгандай кўринади: муҳими, ҳамма қаҳрамонлар таниш. Лекин биттагина детални аниқлаш учун ёзувчи оламжаҳон азиат чекиши мумкин. Қиссада Ача холанинг олти қиррали тоши ҳақида гап бор. Ёзувчи бу тош «муҳра» дейилишини айтган. Аммо «муҳра» сўзини билиб олиш учун у ўнлаб лўлиларга фол очтирган, авраниб авраган («муҳра»ни билиб олган).

Ёзувчининг ҳар бир асари ўзига хос дунё, бетакрор олам. Лекин ёзувчининг барча асарлари ёзувчи «қалб артели, фабрикаси»нинг маҳсули. Мен гапни «Дунёнинг ишлари»дан «Икки эшик ораси» романига олиб ўтмоқчиман. «Икки эшик ораси» романи «биографияси»ни ўрганмоқчи бўлган мутахассис ишни «Дунёнинг ишлари»дан бошлаши керак.

«Дунёнинг ишлари» қиссасидаги Далавой налугчи закунни яхши билади, одамларни ҳақоратлаб ҳузур қилади. Кейинчалик у отдан йиқилиб ногирон бўлиб қолади. «Икки эшик ораси»даги Умар закунчи Далавой налугчининг мукамал очилган, тўлиқ кўрсатилган характеридир.

* * *

... 80-йилларнинг бошлари эди. Университетда Ўткир Ҳошимов билан учрашув бўлди. Кейин бир пиёла чой устида ширин суҳбат давом этди. Ҳар ким кўнглидаги гапни айтди, ёзувчи ижодига ютуқлар тилади. Кимё факультетининг ёш домласи, камгап Исмоил Тошев: «Умр икки эшик орасидай гап: биров умри давомида эзгу ишлар қилади, яна кимдир дунёдан ниманидир юлиб олишга интилади. Дунёга икки ғишт қўйган ҳам, икки ғишт ўмарган ҳам ўтади», — деди. Икки эшик ораси ҳақидаги гап ҳаммага маъқул тушди. Хусусан, бу фикр катта бир асар устида ўйланиб юрган Ўткир Ҳошимовга таъсир этди. У ёзилажак асарнинг мусиқасини эшитгандай, асосий турткини топгандай бўлди.

80-йилларда Ўткир Ҳошимов ҳам инсон, ҳам ижодкор сифатида етилган эди. Бу пайтгача у 6 — 7 та қисса, ўнлаб ҳикоялар, бир роман, драмалар ёзган, публицистик мақоалари билан каттаю кичикни ром этганди. Ёзувчи ижод соҳасида йўлини, услубини белгилаб олган бўлиб, бадий жиҳатдан янгилик бўладиган асар ёзишни орзу қиларди. «Икки эшик

ораси» ўзбек адабиётидаги залварли асарлардан бири бўлди. Ёзувчи қаҳрамонлар руҳиятини ишонarli, тиниқ ёритиш йўлидан борди. Бир воқеа деярли барча етакчи қаҳрамонлар томонидан бадиий талқин этилади. Аниқроғи, ҳар бир қаҳрамон ҳам воқеалар иштирокчиси, ҳам ҳикоячи — ровий вазифасини ўтайди.

«Икки эшик ораси» романида воқеалар кўлами кенг, фалсафий илдизи теран. Романда юзга яқин катта-кичик персонажлар, қаҳрамонлар иштирок этади. Унда драматик ҳолат, вазиятлар сероб. Мен «Икки эшик ораси» романининг таянч нуқтаси, асоси деганда Зуҳра келин, унинг ногирон ошиғи Козимнинг суд қилиниши воқеасини кўз олдимга келтирмаман. Шу воқеада қаҳрамонлар моҳияти аниқ-равшан намоён бўлади. Ориф оқсоқолнинг донишмандлиги, Холпош хола-нинг она сифатидаги моҳияти, Умар закунчининг тубан инсонлиги, Хусан думаю Робия, Шомуродларнинг қалби ярқ этиб ёришади шу воқеада. Суд жараёнида Фотима — Зуҳра келиннинг опаси ниҳоятда қийин аҳволда қолади. У келинлик номига иснод келтирган синглисини зинҳор оқлай олмайди. Уни ота-онаси арвоғига солади, айна вақтда Фотима-Зуҳра она қорнида бирга ётишган. Зуҳранинг азобларини Фотима ўз юрагида ҳис этади. Комил табиб, Лазакат хола, Олимжон ва бошқалар мазкур воқеада ўз қарашларини ифода этадилар.

Ёдимда қолгани шуки, романининг мана шу драматик бобининг ёзилиши ўта мураккаб кечган. Ориф оқсоқол кўлида ўткир болта бор. Саҳнага чиққан милтиқ отилиши керак, деган қоидага биноан болта ҳам ўз вазифасини бажариши керак. Болтани ё Ориф оқсоқол, ё Холпош хола, ё Фотима, ёки бошқа биров кўлига олиши мумкин эди-ку?! Одамлар онги, мушоҳадаси, инсонпарварлиги қуролдан, қон тўкишдан устун чиқди. Мана шу ўринда романининг миллий руҳи, қаҳрамонлар қалби, муҳими, ёзувчи маҳорати жиддий синовдан ўтди.

Романда ҳозирги Чилонзор туманининг Дўмбиравоат, Кўтарма, Кичик Қаъни, Ўзгариш (Нўғойқўрғон) маҳаллалари ҳудудидаги жойлар тасвирланган. Бўрижар, Анҳор, улардаги омонат, пасқам ёғоч кўприклар шу ердаги ерли аҳолига яхши таниш. Муҳими шундаки, Дўмбиравоат аҳли Хусан дума, Илҳом самоварчи, Парча, Умар закунчи, Лазакат, Холпош хола, Башорат опа сингариларни яхши танийдилар. Мен ёшлигимда Парча исмли довдир, беғам, ҳеч кими йўқ аёлни кўп кўрганман. Парчанинг оиласи, қариндош-уруғи йўқ. У маҳалла аёли эди: қаерга борса, кимникига бош урса, бир бурда нон,

бир пиёла чой бериларди. Тўй-ҳашамда Парча яйраб кетарди: гапириб, еб-ичиб чарчамасди. Айниқса, у тортинмачоқда иш кўрсатарди. Романга Парча ўз номи, хатти-ҳаракати, феъл-ҳўйи билан кирган. Парча тоифасидаги одамлар ҳеч қачон болалик палласини тарк этолмайдилар: уларнинг гап-сўзлари, қилиқлари, ростгўйликлари айнан болаларникидай.

«Икки эшик ораси» романидаги Қора амма, Ориф оқсоқол, Ҳусан дума, Робия, Башорат, Фотима, Зухра, ҳатто Рашид абзи, Парчаларни нега китобхон унутмайди? Менимча, ёзувчи ўз қаҳрамонлари қалбидаги гавҳарни кўрсата олган. Гавҳар деганда имонлилик, айна вақтда хом сут эмган бандаларга хос табиийлик, номукаммаллик... яна аллақандай хусусиятлар. Халқда: «Оллоҳ паноҳида асрасин», — деган гап бор. «Икки эшик ораси»даги қаҳрамонлар Оллоҳ паноҳидаги бандалар. Ажабки, Оқсоқол ҳам, Дума ҳам фалокатга учрадилар: бири вафот этди, бири тирик қолди. Фотима, Зухра гўё бир олманинг икки палласи. Бири фарзандли, бахти бекам. Иккинчиси — тирноққа зор. Устига устак Зухранинг пешонасига кечиккан севги савдоси битилган экан. Ўткир Ҳошимов зинҳор ўз қаҳрамонларини етти ўлчаб, бир ёзмайди. Аксинча, ёзувчи эътирофича, у ёзишга ҳеч қачон қийналмаган. Унинг яна бир эътиқоди бор: ҳақиқий асар ёзилмайди, туғилади. Ў.Ҳошимов тез ёзади, жўшиб ижод қилади. Эътибор беринг-а, унинг асарларида узундан-узоқ, тинкани қуритадиган жумлалар йўқ. Ёзувчи лўнда, равон, ишонч билан ёзади.

* * *

«Тушда кечган умрлар» — Ўткир Ҳошимовнинг Мустақиллик шарофати билан яратилган йирик асари. Асар руҳи, мундарижасида мустақиллик самараси сезилганми? Сўзсиз, Ўткир Ҳошимов инсонлар характерини ёритишда ўзини зинҳор чекламади. Шўро давридагидай, буни акс эттириш мумкин эмас, инсоннинг асосан ижтимоий моҳиятини ёритиш керак деган ёзилмаган қонунлар тазйиқи энди йўқ. Мана, битта мисол. Комиссар Фаниевнинг хотини (Соат Фаниевичнинг онаси — А.Р.) иймонли-эътиқодли аёл эди. У эрининг куфрона хатти-ҳаракатларини қоралади. Бу мунис аёл ўғлига ҳалол, инсофли бўлишни ҳамиша тайинлади. Ажабланарлиси шундаки, Соат Фаниевичнинг — Комиссарнинг хотини ҳам қариганида ўзгарди: эрининг қора қилмишларини юзига сола бошлади. Назира опа ҳам, қайнонасига ўхшаб, дин-диёнат йўлини тутди. Қаранг, бу аёл эрининг қанчадан-қанча қора ишларини кўрди, ўғилларига Маузер, Мэлс сингари исмлар лозим топилганида

тишини тишига босди. Бироқ Комиссар ўз фарзандларини ҳам бахтиқаро қилганини кўрган Она қалбида исён бошланди.

«Тушда кечган умрлар» романи Шўро даврида зинҳор босилмаган бўларди. Ў.Ҳошимов 20-йиллар адабиётида кўкларга кўтарилган Комиссар — ҳукумат ва партиянинг суянган тоғини салбий тип сифатида талқин этди. Комиссар характерида Шўро тузуми тарбиялаган барча хусусиятлар акс этган. Соат Фаниевич миллат деган тушунчани тан олмайди. Иймонли, эътиқодли одамлар — унинг рақиблари. У ҳар бир гап-сўзида диний одамни ҳақорат қилишга тайёр: «Юз фоиз ҳаммадан, ҳатто ўзининг хотинидан, боласидан гумон қилмайдиган одамдан ҳақиқий чекист чиқмайди!» — бу Комиссарнинг асосий яшаш қоидаларидан бири.

«Комиссарнинг прототиби борми?» — деган савол ҳамма-ни қизиқтиради. Комиссар — тўқима характер. Лекин Ўткир Ҳошимов тенги ижодкорлар, университет домлалари бир одамни билар эдилар. Бу одам узоқ вақт марказда яшаган, коммунистик эътиқод қон-қонига сингиб кетган, миллат деган туйғуни унутган. 60 — 70-йилларда бу одам миллий руҳдаги барча асарларни миллатчилик намуналари, уларни яратаётганлар ашаддий миллатчи деб билар, айтар эди. Бу одам узоқ яшади. Умрининг охирида қаровчисиз қолди. Уйини узоқда яшайдиган қизига хатлаб берган эса-да, қизи уни «отам» деб тан олмас, ҳолидан хабар олмасди.

«Тушда кечган умрлар» романидаги воқеалар Дўмбиравот, Кўтарма, Қатортол мавзеларида бўлиб ўтади.

2000 йил 28 мартда бўлиб ўтган бир воқеа сира ёдимдан чиқмайди. Профессор Шукрулло Носиров жанозаси «Носирхонтўра» жоме масжидида пешинда ўқилди. Бу эътиборли инсоннинг дафн маросимида Ўткир Ҳошимов билан ёнма-ён турган эдик.

— Абдуғафур ака, романдаги Қурбоной хола мана шу... Шукурхон аканинг ўзгартирилган образи эдилар, — деди Ўткир Ҳошимов.

Биргина шу гап хаёлимни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Шукруллохон (Шукурхон) ака Ўткир Ҳошимовнинг амаки-ваччаси — Атоуллахон аканинг оғалари Носирхон тўранинг ўғиллари. Шукурхон ака Авиация техникумида, Молия институтида ўқиган эдилар. Бу одам етук олим, педагог бўлиб етишдилар. Нафақага чиққунларига қадар Тошкент Молия институтида кафедра мудири, профессор бўлиб ишладилар.

«Тушда кечган умрлар» романида девори баланд қилиб кўтарилган Эшон қўрғони тасвирланган. Шу қўрғонда Носирхон тўра ўз оилалари билан яшаганлар. Ул зотнинг Аб-

дуллахон, Шукруллохон деган ўғиллари, бир қизлари бўлган. Носирхон тўра динчи сифатида қамалиб кетганларидан сўнг, уларнинг оилаларида фожиали воқеалар рўй беради. Романда Комиссар томонидан зўрланган Фотима, унинг 11 — 12 ёшлардаги Қурбоной исмли қизи образи берилган. Табиийки, воқеаларга тўқималар қўшилган. Лекин, барибир, Эшон оиласи фожиаси акс этган. Романда Қурбоной хола Қатортолдаги кўпқаватли уйларнинг бирида бева қизи, икки невараси билан туриши тасвирланган. Қурбоной хола оиласининг фожиасида Комиссар Соат Фаниевичнинг «ҳиссаси» беқиёс. Романда Соат Фаниевич эшоннинг фарзандлари Фотима-Хусан билан бир жойда ўсганлиги, Қонқусда ўша ерлик болалар қатори чўмилганлиги айтилган. Комиссар урушда Хусанни ўз қўли билан отиб ташлайди. Хусан, Фотима — тўқима образлар. Аммо Шукурхон аканинг ўсмирликда қийналиб, кишилар эшигида хизмат қилиб вояга етгани бўлган воқеа. Эшоннинг хотини, болалари Шўронинг ишонган кишилари томонидан қийналганлиги, қамалиб кетганлиги бўлган воқеа. Ўткир Ҳошимов «Тушда кечган умрлар» асарида шўро ҳукумати намояндалари томонидан таъқиб қилинган, тазйиқ этилган асилзодалар оиласи тақдирини акс эттиради.

Хуллас, «Тушда кечган умрлар» ҳаётни ҳаққоний акс эттирган роман сифатида ёзувчи ижодида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

* * *

2001 йилнинг 5 апрель куни Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида Ўткир Ҳошимов билан учрашув бўлди. Академиянинг профессор-ўқитувчилари, раҳбарияти, тингловчилари Халқ ёзувчисини самимий кутиб олдилар. Зални тўлдириб ўтирган тингловчилар бирор муассаса, қорхона, хўжаликнинг ёш, навқирон раҳбарлари. Мустақил Ўзбекистоннинг ривож, тараққиёти мана шу билимли, тадбиркор, жўшқин кишилар қўлида. Бу инсонларга мамлакатимизнинг етук олимлари дарс берадилар. Улар ҳам залда ўтирибдилар. Ўткир Ҳошимов мана шу инсонлар олдида ўз ижоди, босиб ўтган йўли ҳақида ўзига хос ҳисобот бериш учун келган. Ҳадемай у 60 ёшга тўлади. 60 ёшнинг мазмуни, босиб ўтилган ҳаёт йўлининг қиммати нимага тенг? Ўткир Ҳошимов ўзини халқнинг фидойи, содиқ ўғли деб билди. У умр бўйи матбуот соҳасида ишлади. Оллоҳ томонидан берилган неъмат — истеъдодни нест-нобуд қилмади, хорламади. У, мана, қирқ йилдирки ижод қилмоқда. Романлар,

қиссалар, ҳикоялар, драмалар, жўшқин мақолалар ёзди. Унинг деярли барча асарлари тилга тушди, китобхонлар қалбидан ўрин олди. Ёзувчи қаерда бўлмасин, қандай даврада суҳбат қурмасин халқ даҳосини, унинг қудратини улуғлади. Мустақиллик ёзувчига янги куч, ғайрат берди. У мустақилликни мустаҳкамлашга, унинг истиқболига хизмат қилишга муносиб ҳиссасини қўшмоқда. Мен 60 ёшга тўлаётган ёзувчини кузатар эканман, нурли ҳаёт йўлини, ажойиб ижод пиллапойларини босиб ўтаётган бу нурли инсонга ҳавасим келди.

*Абдуғафур Расулов,
филология фанлари номзоди, Тош-
кент Миллий университети доценти*

ЎТКИР ҲОШИМОВНИНГ НАШР ЭТИЛГАН КИТОБЛАРИ

1962

Пўлат чавандоз. Очерклар. Ҳайлар. Тошкент. «Тошкент» нашриёти.

1965

Гунафша. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

1966

Одамлар нима деркин... Қисса. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1970

Бир томчи шудринг. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

Баҳор қайтмайди. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

День мотылка. Повесть и рассказы. Москва. Издательство «Молодая гвардия».

1971

День мотылка. Повесть и рассказы. Переиздание. Москва. Издательство «Молодая гвардия».

1973

Қалбингга қулоқ сол. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1974

Прислушайся к сердцу. Повесть и рассказы. Ташкент. Издательство Литературы и искусства им. Г.Гуляма.

1975

Узун кечалар. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

Нимадир бўлди. Ҳикоялар. Тошкент. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1977

Ер фарзандимиз. Ҳикоялар. Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти.

Нур борки, соя бор. Роман. Тошкент. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1979

Свет не без тени. Роман. Москва. Издательство «Советский писатель».

1980

Қуёш тарозиси. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1981

Нур борки, соя бор. Роман. Қайта нашр. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

Машина сотаман. Ҳажвий ҳикоялар. Тошкент, «Муштум» кутубхонаси.

Дунёнинг ишлари. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент, Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1982

Нур ва соя. Ҳикояҳо. Душанбе. Нашриёти «Маориф».

1983

Свет не без тени. Роман. Переиздание. Ташкент. Издательство Литературы и искусства им. Г. Гуляма.

Ялпиз сомса. Ҳикоялар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

1984

Дела земные. Повесть и рассказы. Москва. Издательство «Советский писатель».

Оқ камалак. Ҳикоялар. Ўйлар. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1985

Сирли юлдуз. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Ласточки летают высоко. Повесть и рассказы. Ташкент. Издательство «Ёш гвардия».

1986

Икки эшик ораси. Роман. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1987

Хазина. Ўйлар. Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти.

Икки қарра икки беш. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

Дела земные. Повесть и рассказы. Переиздание. Ташкент. Издательство Литературы и искусства им. Г. Гуляма.

1988

Войти и выйти. Роман. Москва. Издательство «Советский писатель».

1989

Икки эшик ораси. Роман. Қайта нашр. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

1990

Нотаниш орол. Ўйлар. Тошкент. «Ёш гвардия» нашриёти.

1991

Изтироб. Ҳикоялар. Тошкент. «Ёзувчи» нашриёти.

1992

Тушда кечган умрлар. Роман. «Шарқ юлдузи» журнали. 6 – 7-сонлар.

1993

Шумлик. Ҳикоялар. Тошкент. «Нур» ИИЧБ – «Ёзувчи» нашриёти.

Баҳор қайтмайди. Сайланма. Бир жилдлик. Тошкент. Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Сайланма. Икки жилдлик. **Нурли дунё.** Биринчи жилд. Тошкент. «Нур» ИИЧБ–«Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

Сайланма. Икки жилдлик. **Умр савдоси.** Иккинчи жилд. Тошкент. «Нур» ИИЧБ–«Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

1994

Тушда кечган умрлар. Роман. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

Тўйлар муборак. Комедия. Ҳикоялар. Тошкент. «Наврўз» нашриёти.

1996

«Икки эшик ораси». Роман. XX аср ўзбек романи серияси. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

1998

Осмондан тушган пул. Ҳажвий ҳикоялар. Тошкент. «Маънавият» нашриёти.

Сайланма. Икки жилдлик. **Нурли дунё.** Биринчи жилд. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

Сайланма. Икки жилдлик. **Умр савдоси.** Иккинчи жилд. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

Дафтар ҳошиясидаги битиклар. Қирқ йиллик кузатувлар китоби. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

2000

Икки эшик ораси. Роман. XX аср узбек романи серияси. Тошкент. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни.

Чана. Болалар учун ҳикоялар. Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Саҳна асарлари

Ҳазон бўлган баҳор. Драма.

Инсон садоқати. Руҳий драма.

Тўйлар муборак. Комедия.

Виждон дориси. Сатирик комедия.

Қатағон. Фожа.

Драматик асарлари мамлакатимизнинг кўплаб театрларида, қўшни мамлакатларда саҳналаштирилган. Асарлари асосида ўнлаб телеспектакллар, телефильмлар, бадиий ва ҳужжатли фильмлар яратилган.

Кўпгина асарлари инглиз, француз, немис, испан, форс, араб, япон, ҳинд ва бошқа хорижий тилларга таржима қилиниб, вақтли нашрларда чоп этилган.

«Нур борки, соя бор» булғор тилида, «Дунёнинг ишлари» вьетнам тилида китоб бўлиб чиққан. «Тушда кечган умрлар» «Икарус» журналида (АҚШ) нашр қилинган. «Дунёнинг ишлари», «Нур борки, соя бор», «Икки эшик ораси» асарлари мактаб ва олий ўқув юртлири дастурларига киритилган.

Нашр этилган китобларининг умумий тиражи 2 миллион нусхадан ошади.

Эълон қилинган асарларнинг умумий ҳажми

Бадиий-наصريй асарлар — 150 босма тобоқ.

Ўйлар — 100 босма тобоқ.

Драматургия — 20 босма тобоқ.

Бадиий таржималар — 30 босма тобоқ.

Ўзбекистон Ёшлар мукофоти совриндори (1976). Ойбек номидаги адабиёт мукофоти совриндори (1981), Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти совриндори (1986), Ўзбекистон Халқ ёзувчиси (1991). «Меҳнат шуҳрати» (1997), «Буюк хизматлари учун» (2001) орденлари билан тақдирланган.

МУНДАРИЖА

Роман

Тушда кечган умрлар.....	5
--------------------------	---

Ҳикоялар

Хаёлларга бўламан тутқун.....	228
Урушнинг сўнгги қурбони.....	239
Ўзбеклар.....	246

Саҳна асарлари

Қатағон. <i>Фожиа</i>	262
Тўйлар муборак. <i>Комедия</i>	293

Ҳажвий ҳикоялар

«Бутилка» ҳожи.....	337
Телпак.....	340
Ҳаяжонланманг.....	347

Ўйлар

Тобелик фалсафаси.....	350
Оёғинг ердан узилмасин.....	354
Одамқушлик тузуми.....	364
Атоқли ва ардоқли адиб (<i>Абдуғафур Расулов</i>).....	376
Ўтқир Ҳошимовнинг нашр этилган китоблари.....	402

Адабий-бадиий нашр

Ўткир Ҳошимов

САЙЛАНМА

Икки жилдлик

ҲАДИКЛИ ТУШЛАР

Иккинчи жилд

Роман, ҳикоялар, сахна асарлари,
ҳажвий ҳикоялар, ўйлар

Муҳаррир *Маъсуда Йўлдошева*

Мусаввирлар: *Татьяна Герасимова, Ҳамидулла Худойбердиев*

Бадиий муҳаррир *Анатолий Бобров*

Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Кичик муҳаррир *Назми Фозилова*

Мусахҳиҳ *Мавжуда Насриддинова*

Компьютерда терувчи *Гулнора Абдумаликова*

ИБ 4000

Босишга 16.01.2002 й. да рухсат этилди. Таймс гарнитура. Офсет босма. Бичими 84x1081/32. 21,42+0,42 вкл. шартли босма тобоқ. 23,0+0,25 вкл. нашр босма тобоғи. Жами 2000 нусха. 17 рақамли буюртма. 151 – 2001 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194. Тошкент. Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.